

। १९६९ ॥ १९६९ ॥ १९६९ ॥

संस्कृतभाषा विभाग जैन साहित्य संघ

यजुर्वेदभाष्यम्

५०२२२२

परमहंसपरिव्राजकाचार्य

श्रीमद्द्यानन्दसरस्वतीस्वामिनानिर्मितम्

संस्कृतभाषाभाष्यां समन्वितम्

एकत्रिंशत्तमाध्यायतश्चत्वारिंशत्तमाध्यायपर्यन्तम्

अजमेरनगरं वैदिकग्रन्थालये मुद्रितम्

(चतुर्थो भागः)

संवत् १९६१

अस्थाधिकारः श्रीमन्परमपरिव्राजकाचार्य सन्यास सर्वथा स्वार्थान् एव रक्षितः ॥

मुद्रक २१)

डाक स्थल १)

चतुर्थो भाग

यह पुस्तक सन् १९६९ ईस्वी के २० व मई के १८ और १९ के मध्य में मुद्रित की गयी है।

अथैकात्रिंशत्तमाध्यायारम्भः

— १ —

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परांसुव ।

यद्भद्रं तन्न आसुव ॥ १ ॥

सहस्रशीर्षेत्यस्य नागयण ऋषिः । पुरुषो देवता ।

निचृदन्तु छुच्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ परमात्मन उपासनास्तुतिपूर्वकं सृष्टिविद्याविषयमाह ॥

अब इकतीशवें अध्याय का आरम्भ है । उस के प्रथम मंत्र में परमात्मा की उपासना, स्तुतिपूर्वक सृष्टि विद्या के विषय को कहते हैं ॥

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । स
भूमिं सर्वतः स्पृत्वाऽत्यतिष्ठदशङ्कुलम् ॥ १ ॥

सहस्रशीर्षेति सहस्रंऽशीर्षा । पुरुषः । सहस्राक्षऽइ-
ति सहस्रंऽअक्षः । सहस्रंऽदिति सहस्रंऽपात् । सः ।
भूमिम् । सर्वतः । स्पृत्वा । अति । अतिष्ठत् । दशा-
ङ्कुलमिति दशऽ अङ्कुलम् ॥ १ ॥

पदार्थः—(सहस्रशीर्षा)सहस्राण्यसङ्ख्यातानि शिरांसि य-
स्मिन् सः(पुरुषः)सर्वत्र पूर्णो जगदीश्वरः पुरुषः पुरिषाद्
पुरिशयः पूर्णतिर्वापूरयत्यन्तरित्यन्तरपुरुषमभिप्रेत्या। यस्मा-

त्परं नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयोनज्यायोस्ति किञ्चित्
 वृक्षइव स्तब्धोदिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण स-
 र्वमित्यपि निगमो भवति ॥ निरु० अ० २ । ख० ३ ।
 (सहस्राक्षः) सहस्राण्यसंख्यान्यक्षाणि यस्मिन् सः
 (सहस्रपात्) सहस्राण्यसंख्याताः पादा यस्मिन् सः (सः)
 (भूमिम्) भूगोलम् (सर्वतः) सर्वस्माद्देशात् (स्पृत्वा)
 अभिव्याप्य (अति) उल्लङ्घने (अतिष्ठत्)
 तिष्ठति (दशाङ्गुलम्) पञ्चस्थूलसूक्ष्मभूतानि दशा
 ङ्गुलान्यङ्गानि यस्य तज्जगत् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या! यः सहस्रशीर्षा सहस्राक्ष सहस्रपात्पुरुषोऽस्ति स
 सर्वतो भूमिं स्पृत्वा दशाङ्गुलमत्यतिष्ठत्तमेवोपासीच्छम् ॥ १ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ! यस्मिन् पूर्णं परमात्मन्यस्मदादीनामसंख्यातानि
 शिरांस्यक्षीणि पादादीन्यङ्गानि च सन्ति यो भूम्याद्युपलक्षितं पञ्चभिः
 स्थूलैर्भूतैः सूक्ष्मैश्च युक्तं जगत् स्वसत्तया प्रपूर्य्य यत्र जगन्नास्ति तत्राऽपि
 पूर्णोऽस्ति तं सर्वनिर्मातारं परिपूर्णं सन्निदानन्दस्वरूपं नित्यशुद्धबुद्धयुक्तस्व-
 भावं परमेश्वरं विहायाऽन्यस्योपासनां यूयं कदाचिन्नैव कुन्त किन्त्वस्यो-
 पासनेन धर्मार्थकाममोक्षानलं कुर्यात् ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्या ! जो (सहस्रशीर्षा) सत्र प्राणियों के हजारों शिर
 (सहस्राक्षः) हजारों नेत्र और (सहस्रपात्) असङ्ख्य पाद जिस के बीच में हैं
 ऐसा (पुरुषः) सर्वत्र परिपूर्ण व्यापक जगदीश्वर है (सः) वह (सर्वतः)
 सब देशों से (भूमिम्) भूगोल में (स्पृत्वा) सब ओर से व्याप्त हो के

(दशाङ्गुलम्) पांच स्थूल भूत पांच सूक्ष्म भूत ये दश जिस के अवयव हैं उस सब जगत् को (अति, अतिष्ठत्) उल्लंघन कर स्थित होता अर्थात् सब से पृथक् भी स्थिर होता है ॥ १ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जिस पूर्ण परमात्मा में हम मनुष्य आदि के असंख्य शिर आँखें और पग आदि अवयव हैं जे भूमि आदि से उपलब्धित हुए पांच स्थूल और पांच सूक्ष्म भूतों से युक्त जगत् को अपनी सत्ता से पूर्ण कर जहाँ जगत् नहीं वहाँ भी पूर्ण हो रहा है उस सब जगत् के बनाने वाले परिपूर्ण सच्चिदानन्द स्वरूप, नित्य, शुद्ध, बुद्ध, मुक्तस्वभाव परमेश्वर को छोड़ के अन्य की उपासना तुम कभी न करो किन्तु उस ईश्वर की उपासना से धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष को प्राप्त करो ॥१॥

पुरुष इत्यस्य नारायण ऋषिः । ईशानो देवता ।

निचृदनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वराः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं उमी वि० ॥

पुरुष एवेदमव यद्भूतं यच्च भाव्यम् । उ-
ता मृतत्वस्येशानो यदन्ननातिगोहति ॥ २ ॥

पुरुषः । एव । इदम् । मवम् । यत् । भूतम् । यत् ।
च । भाव्यम् । उत । अमृतत्वस्येत्यमृतत्वस्य । ई-
शानः । यत् । अन्नम् । अतिगोहतीत्यतिगोहति ॥२॥

पदार्थः— (पुरुषः) सत्यैर्गुणकर्म स्वभावैः परिपूर्णः
(एव) (इदम्) प्रत्यक्षाऽप्रत्यक्षात्मकं जगत् (सवम्) स-
म्पूर्णम् (यत्) (भूतम्) उत्पन्नम् (यत्) (च)
(भाव्यम्) उत्पत्त्यमानम् (उत) अपि (अमृतत्वस्य)

अविनाशिनो मोक्षसुखस्य कारणस्य वा (ईशानः) अधिष्ठाता (यत्) (अन्नेन) पृथिव्यादिना (अतिरोहति) अत्यन्तं वर्द्धते ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! वर्द्धतं यच्च भाऽवमुतापि यदन्नेनाऽतिरोहति तदिदं सर्वममृतत्वस्येशानः पुरुष एव रचयति ॥ २ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ! येनेश्वरेण यदा यदा सृष्टिरभूत्तदातदा निर्मिता इदानीं धरति पुनर्विनाश्य रचिष्यति यदाधारेण सर्वं वर्त्तते वर्द्धन्ते च तमेव परेशं परमात्मानमुपासीध्वं नाऽस्मादितरम् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (यत्) जो (भूतम्) उत्पन्न हुआ (च) और (यत्) जो (भावम्) उत्पन्न होने वाला (उत) और (यत्) जो (अन्नेन) पृथिवी आदि के सम्बन्ध से (अतिरोहति) अत्यन्त बढ़ता है उस (इदम्) हम प्रत्यक्ष परीक्ष रूप (सर्वम्) समस्त जगत् को (अमृतत्वस्य) अविनाशी मोक्ष सुख वा कारण का (ईशानः) अधिष्ठाता (पुरुषः) सत्य गुण कर्म स्वभावों से परिपूर्ण परमात्मा (एव) ही रचता है ॥ २ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जिस ईश्वर ने जब २ सृष्टि हुई तब २ रची इस समय धारण करता फिर विनाश करके रचेगा । जिस के आधार से सब वर्त्तमान हैं और बढ़ता है उसी सब के स्वामी परमात्मा की उपासना करो इस में भ्रम की नहीं ॥ २ ॥

एतावानित्यस्य नारायण ऋषिः । पुरुषो देवता ।

निचूदनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उमा वि० ॥

एतावानस्य महिमातो ज्यायाँश्च पूरुषः । पा-
दोस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ३ ॥

एतावान् । अस्य । महिमा । अतः । ज्यायान् ।
च । पूरुषः । पुरुषइति पूरुषः । पादः । अस्य । वि-
श्वा । भूतानि । त्रिपादिति त्रिऽपात् । अस्य ।
अमृतम् । दिवि ॥ ३ ॥

पदार्थः—(एतावान्) दृश्यादृश्यं ब्रह्माण्डरूपम् (अस्य)
जगदीश्वरस्य (महिमा) माहात्म्यम् (अतः) अस्मात्(ज्या-
यान्) अतिशयेन प्रशस्तो महान् (च) (पूरुषः) परि-
पूर्णः (पादः) एकोऽंशः (अस्य) (विश्वा) विश्वानि सर्वा-
णि (भूतानि) पृथिव्यादीनि (त्रिपात्) त्रयः पादा यस्मि-
न् (अस्य) जगत्स्रष्टुः (अमृतम्) नाशरहितम् (दिवि)
द्योतनात्मके स्वस्वरूपे ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! अस्य परमेश्वरस्यैतावान्महिमाऽतोऽयं पूरुषो ज्या-
यानस्य च विश्वा भूतान्येकः पादोऽस्य त्रिपादमृतं दिवि वर्तते ॥ ३ ॥

भावार्थः—इदं सर्वं सूर्यचन्द्रादिलोकलोकान्तरं चराचरं यावज्जगदस्ति
तच्चित्रविविचरचनानुमानेनेश्वरस्य महत्त्वं संपाद्योत्पत्तिस्थितिप्रलयरूपे
ण कालत्रये ह्रासवृद्ध्यादिनाऽपि परमेश्वरस्य चतुर्थंशे तिष्ठति नैत्रास्य तु-
रीयांशस्याप्यवधिं प्राप्नोति । अस्य सामर्थ्यस्यांशत्रयं स्वर्गविनाशिनि
मोक्षस्वरूपे सदैव वर्तते नानेन कथनेन तस्याऽनन्तत्वं विहन्यते किन्तु जग-
दपेक्षया तस्य महत्त्वं जगतीन्यूनत्वञ्च ज्ञाप्यते ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (अस्य) इस जगदीश्वर का (एतावान्) यह दृश्य
अदृश्य ब्रह्माण्ड (महिमा) महत्त्व सूचक है (अतः) इस ब्रह्माण्ड से यह
(पूरुषः) परिपूर्ण परमात्मा (ज्यायान्) अतिप्रशंसित और बड़ा है (च)

और (अस्य) इस ईश्वर के (विश्व) सब (भूतानि) पृथिव्यादि चराचर जगत् एक (पादः) अंश है और (अस्य) इस जगत् स्रष्टा का (त्रिपाद्) तीन अंश (अ-मृतम्) नाशरहित अहिमा (दिवि) द्योतनात्मक अपने स्वरूप में है ॥ ३ ॥

भाष्यार्थः—यह सब सूर्य चन्द्रादि लोकलोकान्तर चराचर जितना जगत् है वह सब चित्र विचित्र रचना के अनुमान से परमेश्वर के महत्त्व को सिद्ध कर उत्पत्ति स्थिति और प्रलय रूप से तीनों काल में घटने बढ़ने से भी परमेश्वर के एक चतुर्थांश में ही रहता किन्तु इस ईश्वर के चौथे अंश की भी अवधि को नहीं पाता। और इस ईश्वर के सामर्थ्य के तीन अंश अपने अविनाशि मोक्षस्वरूप में सदैव रहते हैं। इस कथन से उस ईश्वर का अनन्त पन नहीं बिगड़ता किन्तु जगत् की अपेक्षा उस का महत्त्व और जगत् का न्यूनत्व जाना जाता है ॥ ३ ॥

त्रिपादित्यस्य नारायण ऋषिः । पुरुषो देवता ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहामवत्पुनः ।

ततो विष्वङ् व्यक्रामत्साशनानशने अभि ॥ ४ ॥

त्रिपादिति त्रिऽपात् । ऊर्ध्वः । उत् । ऐत् । पुरुषः ।
पादः । अस्य । इह । अभवत् । पुनरिति पुनः । त-
तः । विष्वङ् । वि । अक्रामत् । साशनानशनेऽइति
साशनानशने । अभि ॥ ४ ॥

पदार्थः—(त्रिपात्) त्रयः पादा अंशा यस्य सः (ऊर्ध्वः)
सर्वेभ्य उत्कृष्टः संसारात् पृथक् मुक्तिरूपः (उत्) (ऐत्) उदेति

(पुरुषः) पालकः (पादः) एको भागः (अस्य) (इह) जगति (अभवत्) भवति (पुनः) पुनः पुनः (ततः) ततोऽनन्तरम् (विष्वङ्) यो विषु सर्वत्राञ्जति प्राप्नोति (वि) विशेषेण (अक्रामत्) व्याप्नोति (साशनानशने) अशनेन भोजनेन सह वर्तमानं साशनं न विद्यतेऽशनं यस्य तदशनं साशनञ्चानशनञ्च ते प्राण्यप्राणिनौ (अभि) अभिलक्ष्य ॥ ४ ॥

अन्वयः—पूर्वाक्तस्त्रिपात्पुरुषकृष्वं उदैत् । अस्य पाद इह पुनरभवत् । ततः साशनानशने अभि विष्वङ् सन् द्यक्रामत् ॥ ४ ॥

भावार्थः—अयं परमेश्वरः कार्यजगत् पृथगंशत्रयेण प्रकाशितः सन् एकांशस्वसामर्थ्येन सर्वं जगत्पुनः पुनरुत्पादयति पश्चात् तस्मिन् चराऽचरं जगति दृष्टव्यं तिष्ठति ॥ ४ ॥

पदार्थः—पूर्वोक्त (त्रिपात्) तीन अंशों वाला (पुरुषः) पालक परमेश्वर (उर्ध्वः) सब से उत्तम मुक्तिस्वरूप संसार से पृथक् (उत्, ऐत्, उदय) को प्राप्त होता है (अस्य) इस पुरुष का (पादः) एक भाग (इह) इस जगत् में (पुनः) बार २ उत्पत्ति प्रलय के चक्र से (अभवत्) होता है (ततः) इस के अनन्तर (साशनानशने) खाने वाले चेतन और न खाने वाले जड़ इन दोनों के (अभि) प्रति (विष्वङ्) सर्वत्र प्राप्त होता हुआ (वि, अक्रामत्) विशेष कर व्याप्त होता है ॥ ४ ॥

भावार्थः—यह पूर्वोक्त परमेश्वर कार्य जगत् से पृथक् तीन अंश से प्रकाशित हुआ एक अंश अपने सामर्थ्य से सब जगत् को बार २ उत्पन्न करता है पीछे उस चराचर जगत् में व्याप्त हो कर स्थित है ॥ ४ ॥

ततो विराडित्यस्य नारायण ऋषिः । स्रष्टा देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उप्ती वि० ॥

ततो विराडजायत विराजो अधि पूरुषः । स
जातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः ॥५॥ ।

ततः । विराडिति विराट् । अजायत । विराजऽ इति ।
विराजः । अधि । पूरुषः । पूरुषऽ इति पूरुषः । सः । जातः ।
अति । अरिच्यत । पश्चात् । भूमिम् । अथोऽ इत्यथो ।
पुरः ॥ ५ ॥

पदार्थः—(ततः) तस्मात्पूर्णादादिपुरुषात् (विराट्) विविधैः
पदार्थैः राजते प्रकाशते स विराट् ब्रह्माण्डरूपः (अजायत)
जायते (विराजः) (अधि) उपरि अधिष्ठाता (पूरुषः) परि-
पूर्णः परमात्मा (सः) (जातः) प्रादुर्भूतः (अति) (अरि-
च्यत) अतिरिक्तो भवति (पश्चात्) (भूमिम्) (अथो) (पुरः)
पुरस्ताद्वर्तमानः ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्यास्ततो विराडजायत विराजो अधि पूरुष अथो स
पुरो जातोऽत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिं जनयति तं विजानीत ॥ ५ ॥

भावार्थः—परमेश्वरादेव सर्वं समष्टिरूपं जगज्जायते स च तस्मात्पृ-
थग्भूतो व्याप्तोऽपि तत्कस्मैवाहितोऽस्य सर्वस्याधिष्ठाता भवति । एवं सा-
मान्येन जगन्निर्माणमुक्ता विशेषतया भूत्यादिनिर्माणं क्रमेणाच्यते ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो! (ततः) उस सनातन पूर्ण परमात्मा से (विराट्) विविध प्रकार के पदार्थों से प्रकाशमान विराट् ब्रह्माण्डरूप संसार (अजायत) उत्पन्न होता (विराजः) विराट् संसार के (अभि) ऊपर अधिष्ठाता (पुरुषः) परिपूर्ण परमात्मा होता है (अथो) इस के अनन्तर (सः) वह पुरुष (पुरः) पहिले से (जातः) प्रसिद्ध हुआ (अति, अरिच्यत) जगत् से अनिरिक्त होता है (पश्चात्) पीछे (मिमम्) पृथिवी को उत्पन्न करता है उस को जानो ॥ ५ ॥

भावार्थः—परमेश्वर ही से सब गमष्टिरूप जगत् उत्पन्न होता है वह उस जगत् पृथक् उस में व्याप्त भी हुआ उस के दोषों से लिप्त न होके इस सब का अधिष्ठाता है । इस प्रकार सामान्य कर जगत् की रचना कह के विशेष कर भूमि आदि की रचना को क्रम से कहते हैं ॥ ५ ॥

तस्मादित्यस्य नारायण ऋषिः पुनश्चो देवता ।

विराट्पुरुष उन्दः । गान्धारः स्वः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह

फिर उसी वि० ॥

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः सम्भृतं पृषदाज्यम् । पशू-
स्तांश्चक्रे वायुव्यानारुण्या ग्राम्याश्च ये ॥ ६ ॥

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वहुतः इति सर्वहुतः । सम्भृ-
तमिति सम्भृतम् । पृषदाज्यमिति पृषत् आज्यम् ।
पशून् । तान् । चक्रे । वायुव्यान् । आरुण्याः । ग्रा-
म्याः । च । ये ॥ ६ ॥

पदार्थः—(तस्मात्) पूर्वोक्तात् (यज्ञात्) पूजनीयात् पुरु-
षात् (सर्वहुतः) सर्वैर्हूयत आदीयते तस्मात् (सम्भृतम्)
सम्यक् सिद्धं जातम् (पृषदाज्यम्) दध्याज्यादि भोज्यं वस्तु
(पशून्) (तान्) (चक्रे) करोति (वायुव्यान्) वायुवहुणान्

(आरण्याः) अरण्ये भवाः सिंहादयः (ग्राम्याः) ग्रामे भवा
गवादयः (च) (ये) ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्यास्तस्मात्सर्वहुतो यज्ञात्सर्वं पृषदाज्यं सम्भृतं य
आरण्या ग्राम्याश्च तान् वायव्यान् पशून् यश्चक्रेतां विजानीत ॥ ६ ॥

भावार्थः—येन सर्वैर्ग्रहीतव्येन पूज्येन जगदीश्वरेण सर्वजगद्धिताय
दध्यादिभोग्यं वस्तु ग्रामस्था वनस्थाश्च पशवो निर्मितास्तं सर्वं उपासीरन् ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो! (तस्मात्) उस पूर्वोक्त (सर्वहुतः) जो सब से
ग्रहण किया जाता उस (यज्ञात्) पूजनीय पुरुष परमात्मा से सब (पृषदा-
ज्यम्) दध्यादि भोग्य वस्तु (सम्भृतम्) सम्यक् सिद्ध उत्पन्न हुआ
(ये) जो (आरण्याः) वन के सिंह आदि (च) और (ग्राम्याः) ग्राम में
हुए गौ आदि हैं (तान्) उन (वायव्यान्) वायु के तुल्य गुणों वाले (पशून्)
पशुओं को जो (चक्रे) उत्पन्न करता है उस को तुम लोग जानो ॥ ६ ॥

भावार्थः—जिस सब को ग्रहण करने योग्य, पूजनीय परमेश्वर ने सब जगत्
के हित के लिये दही आदि भोग्य वस्तुओं और ग्राम के तथा वन के पशु बनाये
हैं उस की सब लोग उपासना करो ॥ ६ ॥

तस्मादित्यस्य नारायण ऋषिः । स्रष्टेश्वरो देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं उसी वि० ॥

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजस्तस्मादजायत ॥ ७ ॥

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वहुत इति सर्वहुतः । ऋचः ।
सामानि । जज्ञिरे । छन्दांसि । जज्ञिरे । तस्मात् ।
यजुः । तस्मात् । अजायत ॥ ७ ॥

पदार्थः—(तस्मात्) पूर्णात् (यज्ञात्) पूजनीयतमात् (सर्व-
हुतः) सर्वे जुह्वति सर्वं समर्पयन्ति वा यस्मै (ऋचः) ऋग्वेदः
(सामानि) सामवेदः (जज्ञिरे) जायन्ते (छन्दांसि) अथर्व-
वेदः (जज्ञिरे) (तस्मात्) परमात्मनः (यजुः) यजुर्वेदः
(तस्मात्) (अजायत) जायते ॥ ७ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या! युष्मासिस्तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः परमात्मन ऋचः
सामानि जज्ञिरे तस्माच्छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुरजायत स विज्ञा-
तव्यः ॥ ७ ॥

भावार्थः— हे मनुष्या! भवन्तो यस्मात्सर्वे वेदा जायन्ते ते परमात्मान-
मुपासीरन् वेदाश्चाधीयीरन्तदाज्ञानुकूलं च वर्त्तिता सुखिनो भवन्तु ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो! तुम को चाहिये कि (तस्मात्) उस पूर्ण (यज्ञात्)
अत्यन्त पूजनीय (सर्वहुतः) जिस के अर्थ सब लोग समस्त पदार्थों को देते
वा समर्पण करते उस परमात्मा से (ऋचः) ऋग्वेद (सामानि) सामवेद
(जज्ञिरे) उत्पन्न होते (तस्मात्) उस परमात्मा से (छन्दांसि) अथर्ववेद
(जज्ञिरे) उत्पन्न होता और (तस्मात्) उस पुरुष से (यजुः) यजुर्वेद
(अजायत) उत्पन्न होता है उस को जानो ॥ ७ ॥

भावार्थः— हे मनुष्यो! आप लोग जिस से सब वेद उत्पन्न हुए हैं उस परमात्मा
की उपासना करो वेदों को पढ़ो और उस की आज्ञा के अनुकूल वर्त्त के सुखी
होओ ॥ ७ ॥

तस्मादित्यस्य नारायण आशिः । पुरुषो देवता ।

निवृद्धनृपुं छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

तस्मादश्वां अजायन्त ये के चोभयादतः ।
गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः ॥ ८ ॥

तस्मात् । अश्वाः । अजायन्त । ये । के । च । उभया-
दतः । उभयादत इत्युभयदतः । गावः । ह । जज्ञि-
रे । तस्मात् । तस्मात् । जाताः । अजावयः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(तस्मात्) परमेश्वरात् (अश्वाः) तुरङ्गाः (अ-
जायन्त) उत्पन्नाः (ये) (के) (च) गर्हमादयः (उभयादतः)
उभयोरधऊर्ध्वभागयोर्दन्ता येषान्ते (गावः) धेनवः । गाव
इत्युपलक्षणमेकदताम(ह) किल(जज्ञिरे) उत्पन्नाः(तस्मात्)
(तस्मात्) (जाताः) उत्पन्नाः (अजावयः) अजाश्रावयश्च
ते ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या! युष्माकमहा ये के चोभयादत सन्ति ते तस्माद-
जायन्त । तस्माद्गावो ह जज्ञिरे तस्मादजावयो जाता इति वेद्यम् ॥ ८ ॥

भावार्थः— हे मनुष्या! यूयं गवाश्वादयो प्राण्याः सर्वे पशवो यस्मात्स-
मातनात्पूर्णात्पुरुषादेवोत्पन्नास्तस्यास्त्रीलङ्घनं कदापि ना कुरुत ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो! तुम को (अश्वाः) घोड़े तथा (ये) जो (के)
कोई (च) गदहा आदि (उभयादतः) दोनों ओर ऊपर नीचे दाँतों वाले

हैं वे (तस्मात्) उस परमेश्वर से (अजायन्त) उत्पन्न हुए (तस्मात्) उसी से (गावः) गौयें (यह एक ओर दांत वालों का उपलक्षण है इस से अन्य भी एक ओर दांत वाले लिये जाते हैं) (ह) निश्चय कर (जज्ञिरे) उत्पन्न हुए और (तस्मात्) उस से (अजाययः) बकरी भेड़ (जाताः) उत्पन्न हुए हैं इस प्रकार जानना चाहिये ॥ ८ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! तुम लोग गौ घोड़े आदि ग्राम के सब पशु जिस सनातन-पूर्ण पुरुष परमेश्वर से ही उत्पन्न हुए हैं उस की आज्ञा का उलङ्घन कभी मत करो ॥८॥

तं यज्ञमित्यस्य नारायण ऋषिः पुरुषो देवता ।

निचूदनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेवविषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

तं यज्ञं बृहिषि प्रोक्षन्पुरुषं जातमग्रतः । ते-
न देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ॥ ९ ॥

तम् । यज्ञम् । बृहिषि । प्र । ओक्षन् । पुरुषम् ।
जातम् । अग्रतः । तेन । देवाः । अयजन्त । साध्याः ।
ऋषयः । च । ये ॥ ९ ॥

पदार्थः—(तम्) उक्तम् (यज्ञम्) संपूजनीयम् (बृहिषि) मानसे ज्ञानयज्ञे (प्र) प्रकर्षेण (ओक्षन्) सिञ्चन्ति (पुरुषम्) पूर्णम् (जातम्) प्रादुर्भूतजगत्कर्तारम् (अग्रतः) सृष्टेः प्राक् (तेन) तदुपदिष्टेन वेदेन (देवाः) विद्वांसः (अयजन्त) पूजयन्ति (साध्याः) साधनं योगाभ्यासादिकं कुर्वन्तो ज्ञानिनः (ऋषयः) मन्त्रार्थविदः (च) (ये) ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या! ये देवाः साध्या ऋषयश्च यमग्रतो जातं यज्ञं पुरुषं बर्हिषि प्रीक्षन् त एव तेनायजन्त च तं सूर्यं विजानीत ॥ ९ ॥

भावार्थः—विद्वद्भिर्ननुष्यैः सृष्टिकर्त्तृश्वरो योगाभ्यासादिना सदा हृदयान्तर्गते ध्यातव्यः पूजनीयश्च ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो! (ये) जो (देवाः) विद्वान् (च) और (साध्याः) योगाभ्यास आदि साधन करते हुए (ऋषयः) मन्त्रार्थ जानने वाले ज्ञानी लोग जिस (अग्रतः) सृष्टि से पूर्व (जातम्) प्रसिद्ध हुए (यज्ञम्) सम्यक् पूजने योग्य (पुरुषम्) पूर्ण परमात्मा को (बर्हिषि) मानस ज्ञान यज्ञ में (प्र, औचन्) सींचते अर्थात् धारण करते हैं वेही (तेन) उस के उपदेश किए हुए वेद से और (अयजन्त) उस का पूजन करते हैं (तम्) उस को तुम लोग भी जानो ॥ ९ ॥

भावार्थः—विद्वान् मनुष्यों को चाहिये कि सृष्टिकर्त्ता ईश्वर का योगाभ्यासादि से सदा हृदय रूप अवकाश में ध्यान और पूजन किया करें ॥ ९ ॥

यत्पुरुषमित्यस्य नारायण ऋषिः । पुरुषो देवता ।

निषदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यत्पुरुषं व्यदधुः कृतिधा व्यकल्पयन् । मुखं
किमस्यासीत्किम्बाहू किमूरूपादा उच्येते ॥ १० ॥

यत् । पुरुषम् । वि । व्यदधुः । कृतिधा । वि ।
अकल्पयन् । मुखम् । किम् । अस्य । आसीत् ।
किम् । बाहूऽइति बाहू । किम् । उरूऽइत्यूरू । पादौ
उच्येतेऽ इत्युच्येते ॥ १० ॥

पदार्थः—(यत्) यम् (पुरुषम्) पूर्णम् (वि) वि-
विधप्रकारेण (अदधुः) धरन्ति (कतिधा) कतिप्रकारैः
(वि) विशेषेण (अकल्पयन्) कथयन्ति (मुखम्)
मुखस्थानीयं श्रेष्ठम् (किम्) (अस्य) पुरुषस्य (आ-
सीत्) अस्ति (किम्) (बाहू) भुजबलभृत् (किम्)
(ऊरू) जानुन ऊर्द्धावयवस्थानीयम् (पादौ) नीचस्था-
नीयम् (उच्येते) ॥ १० ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो! भवन्तो यद्यं पुरुषं व्यदधुस्तं कतिधा व्यकल्पयन्तस्य
सहो मुखां किमासीद्बाहू किमुच्येते । ऊरू पादौ च किमुच्येते ॥ १० ॥

भावार्थः—हे विद्वांसोऽग्नं संसारेऽसंख्यं सामर्थ्यमीश्वरस्यास्ति तत्र समुदाये
मुखमुत्तमाङ्गं बाह्वादीनि चाङ्गानि कानि सन्ति इति ब्रूत ॥ १० ॥

पदार्थः—हे विद्वान् लोगो ! आप (यत्) जिस (पुरुषम्) पूर्ण परमेश्वर
को (वि, अदधुः) विविधप्रकार से धारण करते हो उस को (कतिधा) कितने
प्रकार से (वि, अकल्पयन्) विशेष कर कहते हैं और (अस्य) इस ईश्वर की
सृष्टि में (मुखम्) मुख के समान श्रेष्ठ (किम्) कौन (आसीत्) है (बाहू
भुजबल का धारण करने वाला (किम्) कौन (ऊरू) घोटूँ के कार्य करने वाले
और (पादौ) पाँव के समान नीच (किम्) कौन (उच्येते) कहे जाते हैं ॥ १० ॥

भावार्थः—हे विद्वानों! इस संसार में असंख्य सामर्थ्य ईश्वर का है उस समुदाय
में उत्तम अंग मुख और बाहू आदि अंग कौन हैं ? यह कहिये ॥ १० ॥

ब्राह्मण इत्यस्य नारायण ऋषिः । पुरुषो देवता ।

निष्पदन् षट्पु छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः ।

ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पदभ्यामशूद्रो अजायत ॥ ११ ॥

ब्राह्मणाः । अस्य । मुखम् । आसीत् । बाहूऽइति
बाहू । राजन्यः । कृतः । ऊरूऽइत्यूरू । तत् । अस्य ।
यत् । वैश्यः । पदभ्यामिति पत्ऽभ्याम् । शूद्रः । अजायत ॥ ११ ॥

पदार्थः—(ब्राह्मणः) वेदेश्वरविदमयोः सेवक उपासको
वा (अस्य) ईश्वरस्य (मुखम्) मुखमिवोत्तमः (आसीत्)
अस्ति (बाहू) भुजाविव बलवीर्ययुक्तः (राजन्यः) राज-
पुत्रः (कृतः) निष्पन्नः (ऊरू) ऊरू इव वेगादिकर्मकारी
(तत्) (अस्य) (यत्) (वैश्यः) यो यत्र तत्र विश-
ति प्रविशति तदपत्यम् (पदभ्याम्) सेवानिरभिमाना-
भ्याम् (शूद्रः) मूर्खत्वादि गुणविशिष्टो मनुष्यः (अजा-
यत) जायते ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे जित्तासवो! यूनमस्य सृष्टौ ब्राह्मणो मुखमासीद्बाहू राजन्यः
कृतो यदूरू तदस्य वैश्य आसीत्पदभ्यां शूद्रो जायतेत्युत्तराणि यथाक्रमं वि-
जानीत ॥ ११ ॥

भावाार्थः—ये विद्याशमदमादिपूतमेषु गुणेषु मुखमिवोत्तमास्ते-
ब्राह्मणाः । येऽधिकवीर्या बाहुवरकार्यसाधकास्ते क्षत्रियाः । ये

वृक्षहस्तविद्याकुशलास्ते वैश्या ये च सेनायां साधवी विद्याहीनाः पादाविष
मूर्खत्वादिनीचगुणयुक्तास्ते शूद्राः कार्यो मन्त्रतया च ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे जिज्ञासु लोगो ! तुम (अथ्य) इस ईश्वर की सृष्टि में (ब्राह्म-
णः) वेद ईश्वर का ज्ञाता इन का सेवक वा उपासक (मुखम्) मुख के तु-
ल्य उत्तम ब्राह्मण (आसीत्) है (बाहू) भुजाओं के तुल्य बल पराक्रमयुक्त
(राजन्यः) रजपूत (कुतः) किया (यत्) जो (ऊरू) जाँघों के तुल्य ब-
गादि काम करने वाला (नत्) वह (अस्य) इस का (वैश्यः) सर्वत्र प्रवेश
करने द्वारा वैश्य है (पदभ्याम्) सेवा और अभिमान रहित होने से (शूद्रः)
मूर्खपन आदि गुणों से युक्त शूद्र (अजायत) उत्पन्न हुआ ये उत्तर क्रम से
जानो ॥ ११ ॥

भावार्थः—ये मनुष्य विद्या और शब्दमादि उत्तम गुणों में मुख के तुल्य उ-
त्तम हों वे ब्राह्मण, जो अधिक पराक्रम वाले भुजा के तुल्य कार्यों को सिद्ध करने हारे
हों वे क्षत्रिय, जो व्यवहार विद्या में प्रवीण हों वे वैश्य और जो सेवा में प्रवीण विद्या
हीन पणों के समान मूर्खपन आदि नीच गुणयुक्त हैं वे शूद्र करने और मानने चाहि-
यें ॥ ११ ॥

चन्द्रमा इत्यस्य नारायण ऋषिः । पुरुषो देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

चन्द्रमा मनसो ज्ञातश्चक्षोः सूर्यो अजाय-
त । श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च मुखाद्ग्निरजाय-
त ॥ १२ ॥

चन्द्रमाः । मनसः । ज्ञातः । चक्षोः । सूर्यः । अजा-
यत । श्रोत्रात् । वायुः । च । प्राणः । च । मुखात् ।
अग्निः । अजायत ॥ १२ ॥

पदार्थः—(चन्द्रमाः) चन्द्रलोकः (मनसः) मनन-
शीलात्सामर्थ्यात् (जातः) (चक्षोः) ज्योतिःस्वरूपात्
(सूर्यः) सूर्यलोकः (अजायत) जातः (श्रोत्राद्) श्रोत्रा-
वकाशरूपसामर्थ्यात् (वायुः) (च) आकाशप्रदेशाः
(प्राणः) जीवननिमित्तः (च) (मुखात्) मुख्यज्यो-
तिर्मयाद्ब्रह्मणरूपात् (अग्निः) पावकः (अजायत) ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! अस्य ब्रह्मणः पुरुषस्य मनसश्चन्द्रमा जातश्चक्षोः
सूर्योऽजायत श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च मुखादग्निरजायतेति बुध्यन्तम् ॥ १२ ॥

भावार्थः—यदिदं सर्वं जगत्कारणं दीश्वरेणोत्पादितं वर्तते तत्र चन्द्र-
लोको मनःस्वरूपः सूर्योऽब्रह्मस्थानी वायुः प्राणश्च श्रोत्रवन्मुखनिवाग्नि-
लोमबदोषधिवनस्पतयो नाडीवन्नद्योऽस्थिवरपर्वतादिर्वर्तन्ते इति वेदित-
व्यम् ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! इस पूर्ण ब्रह्म के (मनसः) ज्ञानस्वरूप सामर्थ्य से
(चन्द्रमाः) चन्द्रलोक (जातः) उत्पन्न हुआ (चक्षोः) ज्योतिः स्वरूप
सामर्थ्य से (सूर्यः) सूर्यलोक (अजायत) उत्पन्न हुआ (श्रोत्रात्) श्रो-
त्र नाम अवकाश रूप सामर्थ्य से (वायुः) वायु (च) तथा आकाश प्रदेश
(च) और (प्राणः) जीवन के निमित्त दश प्राण और (मुखात्) मुख्य
ज्योतिर्मय भक्त्या स्वरूप सामर्थ्य से (अग्निः) अग्नि (अजायत) उत्पन्न
हुआ है ऐसा तुम को जानना चाहिये ॥ १२ ॥

भावार्थः—जो यह सब जगत् कारण से ईश्वर ने उत्पन्न किया है उस में च-
न्द्रलोक मनरूप सूर्यलोक नेत्ररूप वायु और प्राण श्रोत्र के तुल्य मुख के तुल्य अ-
ग्नि श्रोत्रध्वनि और वनस्पति शोभों के तुल्य नदी नाडियों के तुल्य और पर्वतादि हड्डी
के तुल्य हैं ऐसा जानना चाहिये ॥ १२ ॥

नाभ्या इत्यस्य नारायण ऋषिः । पुरुषो देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

नाभ्या आसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समव-
र्तत । पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकाँ २ ॥
अकल्पयन् ॥ १३ ॥

नाभ्याः । आसीत् । अन्तरिक्षम् । शीर्ष्णः । द्यौः ।
सम् । अवर्तत । पद्भ्यामिति पुनः । भूमिः ।
दिशः । श्रोत्रात् । तथा । लोकान् । अकल्पयन् ॥ १३ ॥

पदार्थः—(नाभ्याः) अवकाशमयान्मध्यवर्त्ति साम-
र्थ्यात् (आसीत्) अस्ति (अन्तरिक्षम्) मध्यवर्त्याका-
शम् (शीर्ष्णः) शिरद्वयोत्तमसामर्थ्यात् (द्यौः) प्रकाशयुक्त-
लोकः (सम्) (अवर्तत) (पद्भ्याम्) पृथिवीकारजरू-
पसामर्थ्यात् (भूमिः) (दिशः) पूर्वाद्याः (श्रोत्रात्)
अवकाशमयात् (तथा) तेनैव प्रकारेण (लोकान्)
(अकल्पयन्) कथयन्ति ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! यथाऽस्य नाभ्या अन्तरिक्षमासीच्छीर्ष्णो द्यौः
पद्भ्यां भूमिः समवर्तत श्रोत्राद्विशोऽकल्पयन्स्तथाऽन्यालोकानुत्पन्नान्
विजानीत ॥ १३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ! यद्यदत्र सृष्टौ कार्यभूतं वस्तु वर्तते तत्तत्सर्वं
विराडाख्यस्य कार्यकारणस्याऽवयवस्वरूपं वर्तते इति वेद्यम् ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यों ! जैसे इस पुरुष परमस्वरक्त (नाभ्याः) अवकाशरूप मध्यम सामर्थ्य से (अन्तरिक्षम्) लोकों के बीच का आकाश (आसीत्) हुआ (शीर्ष्णः) शिर के तुल्य उत्तम सामर्थ्य से (द्यौः) प्रकाशयुक्त लोक (पद्भ्याम्) पृथिवी के कारणरूप सामर्थ्य से (भूमिः) पृथिवी (सम्, अवर्तत) सम्यक् वर्तमान हुई और (श्रोत्रात्) अवकाशरूप सामर्थ्य से (दिशः) पूर्व आदि दिशाओं की (अकल्पयन्) कल्पना करते हैं (तथा) वैसे ही ईश्वर के सामर्थ्य से अन्य (लोकान्) लोकों को उत्पन्न हुए जानो ॥ १३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यों ! जो २ इस सृष्टि में कार्यरूप वस्तु है वह २ सब विरा-
दरूप कार्यकारण का अवयवरूप है ऐसा जानना चाहिये ॥ १३ ॥

यत्पुरुषेणोत्पत्त्यस्य नारायण ऋषिः । पुरुषो देवता ॥

निषदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमर्तन्वत । वस-
न्तोऽस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः ॥ १४ ॥

यत् । पुरुषेण । हविषा । देवाः । यज्ञम् । अर्त-
न्वत । वसन्तः । अस्य । आसीत् । आज्यम् । ग्री-
ष्मः । इध्मः । शरत् । हविः ॥ १४ ॥

पदार्थः—(यत्) यदा (पुरुषेण) पूर्णेन परमात्मना
(हविषा) होतुमादातुमर्हेण (देवाः) विद्वांसः (यज्ञम्)
मानसं ज्ञानमयम् (अर्तन्वत) तन्वते विस्तृणन्ति (व-
सन्तः) पूर्वाह्नः (अस्य) यज्ञस्य (आसीत्) अस्ति
(आज्यम्) (ग्रीष्मः) मध्याह्नः (इध्मः) प्रदीपकः (श-
रत्) अर्द्धरात्रः (हविः) होतव्यं द्रव्यम् ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! यद्विषा पुरुषेण सह देवा यज्ञमतन्वत तदाऽस्य वसन्त आर्यां ग्रीष्म इक्ष्मः शरद्विरासीदिति यूगमपि विजानीत ॥ १४ ॥

भावार्थः—यदा बाह्यसामग्र्यभावे विद्वांसो सृष्टिकर्तुं ईश्वरस्योपास-
नारूपं मानसं ज्ञानयज्ञं विस्तारयेयुस्तदा पूर्वाह्नादिकाल एव साधनरूपेण
कल्पनीयः ॥ १४ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो ! (यत्) जब (हविषा) ग्रहण करने योग्य (पुरुषेण) पूर्ण
परमात्मा के साथ (देवाः) विद्वान् लोग (यज्ञम्) मानसज्ञान यज्ञ को (अतन्वत)
विस्तृत करते हैं । (अस्य) इस यज्ञ के (वसन्तः) पूर्वाह्न काल ही (आज्यम्)
धी (ग्रीष्मः) मध्याह्न काल (इक्ष्मः) इन्धन प्रकाशक और (शरत्) आधीरात
(हविः) होमने योग्य पदार्थ (आसीत्) है । ऐसा जानो ॥ १४ ॥

भावार्थः—जब बाह्य सामग्री के अभाव में विद्वान् लोग सृष्टिकर्ता ईश्वर की उ-
पासनारूप मानस ज्ञान यज्ञ को विस्तृत करें तब पूर्वाह्न आदि काल ही साधनरूप से
कल्पना करने चाहियें ॥ १४ ॥

सप्तार्येत्यस्य नारायण ऋषिः । पुरुषो देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

सप्तास्यासन्परिधयस्त्रिः सप्तसमिधः कृताः ।

देवा यद्यज्ञं तन्वाना अबध्नन्पुरुषं पशुम् ॥ १५ ॥

सप्त । अस्य । आसन् । परिधयऽइति परिऽधयः ।
 त्रिः । सप्त । समिधऽ इति सम्ऽधयः । कृताः । दे-
 वाः । यत् । यज्ञम् । तन्वानाः । अबध्नन् । पुरुषम् ।
 पशुम् ॥ १५ ॥

पदार्थः—(सप्त) गायत्र्यादीनि छन्दांसि (अस्य) य-
 ज्ञस्य) (आसन्) सन्ति (परिधयः) परितः सर्वतः सूत्रव-
 द्ढीयन्ते ये ते (त्रिः) त्रिवारम् (सप्त) एकविंशतिः प्रकृतिः
 महत्त्वां, अहंकारः, पञ्च सूक्ष्मभूतानि, पञ्च स्थूलानि,
 पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाश्चेत्येक-
 विंशतिः (समिधः) सामग्रीभूताः (कृताः) निष्पादिताः
 (देवाः) विद्वांसः (यत्) यम् (यज्ञम्) मानसं ज्ञानमयम् (त
 न्वानाः) विस्तृण्वन्तः (अबध्नन्) बध्नन्ति (पुरुषम्) पर
 मात्मानम् (पशुम्) द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यद्यं यज्ञं तन्वाना देवाः पशुं पुणं हृद्यबध्नन्तस्वा-
 ऽस्य सप्त परिधय आसन्निः सप्त समिधः कृतास्तं यथावत् विजानीत ॥ १५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ! यूपनिमगनेकविधकल्पितपरिध्यादि सामग्रीयुक्तं
 मानसं यज्ञं कृत्वा पूर्णमीश्वरं विज्ञाय सर्वोणि प्रयोजनानि साध्नुत ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (यत्) जिस (यज्ञम्) मानसज्ञान) यज्ञ को (तन्वानाः)
 विस्तृत करते हुए (देवाः) विद्वान् लोग (पशुम्) जानने योग्य (पुरुषम्)
 परमात्मा को हृदय में (अबध्नन्) बांधते हैं (अस्य) इस यज्ञ के (सप्त)
 सात गायत्री आदि छन्द (परिधयः) चारों ओर से सूत के सात लपेटों के
 समान (आसन्) हैं (त्रिः सप्त) इकीश अर्थात् प्रकृति, महत्त्वं, अहंकार,

पांच सूक्ष्मभूत, पांच स्थूलभूत, पांच ज्ञानेन्द्रिय और मन्त्र, रजस्, तमस्, तीन गुण ये (समिधः) सामग्री रूप (कृताः) किये उस यज्ञ को यथावत् जानो ॥१५॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! तुम लोग इस अनेक प्रकार से कल्पित परिधि आदि सामग्री से युक्त मानस यज्ञ को कर उस से पूर्ण ईश्वर को जान के सब प्रयोजनों को सिद्ध करो ॥ १५ ॥

यज्ञेनेत्यस्य नारायण ऋषिः । पुरुषो देवता ।

विराट् त्रिष्टुप् छन्दः । चैत्रतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उमी वि० ॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथ-
मान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र
पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः ॥ १६ ॥

यज्ञेन । यज्ञम् । अयजन्त । देवाः । तानि । धर्मा-
णि । प्रथमानि । आसन् । ते । ह । नाकम् । म-
हिमानः । सचन्त । यत्र । पूर्वं । साध्याः । सन्ति ।
देवाः ॥ १६ ॥

पदार्थः—(यज्ञेन) उक्तेन ज्ञानेन (यज्ञम्) पूजनीयं सर्वरक्षक-
मग्निवत्तपनम् (अयजन्त) पूजयन्ति (देवाः) विद्वांसः (तानि)
ईश्वरपूजनादीनि (धर्माणि) धारणात्मकानि (प्रथमानि)
अनादिभूतानि मुख्यानि (आसन्) सन्ति (ते) (ह) एव (ना-
कम्) अविद्यमानदुःखं मुक्तिसुखम् (महिमानः) महत्त्वयुक्ता-

(सचन्त) समवयन्ति प्राप्नुवन्ति (यत्र) यस्मिन् सुखे (पूर्वे)
इतः पूर्वसम्भवाः (साध्याः) कृतसाधनाः (सन्ति) (देवाः)
देदीप्यमाना विद्वांसः ॥ १६ ॥

निरुक्तकारङ्गमं मन्त्रमेवं व्याचष्टे-यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा
अग्निनाग्निमयजन्त देवा अग्निः पशुरासीत्तमालभन्त
तेनायजन्तेति च ब्राह्मणम् । तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्
ते ह नाकं महिमानः समसेवन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति
देवाः साधनाद्युस्थाने देवगणा इति नैरुक्ताः । नि० ।
अ० १२ । खं० ४१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! ये देवा यज्ञेन यज्ञमयजन्त तानि धर्माणि प्रथमा-
न्यासन् ते महिमानः सन्तो यत्र पूर्वं साध्या देवाः सन्ति तन्नाकं ह सचन्त ।
तद्युयमपचाप्नुत ॥ १६ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्योगाभ्यासादिना सदा परमेश्वर उपासनीयः । अनेनाना-
दिकालीनधर्मेण मुक्तिसुखं प्राप्य पूर्वविद्वद्दानन्दितव्यम् ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जो (देवाः) विद्वान् लोग (यज्ञेन) पूर्वोक्त ज्ञान यज्ञ से
(यज्ञम्) पूजनीय सर्व रक्तक अग्निवत् तेजास्त्र ईश्वर की (अयजन्त) पूजा करते
हैं (तानि) वे ईश्वर की पूजा आदि (धर्माणि) धारणारूप धर्म (प्रथमानि) अनादि
रूप से मुख्य (आसन्) हैं (ते) वे विद्वान् (महिमानः) महत्त्व से युक्त हुए (यत्र)
जिस सुख में (पूर्वं) इस समय से पूर्व हुए (साध्याः) साधनों को किये हुए (देवाः)
प्रकाशमान विद्वान् (सन्ति) हैं उस (नाकम्) सत्र दुःख रहित मुक्ति सुख को (इ)
ही (सचन्त) प्राप्त होते हैं उस को तुम लोग भी प्राप्त होओ ॥ १६ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि योगाभ्यास आदि से सदा ईश्वर की उपासना
करें इस अनादि काल से प्रवृत्त धर्म से मुक्ति सुख को पाके यहिले मुक्त हुए विद्वानों
के समान आनन्द भोगें ॥ १६ ॥

अद्भ्य इत्यस्योत्तरनारायण ऋषिः । आदित्यो देवता ।

भुरिक्त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उर्सा वि० ॥

अद्भ्यः सम्भूतः पृथिव्यै रसाच्च विश्वकर्मणः
ममवर्त्तताग्रे । तस्य त्वष्टां विदधद्रूपमेति तन्म-
र्त्यस्य देवत्वमाजानमग्रे ॥ १७ ॥

अद्भ्यऽइत्युत्तराध्यायः । सम्भूतऽइति सम्भूतः ।
पृथिव्यै । रसात् । च । विश्वकर्मणऽइति विश्वकर्म-
णाः । सम् । अवर्त्तत । अग्रे । तस्य । त्वष्टा । विदध-
दिति विदधत् । रूपम् । एति । तत् । मर्त्यस्य । देव-
त्वमिति देवत्वम् । आजानमित्याजानम् । अग्रे ॥ १७ ॥

पदार्थः— (अद्भ्यः) जलेश्वरः (सम्भूतः) ऋष्यक् पुष्टः
(पृथिव्यै) पृथिव्याः । अत्र पञ्चम्यर्थे चतुर्थी (रसात्) जि-
ह्वाविषयात् (च) (विश्वकर्मणः) विश्वानि सर्वाणि सत्यानि
कर्माण्यस्याश्रयेण तस्मात्सूर्यात् (सम्) (अवर्त्तत) वर्त्तते
(अग्रे) प्राक् (तस्य) (त्वष्टा) तनूकर्त्ता (विदधत्) विधानं
कुर्वन् (रूपम्) स्वरूपम् (एति) (तत्) (मर्त्यस्य) मनुष्यस्य
(देवत्वम्) त्रिद्वैतम् (आजानम्) समन्ताज्जनानां मनुष्या-
णामिदं कर्त्तव्यं कर्म (अग्रे) आदितः ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! योऽद्भ्यः पृथिव्यै विश्वकर्माणश्च सम्भूतस्तस्माद्-
सादृशदं सर्वं समवर्तत तस्याऽयं जगती तद्रूपं त्वष्टा विदधद्ये मर्त्यस्या-
जानं देवत्वमेति ॥ १७ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ! योऽखिलकार्यकर्ता परमात्मा कारणात् कार्याणि
निर्मिमीते सकलस्य जगतः शरीराणां रूपाणि विदधाति तज्ज्ञानं तदाज्ञा-
पालनमेव देवत्वमस्तीति जानीत ॥ १७ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो ! जो (अद्भ्यः) जलों (पृथिव्यै) पृथिवी (च)
और (विश्वकर्माणः) सब कर्मजिस के आश्रय से होने उस सूर्य से (सम्भूतः)
सम्पूर्ण पुष्ट हुआ उस (रमात्) रस में (अग्रे) पहिले यह सब जगत् (सम,
अवर्तत) वर्तमान होता है (तस्य) उस इस जगत् के (तत्) उस (रूपम्)
स्वरूप को (त्वष्टा) सृज्ज करने वाला ईश्वर (विदधत) विधान करना हुआ
(अग्रे) आदि में (मर्त्यस्य) मनुष्य के (आजानम्) अच्छे प्रकार कर्तव्य
कर्म और (देवत्वम्) विद्वत्ता को (एति) प्राप्त होता है ॥ १७ ॥

भावार्थः— हे मनुष्यो ! जो सम्पूर्ण कार्य करने हारा परमेश्वर कारणा से कार्य बनाता
सब जगत् के शरीरों के रूपों को बनाता है उसका ज्ञान और उसकी आज्ञा का
लिने ५ देवता है ऐसा जानो ॥ १७ ॥

वेदाहन्विष्यश्चोत्तरं नारायण ऋषिः । आदित्यो देवता ।

निचृत्त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ विज्ञानं जिज्ञासवे कथमुपदिशेदित्याह ॥

अब विद्वान् जिज्ञासु के लिये कैसा उपदेश करे इस वि० ॥

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः
परस्तात् । तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति नान्यः
पन्थां विद्यतेऽयनाय ॥ १८ ॥

वेद । अहम् । एतम् । पुरुषम् । महान्तम् । आ-
दित्यवर्णमित्यादित्यऽवर्णम् । तमसः । परस्तात् ।
तम् । एव । विदित्वा । अति । मृत्युम् । एति । न ।
अन्यः । पन्थाः । विद्यते । अयनाय ॥ १८ ॥

पदार्थः—(वेद) जानामि (अहम्) (एतम्) पूर्वोक्तं
परमात्मानम् (पुरुषम्) स्वस्वरूपेण पूर्णम् (महान्तम्) महा-
गुणविशिष्टम् (आदित्यवर्णम्) आदित्यस्य वर्णः स्वरूप
मिव स्वरूपं यस्य तं स्वप्रकाशम् (तमसः) अज्ञानादन्ध
काराद्वा (परस्तात्) परस्मिन् वर्तमानम् (तम्) (एव)
(विदित्वा) विज्ञाय (अति) उल्लङ्घ्येन (मृत्युम्) दुःख-
प्रदं मरणम् (एति) गच्छति (न) (अन्यः) भिन्नः (प-
न्थाः) मार्गः (विद्यते) भवति (अयनाय) अभीष्टस्था-
नाय मोक्षाय ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे जिज्ञासोऽहं यमेतं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्ताद्वर्तमानं पुरुषं वेद तमेव विदित्वा भवान्मृत्युमत्येति । अन्यः पन्था अयनाय न विद्यते ॥ १८ ॥

भावार्थः—यदि मनुष्या ! ऐहिकपारमार्थिके सुखे इच्छेयुस्तर्हि सर्वेभ्यो बृ-
हत्तमं स्वप्रकाशानन्दस्वरूपमज्ञानलेशादूरे वर्तमानं परमात्मानं कात्वेव
मरणाद्यगाधदुःखसागरात्पृथग्भवितुं शक्नुवन्त्ययमेव सुखप्रदो मार्गोऽस्ति ।
अस्मादन्यः कश्चिदपि मनुष्याणां मुक्तिमार्गो न भवति ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे जिज्ञासु पुरुष ! (अहम्) मैं जिस (एतम्) इस पूर्वोक्त (महान्तम्) बड़े २ गुणों से युक्त (आदित्यवर्णम्) सूर्य के तुल्य प्रकाशस्वरूप (तमसः) अन्धकार वा अज्ञान से (परस्तात्) पृथक् वर्तमान (पुरुषम्) स्वस्वरूप से सर्वत्र पूर्ण परमात्मा को (वेद) जानता हूँ (तम्, एव) उसी को (विदित्वा) जान के आप (मृत्युम्) दुःखदायी मरण को (अति, एति) उल्लङ्घन कर जाते हो किन्तु (अन्यः) इस से भिन्न (पन्थाः) मार्ग (अयनाय) अभीष्ट स्थान मोक्ष के लिये (न, विद्यते) नहीं विद्यमान है ॥ १८ ॥ +

भावार्थः—यदि मनुष्य इस लोक परलोक के सुखों की इच्छा करें तो सब से अति बड़े स्वयं प्रकाश और आनन्दस्वरूप अज्ञान के लेश से पृथक् वर्तमान परमात्मा को जान के ही मरणादि अथाह दुःखसागर से पृथक् हो सकते हैं यही सुखदायी मार्ग है इस से भिन्न कोई भी मनुष्यों की मुक्ति का मार्ग नहीं है ॥ १८ ॥

प्रजापतिरित्यस्योत्तरनारायण ऋषिः । आदित्यो देवता ।

भुरिकृत्रिहृप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनरीश्वरः कीदृश इत्याह ॥

किं ईश्वरः कैसा है इस वि० ॥

प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तरजायमानो बहु-
धा वि जायते । तस्य योनिं परि पश्यन्ति धी-
रास्तस्मिन् ह तस्थुर्भुवनानि विश्वा ॥ १९ ॥

प्रजापतिरिति प्रजाऽपतिः । चरति । गर्भे । अन्तः ।
अजायमानः । बहुधा । वि । जायते । तस्य । योनि-
म् । परि । पश्यन्ति । धीराः । तस्मिन् । ह । तस्थुः ।
भुवनानि । विश्वा ॥ १९ ॥

पदार्थः—(प्रजापतिः) प्रजापालको जगदीश्वरः (चरति) (गर्भे) गर्भस्थे जीवात्मनि (अन्तः) हृदि (अजायमानः) स्वस्वरूपेणानुत्पन्नः सन् (बहुधा) बहुप्रकारैः (वि) विशेषेण (जायते) प्रकटो भवति (तस्य) प्रजापतेः (योनिम्) स्वरूपम् (परि) सर्वतः (पश्यन्ति) प्रेक्षन्ते (धीराः) ध्यानवन्तः (तस्मिन्) जगदीश्वरे (ह) प्रसिद्धम् (तस्थुः) तिष्ठन्ति (भुवनानि) भवन्ति येषु तानि लोकजातानि (विश्वा) सर्वाणि ॥ १९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या! योऽजायमानः प्रजापतिर्गर्भेऽन्तश्चरति बहुधा विजायते तस्य यं योनिं धीराः परि पश्यन्ति तस्मिन् ह विद्या भुवनानितस्थुः ॥ १९ ॥

भावार्थः—योऽयं सर्वरक्षक ईश्वरः स्वयमनुत्पन्नः सन् स्वसामर्थ्याज्जगदुत्पाद्य तन्नाशः प्रविश्य सर्वत्र विचरति यमनेकप्रकारेण प्रसिद्धं विद्वान् एव जानन्ति तं जगदधिकरण सर्वव्यापकं परमात्मानं विद्याय मनुष्यैरानन्वि-
तव्यम् ॥ १९ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो! जो (अजायमानः) अपने स्वरूप से उत्पन्न नहीं होने वाला (प्रजापतिः) प्रजा का रक्षक जगदीश्वर (गर्भे) गर्भस्थ जीवात्मा और (अन्तः) सब के हृदय में (चरति) विचरता है और (बहुधा) बहुत प्रकारों से (वि, जायते) विशेष कर प्रकट होता (तस्य) उस प्रजापति के जिस (योनिम्) स्वरूप को (धीराः) ध्यानशील विद्वान् जन (परि, पश्यन्ति) सब ओर से देखते हैं (तस्मिन्) उस में (ह) प्रसिद्ध (विश्वा) सब (भुवनानि) लोक लोकान्तर (तस्थुः) स्थित हैं ॥ १९ ॥

भावार्थः—जो यह सर्व रक्षक ईश्वर आप उत्पन्न न होता हुआ अपने सामर्थ्य से जगत् को उत्पन्न कर और उस में प्रविष्ट हो के सर्वत्र विचरता है जिस अनेक प्रकार से

प्रसिद्ध ईश्वर को विद्वान् लोग ही जानते हैं उस जगत् के आधाररूप सर्वव्यापक परमात्मा को जान के मनुष्यों को आनन्द भोगना चाहिये ॥ १९ ॥

यो देवेभ्य इत्यस्योत्तरानाराण ऋषिः । सूर्यो देवता ।

अनंशुः सुहृद् । गान्धारः स्वरः ॥

अथ सूर्यः कीदृश इत्याह ॥

अथ सूर्य कैसा है इस वि० ॥

यो देवेभ्य आतपति यो देवानां पुरोहितः ।
पूर्वो यो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय ब्राह्मणे ॥ २० ॥

यः । देवेभ्यः । आतपतीत्याऽतपति । यः । देवानाम् ।
पुरोहितोऽदिति पुरःऽहितः । पूर्वः । यः । देवेभ्यः । जातः ।
नमः । रुचार्य । ब्राह्मणे ॥ २० ॥

पदार्थः—(यः) सूर्यः (देवेभ्यः) दिव्यगुणेभ्यः पृथिव्यादि-
भ्यः (आतपति) समन्तात्तपति (यः) (देवानाम्) पृथिव्यादि-
लोकानाम् (पुरोहितः) पुरस्ताद्धिताय मध्ये धृतः (पूर्वः)
(यः) (देवेभ्यः) पृथिव्यादिभ्यः (जातः) उत्पन्नः (नमः) अ-
न्नम् (रुचाय) रुचिकरात् (ब्राह्मणे) यो ब्रह्मणः परमेश्वर-
स्यापत्यमिव तस्मात् । अत्रोभयत्र पञ्चम्यर्थे चतुर्थी ॥ २० ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः! यो देवेभ्य आतपति यो देवानां पुरोहितो यो देवेभ्यः
पूर्वो जातस्तस्माद्रुचायब्राह्मणे नमो जायते ॥ २० ॥

भावार्थः—हे मनुष्या येन जगदीश्वरेण सर्वेषां हितायाकाशत्पादननिमित्तः
सूर्यो निर्मितस्तमेव सततमुपासीष्वम् ॥ २० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (यः) जो सूर्यलोक (देवेभ्यः) उत्तम गुणों वाले पृथिवी आदि के अर्थ (आनपति) अच्छे प्रकार तपता है (यः) जो (देवानाम्) पृथिवी आदि लोकों के (पुरोहितः) प्रथम से हितार्थ बीच में स्थित किया (यः) जो (देवेभ्यः) पृथिवी आदि से (पूर्वः) प्रथम (जातः) उत्पन्न हुआ उत् (रुचाय) रुचि कराने वाले (ब्राह्मणे) परमेश्वर के सन्तान के तुल्य सूर्य से (नमः) अन्न उत्पन्न होता है ॥ २० ॥

भावार्थः— हे मनुष्यो ! जिस जगदीश्वर ने मन के हित के लिये अन्न आदि की उत्पत्ति का निमित्त सूर्य को बनाया है उसी परमेश्वर की उपासना करो ॥ २० ॥

रुचमित्यस्योत्तरनारायण ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वः ॥

अथ विद्वत्कृत्यमाह ॥

अथ विद्वानों का कृत्य क० ॥

रुचं ब्राह्मं जनयन्तो देवा अग्रे तदब्रुवन् ।
यस्त्वेवं ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवा असन्वशे ॥ २१ ॥

रुचम् । ब्राह्मम् । जनयन्तः । देवाः । अग्रे । तत् ।
अब्रुवन् । यः । त्वा । एवम् । ब्राह्मणः । विद्यात् ।
तस्य । देवाः । असन् । वशे ॥ २१ ॥

पदार्थः—(रुचम्) रुचिकरम् (ब्राह्मम्) ब्रह्मोपासकम् (जनयन्तः) निष्पादयन्तः (देवाः) विद्वांसः (अग्रे) (तत्) ब्रह्मजीवप्रकृतिस्वरूपम् (अब्रुवन्) ब्रुवन्तु (यः) (त्वा) (एवम्) अमुना प्रकारेण (ब्राह्मणः) (विद्यात्) विजानीयात् (तस्य) (देवाः) विद्वांसः (असन्) स्युः (वशे) तदधीनाः ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे ब्रह्मनिष्ठ ! ये रुचं ब्राह्मं त्वा जनयन्ती देवा अग्ने तद्ब्रुवन्
यो ब्राह्मण एवं विद्यात्तस्य ते देवा वशे अहन् ॥ २१ ॥

भावार्थः—इदमेवाऽऽद्यं विद्वत्कृत्यमस्ति यद्वे देशवरधर्मादिषु रुचिरपदे-
शानध्यापनधार्मिककृत्यजितेन्द्रियशरीरात्मबलवर्द्धनमेवं कृते सति सर्वं
दिठ्या गुणा भोगाश्च प्राप्तुं शक्याः ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे ब्रह्मनिष्ठ पुरुष ! जां (रुचम्) रुचिकारक (ब्राह्मम्) ब्रह्म के
उपासक (त्वा) आप को (जनयन्तः) सम्पन्न करते हुए देवाः (विद्यान् लोग
(अग्ने) पहिले (तत्) ब्रह्म जीव और प्रकृति के स्वरूप को (अब्रुवन्) कहें (यः)
जो (ब्राह्मणः) ब्राह्मण (एवम्) ऐसे (विद्यात्) जाने (तस्य) उस के वे (देवाः)
विद्यान् (वशे) वश में (असन्) हों ॥ २१ ॥

भावार्थः—यही विद्वानों का पहिला कर्त्तव्य है कि जो वेद ईश्वर और धर्म
दि में रुचि, उपदेश, अध्यापन, धर्मात्मता, जितेन्द्रियता, शरीर और आत्मा के बल को
बढ़ाना, ऐसा करने से ही सब उत्तम गुण और भोग प्राप्त हो सकते हैं ॥ २१ ॥

श्रीश्रुत इत्यस्योत्तरनारायण ऋषिः । आदित्यो देवता ।

त्रिषुदासीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अश्वेश्वरः कीदृश इत्याह ॥

अब ईश्वर कैसा है इस वि० ॥

श्रीश्चते लक्ष्मीश्चपत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्ष-
त्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम् । इष्णन्निषाणामुं मं
इषाण सर्वलोकं मं इषाण ॥ २२ ॥

श्रीः । च।ते। लक्ष्मीः । च । पत्न्यौ । अहोरात्रेऽइत्यं-
होरात्रे । पार्श्वेऽइति पार्श्वे । नक्षत्राणि । रूपम् । अश्विनौ ।

व्यात्तमिति विऽआत्तम् । इष्णान् । इषाण । अमुम् ।
मे । इषाण । सर्वलोकमिति सर्वऽलोकम् । मे ।
इषाणा ॥ २२ ॥

पदार्थः—(श्रीः) सकला शोभा (च) (ते) तव
(लक्ष्मीः) सर्वमैश्वर्यम् (च) (पत्न्यौ) स्त्रीवद्वर्तमाने
(अहोरात्रे) (पार्श्वे) (नक्षत्राणि) (रूपम्) (अश्विनौ)
सूर्याचन्द्रमसौ (व्यात्तम्) विकासितं मुखमिव । अत्र वि,
आङ् पूर्वाङ्बुदाज्धातोः क्तः (इष्णन्) इच्छन् (इषाण)
कामय (अमुम्) इतः परं परीक्षां सुखम् (मे) मह्यम्
(इषाण) प्रापय (सर्वलोकम्) सर्वेषां दर्शनम् (मे) मह्यम्
(इषाण) ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर ! यस्य ते श्रीश्च लक्ष्मीश्च पत्न्या अहोरात्रे पार्श्वे
यस्य ते सृष्टावश्विनौ व्यात्तं नक्षत्राणि रूपं स त्वं मेऽमुनिष्णन्निषाण मे
सर्वलोकनिषाण मे सर्वाणि बुखानीषाण ॥ २२ ॥

भावार्थः—हे राजादयो मनुष्या ! यवेश्वरस्य न्यायादयो गुणा, व्याप्तिः
रूपा पुरुषार्थः सत्यं रचनं सत्या नियमाश्च सन्ति तथैव युष्माकमपि सन्तु
यतो युष्माकमुत्तरोत्तरं सुखं वर्द्धतेति ॥ २२ ॥

अत्रेश्वरसृष्टिराजगुणवर्धनादेतदध्यायोक्तार्थस्य पूर्वाऽध्यायोक्तार्थेन स-
ह सङ्गतिरस्तीति वेद्यम् ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर ! जिस (ते) आप की (श्री) समग्र शोभा (च)
और (लक्ष्मीः) सब ऐश्वर्य (च) भी (पत्न्यौ) दो स्त्रियों के तुल्य व-

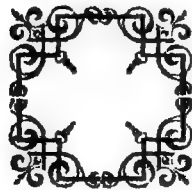
समान (अहोरात्रे) दिन रात (पार्श्वे) आगे पीछे जिस आप की सृष्टि में (अश्विनौ) सूर्यो चन्द्रमा (व्यासम्) कैले मुख के समान (नक्षत्राणि) नक्षत्रा (रूपम्) रूप वाले हैं सो आप (मे) मेरे (अमुम्) परोक्ष मुख को (इषान्) चाहते हुए (इषाया) चाहना कीजिये (मे) मेरे लिये (सर्वलोकम्) सब के दर्शन को (इषाया) प्राप्त कीजिये मेरे लिये सब सुखों को (इषाया) पहुँचाइये ॥ २२ ॥

भावार्थ:-हे राजा आदि मनुष्यो! जैसे ईश्वर के न्याय आदि गुण, व्याप्ति कृपा, पुरुषार्थ, सत्य, रचना और सत्य नियम हैं वैसे ही तुम लोगों के भी हों जिस से तुम्हारा उत्तरोत्तर सुख बढ़े ॥ २२ ॥

इस अध्याय में ईश्वर सृष्टि और राजा के गुणों का वर्णन होने से इस अध्याय में कहे अर्थ की पूर्वाध्याय में कहे अर्थ के साथ संगति है यह जानना चाहिये ॥

इति श्रीमत्परमहंस परित्वाजकाचार्याणां श्री परमविदुषां विरजा-
नन्दसरस्वतीस्वामिनां शिष्येण श्रीपरमहंसपरित्वाजकाचार्येण
श्रीमद्दयानन्दसरस्वतीस्वामिनाविरचिते संस्कृताचार्यभाषा
भ्यां समन्विते ब्रह्ममाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये एकत्रिंश-

तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ द्वात्रिंशत्तमाध्यायारम्भः ॥

ओं विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव ।

तद्ब्रह्म तन्न आसुव ॥ १ ॥

तदेवेत्यस्य स्वयम्भु ब्रह्म ऋषिः परमात्मा देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ परमेश्वरः कीदृश इत्याह ॥

अथ परमेश्वर कैसा है ? इस वि० ॥

तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तद् चन्द्रमाः ।

तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म ता आपः स प्रजापतिः ॥ १ ॥

तत् । एव । अग्निः । तत् । आदित्यः । तत् । वायुः ।

तत् । ऊँ इत्यँ । चन्द्रमाः । तत् । एव । शुक्रम् । तत् ।

ब्रह्म । ताः । आपः । सः । प्रजापतिरिति प्रजापतिः ॥ १ ॥

पदार्थः—(तत्) सर्वज्ञं सर्वव्यापि सनातनमनादि स-
च्चिदानन्दस्वरूपं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं न्यायकारि
दयालु जगत्स्रष्टृ जगद्धर्तृ सर्वान्तर्यामि (एव) निश्चये
(अग्निः) ज्ञानस्वरूपत्वात्स्वप्रकाशत्वाच्च (तत्) (आ-
दित्यः) प्रलये सर्वस्यादातृत्वात् (तत्) (वायुः) अनन्त-
बलत्वसर्वधर्तृत्वाभ्याम् (तत्) (उ) (चन्द्रमाः) आनन्द-
स्वरूपत्वादाह्लादकत्वाच्च (तत्) (एव) (शुक्रम्) आशु-
कारित्वाच्छुद्धभावाच्च (तत्) (ब्रह्म) सर्वेभ्यो महत्वात्
(ताः) (आपः) सर्वत्र व्यापकत्वात् (सः) (प्रजापतिः)
सर्वस्याः प्रजायाः स्वामित्वात् ॥ १ ॥

अन्वयः- हे मनुष्यास्तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तच्चन्द्रमास्तदेवशुक्रं त
ब्रह्म ता आपः स उ प्रजापतिरस्त्येवं यूयं विजानीत ॥ १ ॥

भावार्थः- हे मनुष्या ! यथेश्वरस्येमान्यन्यादीनि गौणिकानि नामानि
सन्ति तथान्यानीन्द्रादीन्यपि वर्तन्ते । अस्यैवोपासना फलवती भवतीति
वेद्यम् ॥ १ ॥

पदार्थः-हमनुष्यो ! (तत्) वह सर्वज्ञ सर्वव्यापि सनातन अनादि सचि-
दानन्दस्वरूप नित्य, शुद्ध, बुद्ध, मुक्तस्वभाव न्यायकारी, दयालु, जगत् का स्रष्टा
धारणकर्ता और सब का अन्तर्यामी (एव) ही (अग्निः) ज्ञानस्वरूप और
स्वयंपकाशित होने से अग्नि (तत्) वह (आदित्यः) प्रलय समय सब को
ग्रहण करने से आदित्य (तत्) वह (वायुः) अनन्त बलवान् और सब का धर्मा
होने से वायु (तत्) वह (चन्द्रमाः) आनन्दस्वरूप और आनन्दकारक होने
से चन्द्रमा (तत्, एव) वही (शुक्रम्) शीघ्रकारी वा शुद्ध भाव से शुक्र (तत्)
वह (ब्रह्म) महान होने से ब्रह्म (ताः) वह (आपः) सर्वत्र व्यापक होने
से आप (उ) और (सः) वह (प्रजापतिः) सब प्रजा का स्वामी होने से
प्रजापति है ऐसा तुम लोग जानो ॥ १ ॥

भावार्थः-हमनुष्यो ! जैसे ईश्वर के ये अग्नि आदि गौण नाम हैं वैसे और भी
इन्द्रादि नाम हैं उसी की उपासना फल वाली है ऐसा जानो ॥ १ ॥

सर्व इत्यस्य स्वयम्भु ब्रह्म ऋषिः । परमात्मा देवता ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

सर्वे निमेषा जंझिरे विद्युतः पुरुषादधि । नैन-
मूर्द्धं न तिर्यञ्चं न मध्ये परिं जग्रमत ॥ २ ॥

सर्वे । निमेषाऽ इति निऽमेषाः । जज्ञिरे । विद्युत-
ऽइति विऽद्युतः । पुरुषात् । अधि । न । एनम् । ऊर्ध्व-
म् । न । तिर्य्यञ्चम् । न । मध्ये । परि । जग्रभत् ॥ २ ॥

पदार्थः—(सर्वे) (निमेषाः) नेत्रोन्मीलनादिलक्षणाः
कलाकाष्ठादिकालाऽवयवाः (जज्ञिरे) जायन्ते (विद्यु-
तः) विशेषेण द्योतमानात् (पुरुषात्) पूर्णाद्विभोः (अ-
धि) (न) निषेधे (एनम्) परमात्मानम् (ऊर्ध्वम्)
उपरिस्थम् (न) (तिर्य्यञ्चम्) तिर्य्यक्स्थितमधरस्थं
वा (न) (मध्ये) (परि) सर्वतः (जग्रभत्) गृह्णाति ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! यस्माद्विद्युतः पुरुषात्सर्वं निमेषा अधि जज्ञिरे
तमेनं कोपि नोर्ध्वं न तिर्य्यञ्चं न मध्ये परि जग्रभत् यूयं सेवध्वम् ॥ २ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ! यस्य निर्माणेन सर्वं कालावयवा जाता यच्चेऽध्वं-
धो मध्ये पाश्र्वतो दूरे निकटे वा कथयितुमशक्यं यत् सर्वत्र पूर्णं ब्रह्माऽस्ति
तद्योगाभ्यासेन विज्ञाय सर्वं भवन्त उपासीरम् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जिस (विद्युतः) विशेष कर प्रकाशमान (पुरुषात्)
पूर्ण परमात्मा से (सर्वे) सब (निमेषाः) निमेष कलाकाष्ठा आदि काल के
अवयव (अधि, जज्ञिरे) अधिककर उत्पन्न होते हैं उस (एनम्) इस परमा
त्मा को कोई भी (न) न (ऊर्ध्वम्) ऊपर (न) न (तिर्य्यञ्चम्) तिच्छी
सब दिशाओं में वा नीचे और (न) न (मध्ये) बीच में (परि, जग्रभत्)
सब ओर से ग्रहण कर सकता है उस को तुम सेवो ॥ २ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जिस के रचने से सब काल के अवयव उत्पन्न हुए और
जो ऊपर नीचे बीच में पीछे दूर समीप कहा नहीं जा सकता जो सर्वत्र पूर्णव्यव है
उस को योगाभ्यास से जान के सब आप लोग उपासना करो ॥ २ ॥

न तस्येत्यस्य स्वयम्भु ब्रह्म ऋषिः । हिरण्यगर्भः परमात्मा देवता ।

निष्पत् पङ्क्तिः छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

तुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः ।
हिरण्यगर्भ इत्येष मा मा हिंसीदित्येषा यस्मा-
न्न जात इत्येषः ॥ ३ ॥

न । तस्य । प्रतिमेति प्रतिऽमा । अस्ति । यस्य ।
नाम । महत् । यशः । हिरण्यगर्भऽ इति हिरण्यगु-
र्भः । इति । एषः । मा । मा । हिंसीत् । इति ।
एषा । यस्मात् । न । जातः । इति । एषः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(न) निषेधे (तस्य) परमेश्वरस्य (प्रतिमा)
प्रतिमीयते यथा तत्परिमाणं सदृशं तोलनसाधनं प्रति-
कृतिराकृतिर्वा (अस्ति) वृत्तं ते (यस्य) (नाम) नाम-
स्मरणम् (महत्) पूज्यं बृहत् (यशः) कीर्तिकरं धर्म्य-
कर्मचरणम् (हिरण्यगर्भः) सूर्यविद्युदादिपदाधिकरणः
(इति) (एषः) अन्तर्यामितया प्रत्यक्षः (मा) निषेधे
(मा) मां जीवात्मानम् (हिंसीत्) हन्यात्ताडयेद्विमुखं
कुर्यात् (इति) (एषा) प्रार्थना प्रज्ञा वा (यस्मात्)
कारणात् (न) निषेधे (जातः) उत्पन्नः (इति) (एषः)
परमात्मा ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! यस्य महद्यशो नामास्ति यो हिरण्यगर्भं इत्येषो यस्य मा मा हिंसीदित्येषा यस्मान्ना जात इत्येष उपासनीयोऽस्ति तस्य प्रतिमा नास्ति । यद्वा पक्षान्तरम्—हिरण्यगर्भं इत्येष (२५ । १० — १३) उक्तोऽनुवाको मा मा हिंसी दित्येषोक्ता (१२, १०२) ऋगु यस्मान्ना जात इत्येष (८ । ३६ । ३७) उक्तोऽनुवाकश्च । यस्य भगवतो नाम महद्यशोऽस्ति तस्य प्रतिमा नास्ति ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ! यः कदाचिद्देहधारी न भवति यस्य किञ्चिदपि परिभाषा नास्ति यस्याङ्गापालनमेव नामस्मरणमस्ति य उपासितः सन्नुपासकान्नुबुद्ध्यति वेदानामनेकस्थलेषु यस्य महत्त्वं प्रतिपाद्यते यो न क्षिपते न विक्रियते न लीयते तस्यैवोपासनां सततं कुरुत यद्यस्माद्भिन्नस्योपासनां करिष्यन्ति तर्जनेन महता पापेन युक्ताः सन्तो भवन्तो दुःखक्षेत्रेर्हता भविष्यन्ति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (यस्य) जिस का (महत्) पूज्य बड़ा (यशः) कीर्ति करने द्वारा धर्मयुक्त कर्म का आचरण ही (नाम) नामस्मरण है जो (हिरण्यगर्भः) सूर्य विजुली आदि पदार्थों का आधार (इति) इस प्रकार (एषः) अन्तर्यामी होने से प्रत्यक्ष जिस की (मा) शुभ को (मा, हिंसीत्) मत ताड़नादे वा वह अपने से शुभ को विमुख मत करे (इति) इस प्रकार (एषा) यह मर्यादा वा बुद्धि और (यस्मात्) जिस कारण (न) नहीं (जातः) उत्पन्न हुआ (इति) इस प्रकार (एषः) यह परमात्मा उपासना के योग्य है । (तस्य) उस परमेश्वर की (प्रतिमा) प्रतिमा—परिमाण उस के तुल्य अवधिका साधन प्रतिकृति, मूर्ति, वा अ.कृति (न, अस्ति) नहीं है । अथवा द्वितीय पक्ष यह है

की (हिरण्यगर्भः०) इस पचीशवें अध्याय में १० मन्त्र से १३ मन्त्र तक का (इति, एषः) यह कहा हुआ अनुवाक (मा, मा, हिंसीत्) (इति) इसी मन्त्र का (एषा यह ऋचा बारहवें अध्याय की १०२ मन्त्र है और (यस्मात् जानः इत्येषः०) यह आठवें अध्याय के ३६ । ३७ । दो मन्त्र का अनुवाक (यम्य) जिस परमेश्वर की (नाम) मसिद्ध (महत्) महती (यशः) कीर्ति है (तस्य) उस का (प्रतिमा) प्रतिबिम्ब (तस्वीर) नहीं है ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो कभी देहधारी नहीं होता जिस का कुछ भी परिमाण सीमा का कारण नहीं है जिस की आज्ञा का पालन ही नामस्मरण है जो उपासना-क्रिया हुआ अपने उपासकों पर अनुग्रह करता है वेदों के अनेक स्थलों में जिस का महत्त्व कहा गया है जो नहीं मरता नविकृत होता, न नष्ट होता उसी की उपासना निरन्तर करो जो इस से भिन्न की उपासना करोगे तो इस महान् पाप से युक्त हुए आप लोग दुःख क्लेशों से नष्ट होगे ॥ ३ ॥

एष इत्यस्य स्वयम्भुवः ऋचिः । आत्मा देवता ।

भुवि कृत्रिष्टुप् छन्दः । शिवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयनाह ॥

फिर उसी वि० ॥

* एषो ह देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः पूर्वो ह जातः
स उ गर्भे अन्तः । स एव जातः स जनिष्यमाणाः प्र-
त्यङ् जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः ॥ ४ ॥

एषः । ह । देवः । प्रदिशोऽइति प्रदिशः । अनु । सर्वाः ।
पूर्वः । ह । जातः । सः । उँऽ इत्यूँ । गर्भे । अन्तरित्यन्तः ।
सः । एव । जातः । सः । जनिष्यमाणाः । प्रत्यङ् । जनाः ।
तिष्ठति । सर्वतोमुख इति सर्वतःऽमुखः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(एषः) परमात्मा । अत्र विभक्तेरलुक् (ह)
प्रसिद्धम् (देवः) दिव्यस्वरूपः (प्रदिशः) (अनु) आनुकूल्ये
(सर्वाः) दिशश्च (पूर्वः) प्रथमः (ह) प्रसिद्धम् (जातः) प्राक-
ट्यं प्राप्तः (सः) (उ) एव (गर्भे) अन्तःकरणे (अन्तः)
मध्ये (सः) (एव) (जातः) प्रसिद्धः (सः) (जनिष्यमाणः)
प्रसिद्धिं प्राप्स्यमानः (प्रत्यङ्) प्रतिपदार्थमञ्जतिप्राप्नोति-
(जनाः) विद्वांसः (तिष्ठति) वर्त्तते (सर्वतोमुखः) सर्वतो
मुखाद्यवयवा यस्य सः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे जना! एषो ह देवः सर्वाः प्रदिशोऽनुव्याप्य स सर्गर्भेऽन्तः
पूर्वो ह जातः स एव जातः स जनिष्यमाणः सर्वतोमुखः प्रत्यङ् तिष्ठति
स युष्मानिरुपासनीयो वेदितव्यश्च ॥ ४ ॥

भावार्थः—अगं पूर्वोक्त ईश्वरो जगदुत्पाद्य प्रकाशितः सन् सर्वाङ्गं दिशु
व्याप्येन्द्रियावयवसंस्तरेण सर्वेन्द्रियकर्माणि सर्वगतत्वेन कुर्वन् सर्वप्राणिनां ह-
ृदये तिष्ठति सोऽतीतानागतेषु कल्पेषु जगदुत्पादनाय पूर्वं प्रकटो भवति स-
ध्यामशीलेन अनुष्येण हातव्यो नान्येनेति भावः ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (जनाः) विद्वानो ! (एषः) यह (ह) प्रसिद्ध परमात्मा (देवः) उ-
त्तम स्वरूप (सर्वाः) सब दिशा और (प्रदिशः) विदिशाओं को (अनु) अनुकूलता से
व्याप्त होके (सः) (उ) वही (गर्भे) अन्तःकरण के (अन्तः) बीच (पूर्वः) प्रथम
कल्प के आदि में (ह) प्रसिद्ध (जातः) प्रकटता को प्राप्त हुआ (सः, एव) व-
ही (जातः) प्रसिद्ध हुआ (सः) वह (जनिष्यमाणः) आगामी कल्पों में प्रथम प्र-
सिद्धि को प्राप्त होगा (सर्वतोमुखः) सब ओर से मुखादि अवयवों वाला अर्थात्

मुखादि इन्द्रियों के काम सर्वत्र करता (प्रत्यह्) प्रत्येक पदार्थ को प्राप्त हुआ (तिष्ठति) अचल सर्वत्र स्थिर है । वही तुम लोगों को उपासना करने और जानने योग्य है ॥ ४ ॥

भावार्थः—यह पूर्वोक्त ईश्वर जगत् को उत्पन्न कर प्रकाशित हुआ सब दिशाओं में व्याप्त हो के इन्द्रियों के विना सब इन्द्रियों के काम सर्वत्र व्याप्त होने से करता हुआ सब प्राणियों के हृदय में स्थिर है वह भूत भविष्यत् कालों में जगत् की उत्पत्ति के लिये पहिले प्रगट होता है वह ध्यानशील मनुष्य के जानने योग्य है अन्यके जानने योग्य नहीं है ॥ ४ ॥

यस्मादित्यस्य स्वयम्भु ब्रह्म ऋषिः । परमेश्वरो देवता ।

भुरिकुत्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यस्माज्जातं न पुरा किञ्चनैव य आबुभूव
भुवनानि विश्वा । प्रजापतिः प्रजया सधरराणा-
स्त्रीणि ज्योतींश्च सचते स षोडशी ॥ ५ ॥

यस्मात् । जातम् । न । पुरा । किम् । चन । ए-
व । यः । आबुभूवेत्याऽऽबुभूव । भुवनानि । विश्वा ।
प्रजापतिरिति प्रजापतिः । प्रजया । सधरराणा इति
समधरराणः । त्रीणि । ज्योतींश्च । सचते । सः ।
षोडशी ॥ ५ ॥

पदार्थः—(यस्मात्) परमेश्वरात् (जातम्) उत्पन्नम् (न)
निषेधे (पुरा) पुरस्तात् (किम्) (चन) किञ्चिदपि (एव)
(यः) (आबुभूव) समन्ताद्भवति (भुवनानि) लोकजा-

तानि सर्वाऽधिकरणानि (विश्वा) सर्वाणि (प्रजापतिः)
प्रजायाः पालकोऽधिष्ठाता (प्रजया) प्रजातया (सम्)
(रराणः)सम्यक् रममाणः (त्रीणि) त्रिद्युत्सूर्यचन्द्ररूपाणि
(ज्योतींषि)तेजोमयानि प्रकाशकानि (सचते) समवैति (सः)
(षोडशी) षोडश कला यस्मिन् सन्ति सः ॥ ५ ॥

अन्वयः-हे अनुष्ठा! यस्मात् पुरा किञ्चन न जातं, यस्सर्वत आबभूव, यत्
स्मिन् विश्वा भुवनानि वर्तन्ते, स एव षोडशी प्रजया सह संरराणः प्रजाप-
तिस्त्रीणि ज्योतींषि सचते ॥ ५ ॥

भावार्थः-यस्मादीश्वरोऽनादिर्वर्तते ततस्तस्मात्पूर्वं किमपि भवितुम् श-
क्यम् । स एव सर्वास्तु प्रजास्तु दयालो जीवानां कर्माणि पश्यन् संस्तदनुकू-
फलं ददन्म्यादां करोति येन प्राणादीनि षोडश वस्तूनि सृष्टान्यतः स षोडशी-
रयुज्यते । प्राणः, अद्वाऽऽकाशं, वायुरग्निर्जलं, पृथिवीन्द्रियं, मनोऽक्षं,
वीर्यं, तपो, मन्त्राः, कर्म, लोकाः, नाम च षोडशकलाः । प्रभोपनिषदि षष्ठे
ब्रह्मे वर्णिताः । एतत्सर्वं षोडशात्मकं जगत् परमात्मनि वर्तते तेनैव नि-
र्मितं पालयते च ॥ ५ ॥

पदार्थः-हे अनुष्ठा! (यस्मात्) जिस परमेश्वर से (पुरा) पहिले (किम्,
चन) कुछ भी (न, जागम्) नहीं उत्पन्न हुआ (यः) जो सब ओर (आब-
भूव) अच्छे प्रकार से वर्तमान है जिस में (विश्वा) सब (भुवनानि) वस्तुओं
के आधार सब लोक वर्तमान हैं (सः, एव) वही (षोडशी) सोलह कला
वाला (प्रजया) प्रजा के साथ (सम्, रराणः) सम्यक् रमण करता हुआ (प्रजा-
पतिः) प्रजा का रक्षक अधिष्ठाता (त्रीणि) तीन (ज्योतींषि) तेजोमय त्रिजुली,
सूर्य, चन्द्रमारूप प्रकाशक ज्योतियों को (सचते) संयुक्त करता है ॥ ५ ॥

भावार्थः - जिस से ईश्वर अनादि है इस कारण उस से पहिले कुछ भी हो नहीं सकता वही सब प्रजाओं में व्याप्त जीवों के कर्मों को देखता और उन के अनुकूल फल देता हुआ न्याय करता है जिसने प्राण आदि सोलह वस्तुओं को बनाया है इस से वह षोडशी कहाता है (प्राण, श्रद्धा, आकाश, वायु, अग्नि, जल, पृथिवी, इन्द्रिय, मन, अक्ष, वीर्य, तप, मन्त्र, कर्म, लोक और नाम) ये षोडश कला प्रश्नोपनिषद् में हैं यह सब षोडश वस्तुरूप जगत् परमात्मा में है उसी ने बनाया और वही पालन करता है ॥५॥

येनेत्यस्य स्वयम्भु ब्रह्म ऋषिः । परमात्मा देवता ।

निच्युत्तन्निष्टुच्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढा येन स्वः स्तभितं
येन नाकः । यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः कस्मै
देवायं हविषां विधेम ॥ ६ ॥

येन । द्यौः । उग्रा । पृथिवी । च । दृढा । येन ।
स्वरिति स्वः । स्तभितम् । येन । नाकः । यः । अ-
न्तरिक्षे । रजसः । विमानऽ इति विमानः । कस्मै ।
देवायं । हविषां । विधेम ॥ ६ ॥

पदार्थः—(येन) जगदीश्वरेण (द्यौः) सूर्यादिप्रकाशवान्
पदार्थः(उग्रा) तीव्रतेजस्का (पृथिवी) भूमिः (च) (दृढा)
दृढीकृता (येन) (स्वः) सुखम् (स्तभितम्) धृतम् (येन)

(नाकः) अविद्यमानदुःखो मोक्षः (यः) (अन्तरिक्षे) मध्य-
यर्तिन्याकाशे (रजसः) लोकसमूहस्य । लोकारजांस्यु-
च्यन्त इति निरुक्तम् (विमानः) विविधं मानं यस्मिन्
सः (कस्मै) सुखस्वरूपाय (देवाय) स्वप्रकाशाय सकलसुख-
दात्रे (हविषा) प्रेमभक्तिभावेन (विधेम) परिचरेम प्राप्नुयाम
वा ॥ ६ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या! येनीया द्यौः पृथिवी च दृढा येन स्वः स्तभितं येन
नाकः स्तभितो योऽन्तरिक्षे वर्तमानस्य रजसो विमानोऽस्ति तस्मै कस्मै देवाय
वयं हविषा विधेमैव यूयमप्येनं सेवध्वम् ॥ ६ ॥

भावार्थः— हे मनुष्या! यः सकलस्य जगतो धर्ता सर्वसुखप्रदाता मोक्षदा-
यक आकाश इव व्याप्तः परमेष्ठिनेति तस्यैव भक्तिं कुरुत ॥ ६ ॥

पदार्थः— हे मनुष्या! (येन) जगदीश्वर ने (उग्रा) तीव्र तेज वाले (द्यौः)
प्रकाशयुक्त सूर्यादि पदार्थ (च) और (पृथिवी) भूमि (दृढा) दृढ की
है (येन) जिस ने (स्वः) सुख को (स्तभितम्) धारण किया (येन)
जिसने (नाकः) सब दुःखों से रहित मोक्ष धारण किया (यः) जो अन्त-
रिक्षे) मध्यवर्ती आकाश में वर्तमान (रजसः) लोक समूह का (विमानः)
विविध मान करने वाला उस (कस्मै) सुख स्वरूप (देवाय) स्वयं प्रकाश-
मान सकल सुख दाता ईश्वर के लिये हमलांग (हविषा) प्रेम भक्ति से (वि-
धेम) सेवाकारी वा प्राप्त होंगे ॥ ६ ॥

भावार्थः— हे मनुष्यो! जो समस्त जगत् का धर्ता सब सुखों का दिति मुक्ति का
साधक आकाश के तुल्य व्यापक परमेश्वर है उसी की भक्ति करो ॥ ६ ॥

यं क्रन्दसीत्यस्य स्वयम्भु ब्रह्म अग्निः । परमात्मनो देवता ।

स्वरादतिजगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं उसी वि० ॥

यं क्रन्दसी अवसा तस्तमाने अभ्यैक्षेतां मनसा रेजमाने । यत्राधिसूर उदितो विभाति कस्मै देवाय हविषा विधेम आपो ह यद्बृहतीर्यश्चिदापः ॥ ७ ॥

यम् । क्रन्दसीऽइति क्रन्दसी । अवसा । तस्तमानेऽइति तस्तमाने । अभि । ऐक्षेताम् । मनसा । रेजमानेऽइति रेजमाने । यत्र । अधि । सूरः । उदितुऽइत्युत्पद्यते । विभातीति विभाति । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम । आपः । ह । यत् । बृहतीः । यः । चित् । आपः ॥ ७ ॥

पदार्थः— (यम्) (क्रन्दसी) गुणैः प्रशंसनीये (अवसा) क्षणादिना (तस्तमाने) धारिके (अभि) आभिमुख्ये (ऐक्षेताम्) ईक्षेतां पश्यतः (मनसा) विज्ञानेन (रेजमाने) चलन्त्यौ भ्रमन्त्यौ (यत्र) यस्मिन् (अधि) उपरि (सूरः) सूर्यः (उदितः) उदयं प्राप्तः (विभाति) विशेषेण प्रकाशयन् प्रकाशयिता भवति (कस्मै) सुखसाधकाय (देवाय) शुद्धस्वरूपाय (हविषा) आदातव्येन योगाभ्यासेन (विधेम) (आपः) व्याप्ताः (ह) किल (यत्) याः (बृहतीः) महत्यः (यः) (चित्) अपि (आपः) आकाशः ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या! यं परमात्मानं प्राप्तं तत्तन्मानं रेजमाने क्रन्दसी
द्यावापृथिव्याववसा सर्वं धरतो यत्र सूर्योऽप्युदितो यद् वा बृहतीरापो ह
यस्त्रिदापः सन्ति तास्त्रिदपि विभाति तं तौ चाऽध्यापकोपदेशकौ मनसा
अभ्यैक्षेतां तस्मै कस्मै देवाय हविषा ययं विधेमैनं यूयमपि भजत ॥ ७ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या! यत्र सर्वाभिठपापकेश्वरे सूर्योऽप्युदितो लोका
अमन्तः सन्तो दृश्यन्ते येन प्राण आकाशोऽपि व्याप्तस्तं स्वारस्यं यूयमु
पासीध्वम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो! (यस्) जिस परमात्मा को प्राप्त अर्थात् उसके
अधिकार में रहने वाले (तत्तन्माने) सब को धारण करने वाले (रेजमाने)
ब्रह्मात्मान (क्रन्दसी) स्वगुणों से प्रशंसा करने योग्य सूर्य और पृथिवी
लोक (अबसा) रक्षा आदि से सब को धारण करते हैं (यत्र) जिस ई-
श्वर में (सूरः) (सूर्य) लोक (अधि, उदितः) अधिकतर उदय को प्राप्त
हुआ (यत्) जो (बृहतीः) महत् (आपः) व्याप्त जल (ह) ही (यः)
और जो कुछ (चित्) भी (आपः) आकाश है उसको भी (विभाति)
विशेष कर प्रकाशित करता हुआ प्रकाशक होता है उस ईश्वर को अध्या-
पक और उपदेशक (मनसा) विज्ञान से (अभि, ऐक्षेताम्) अभिमुख्य कर
देखते उस (कस्मै) सुखसाधक (देवाय) शुद्धस्वरूप परमात्मा के लिये
(हविषा) प्रहस करने योग्य योगाभ्यास से हम (विधेम) सेवा करने वाले
हैं उसको तुम लोग भी भजो ॥ ७ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो! जिस सब ओर से व्यापक परमेश्वर में (सूर्य पृथिवी आदि
लोक समेत) रहते हैं जिस ने प्राण और आकाश को भी व्याप्त किया उस अपने
आत्मा में स्थित ईश्वर की तुम लोग उपासना करो ॥ ७ ॥

वेन इत्यस्य स्वयम्भु ब्रह्म ऋषिः । अरक्तस्तन देवता ।

निचृतं त्रिष्टुप् छन्दः । चेतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

वेनस्तत्पश्यन्निहितं गुहा सद्यत्र विश्वं भव-
त्येकनीडम् । तस्मिन्निदम् सञ्च विचैति सर्वम्
स ओतः प्रोतश्च विभूः प्रजासु ॥ ८ ॥

वेनः । तत् । पश्यत् । निहितमिति निऽहितम् । गुहा
। सत् । यत्राविश्वम् । भवति । एकनीडमित्येकनीडम् ।
तस्मिन् । इदम् । सम् । च । वि । च । एति । सर्व-
म् । सः । ओतऽ इत्याऽऽतः । प्रोतऽ इति प्रऽतः ।
च । विभूरिति विऽभूः । प्रजास्विति प्रऽजासु ॥ ८ ॥

पदार्थः—(वेनः) पण्डितो विद्वान् (तत्) चेतन
ब्रह्म (पश्यत्) पश्यति स्थितम् (निहितम्) (गुहा)
गुहायां बुद्धौ गुप्ते कारणे वा (सत्) नित्यम् (यत्र)
यस्मिन् (विश्वम्) सर्वम् जगत् (भवति) (एकनीडम्)
एकस्थानम् (तस्मिन्) (इदम्) जगत् (सम्) (च)
(वि) (च) (एति) (सर्वम्) (सः) (ओतः) ऊर्ध्व-
तन्तुः पट इव (प्रोतः) तिर्यक्तन्तुषु पट इव (च)
(विभूः) व्यापकः (प्रजासु) प्रकृतिजीवादिषु ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या! यत्र विश्वमेकनीडं भवति तद्गुहा निहितं
सद्देवः पश्यत् । तस्मिन्निदं सर्वं सजेति च ऽप्येति च सविभूः प्रजास्वोतः
प्रोतश्च स एव सर्वरूपासनीयोऽस्ति ॥८॥

भावार्थः— हेननुष्या! विद्वानेव यं बुद्धिबलेन जानाति यः सर्वेषामा-
काशादीनां पदार्थानामधिकरणमस्ति यत्र संहारकाले सर्वं जगल्लीयते सर्ग-
काले च यतो निस्सरति येन उपासेन विना किञ्चिदपि वस्तु न वर्तते
तं विहायाऽप्यं कञ्चिदप्युपास्यमीश्वरं ना विजानन्तु ॥ ८ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो! (यत्र) जिस में (विश्वम्) सब जगत् (एक-
नीहम्) एक आश्रम वाला (भवति) होता (तत्) उस (गुहा) बुद्धि वा
गुप्त कारण में (निहितम्) स्थित (सत्) नित्य चेतन ब्रह्म को (बेनः)
पण्डित विद्वान् जन (पश्यत्) ज्ञानदृष्टि से देखता है (तस्मिन्) उस में (इ-
दम्) यह (सर्वम्) सब जगत् (सद्यः एति) प्रलय समय में संगत होता
(च) और उत्पत्ति समय में (वि) पृथक् स्थूलरूप (च) भी होता है (सः)
वह (विभूः) विविध प्रकार व्याप्त हुआ (प्रजासु) प्रजाओं में (ओतः)
ठाढ़े सूतों में जैसे वस्त्र (च) तथा (ओतः) आड़े सूतों में जैसे वस्त्र वैसे
ओत ओत हो रहा है वही सब का उपासना करने योग्य है ॥ ८ ॥

भावार्थः— हे मनुष्यो ! विद्वान् ही जिस को बुद्धि बल से जानता जो सब आ-
काशादि पदार्थों का आधार प्रलय समय सब जगत् जिस में लीन होता और उत्पत्ति
समय में जिस से निकलता है और जिस व्याप्त ईश्वर के बिना कुछ भी वस्तु नहीं
खाली है उस को छोड़ किसी अन्य को उपास्य ईश्वर मत जानो ॥ ८ ॥

प्र तदित्यस्य स्वयम्भु ब्रह्म ऋषिः । विद्वान् देवता ।

निचृतत्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

युनक्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

प्र तद्वोचेदमृतं नु विद्वान् गन्धर्वो धाम वि-
भृतं गुहा सत् । त्रीणि पदानि निहिता गुहास्य
यस्तानि वेद स पितुः पिताऽसत् ॥ ९ ॥

प्र। तत् । बोचेत् । अमृतम् । नु । विद्वान् । गन्ध-
र्वः । धाम । विभृतमिति विभृतम् । गुहा । सत् ।
त्रीणि । पदानि । निहितेति निहिता । गुहा । अ-
स्य । यः । तानि । वेद । सः । पितुः । पिता । असत् ॥ ९ ॥

पदार्थः—(प्र) (तत्) चेतनं ब्रह्म (बोचेत्) गुण-
कर्मस्वभावत उपदिशेत् (अमृतम्) नाशरहितम् (नु)
सद्गः (विद्वान्) पण्डित (गन्धर्वः) यो गां वेदवाचं
धरति सः (धाम) मुक्तिसुखस्य स्थानम् (विभृतम्) वि-
शेषेण धृतम् (गुहा) बुद्धौ (सत्) नित्यम् (त्रीणि) उ-
त्पत्तिस्थितिप्रलयाः काला वा (पदानि) ज्ञातुमर्हाणि
(निहिता) निहितानि (गुहा) बुद्धौ (अस्य) अवि-
नाशिनः (यः) (तानि) (वेद) जानाति (सः) (पितुः)
जनकस्येश्वरस्य वा (पिता) ज्ञानप्रदानेनास्तिकत्वेन
वा रक्षकः (असत्) भवेत् ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे ऋष्या! यो गन्धर्वो विद्वान् गुहा विभृतमसत्तं धाम तत् सन्तु
प्रबोचेत् यान्यस्य गुहा निहितानि पदानि त्रीणि सन्ति तानि च वेद स पि-
तुः पिताऽसत् ॥ ९ ॥

भावार्थः—हे ऋष्या! य ईश्वरस्य मुक्तिसाधकं बुद्धिर्यं स्वरूपमुपदिशे
युगीयार्थतया पदार्थानां परमात्मनश्च गुणकर्मस्वभावान् विजानीयुस्ते वयो-
वृद्धानां पितृत्वमपि पितरो भवितुं योग्याः सन्तीति विजानीत ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे ऋष्यो! (यः) जो (गन्धर्वः) वेदवाणी को धारण करने
वाला (विद्वान्) पण्डित (गुहा) बुद्धि में (विभृतम्) विशेष धारण किये

(अमृतम्) नाशराहित (धाम) मुक्ति के स्थान (तत्) उस (सत्) नित्य चेतन ब्रह्म का (नृ) शीघ्र (य, वांचेत्) गुणकर्मस्वभावों के सहित उपदेश करे और जो (अस्य) इस अविनाशी ब्रह्म के (गुहा) ज्ञान में (निहिता) स्थित पदानि जानने योग्य (त्रीणि) तीन उत्पत्ति, स्थिति, प्रलय वा भूत, भविष्यत्, वर्तमान काल हैं (तानि) उन को (वेद) जानता है (सः) वह (पितुः) अपने पिता वा सर्वरक्षक ईश्वर का (पिता) ज्ञान देने वा आस्तिकत्व से रक्षक (असत्) होवे ॥ ९ ॥

भावार्थ:—हे मनुष्यो ! जो विद्वान् लोग ईश्वर के मुक्तिसाधक बुद्धित्व स्वरूप का उपदेश करें ठीक २ पदार्थों के और ईश्वर के गुण कर्म स्वभाव को जानें वे अवस्था में बड़े पितादिकों के भी रक्षा के योग्य होते हैं ऐसा जानो ॥ ११ ॥

स न इत्यस्य स्वयम्भु ब्रह्मन्मयिः । परमात्मा देवता ।

निष्कृतिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तत्रैव विवयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

स नो बन्धुर्जनिता स विधाता धामानि वेद
भुवनानि विश्वा । यत्र देवा अमृतमानशानास्तृ-
तीये धामन्त्रध्यैरयन्त ॥ १० ॥

सः । नृ । बन्धुः । जनिता । सः । विधातेति विधा-
ता । धामानि । वेद । भुवनानि । विश्वा । यत्र । देवाः ।
अमृतम् । आनशानाः । तृतीयै । धामन् । अध्यैरय-
न्तेत्यधिऽपेरयन्त ॥ १० ॥

पदार्थ:—(सः) (नः) अस्माकम् (बन्धुः) भ्रातेव मा-
न्यः सहायः (जनिता) जनयिता । अत्र । जनिता मन्त्र

इति अ० ६ । ४ । ५३ णिलोपः (सः) (विधाता) सर्वेषां प-
दार्थानां कर्मफलानां च विधानकर्ता (धामानि) जन्मस्था-
ननामानि (वेद) जानाति (भुवनानि) लोकलोकान्तराणि
(विश्वा) सर्वाणि (यत्र) यस्मिन् जगदीश्वरे (देवाः) वि-
द्वांसः (अमृतम्) मोक्षसुखम् (आनशानाः) प्राप्नुवन्तः (तृ-
तीये) जीवप्रकृतिभ्यां विलक्षणे (धामन्) धामन्याधार-
भूते (अध्यैरयन्त) सर्वत्र स्वेच्छया विचरन्ति ॥ १० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या! यत्र तृतीये धामन्यसूतमानशाना देवा अध्यैरयन्त
यो विश्वा भुवनानि धामानि च वेद स मोक्षधुर्जनिता स विधाताऽस्तीति
निश्चिनुत ॥ १० ॥

भावार्थः—हे मनुष्या! यस्मिन् शुद्धस्वरूपे परमात्मनि योगिनो विद्वान्सो
मुक्तिमुखं प्राप्य मोक्षं स एव सर्वज्ञः सर्वोत्पादकः सर्वदा सहायकारी च
मन्तव्यो नेतर इति ॥ १० ॥

वदार्थः—हे मनुष्यो ! (यत्र) जिस (तृतीये) जीव और प्रकृति से विलक्षण
(धामन्) आधाररूप जगदीश्वर में (अमृतम्) मोक्ष सुख को (आनशानाः)
प्राप्त होते हुए (देवाः) विद्वान् लोग (अध्यैरयन्त) सर्वत्र अपनी इच्छा
पूर्वक विचरते हैं जो (विश्वा) सब (भुवनानि) लोक लोकान्तरों और (धा-
मानि) जन्म स्थान नामों को (वेद) जानता है (सः) वह परमात्मा (नः)
हमारा (बन्धुः) भाई के तुल्य मान्य सहायक (जनिता) उत्पन्न करने द्वारा
(सः) वही (विधाता) सब पदार्थों और कर्मफलों का विधान करने वाला है
यह निश्चय करो ॥ १० ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जिस शुद्ध स्वरूप परमात्मा में योगिराज विद्वान् लोग
मुक्तिमुख को प्राप्त हो आनन्द करते हैं उसीको सर्वज्ञ सर्वोत्पादक और सर्वदा सहायकार
मानना चाहिये अन्य को नहीं ॥ १० ॥

परीत्येत्यस्य स्वयम्भु इक्ष्वाक्यः । परमा मा देवता ।

निचूतत्रिष्टुपुच्छदः । चैत्रतः स्वराः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं उसी वि० ॥

परीत्य भूतानि परीत्य लोकान् परीत्य सर्वाः
प्रदिशो दिशश्च । उपस्थाय प्रथमजामृतस्यात्म-
नात्मानमभि सं विवेश ॥ ११ ॥

परीत्येति परिऽइत्य् । भूतानि । परीत्येति परिऽइत्य् ।
लोकान् । परीत्येति परिऽइत्य् । सर्वाः । प्रदिशऽइति
प्रऽदिशः । दिशः । च । उपस्थायेत्युपऽस्थाय । प्रथम-
जामिति प्रथमऽजाम् । ऋतस्य । आत्मना । आत्मा-
नम् । अभि । सम् । विवेश ॥ ११ ॥

पदार्थः— (परीत्य) परितः सर्वतोऽभिध्याप्य (भूतानि)
(परीत्य) (लोकान्) द्रष्टव्यान् पृथिवीसूर्यादीन् (परीत्य)
(सर्वाः) (प्रदिशः) आग्नेयाद्या उपदिशः (दिशः) पूर्वाद्याः
(च) अधः उपरि च (उपस्थाय) पठित्वा संसेद्य वा
(प्रथमजाम्) प्रथमोत्पन्नां वेदचतुष्टयीम् (ऋतस्य) सत्यस्य
(आत्मना) स्वस्वरूपेणान्तःकरणेन च (आत्मानम्) स्वरू-
पमधिष्ठानं वा (अभि) आभिमुख्ये (सम्) सम्यक्
(विवेश) प्रविशति ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! त्वं यो भूतानि परीत्य लोकान् परीत्य सर्वाः प्रदि-
शो दिशश्च परीत्य ऋतस्यात्मानमभिसंविशेः प्रथमजामुपस्थायात्मना तं
प्राप्नुहि ॥ ११ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ! यूयं धर्माचरणवेदयोगाभ्याससत्सङ्गादिभिः कर्मभिः
शरीरपुष्टिमात्मान्तःकरणशुद्धिं च संपाद्य सर्वत्राभिव्याप्तं परमात्मानं लब्-
ध्वा दुस्त्रिणो भवत ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् आप ! जो (भूतानि) प्राणियों को (परीत्य) सब ओर
से व्याप्त हो के (लोकान्) पृथिवी सूर्यादि लोकों को (परीत्य) सब ओर
से व्याप्त हो के (च) और ऊपर नीचे (सर्वाः) सब (प्रदिशः) आग्नेयादि
उपदिशा तथा (दिशः) पूर्वादि दिशाओं को (परीत्य) सब ओर से व्याप्त
हो के (ऋतस्य सत्य के (आत्मानम्) स्वरूप वा अधिष्ठान को (अभि,
सम्, विवेश) सन्मुखता से सम्यक् प्रवेश करता है (प्रथमजाम्) प्रथम कल्पा-
दि में उत्पन्न चार वेदरूप वाणी को (उपस्थाया) पढ़ वा सम्यक् सेवन करके
(आत्मना) अपने शुद्धस्वरूप वा अन्तःकरण से उस को प्राप्त हुआये ॥ ११ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! तुम लोग धर्म के आचरण, वेद और योग के अभ्यास तथा
सत्संग आदि कर्मों से शरीर की पुष्टि और आत्मा तथा अन्तःकरण की शुद्धि को संपा-
दन कर सर्वत्र अभिव्याप्त परमात्मा को प्राप्त हो के सुखी होओ ॥ ११ ॥

परीत्यस्य स्वयम्भु ब्रह्म ऋषिः । परमात्मा देवता ।

निचृत् त्रिष्टुप् छन्दः । चैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विचयनाह ॥

फिर उसी वि० ॥

परि द्यावापृथिवीमृद्य इत्वा परि लोकान् परि
दिशः परि स्वः । ऋतस्य तन्तुं विततं विचृत्य
तदपश्यत्तदभवत्तदासीत् ॥ १२ ॥

परि । द्यावापृथिवीऽ इति द्यावा पृथिवी । सद्यः ।
इत्वा । परि । लोकान् । परि । दिशः । परि । स्वरिति
स्वः । ऋतस्य । तन्तुम् । विततमिति विस्तृतम् । विचृ-
त्येति विचृत्यम् । तत् । अपश्यत् । तत् । अभवत् ।
तत् । आसीत् ॥ १२ ॥

पदार्थः— (परि) सर्वतः (द्यावापृथिवी) सूर्यभूमी (स-
द्यः) शीघ्रम् (इत्वा) प्राप्य (परि) सर्वतः (लोकान्
द्रष्टव्यान् सृष्टिस्थान् भूगोलान् (परि) (दिशः) पूर्वा
दाः (परि) (स्वः) सुखम् (ऋतस्य) सत्यस्य (त-
न्तुम्) कारणम् (विततम्) विस्तृतम् (विचृत्य) विविध-
तया ग्रन्थित्वा बध्वा (तत्) (अपश्यत्) पश्यति (तत्
(अभवत्) भवति (तत्) (आसीत्) अस्ति ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या । यः परमेश्वरो द्यावापृथिवीं सद्य इत्वा पश्यं
पश्यत्यो लोकान् सद्य इत्वा पश्यं भवत् । यो दिशः सद्य इत्वा पश्योसीद्यः स्वः
सद्य इत्वा पश्यं पश्यद्य ऋतस्य विततं तन्तुं विचृत्य तत्सुखमपश्यत्येन-
तत्सुखमभवद्यतस्तद्विज्ञानमासीत् यथावद्विज्ञायोपासीरन् ॥ १२ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः परमेश्वरमेव भजन्ति तन्निर्दिष्टां सृष्टिं सुखायोप-
युज्यते त एहिं पारमार्थिकं विद्याजगत् सुखं च सद्यः प्राप्य सततमान-
न्दयन्ति ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जो परमेश्वर (द्यावापृथिवी) सूर्य और भूमि को
(सद्यः) शीघ्र (इत्वा) प्राप्त होके (परि, अपश्यत्) सबओर से देखता

है जो (लोकान्) देखने योग्य सृष्टिस्थ भूगोलों को शीघ्र प्राप्त हो के (परि, अभवत्) सब ओर से प्रकट होता जा (दिशः) पूर्वादि दिशाओं को शीघ्र प्राप्त हो के (परि, आसीत्) सब ओर से विद्यमान है जो (स्वः) सुख को शीघ्र प्राप्त हो के (परि) सब ओर से देखता है जो (अतस्य) सत्य के (विततम्) विस्तृत (तन्तुम्) कारण को (विचृत्य) विविध प्रकार से बांध के (तत्) उस सुख को देखता जिस से (तत्) वह सुख हुआ और जिस से (तत्) वह विज्ञान हुआ है उस को यथावत् जान के उपासना करो ॥ १२ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य परमेश्वर की का भजन करते और उस की रची सृष्टि को सुख के लिये उपयोग में लाते हैं वे इस लोक परलोक और विद्या से हुए सुख को शीघ्र प्राप्त हो के निरन्तर आनन्दित होते हैं ॥ १२ ॥

सदसस्पतिमिन्द्रस्य मेधाकाम ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

भुरिगायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

युनस्तमेव विचयनाह ॥

फिर उसी वि० ॥

सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् ।
सुनि मेधामयासिष्वस्वाहा ॥ १३ ॥

सदसः । पतिम् । अद्भुतम् । प्रियम् । इन्द्रस्य ।
काम्यम् । सुनिम् । मेधाम् । अयासिष्वम् । स्वाहा ॥ १३ ॥

पदार्थः—(सदसः) सभाया ज्ञानस्य न्यायस्य दण्डस्य वा (पतिम्) पालकं स्वामिनम् (अद्भुतम्) आश्चर्य्यगुणकर्म-स्वभावम् (प्रियम्) प्रीतिविषयं प्रसन्नकरं प्रसन्नं वा (इन्द्रस्य) इन्द्रियाणां स्वामिनो जीवस्य (काम्यम्) कमनीयम् (सुनिम्)

संनमि संविभजन्ति सत्याऽसत्येययाताम्(मेधाम्)सगतां
प्रज्ञाम् (अयासिषम्) प्राप्नुयाम् (स्वाहा) सत्यया क्रि-
यया वाचा वा ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्यान्तं स्वाहा यं सदसस्पतिमद्भुतमिन्द्रस्य काम्यं
मियां परमात्मानमुपास्य संवेद्य च सनिं मेधानयासिषं तं परिषदीतां यूय-
नपि प्राप्नुत ॥ १३ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः सर्वशक्तिमन्तं परमात्मानं सेवन्ते ते सर्वा
विद्याः प्राप्य शुद्धा प्रज्ञया सर्वाणि कृतानि कुर्वन्ते ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! मैं (स्वाहा) सत्य क्रिया वा वाणी से जिस (सदसः)
सभा, ज्ञान, न्याय वा दण्ड के (पतिम्) रक्षक (अद्भुतम्) आश्चर्य्य गुण
कर्म स्वभाव वाले (इन्द्रस्य) इन्द्रियों के मालिक जीव के (काम्यम्) कम्पनीय
(मियम्) प्रीति के विषय प्रसन्न करने हारे वा प्रसन्नरूप परमात्मा की उपा-
सना और सेवा करके (सनिम्) सत्य असत्य का जिस से सत्यक विभाग
किया जाय उस (मेधाम्) उत्तम बुद्धि को (अयासिषम्) प्राप्त होऊँ, उस
ईश्वर की सेवा करके इस बुद्धि को तुम लोग भी प्राप्त होओ ॥ १३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सर्वशक्तिमान् परमात्मा का सेवन करते हैं वे सब विषयों
को वाकर शुद्ध बुद्धि से सब सुखों को प्राप्त होते हैं ॥ १३ ॥

यानित्यस्य मेधाकान् अचिः । परमात्मा देवता ।

निचूदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अनुष्टुप् स्वरः बुद्धिर्वाचनीयेत्याह ॥

मनुष्यों को ईश्वर से बुद्धि की प्राप्ति करनी चाहिये इस वि० ॥

या मेधां देवगणाः पितरश्चोपासते । तया
मामद्य मेधयाग्ने मेधाविनंकुरु स्वाहा ॥ १४ ॥

याम् । मेधाम् । देवगणाऽ इति देवऽगणाः ।
पितरः । च । उपासतुऽइत्युपऽआसते । तया । माम् ।
अद्य । मेधया । अग्ने । मेधाविनम् । कुरु । स्वाहा ॥ १४ ॥

पदार्थः—(याम्) (मेधाम्) प्रज्ञां धनं वा । मेधेति
धनना० निघं० २ । १० (देवगणाः) देवानां विदुषां स-
मूहाः (पितरः) पालयितारो विज्ञानिनः (च) (उपा-
सते) प्राप्य सेवन्ते (तया) (माम्) (अद्य) (मेधया)
(अग्ने) स्वप्रकाशत्वेन विद्याविज्ञापक ! (मेधाविनम्)
प्रशस्ता मेधा विद्यते यस्य तम् (कुरु) (स्वाहा) सत्य-
या वाचा ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वत्प्रकाशक ! जगदीश्वर ! वा देवगणाः पितरश्च यां
मेधानुपासते तया मेधया ज्ञानद्य स्वाहा मेधाविनं कुरु ॥ १४ ॥

भावार्थः—मनुष्याः परमेश्वरमुपास्याप्तं विद्वांसं संसेव्य शुद्धं विज्ञानं
धर्मज्ञं धनवत् प्राप्तुमिच्छेयुरन्त्यांश्चैवं प्रापयेयुः ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) स्वयं प्रकाशरूप होने से विद्या के ज्ञाने हारे ईश्वर !
वा अध्यापक विद्वन् ! (देवगणाः) अनेकों विद्वान् (च) और (पितरः)
रक्षा करने हारे ज्ञानी लोग (याम्) जिस (मेधाम्) बुद्धि वा धन को (उपा-
सते) प्राप्त होके सेवन करते हैं (तया) उस (मेधया) बुद्धि वा धन से
(माम्) मुझ को (अद्य) आज (स्वाहा) सत्य वाणी से (मेधाविनम्) प्रशंसित
बुद्धि वा धन वाला (कुरु) कीजिये ॥ १४ ॥

भावार्थः—मनुष्य लोग परमेश्वर की उपासना और आप विद्वान् की सम्यक्
सेवा करके शुद्ध विज्ञान और धर्म से हुए धन को प्राप्त होने की इच्छा करें और दूस-
रों को भी ऐसे ही प्राप्त करावें ॥ १४ ॥

मेघानित्यस्य मेघाकान् ऋषिः । परमेस्वरविद्वांसो देवते ।

निषुद्रुहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विवचनाह ॥

फिर उसी वि० ॥

मेधाम् मे वरुणो ददातु मेधामग्निः प्र-
जापतिः । मेधामिन्द्रश्च वायुश्च मेधां धाता
ददातु मे स्वाहा ॥ १५ ॥

मेधाम् । मे । वरुणः । ददातु । मेधाम् । अग्निः ।
प्रजापतिरिति प्रजाऽपतिः । मेधाम् । इन्द्रः । च ।
वायुः । च । मेधाम् । धाता । ददातु । मे । स्वाहा ॥ १५ ॥

पदार्थः—(मेधाम्) शुद्धां धियं धनं वा (मे) म-
ह्यम् (वरुणः) श्रेष्ठः (ददातु) (मेधाम्) (अग्निः)
विद्याप्रकाशितः (प्रजापतिः) प्रजायाः चालकः (मेधा-
म्) (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् (च) (वायुः) बलिष्ठो
बलप्रदः (च) (मेधाम्) (धाता) सर्वस्य संसारस्य
राज्यस्य (ददातु) (मे) मह्यम् (स्वाहा) धर्म्यया क्रि-
यया ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः! यथा वरुणः परमेस्वरो विद्वान् वा स्वाहा मे मेघां

ददातु अग्निः प्रजापतिर्मेधां ददातु इन्द्रो मेधां ददातु वायुश्च मेधां ददा-
तु धाता च मे मेधां ददातु तथा मुष्मन्मयमपि ददातु ॥ १५ ॥

भावार्थः—मनुष्या यथाऽस्माकं गुणकर्मलभावां सुखमेच्छेयुस्तादृशमे-
वाऽन्वेषन् । यथा स्वस्योक्तये प्रार्थयेयुस्तथा परमेश्वरस्य विदुषाञ्च सका-
शादन्वेषामपि प्रार्थयेयुर्न केवलं प्रार्थनामेव कुर्व्युः किं तर्हि सत्याचरण-
मि । यदा २ विदुषां समीपं गच्छेयुस्तदा २ सर्वेषां कल्याणाय प्रमोक्षराशि
कुर्व्युः ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे (इन्द्रः) अति भेद्य परमेश्वर वा विद्वान्
(स्वाहा) धर्मयुक्त क्रिया से (मे) मेरे लिये (मेधाम्) शुद्ध बुद्धि वा धन
को (ददातु) देवे (अग्निः) विद्या से प्रकाशित (प्रजापतिः) प्रजा का र-
क्षक (मेधाम्) बुद्धि को देवे (इन्द्रः) परमपेश्वरवर्यवान् (मेधाम्) बुद्धि को
देवे (च) और (वायुः) बलदाता बलवान् (मेधाम्) बुद्धि को देवे (च)
और (धाता) सब संसार वा राज्य का धारण करने हारा ईश्वर वा विद्वान्
(मे) मेरे लिये बुद्धि धन को (ददातु) देवे वैसे तुम लोगों को भी देवै ॥ १५ ॥

भावार्थः—मनुष्य जैसे अपने लिये गुण कर्म स्वभाव और पुत्र को चाहें वैसे
औरों के लिये भी चाहें । जैसे अपनी २ उन्नति की चाहना करें वैसे परमेश्वर और विद्वानों
के निकट से अन्वो की उन्नति की प्रार्थना करें । केवल प्रार्थना ही न करें किन्तु सत्य
आचरण भी करें । जब २ विद्वानों के निकट जावें तब २ सब के कल्याण के लिये प्रभ
और उत्तर किया करें ॥ १५ ॥

इदं न इत्यस्य श्रीकाम ऋषिः । विद्वद्वाक्यमै देवते ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

इदं मे ब्रह्मं च क्षत्रं चोमे श्रियमश्रुताम् । म-
यि देवा दधतु श्रियमुत्तमां तस्यै ते स्वाहा ॥ १६ ॥

इदम् । मे । ब्रह्म । च । क्षत्रम् । च । उभेऽइत्युभे ।
श्रियम् । अश्रुताम् । मयि । देवाः । दधतु । श्रियम् ।
उत्तमामित्युत्तमाम् । तस्यै । ते । स्वाहा ॥ १६ ॥

पदार्थः—(इदम्) (मे) मम (ब्रह्म) वेदेश्वरविज्ञानं तद्व-
त्कुलम् (च) (क्षत्रम्) राज्यं धनुर्वेदविद्या क्षत्रियकुलम्(च)
(उभे) (श्रियम्) राजलक्ष्मीम्(अश्रुताम्)प्राप्नुताम् (मयि)
(देवाः) विद्वांसः (दधतु) धरन्तु (श्रियम्) शोभां लक्ष्मीं
च (उत्तमाम्) अतिश्रेष्ठाम् (तस्यै) श्रियै (ते) तुभ्यम्
(स्वाहा) सत्याचरणया क्रियया ॥ १६ ॥

अन्वयः— हे परमेश्वर ! भवत्कृपया हे विद्वन् ! तव पुरुषार्थेन च स्वाहा
मे ममेदं ब्रह्म च क्षत्रं चोभे श्रियमश्रुतां यथा देवा नय्युत्तमां श्रियं दधतु
तथाऽन्येष्वपि । हे जिज्ञासो ! ते तुभ्यं तस्यै वयं प्रयतेमहि ॥ १६ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकपुं—ये ननुभ्याः परमेश्वराज्ञापालनेन विदुषां
सेवया सत्कारेण सर्वेषां ननुभ्याणां ज्ञानाद्वाङ्मनत्रियौ बुधिरथ विद्यादि-
सद्गुणैः संयोज्य सर्वैवानुवर्तन्ति विधाय स्वात्मवत्सर्वेषु वर्तन्ते ते सर्वेपूज्याः
स्युरिति ॥ १६ ॥

अत्र परमेश्वरविद्वत्प्रज्ञाधनप्राप्त्युपायगुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वाभ्यासो-
त्कार्थेन सह सकृन्तिर्बद्धा ॥

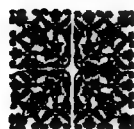
पदार्थः—हे परमेश्वर ! आपकी कृपा और हे विद्वन् ! तेरे पुरुषार्थ से(स्वाहा)
सत्याचरणरूप क्रिया से (मे) मेरे (इदम्) मे (ब्रह्म) वेद ईश्वर का विज्ञा-
न वा इनका ज्ञाता पुरुष (च) और (क्षत्रम्) राज्य धनुर्वेद विद्या और
क्षत्रिय कुल (च) भी मे (उभे) दोनों (श्रियम्) राज्य की लक्ष्मी । को

(अक्षुताम्) प्राप्त हों जैसे (देवाः) विद्वान् लोग (मयि) मेरे निमित्त (उत्त-
मान्) अतिश्रेष्ठ (श्रियम्) शोभा व लक्ष्मी को (दधतु) धारण करें। हे
जिज्ञासु जन ! (ते) तेरे लिये श्री (तस्ये) उस श्री के अर्थ हम लोग प्रयत्न
करें ॥ १६ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में वाचकलु०—जो मनुष्य परमेश्वर की आज्ञा पालन और
विद्वानों की सेवा सत्कार से सब मनुष्यों के बीच से ब्राह्मण क्षत्रिय को सुन्दर शिक्षा
विद्यादि सद्गुणों से संयुक्त और सब की उत्पत्ति का विधान कर अपने आत्मा के तुल्य
सब में वर्यें वे सब को पूजने योग्य हों ॥ १६ ॥

इस अध्याय में परमेश्वर विद्वान् और बुद्धि तथा वन की प्राप्ति के उपायों का ब-
र्णन होने से इस अध्याय में कहे अर्थ की पूर्व अध्याय में कहे अर्थ के साथ संगति
जाननी चाहिये ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां श्रीयुतपरमादि-
बुधां विरजानन्दसरस्वतीस्वामिनां शिष्येण श्री-
परमहंसपरिव्राजकाचार्येण श्रीमद्वा-
नन्दसरस्वतीस्वामिना विरचिते
संस्कृतार्थभाषाभ्यां समन्विते
सुप्रमण्युक्त्यजुर्वेदभाष्ये
त्रात्रिंशोऽध्यायः
पूर्तिमगात् ॥

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परा सुव ।

यद्गद्रं तन्न आ सुव ॥ १ ॥

अस्यैत्यस्य वत्सप्रीर्ऋषिः । अग्नयो देवताः ।

स्वराद् पाङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथाग्न्यादिपदार्थान् विज्ञाय कार्यं साध्यमित्याह ॥

अब तैत्तिरीयों अध्याय का आरम्भ है इस के प्रथम मन्त्र में अग्न्यादि पदार्थों को जान कार्य साधना चाहिये इस वि० ॥

अस्याजरासो दमामरित्रा अर्चद्भूमासो अ-
ग्नयः पावकाः । श्वितीचयः श्वात्रासो भुरण्य-
वो वनर्षदो वायवो न सोमाः ॥ १ ॥

अस्य । अजरासः । दमाम् । अरित्राः । अर्चद्भूमा-
सऽइत्यर्चत् । धूमासः । अग्नयः । पावकाः । श्वितीच-
यः । श्वात्रासः । भुरण्यवः । वनर्षदः । वनसदऽ इति
वनऽसदः । वायवः । न । सोमाः ॥ १ ॥

पदार्थः—(अस्य) परमेश्वरस्य (अजरासः) वयोहानि-
रहिताः (दमाम्) गृहाणाम् । अत्र नुडभावे पूर्यसवर्ण-
दीर्घः (अरित्राः) येऽरिभ्यस्त्रायन्ते ते (अर्चद्भूमासः)
अर्चन्तः सुगन्धियुक्ता धूमा येषान्ते (अग्नयः) विद्युदा-
दयः (पावकाः) पवित्रीकराः (श्वितीचयः) ये श्वितिं
श्वेततर्णां चिन्वन्ति ते (श्वात्रासः) श्वात्रं प्रवृद्धं धनं ये-
भ्यस्ते । श्वात्रमिति धनना० निघं० २ । १० (भुरण्यवः)
धर्तारो गतिमन्तश्च (वनर्षदः) ये वनेषु रश्मिषु सीद-

न्ति ते । अत्र वा छन्दसीति रुडागमः (वायवः) पवनाः
(न) इव (सोमाः) ऐश्वर्यप्रापकाः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या विद्वस्य जगदीश्वरस्य सृष्टीवजरासोऽरिना अर्चद्भूमा-
सः पावकाः श्वितीचयः आत्रासो भुरग्यवः सोमा अग्नयो वनर्षदो वायवो न
दमां धारकाः सन्ति तान् यूयं विजानीत ॥ १ ॥

भावार्थः—अगोपमालं०—यदि मनुष्या अग्निवाग्वादीन् सृष्टिस्थान्
पदार्थान् विजानीयुस्तर्हि तेभ्यो बहुनुपकारान्गृहीतुं शक्नुयुः ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो! जो (अस्य) इस पूर्वाध्यायोक्त ईश्वर की सृष्टि में
(अजरासः) एकसी अवस्था वाले (अरिनाः) शत्रुओं से बचाने हारे (अ-
र्चद्भूमासः) सुगन्धित धूमों से युक्त (पावकाः) पावित्रकारक (श्वितीचयः)
श्वेतवर्ण को साङ्घित करने हारे (स्वात्रासः) धन को बढ़ाने के हेतु (भुरग्य-
वः) धारण करने हारे वा गमनशील (सोमाः) ऐश्वर्य को प्राप्त करने हारे
(अग्नयः) विद्युत् आदि अग्नि (वनर्षदः) वनों वा किरणों में रहने हार्हे
(वायवः) पवनों के (न) समान (दमाम्) घरों के धारण करने हारे
उन की तुम लोग जानो ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जो मनुष्य अग्नि वायु आदि सृष्टिस्थ पद-
ार्थों को जानें तो इन से बहुत उपकारों को ग्रहण कर सकते हैं ॥ १ ॥

हरय इत्यस्य विश्वरूप आदिः । अग्नयो देवताः ।

वायवो छन्दः । बहुजः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

हरयो धूमकैतवो वातजूता उपद्यवि । यत-
न्ते वृथगग्नयः ॥ २ ॥

हरयः । धूमकेतवऽइति धूमऽकेतवः । वातजूताऽ
इति वातऽजूताः । उप । द्यवि । यतन्ते । वृथक् ।
अग्नयः ॥ २ ॥

पदार्थः—(हरयः) हरणशीलाः (धूमकेतवः) केतुरिव धूमो
ज्ञापको येषान्ते (वातजूताः) वायुना प्राप्ततेजस्काः (उप)
(द्यवि) प्रकाशे (यतन्ते) (वृथक्) पृथक् । वर्णव्यत्ययः
(अग्नयः) पावकाः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! ये धूमकेतवो वातजूता हरयोऽग्नयो वृथक् द्यवि
उप यतन्ते तान् कार्यसिद्धये संग्रहयिष्वम् ॥ २ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ! येषां धूमो विज्ञापको वायुः प्रदीपको हरणशीलता
च येषु वर्तन्ते तेऽग्नयः सन्तीति विजानीत ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जो (धूमकेतवः) जिन का जलाने वाला धूम ही पताका
के तुल्य है (वातजूताः) वायु से तेज को प्राप्त हुए (हरयः) हरणशील (अग्नयः)
पावक (वृथक्) नाना प्रकार से (द्यवि) प्रकाश के निमित्त (उप, यतन्ते) यत्न
करते हैं उन को कार्य सिद्धि के अर्थ उपयोग में लाओ ॥ २ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जिन का धूम ज्ञान कराने और वायु जलाने वाला है और
जिन में हरणशीलता वर्तमान है वे अग्नि हैं ऐसा जानो ॥ २ ॥

यजान इत्यस्य गीतम ऋषिः । अग्निर्हवता ।

निबृद्धगायत्री छन्दः । बह्वजः स्वरः ॥

विद्वद्भिर्ननुषैः किं कार्यमित्याह ।

विद्वान् मनुष्यों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

यजानो मित्रावरुणा यजा देवाँः॥ऽऋतं बृहत् ।
अग्ने यक्षि स्वं दमम् ॥ ३ ॥

यज । नः । मित्रावरुणा । यज । देवान् । ऋतम् ।
बृहत् । अग्ने । यक्षि । स्वं । दमम् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(यज) सत्कुरु (नः) अस्माकम् (मित्रावरुणा)
सुहृच्छ्रेष्ठी (यज) देह्यपदिश । अत्रोभयत्र द्व्यचोतस्तिङ्
इतिदीर्घः (देवान्) विदुषश्च (ऋतम्) सत्यम् (बृहत्) महत्
(अग्ने) विद्वन्! (यक्षि) संगमय (स्वम्) स्वकीयम् (दमम्)
गृहम् ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे अग्ने! त्वं नो मित्रावरुणा देवाँश्च यज बृहद्भूतं यज येन स्वं
दमं यक्षि ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे विद्वान् सो जना ! अस्माकं मित्र श्रेष्ठविदुषां सत्कर्तारः सत्यो
पदेशकाः स्वगृहकार्यसाधका यूयं भवत ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् ! आप(नः) हमारे (मित्रावरुणा) मित्र और श्रेष्ठजनों
तथा (देवान्) विद्वानों का (यज) सत्कार कीजिये (बृहत्) बड़े (ऋतम्) सत्य
का (यज) उपदेश कीजिये जिस से (स्वम्) अपने (दमम्) घर को (यक्षि) संगत
कीजिये ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे विद्वान् मनुष्यो! हमारे मित्र, श्रेष्ठ और विद्वानों का सत्कार करने
हारे सत्य के उपदेशक और अपने घर के कामों को सिद्ध करने हारे तुम लोग होओ ॥२॥

युक्ष्वेत्यस्य विश्वरूप ऋचिः । अग्निर्द्वैवता ।

निचृद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

युक्ष्वा हि देवभूतमाँः॥अश्वीँः॥ऽअग्ने रथीरिव ।
नि होता पूर्व्यः संदः ॥ ४ ॥

युक्ष्व । हि । देवहूतमानिति देवऽहूतमान् । अ-
श्वान् । अग्ने । रथीरिवेति रथीऽइव । नि । होता ।
पूर्व्यः । सदः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(युक्ष्व) योजय । अत्र द्वयचोतस्तिङ इति दीर्घः (हि) खलु (देवहूतमान्) ये देवैर्विद्वद्भिर्हूयन्ते स्तू-
यन्ते तंऽतिशयितास्तान् (अश्वान्) आशुगामिनोऽग्न्या-
दीन् तुरङ्गान् वा(अग्ने) विद्वन्! (रथीरिव) यथा सार-
थिस्तथा अत्र मत्वर्थे ईर् प्रत्ययः (नि) नितराम् (हो-
ता) आदाता (पूर्व्यः) पूर्वीः कृतविद्यः (सदः) अत्रा-
डभावः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे अग्ने! त्वं रथीरिव देवहूतमानश्चान् युक्ष्व होता पूर्व्यः सन्
हि नि सदः ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा सुशिक्षितः सारथिरश्वैरनेकानि कार्यानि
साध्नोति तथा कृतविद्यो जनोऽग्न्यादिभिर्नेकानि कार्यानि साध्नु-
यात् ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन्! आप (रथीरिव) सारथि के समान (देव-
हूतमान्) विद्वानों से अत्यन्त स्तुति किये हुए (अश्वान्) शीघ्रगामी अग्नि आ-
दि वा घोड़ों को (युक्ष्व) युक्त कीजिये (पूर्व्यः) पूर्वज विद्वानों से विद्या को
प्राप्त (होता) ग्रहण करते हुए (हि) निश्चय कर (नि, सदः)
स्थिर हूजिये ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जैसे उत्तम शिक्षित सारथि घोड़ों से अनेक कार्यों को
सिद्ध करता है वैसे विद्वान् जन अग्नि आदि से अनेक कार्यों को सिद्ध करें ॥ ४ ॥

इ इत्यस्य कुत्स ऋषिः । अग्निर्होवता । स्वराट्

पङ्क्तिरुल्लन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

रात्रिदिवसौ जगत्पालकावित्याह ॥

रात्रि दिन जगत् की रक्षा करने वाले हैं इस वि० ॥

द्वे विरूपे चरतः स्वर्थे अन्यान्या वत्समुपधा-
पयेते । हरिरन्यस्यां भवति स्वधावाञ्छुक्रो अन्य-
स्यां ददृशे सुवर्चा ॥ ५ ॥

द्वेऽइति द्वे । विरूपेऽ इति विरूपे । चरतः । स्व-
र्थेऽ इति सुऽअर्थे । अन्यान्येत्यन्याऽअन्या । वत्सम् ।
उप । धापयेतेऽ इति धापयेते । हरिः । अन्यस्याम् ।
भवति । स्वधावानिति स्वधाऽवान् । शुक्रः । अन्य-
स्याम् । ददृशे । सुवर्चा इति सुऽवर्चाः ॥ ५ ॥

पदार्थः—(द्वे) (विरूपे) विरुद्धस्वरूपे (चरतः) (स्वर्थे)
सुष्ठु अर्थः प्रयोजनं यशोस्ते (अन्यान्या) भिन्ना भिन्ना
एकैका कालभेदेन (वत्सम्) वसन्ति भूतान्यस्मिंस्तं सं-
सारं वदति सततमिति वत्सो बालस्तं वा (उप) (धापये-
ते) पाययतः (हरिः) मनोहारी चन्द्रो बालो वा (अ-
न्यस्याम्) रात्रौ योषिति वा (भवति) (स्वधावान्)
प्रशस्तस्वधा अमृतरूपा गुणा विद्यन्ते यस्मिन् सः (शु-
क्रः) पावकः सूर्य आशुकारी बालश्च (अन्यस्याम्)
प्रकाशरूपायां दिवसवेलायां जायायां वा (ददृशे) दृश्यते
(सुवर्चाः) सुष्ठु तेजाः ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! यथा स्वर्गे द्वे विक्रमे स्त्रियौ चरतोऽन्यान्या च वत्स-
मुपधापयेते तथोरन्वस्यां स्वभावान् हरिर्भवति शुक्रः सुवर्चा अन्यस्यां ददृशे
तथा द्वे राज्यहनी वर्त्तेते इति जानीत ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्रानुभयाभेदरूपकोऽलङ्कारः—यथा द्वे स्त्रियौ वा गावा-
वपत्यप्रयोजने पृथक् पृथक् वर्त्तमाने कालभेदेनैकं बालं पालयेतां तथोरे-
कस्यां वृद्धौ महानुषी शान्तिशीलो बालो जायेत, एकस्याञ्च शीघ्रकारी
तेजस्वी शत्रुतापकी बालो जायेत तथा द्वे राज्यहनी भिन्नस्वरूपे कालभेदे-
नैकं संसारं पालयतः । कथं रात्रिरमृतवर्षकं चित्तप्रसादकं चन्द्रमसमुत्पाद्य
दिवसरूपा च पावक रूपं शोभनप्रकाशं सूर्यमुत्पाद्येति पूर्वान्वयः ॥ ५ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो ! जैसे (स्वर्गे) सुन्दर प्रयोजन वाली (द्वे) दो (विक्र-
मे) भिन्न २ रूप की स्त्रियां (चरतः) भोजनादि आररण करती हैं और
(अन्यान्या) एक २ अलग २ समय में (वत्सम्) निरन्तर बोलने वाले एक
बालक को (उपधापयेते) निकट कर दूध पिलाती हैं उन दोनों में से (अ-
न्यस्याम्) एक में (स्वभावान्) प्रशस्त शान्ति आदि अमृत तुल्य गुणयुक्त
(हरिः) मन को हरने वाला पुत्र (भवति) होता और (शुक्रः) शीघ्रकारी (सु-
वर्चाः) सुन्दर तेजस्वी (अन्यस्याम्) दूसरी में हुआ (ददृशे) दीख पड़ना
है वैसे ही सुन्दर प्रयोजन वाले दो कालं श्वेत भिन्न रूप वाले रात्रि दिन व-
र्त्तमान हैं और एक २ भिन्न २ समय में एक संसार रूप बालक को दुग्धादि
पिलाने हैं उन दोनों में से एक रात्रि में अमृतरूप गुणों वाला मन का प्रसादक
चन्द्रमा उत्पन्न होता और द्वितीय दिन रूप बेला में पवित्रकर्त्ता सुन्दर तेज
वाला सूर्य रूप पुत्र दीप्त पड़ता है ऐसा तुम लोग जानो ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में अनुभयाभेदरूपकालङ्कार है—जैसे दो स्त्रियां वा गायें
सन्तान प्रयोजन वाली पृथक् २ वर्त्तमान भिन्न २ समय में एक बालक की रक्षा करें उन

दोनों में से एक में हृदय को प्यारा महागुणी शान्तिशील बालक हो और दूसरी में शीघ्रकारी तेजस्वी शत्रुओं को दुःखदायी बालक होवे वैसे भिन्न स्वरूप बाले दो रात्रि दिन अलग २ समय में एक संसाररूपबालक की पालना करते हैं किस प्रकार:— रात्रि अमृत वर्षरू चित्त को प्रसन्न कहने हारे चन्द्रमारूपबालक को उत्पन्न करके और दिन रूप स्त्री तेजोमय सुन्दर प्रकाश वाले सूर्यरूप पुत्र को उत्पन्न करके ॥ ५ ॥

अयमित्यस्य कुरुत ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिकपङ्क्तिरछन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

विद्वद्भिः किं कर्तव्यमित्याह ॥

विद्वानों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

अयमिह प्रथमो धायि धातृभिर्हीता यजि-
ष्ठो अध्वरेष्वीड्यः । यमप्रवानो भृगवो विरुरु-
चुर्वनेषु चित्रं विश्वं विशेविशे ॥ ६ ॥

अयम् । इह । प्रथमः । धायि । धातृभिरिति धा-
तृभिः । हीता । यजिष्ठः । अध्वरेषु । ईड्यः । यम् ।
अप्नवानः । भृगवः । विरुरुचुरिति विरुरुचुः । वने-
षु । चित्रम् । विश्वमिति विश्वम् । विशेविशेऽ इति
विशेऽविशे ॥ ६ ॥

पदार्थः—(अयम्)विद्युदादिस्वरूपः (इह)अस्मिन् संसारे
(प्रथमः)विस्तीर्णः(धायि)ध्रियते(धातृभिः)धर्तृभिः(हीता)
सुखदाता(यजिष्ठः)अतिशयेन यष्टा सङ्गमयिता(अध्वरेषु)
अहिंसनीयेषु व्यवहारेषु (ईड्यः) अध्येषणीयः (यम्)

(अप्नवानः) सुसन्तानयुक्ताः सुशिष्याः (भृगवः) परिप-
क्वज्ञानाः (विरुचुः) विशेषेण दीपयेयुः (वनेषु)
किरणेषु वा (चित्रम्) अद्भुतगुणकर्मस्वभावम् (विश्वम्)
विभुं विद्युदाख्यमग्निम् (विशे, विशे) प्रजायै, प्रजायै ॥६॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! यथा धातृभिरिह विशेविशेऽयं प्रथमो होता यजि-
ष्ठोऽध्वरेऽवीड्यो धायि यथा भृगवश्चाप्रजानो यं वनेषु चित्रं विश्वं विरु-
चुस्तं यूपं धरत प्रकाशयत च ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये विद्वांस इह विद्युद्विद्यां जानन्ति ते सर्वाः
प्रजाः सर्वसुखयुक्ताः कर्तुं शक्नुवन्ति ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे (धातृभिः) धारण करने वालों से (इह) इस
संसार में (विशे विशे) प्रजा २ के लिये (अयम्) यह (प्रथमः) विस्तार
वाला (होता) सुखदाता (यजिष्ठः) अतिशय कर संगत करने वाला (अ-
ध्वरेषु) रक्षणीय व्यवहारों में (ईड्यः) स्वांजने योग्य विद्युत् आदि स्वरूप
अग्नि (धायि) धारण किया जाता और जैसे (भृगवः) दृढ ज्ञान वाले
(अप्नवानः) सुसन्तानों के सहित उत्तम शिष्य लोग (यम्) जिस (वनेषु)
वनों वा किरणों में (चित्रम्) आश्चर्यरूप गुण कर्म स्वभाव वाले (विश्वम्)
व्यापक विद्युत् रूप आग्नि को (विरुचुः) विशेष कर प्रदीप्त करें वैसे उसको
तुम लोग भी धारण और प्रकाशित करो ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो विद्वान् लोग इस संसार में बिजुली की
विद्या को जानते हैं वे सब प्रकार प्रजाओं को सब सुखों से युक्त करने को समर्थ
होते हैं ॥ ६ ॥

त्रीणि शतेत्यस्य विहवानित्र ऋषिः । विह्वानो देवताः ।

स्वराट् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

शिल्पिनो विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ॥

कार्त्तविराट् कविः कविः कविः ॥

त्रीणि शता त्री सहस्राण्यग्नित्रिंशच्च दे-
वा नव चासपर्यन् । औक्षन् घृतैरस्तृणन्बर्हि-
स्माऽआदिद्धोतारं न्यसादयन्त ॥ ७ ॥

त्रीणि । शता । त्री । सहस्राणि । अग्निम् । त्रिंश-
त् । च । देवाः । नव । च । असपर्यन् । औक्षन् ।
घृतैः । अस्तृणन् । बर्हिः । अस्मै । आत् । इत् ।
होतारम् । नि । असादयन्त ॥ ७ ॥

पदार्थः— (त्रीणि) (शता) शतानि (त्री) त्रीणि
(सहस्राणि) सहस्रक्रोशमार्गम् (अग्निम्) (त्रिंशत्)
पृथिव्यादीन् (च) (देवाः) विद्वांसः (नव) (च)
(असपर्यन्) सेवेरन् (औक्षन्) सिञ्चेरन् (घृतैः) घृ-
तादिभिरुदकेन वा (अस्तृणन्) आच्छादयन्तु (बर्हिः)
अन्तरिक्षम् (अस्मै) अग्नये (आत्) अभितः (इत्)
एव (होतारम्) हवनकर्त्तारम् (नि) नितराम् (असा-
दयन्त) स्थापयन्तु ॥ ७ ॥

अन्वयः— हे ऋषिणा ! यथा त्रिंशच्छ नव च देवास्त्रीणि शता त्री सहस्रा-
न्यग्निमसपर्यन् घृतैरीक्षन् बर्हिरस्तृणन्मस्मै होतारमादिभ्यसादयन्त तथा
यूयमपि कुरुत ॥ ७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये शिल्पिनो विद्वांसोऽग्निजलादि पदार्थान् यानेषु संप्रयोज्योत्तममध्यमनिकृष्टवैरनेकानि यतानि सहस्राणि कोशान्मा-
ने भवन्तु वाक्मनुस्तेऽन्तर्हिऽपि यातुं समर्था जायन्ते ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो! जैसे (त्रिशत्) पृथिवी आदि तीस (च) और (नव) नव प्रकार के (च) ये सब और (देवाः) विद्वान् लोग (त्रीणि) तीन (शता) सौ (त्री) तीन (सहस्राणि) हजार कोश मार्ग में (अग्निम्) अग्नि को (असपर्ययम्) सेवन करें (धृतैः) धी वा जलों से (औक्षन्) सींचें (बहिः) अन्तरिक्ष को (अस्तृणन्) आच्छादित करें (अस्मै) इस अग्नि के अर्थ (होतारम्) हवन करने वाले को (आत् इत्) सब ओर से ही (नि, असादयन्त) निरन्तर स्थापित करें वैसे तुम लोग भी करो ॥ ७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो शिल्पी विद्वान् लोग अग्नि जलादि पदार्थों को यानों में संयुक्त कर उत्तम, मध्यम, निकृष्ट वेगों से अनेक सैकड़ों हजारों कोश मार्ग को जा सकें वे आकाश में भी जा आ सकते हैं ॥ ७ ॥

मूर्धनमित्यस्य विश्वानि च ऋषिः । विद्वांसो देवताः ।

भुरिक्त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विवयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

मूर्धनं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आ
जातमग्निम् । कविः सम्राजमतिथिं जनाना-
मासन्नापात्रं जनयन्त देवाः ॥ ८ ॥

मूर्धनम् । दिवः । अरतिम् । पृथिव्याः । वैश्वानरम् ।
ऋते । आ । जातम् । अग्निम् । कविम् । सम्राजमिति
सम्राजम् । अतिथिम् । जनानाम् । आसन् । आ ।
पात्रम् । जनयन्त । देवाः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(मूर्धानम्) शिरोवदुक्तप्रदेशे सूर्यरूपेण वर्तमानम् (दिवः) आकाशस्य (अरतिम्) प्रथमः (पृथिव्याः) (वैश्वानरम्) विश्वेभ्यो नरेभ्यो हितम् (ऋते) यज्ञनिमित्तम् (आ) समन्तात् (जातम्) प्रादुर्भूतम् (अग्निम्) पावकम् (कविम्) क्रान्तदर्शकम् (सम्राजम्) यः सम्यग् राजते तम् (अतिथिम्) अतिथिवद्वर्त्तमानम् (जनानाम्) मनुष्याणाम् (आसन्नम्) मुखे उत्पन्नम् (आ) समन्तात् (पात्रम्) पान्ति रक्षन्ति येन तम् (जनयन्त) प्रादुर्भावयेयुः (देवाः) विद्वांसः ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या! यथा देवा दिवो मूर्धानं पृथिव्या अरतिं वैश्वानरम् आजातम् कविम् स्वाजम् जनानामतिथिम् पात्रमासन्नमिवाजनयन्त तथा मूयन्त्येनम् प्रादुर्भावयत ॥ ८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकम्—ये पृथिव्याद्याकाशेषु व्याप्तम् विद्युद्वाक्यमग्निं प्रादुर्भावयन्त्यादिभिर्वृत्तया वाक्येषुस्ते किं किं कार्यं न वा चयेयुः ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो! जैसे (देवाः) विद्वान् लोग (दिवः) आकाश के (मूर्धानम्) उपरिभाग में सूर्यरूप से वर्तमान (पृथिव्याः) पृथिवी को (अरतिम्) प्राप्त होने वाले (वैश्वानरम्) सब मनुष्यों के हितकारी (ऋते) यज्ञ के निमित्त (आ, जातम्) अच्छे प्रकार प्रकट हुए (कविम्) सर्वत्र दिखाने वाले सम्राजम्) सम्यक् प्रकाशमान (जनानाम्) मनुष्यों के (अतिथिम्) अतिथि के मुख्य प्रथम भोजन का भाग देने वाले (पात्रम्) रक्षा के हेतु (आसन्नम्) ईश्वर के

युक्तरूप सामर्थ्य में उत्पन्न हुए जो (अग्निम्) अग्नि को (आ,जनयन्त) अ-
च्छेद प्रकार प्रगट करें वैसे तुम लोग भी इस को प्रगट करो ॥८॥

अर्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०— जो लोग पृथिवी जल वायु और आ-
काश में व्याप्त विद्युत् रूप आग्नि को प्रकट कर वन्त्र कलादि और युक्ति से बलावै वे
किस ९ कार्य को न सिद्ध करें ॥८॥

आग्नरित्यस्य भरद्वाज आशिः । आग्नर्देवता ।

गावधी छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

मनुष्यः सूर्यवशेषान् हन्यादित्याह ॥

मनुष्य सूर्य के तुल्य दोषों को विनाशे इति वि० ॥

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्रविणस्युर्विपन्यया ।
समिद्धः शुक्र आहुतः ॥ ९ ॥

अग्निः । वृत्राणि । जङ्घनत् । द्रविणस्युः । विप-
न्यया । समिद्धः इति सम्मिद्धः । शुक्रः । आहुतः
इत्याहुतः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(अग्निः) सूर्यादिरूपः (वृत्राणि) मेघावय-
वान् (जङ्घनत्) मूशं हन्ति (द्रविणस्युः) (आत्मनोद्रविण
मिच्छुः) (विपन्यया) विशेषत्यवहारयुक्तया (समिद्धः)
सम्यक् प्रदीप्तः (शुक्रः) शीघ्रकर्त्ता (आहुतः) कृता-
ह्वानः ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! यथा समिद्धः शुक्रोऽग्निर्वृत्राणि जनङ्घनतया द्रविण-
स्युःशुक्रो मयान् विपन्यया हुन्ताम् मूशं हन्यात् ॥९॥

भाषार्थः अत्रावाचकलु ०—यथा व्यवहारवित्पुरुषो धनं प्राप्य सत्करो
भूत्वा दीवान् हन्ति तथा सूर्यो मेघं ताडयति ॥९॥

पदार्थः—हेविद्वन्! जैसे (समिद्धः) सम्यक् प्रदीप्त (शुक्रः) शीघ्रकारी
(अग्निः) सूर्यादि रूप अग्नि (वृत्राणि) मेघ के अवयवों को (जखनत्)शीघ्र
काटता है वैसे (द्रविणस्युः) अपने को धन चाहने वाले (आहुतः) बुलाये हुए
आप (विपन्यय) विशेष व्यवहार की युक्ति से दुष्टों को शीघ्र मारिये ॥ ९ ॥

भाषार्थः—इसमन्त्र में वाचकलु ०—जैसे व्यवहार का जानने वाला पुरुष धनको
पाके सत्कार को प्राप्त होकर दुष्टों को नष्ट करता है वैसे सूर्य मेघ को ताड़ना देता है ॥९॥

विश्वे भिरित्यस्य मेधातिथिर्हविः । अग्निर्देवता ।

विराट् गायत्री छन्दः । बह्वचः स्वः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

विश्वेभिः सोम्यं मध्वग्नं इन्द्रेण वायुना । पिबं
मित्रस्य धामभिः ॥१०॥

विश्वेभिः । सोम्यम् । मधु । अग्ने । इन्द्रेण । वायुना ।
पिबं । मित्रस्य । धामभिरिति धामभिः ॥१०॥

पदार्थः—(विश्वेभिः) अखिलैः (सोम्यम्) सोमेष्वोषधीषु
भवम् (मधु) मधुरादिगुणयुक्तं रसम् (अग्ने) अग्निरिव व-
त्तमानविद्वन् ! (इन्द्रेण) सर्वेषां धारकेण (वायुना) बलवता
पवनेन (पिबं) । अत्रद्वयचोतस्तिष्ठति दीर्घः (मित्रस्य) सु-
हृदः (धामभिः) स्थानैः ॥ १० ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं । यथा सूर्यो विश्वेभिर्धानभिरिन्द्रेण वायुना सहसोम्यं
नष्टु पिबति तथा मित्रस्य विश्वेभिर्धानभिः सोम्यं मधु रसं त्वं पिब ॥१०॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या ! सूर्ययवा सूर्यः सर्वस्माद्भवना-
कृत्वा वर्धित्वा सर्वान् पदार्थान् पुष्टयति तथा विद्याविनयाभ्यां सर्वान्
पुष्टयति ॥ १० ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के तुल्य वर्तमान तेजस्वि विभ्रन् ! आप जैसे
सूर्य (विश्वेभिः) सब (धामभिः) धामों से (इन्द्रेण) धन के धारक (वायुना)
बलवान् पवन के साथ (सोम्यम्) उत्तम ओषधियों में हुए (मधु) मीठे आदि
गुण वाले रस को पीता है वैसे (मित्रस्य) मित्र के सब स्थानों से सुन्दर
ओषधियों के रस को (पिब) पीजिये ॥ १० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो ! तुम लोग जैसे सूर्य सब पदार्थों
से रस को खाँच के वर्षा के सब पदार्थों को पुष्ट करता है वैसे विद्या और विनय से
सब को पुष्ट करो ॥ १० ॥

आ यदित्यस्य पराशर ऋषिः । अग्निर्देवता ।
चिराद्विदुष्वन्दः । देवतः स्वरः ॥
पुनस्तमेव विषयमाह ॥
फिर उती वि० ॥

आ यदिषे नृपतिं तेज आनन्द शुचि रेतो
निषिक्तं द्यौरभीकै । अग्निः शर्द्धमनवद्यं युवान
ध्रुवाध्यं जनयत्सूदयच्च ॥ ११ ॥

आ । यत् । इषे । नृपतिमिति नृपतिम् । तेजः ।
आनन्द । शुचि । रेतः । निषिक्तम् । निषिक्तमिति निषि-
क्तम् । द्यौः । अभीकै । अग्निः । शर्द्धम् । अनवद्यम् ।
युवानम् । स्वाध्यमिति सुआध्यम् । जनयत् । सूदयत् ।
च ॥ ११ ॥

पदार्थः—(आ) (यत्) यदा (इषे) वृष्ट्यै (नृपतिम्) सूर्यं राजानमिव (तेजः) यज्ञोत्थम् (आनद्) समन्ताद् व्याप्नोति । आनदिति व्याप्तिकर्मा निघं २ । १८ (शुचि) पवित्रम् (रेतः) धीर्यकरं जलम् (निषिक्तम्) अग्नाद्या-ज्यादिप्रक्षेपणेन नितरां सिक्तं विस्तृतम् (द्यौः) आकाशस्य । षष्ठ्यर्थेऽत्र प्रथमा । (अभीके) समीपे (अग्निः) सूर्यरूपः (शर्द्धम्) बलहेतुम् (अनवद्यम्) सर्वदोषरहितम् (युवानम्) युवत्वसम्पादकम् (स्वाध्यम्) यः सुष्टु ध्यायते तम् (जनयत्) जनयति (सूदयत्) क्षरति वर्षयति (च) ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या! यदिवे निषिक्तं शुचि तेजो नृपतिमानद् तदाग्निः शर्द्धमनवद्यं युवानं स्वाध्यं रेतो क्षीरजीके जनयत्सूदयच्च ॥ ११ ॥

भाषार्थः—यथाऽग्नौ हुतं द्रव्यं तेजसा सहैव सूर्यं प्राप्नोति सूर्यो वर्धित्वा सर्वान् पालयति तथा राजा प्रजाभ्यः करानाकृष्य जलाद्याकृष्य दुर्निर्गते पुनर्दत्त्वा श्रेष्ठान् सम्पालय दुष्टान् सन्ताड्य प्रागल्भ्यं बलञ्च प्राप्नोति ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (यत्) जब (इषे) वर्षा के लिये (निषिक्तम्) अग्नि में घृतादि के पड़ने से निरन्तर बड़ा हुआ (शुचि) पवित्र (तेजः) यज्ञ से उठा तेज (नृपतिम्) जैसे राजा को तेज व्याप्त हो वैसे सूर्य को (आ,) आनद्) अच्छे प्रकार व्याप्त होता है तब (अग्निः) सूर्यरूप अग्नि (शर्द्धम्) बल हेतु (अनवद्यम्) निर्दोष (युवानम्) ज्वानी को करने शक्ति (स्वाध्यम्) जिन का सब चिन्तन करते (रेतः) ऐसे पराक्रमकारी वृष्टि जल को (द्यौः) आकाश के (अभीके) निकट (जनयत्) उत्पन्न करता (च) और (सूदयत्) वर्षा करता है ॥ ११ ॥

आचार्यः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे अग्नि में होम किया व्रज्य तेज के साथ ही सूर्य को प्राप्त होता और सूर्य जलादि को आकर्षण कर वर्षा करके सब की रक्षा करता है वैसे राजा प्रजाओं से करों को ले, दुर्मित्तकाल में फिर दे भेड़ों को सम्यक् पालन और दुष्टों को सम्यक् ताड़ना देके प्रगल्भता और बल को प्राप्त होता है ॥ ११ ॥

अग्न इवस्य विश्ववारा ऋषिः । अग्निर्हवता ।

निष्पत्तिष्टुप् छन्दः । धैवतः हवरः ॥

पुनर्विद्वद्भिः किं कार्यमित्याह ॥

फिर विद्वानों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

अग्ने शद्धं महते सौभगाय तव द्युम्नान्युत्तमा-
निसन्तु । संजास्पत्यं सुयममा कृणुष्व शत्रूयता-
मभि तिष्ठा महांसि ॥ १२ ॥

अग्ने । शद्धं । महते । सौभगाय । तव । द्युम्नानि ।
उत्तमानित्युत्तमानि । सन्तु । सम । जास्पत्यम् । जा-
स्पत्यमिति जाःस्पत्यम् । सुयममिति सुयमम् । आ । कृ-
णुष्व । शत्रूयताम् । शत्रूयतामिति । शत्रूयताम् । अभि ।
तिष्ठ । महांसि ॥ १२ ॥

पदार्थः—(अग्ने) विद्वन् ! राजन्वा ! (शद्धं) दुष्टगुण-
शत्रुनाशकं बलम् । अत्र सुपां सुलुगिति सोर्लुक् शद्धं इति
बल ना० निघं० २ । ६ (महते) (सौभगाय) शोभनैश्वर्य-
स्य आवाय (तव) (द्युम्नानि) धनानि यशांसि वा (उ-
त्तमानि) श्रेष्ठानि (सन्तु) (सम) (जास्पत्यम्) जा-
यापतेर्भाव जास्पत्यम् । अत्र छान्दसो वर्णलोप इति या-

लोपः सुडागमश्च (सुयमम्) सुष्ठुयमो नियमो यस्मिंस्त
म् (आ) (कृणुष्व) कुरुष्व (शत्रूयताम्) शत्रुत्वमिच्छ
ताम् (अभि) (तिष्ठ । अत्र द्व्यचोतस्तिष्ठ इति दीर्घः
(महांसि) तेजांसि ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने! त्वं महते सौभाग्य शर्दाकृणुष्व यतस्तव शुभान्यु-
त्तमानि सन्तु त्वं आरुपत्यं सुयमं वनाकृणुष्व शत्रूयतां महांस्यभितिष्ठ ॥ १२ ॥

भावार्थः—ये वृत्तयन्त्रिनो मनुष्याः सन्ति तेषां महदैश्वर्यं बलं कीर्तिः
सुशीला भार्या शत्रुपराजयक भवति ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् वा राजन्! आप (महते) बड़े (सौभाग्य)
सौभाग्य के अर्थ (शर्दे) कुछ गुणों और शत्रुओं के नाशक बल को (आ
कृणुष्व) अच्छे प्रकार उन्नत कीजिये जिस से (तव) आप के (शुभानि)
धन वा वश (उत्तमानि) भेड (सन्तु) हों आप (आरुपत्यम्) श्री पुरुष
के भाव को (सुयमम्) सुन्दर नियमयुक्त शास्त्रानुकूल वृत्तार्थयुक्त (ससु, आ)
सम्पत् अच्छे प्रकार कीजिये और आप (शत्रूयताम्) शत्रु बनने की इच्छा
करते हुए मनुष्यों के (महांसि) तेजों को (अभि, तिष्ठ) तिरस्कृत कीजिये ॥ १२ ॥

भावार्थः—जो अच्छे समय में रहने वाले मनुष्य हैं उन के बड़ा ऐश्वर्य, बल, कीर्ति,
उत्तम स्वभाव वाली श्री और शत्रुओं का पराजय होता है ॥ १२ ॥

त्वानित्यस्य भरद्वाज ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।

भुरिक् पंक्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह

किं उसी वि० ॥

त्वाथ हि मन्द्रतममर्कशोकैर्वैर्वृमहे महि नः
श्रोष्यग्ने । इन्द्रं न त्वा शर्वसा देवता वायुं पृणान्ति
राधस्ता नृतमाः ॥ १३ ॥

त्वाम् । हि । मन्द्रतममिति मन्द्रतमम् । अर्क-
शोकैरित्यर्कऽशोकैः । ववृमहे । महि । नः । श्रोषि
अग्ने । इन्द्रम् । न । त्वा । शवसा । देवता । वायुम् ।
पृणन्ति । राधसा । नृतमाऽ इति । नृतमाः ॥ १३ ॥

पदार्थः—(त्वाम्) (हि) यतः (मन्द्रतमम्) अ-
तिशयेन प्रशंसादिसत्कृतम् (अर्कशोकैः) अर्कः सूर्यइव
शोका प्रकाशा येषान्तैः (ववृमहे) स्वीकुर्महे (महि)
महद्वचः (नः) अस्माकं ब्रह्मचर्यादिसत्कर्मसु प्रवृत्ता-
नाम् (श्रोषि) ऋणोषि अत्र विकरणस्य लुक् (अग्ने)
अग्निरिववर्तमान विद्वन् ! (इन्द्रम्) (सूर्यम्) (न) इव
(त्वा) त्वाम् (शवसा) बलेन (देवता) दिव्यगुणयु-
क्तम् । अत्र सुपोलुक् (वायुम्) आतमिव (पृणन्ति)
पिपूरति (राधसा) धनेन (नृतमाः) येऽतिशयेननेतारः
श्रेष्ठा जनाः ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे अग्ने! हि यतो नो महि श्रोषि तस्मान्मन्द्रतमं त्वानर्क-
शोकैर्वयं ववृमहे नृतमाः शवसा इन्द्रं न वायु मिव च देवतारवा राधसा
पृणन्ति ॥ १३ ॥

भावार्थः—अश्रोपमावाचकलु०—ये दुःखानि सोढुं सूर्यवत्तेजस्विनी वा-
युवद्वलिष्ठा विद्याशुशिक्षे शङ्खिते ते मेघेन सूर्यइव सर्वेषामानन्दकराः पुरु-
षोत्तमा जायन्ते ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के तुल्य वर्तमान राजन्! वा विद्वज्जन! (हि)
जिस से आप (नः) हम ब्रह्मचर्यादि सत्कर्मों में प्रवृत्त जनों के (महि) महत्
गम्भीर वचन की (श्रोषि) सुनते हो इस से (मन्द्रतमम्) अतिशय कर प्रशं

सादि से सत्कार को प्राप्त (त्वाम्) आप को (अर्कशोकैः) सूर्य के समान प्रकाश से युक्त जनों के साथ हर्मलोक (बरुमहे) स्वीकार करते हैं और (नृ-तमाः) अतिशय कर नायक श्रेष्ठ जन (श्वसा) बल से युक्त (इन्द्रम्) सूर्य के (न) समान तेजस्वी और (वायुम्) वायु के तुल्य वर्तमान बलवान् (ते-वता) दिव्य गुण युक्त (त्वा) आप को (राधता) धन से (पूणन्ति) पालन वा पूर्ण करते हैं ॥ १३ ॥

भाष्यार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकतु०—जे दुःखों को सहन कर सूर्य के समान तेजस्वि और वायु के तुल्य बलवान् विद्वान् मनुष्य विद्या सुशिक्षा का ग्रहण करते हैं वे मेघ से सूर्य जैसे सब को आनन्द देने वाले उत्तम पुरुष होते हैं ॥ १३ ॥

रथ इत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । विद्वांसो देवताः ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

विद्वद्दितरजनैर्वसितैर्यजित्वाह ॥

विद्वानों के तुल्य अन्य जनों की वर्तना चाहिये इस वि० ॥

त्वे अंग्ने स्वाहुत प्रियासः सन्तु सूरयः ।
यन्तारो ये मघवानो जनानामूर्वान्दयन्त
गोनाम् ॥ १४ ॥

त्वेऽ इति त्वे । अग्ने । स्वाहुतेति सुऽआहुत ।
प्रियासः । सन्तु । सूरयः । यन्तारः । ये । मघवान्
इति मघऽवानः । जनानाम् । ऊर्वान् । दयन्त ।
गोनाम् ॥ १४ ॥

पदार्थः—(त्वे)तव(अग्ने)विद्वन्!(स्वाहुत)सुष्टादत्तविद्य!
(प्रियासः) प्रीतिकराः (सन्तु) (सूरयः) विद्वांसः
(यन्तारः) निगृहीतेन्द्रियाः (ये) (मघवानः) बहुधनयुक्ताः
(जनानाम्) मनुष्याणां मध्ये (ऊर्वान्) हिंसकान् (दयन्त)

दयन्ते घ्नन्ति (गोनाम्) पृथिवी धेन्वादीनाम् । अत्रगोः
पादान्ते अ० ७ । १ । ५७ । इति नुडागमः ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे स्वाहुताग्ने ! ये जनानां मध्ये वीरयन्तारो मघवानो
गोनामूर्खान्दयन्त ते सूर्यस्त्वे प्रियासः सन्तु ॥ १४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या! यथा विद्वान्सोऽग्न्यादिपदार्थविद्यां पृहीत्वा वि-
द्वत्प्रिया भूत्वा दुष्टान् हत्वा गवादीन् रक्षित्वा मनुष्यप्रिया भवन्ति तथा
यूयमपि भवत ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे (स्वाहुत) सुन्दर प्रकार से विद्या को ग्रहण किये हुए (अग्ने)
विद्वन् । (ये) जो (जनानाम्) मनुष्यों के बीच वीर पुरुष (यन्तारः) जिते-
न्द्रिय (मघवानः) बहुत धन से युक्त जन (गोनाम्) पृथिवी वा गौ आदि के
(ऊर्खान्) हिंसकों को (दयन्त) मारते हैं वे (सूर्यः) विद्वान् लोग (त्वे) आप के
(प्रियासः) पियारे (सन्तु) हों ॥ १४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो! जैसे विद्वान् लोग अग्नि आदि पदार्थों की विद्या को ग्र-
हण कर विद्वानों के पियारे हों, दुष्टों को मार और गौ आदिकी रक्षा कर मनुष्यों को
पियारे होते हैं वैसे तुम भी करो ॥ १४ ॥

शुचीत्यस्य प्रक्षयव ऋषिः । अग्निर्देवता ।

बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ राजधर्मविषयमाह ॥

अथ राज धर्म वि० ॥

श्रुधि श्रुत्कर्णं वद्विभिर्देवैरग्ने सयावभिः । आ
सीदन्तु बर्हिषि मित्रो अर्यमा प्रातर्यवाणो
अध्वरम् ॥ १५ ॥

श्रुधि । श्रुत्कर्णेति श्रुत्कर्ण । वह्निभिरिति वह्नि-
भिः । देवैः । अग्ने । सयावभिरिति सयावभिः । आ ।
सीदन्तु । बर्हिषि । मित्रः । अर्यमा । प्रातर्यावाणः ।
प्रातर्यावान् इति प्रातःऽयावानः । अध्वरम् ॥ १५ ॥

पदार्थः— (श्रुधि) शृणु (श्रुत्कर्ण !) अर्थिवचः
श्रौतारौ कर्णौ यस्य तत्सम्बुद्धौ (वह्निभिः) कार्यनिर्वाह-
कैः (देवैः) विद्वद्भिः सह (अग्ने) पावकवद्वत्तमान वि-
द्वन् राजम् वा ! (सयावभिः) ये सह यागति तैः (आ)
(सीदन्तु) (बर्हिषि) अन्तरिक्ष इव सभायाम् (मित्रः) पक्ष-
पातरहितः सर्वेषां सुहृत् (अर्यमा) योऽर्यान् वैश्यान्
स्वामिनो वा मन्यते सः (प्रातर्यावाणः) ये प्रातर्यान्ति
राजकार्याणि प्रापयन्ति (अध्वरम्) अहिंसनीयराज्य-
व्यवहारम् ॥ १५ ॥

अन्वयः— हे श्रुत्कर्णाग्ने ! सयावभिर्वह्निभिर्देवैः सहाध्वरं श्रुधि । प्रातर्यावा-
णो मित्रोऽर्यमा च बर्हिष्यासीदन्तु ॥ १५ ॥

भावार्थः— सभापतिनाराज्ञा सुपरीक्षितानमात्मान् स्वीकृत्य तैः सह
सदसि स्थित्वा विद्वदमानवचांसि श्रुत्वा समीक्ष्ययथार्थं न्यायः कर्तव्यः ॥ १५ ॥

पदार्थः— हे (श्रुत्कर्ण) अर्थियों के वचनों को सुननेहारे (अग्ने) अ-
ग्नि के तुल्य वर्चमान तेजस्वी विद्वन् ! वा राजन् ! आप (सयावभिः) जो साथ
चलते उन (वह्निभिः) कार्यों का निर्वाह करने हारे (देवैः) विद्वानों के साथ
(अध्वरम्) रक्षा के योग्य राज्यके व्यवहार को (श्रुधि) सुनिये तथा (प्रात-
र्यावाणः) प्रातःकाल राजकार्यों को प्राप्त करने हारे (मित्रः) पूज्यपात रहित

सब का मित्र और (अर्यमा) वैश्य वा अपने अधिष्ठाताओं को यथार्थ मानने वाला ये सब (बर्हिषि) अन्तरिक्ष के तुल्य सभा में (भा, सीदन्तु) अच्छे प्रकार बैठें ॥ १५ ॥

भाषार्थः—सभापति राजा को चाहिये कि अच्छे परीक्षित मन्त्रियों को स्वीकार कर उन के साथ सभा में बैठ विवाद करने वालों के वचन सुन के उन पर विचार कर यथार्थ न्याय करे ॥ १५ ॥

विश्वेषामित्यस्य गोतम ऋषिः अग्निर्देवता ।

स्वराट् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

विश्वेषामदितिर्यज्ञियानां विश्वेषामतिथिर्मानुषाणाम् । अग्निर्देवानामवश्चा वृणानः सुमृडीको भवतु जातवेदाः ॥ १६ ॥

विश्वेषाम् । अदितिः । यज्ञियानाम् । विश्वेषाम् । अतिथिः । मानुषाणाम् । अग्निः । देवानाम् । अवः । आवृणानऽइत्याऽवृणानः । सुमृडीकऽइति सुमृडीकः । भवतु । जातवेदा इति जातवेदाः ॥ १६ ॥

पदार्थः—(विश्वेषाम्) सर्वेषाम् (अदितिः) अखण्डितबुद्धिः (यज्ञियानाम्) ये यज्ञं पूजनमर्हन्ति ते (विश्वेषाम्) सर्वेषाम् (अतिथिः) पूजनीयः (मानुषाणाम्)

मनुष्याणाम् (अग्निः) तेजस्वी राजा (देवानाम्) विदुषाम् (अवः) रक्षणादिकम् (आवृणानः) समन्तात् स्वीकुर्यन् (सुमृडीकः) सुष्ठु सुखप्रदः (भवतु) (जातवेदाः) आविभूर्तविद्यायोगप्रज्ञः ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे सभापते! भवान् विश्वेषां यज्ञियानां देवानां मध्येऽदिति-विश्वेषां मानुषाणामतिथिरव आवृणानः सुमृडीको जातवेदा अग्निर्भवतु ॥ १६ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सर्वेषु विद्वत्सु गम्भीरबुद्धिः सर्वमनुष्येषु मान्यः प्रजारक्षादिराजकार्यं स्वीकुर्यान्ः सर्वसुखदाता वेदादिशास्त्रवेत्ता भूरी भवेत्स राजा कर्तव्यः ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे सभापते! आप (विश्वेषाम्) सब (यज्ञियानाम्) पूजा सत्कार के योग्य (देवानाम्) विद्वानों के बीच (अदितिः) अखण्डित बुद्धि वाले (विश्वेषाम्) सब (मनुष्याणाम्) मनुष्यों में (अतिथिः) पूजनीय (अवः) रक्षा आदि का (आवृणानः) अच्छे प्रकार स्वीकार करते हुए (सुमृडीकः) सुन्दर सुख देने वाले (जातवेदाः) विद्या और योग के अभ्यास से प्रसिद्ध बुद्धि वाले (अग्निः) तेजस्वी राजा (भवतु) हजिये ॥ १६ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जो सब विद्वानों में गम्भीर बुद्धि वाला सब मनुष्यों में माननीय प्रजा की रक्षा आदि राज कार्य को स्वीकार करता सब सुखों का दाता और वेदादि शास्त्रों का जानने वाला शूर वीर हो उसी को राजा करें ॥ १६ ॥

नह इत्यस्य लुशोधनाक श्रुतिः । सविता देवता ।

भुरिक्त्रिष्टुच्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

सहो अग्नेः समिधानस्य शर्मण्यनागा मित्रे
वरुणे स्वस्तये । श्रेष्ठे स्याम सवितुः सर्वामन्ति तद्दे-
वानामवो अद्या वृणीमहे ॥ १७ ॥

महः । अग्नेः । समिधानस्येति समऽइधानस्य ।
शर्मणि । अनागाः । मित्रे । वरुणो । स्वस्तये । श्रेष्ठे ।
स्याम् । सवितुः । सर्वीमनि । तत् । देवानाम् । अत्र ।
अद्य । वृणीमहे ॥ १७ ॥

पदार्थः—(महः) महतः (अग्नेः) विज्ञानवतः सभा-
पतेः (समिधानस्य) प्रकाशमानस्य (शर्मणि) आ-
श्रये (अनागाः) अनपराधिनः । अत्र सुपां सुलुगिति
जसः स्थाने सुः (मित्रे) सुहृदि (वरुणे) स्वीकर्त्तव्ये
जने (स्वस्तये) सुखाय (श्रेष्ठे) उत्तमे (स्याम्) भ-
वेम (सवितुः) सकलजगदुत्पादकस्य परमेश्वरस्य (स-
र्वीमनि) आज्ञायाम् (तत्) वेदोक्तम् (देवानाम्) वि-
दुषाम् (अत्रः) रक्षणादिकम् (अद्य) अस्मिन् दिवसे । अत्र
निपातस्य चेति दीर्घः (वृणीमहे) स्वीकुर्महे ॥ १७ ॥

अन्वयः—अयं राजपुरुष महः समिधानस्याग्नेः शर्मणि श्रेष्ठे मित्रे
वरुणे अनागाः स्यान् । अद्य सवितुः सर्वीमनि वर्त्तमानाः स्वस्तये देवानां
तद्वत् वृणीमहे ॥ १७ ॥

भावार्थः—पार्श्विकविद्वद्भीराजपुरुषैरथर्षं विहाय धर्मं प्रवर्त्तित्वा परमे-
श्वरस्य सृष्टीं विविधा रचनां कृष्ट्वा स्वेषामन्येषां च रक्षणं विधायेश्वरस्य
धन्यवादा वाच्याः ॥ १७ ॥

पदार्थः—हम राज पुरुष (महः) बड़े (समिधानस्य) प्रकाशमान (अग्नेः)
विज्ञानवान् सभापति के (शर्मणि) आश्रय में (श्रेष्ठे) श्रेष्ठ (मित्रे) मित्र
और (वरुणे) स्वीकार के योग्य मनुष्यों के निमित्त (अनागाः) अपराध

रहित (स्याम) हों (अद्य) आज (सवितुः) सब जगत् के उत्पादक परमेश्वर की (सवीमनि) आज्ञा में वर्त्तमान (स्वस्तये) सुख के लिये (देवानाम्) विद्वानों के (तत्) उस वेदोक्त (अवः) रक्षा आदि कर्म को (वृणीमहे) स्वीकार करते हैं ॥ १७ ॥

भावार्थः—धार्मिक विद्वान् राजपुरुषों को चाहिये कि अधर्म को छोड़ धर्म में प्रवृत्त हों परमेश्वर की सृष्टि में विविध प्रकार की रचना देख अपनी और दूसरों की रक्षा कर ईश्वर का धन्यवाद किया करें ॥ १७ ॥

आप इत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

स्वराट् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अध्यापकोपदेशकौ किं कुर्यातामित्याह ॥

अध्यापक उपदेशक क्या करें इस वि० ॥

आपश्चित्पिप्युस्तृणो न गावो नक्षन्तृ
जरितारस्त इन्द्र । याहि वायुर्न नियुतो नो
अच्छा त्वहि धीभिर्दयसे वि वाजान् ॥ १८ ॥

आपः । चित् । पिप्युः । स्तृणुः । न । गावः । नक्षन् ।
ऋतम् । जरितारः । ते । इन्द्र । याहि । वायुः । न ।
नियुतः इति नियुतः । नः । अच्छ । त्वम् । हि । धी-
भिः । दयसे । वि । वाजान् ॥ १८ ॥

पदार्थः—(आपः) जलानि (चित्) अपि (पिप्युः) बह्वन्ते
(स्तृणुः) स्तृणन्ति याभिस्ताः (न) इव (गावः) किरणाः (न-
क्षन्) व्याप्नुवन्ति (ऋतम्) सत्यम् (जरितारः) स्तावकाः (ते)

(इन्द्र) परमैश्वर्यायुक्त विद्वन् ! (याहि) (वायुः) पवनः
(न) इव (नियुतः) वायोर्वेगादयो गुणाः (नः) अस्मान्
(अच्छ) अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (त्वम्) (हि) (धीभिः)
प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा (दयसे) कृपां करोषि (वि) (वाजान्)
विज्ञानवतः ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! ते तव जरितार आप इव पिप्युस्तर्ह्यो गावो न जलं
नलन् तथा वाजाको नियुतश्च वायुर्न त्वनच्छ याहि हि यतो धीभिर्विद्वसे
तस्माच्चिदपि सत्कर्तव्योसि ॥ १८ ॥

भावार्थः—अशोपमालं०—यदि पदार्थानां गुणकर्मस्वभावस्मावका उपदेशकाः
अध्यापकाः स्युस्तर्हि सर्वे मनुष्या विद्याव्यापिनः सन्तो दयावन्तो भवेयुः ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) परमैश्वर्य युक्त विद्वन् ! (ते) आप के (जरितारः) स्तुति
करने हारे (आपः) जलों के तुल्य (पिप्युः) बढ़ते हैं और (स्तर्ह्यः) विस्तार के
हेतु (गावः) किरणें (न) जैसे (ऋतम्) सत्य को (नक्षन्) व्याप्त होते हैं वैसे
(वायुः) पवन के (न) तुल्य (वाजान्) विज्ञान वाले (नः) हम लोगों को और
(नियुतः) वायु के वेग आदि गुणों को (त्वम्) आप (अच्छ) अच्छे प्रकार (या-
हि) प्राप्त हुआये (हि) जिस कारण (धीभिः) बुद्धि वा कर्मा से (वि, दयसे)
विशेष कर कृपा करते हो इस से (चित) भी सत्कार के योग्य हो ॥ १८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो पदार्थों के गुण कर्म स्वभावों की स्तुति कर-
ने वाले उपदेशक और अध्यापक हों तो सब मनुष्य विद्या में व्याप्त हुये दया वाले
हों ॥ १८ ॥

गाव इत्यस्य पुरुमीडाजमीडावृषी । इन्द्रवायू देवते ।

गायत्री छन्दः । ऋजुः स्वरः ॥

मनुष्यैराभूषणादि रक्षणीयमित्याह ॥

मनुष्यों को आभूषण आदि की रक्षा करनी चाहिये इस वि० ॥

गाव उपावतावृतं मही यज्ञस्य रप्सुदा ।
उभा कर्णा हिरण्यया ॥ १८ ॥

गावः । उप । अवत । अवतम् । मही ऽ इति मही । यज्ञ-
स्य । रप्सुदा । उभा । कर्णा । हिरण्यया ॥ १९ ॥

पदार्थः—(गावः) किरणा धेनवो वा (उप) समीपे (अवत)
रक्षत (अवतम्) रक्षणीयं वेद्यादिगर्तम् (मही) महत्प्री
द्यावापृथिव्यौ (यज्ञस्य) (रप्सुदा) ये रप्सुं रूपं दत्तस्ते
(उभा) द्वे (कर्णा) कर्णौ श्रोत्रे (हिरण्यया) हिर-
ण्यप्रचुरे ॥ १९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या । यथा गाव उभा रप्सुदा मही रक्षन्ति तथा यूयं हि-
रण्यया कर्णा यज्ञस्यावतमुपावत ॥ १९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप- यथा सूर्यकिरणा भवादिपद्मवत् सर्वं वस्तु
जातं रक्षन्ति तथैव मनुष्यैरुक्तादिनिर्मितं कुण्डलाद्याभूषणं वदा रक्षणी-
यम् ॥ १९ ॥

वदार्थः हे मनुष्यो ! जैसे (गावः) गौयें वा किरणें (उभा) दोनों (रप्सुदा)
रूप देने वाली (मही) बड़ी आकाश पृथिवी की रक्षा करती है वैसे तुम लोग
(हिरण्यया) सुवर्ण के आभूषण से युक्त (कर्णा) दोनों कानों और (यज्ञस्य)
संगत यज्ञ के (अवतम्) वेदी आदि अवयवों की (उप, अवत) निकट रक्षा
करो ॥ १९ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे सूर्य किरण और गौ आदि पशु सब वस्तुमात्र की रक्षा करते हैं वैसे ही मनुष्यों को चाहिये कि सुवर्ण आदि के बने कुण्डल आदि आभूषण की सदा रक्षा करें ॥ १९ ॥

यद्यद्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । सविता देवता ।

निबृद्धायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

राजा कीदृशो भवेदित्याह ॥

राजा कैसा हो इस वि० ॥

यद्य सूर उदितेऽनागा मित्रो अर्यमा ।
सुवाति सविता भगः ॥ २० ॥

यत् । अद्य । सूरैः । उदितः । इत्युत् । उदिते । अनागाः ।
मित्रः । अर्यमा । सुवाति । सविता । भगः ॥ २० ॥
पदार्थः—(यत्) यः (अद्य) (सूरैः) सूर्यैः (उदिते) (अनागाः)
अधर्माचरणरहितः (मित्रः) सर्वेषां सुदृत् (अर्यमा) न्याय-
कारी (सुवाति) उत्पादयेत् (सविता) राजनियमैः प्रेरकः
(भगः) ऐश्वर्यवान् ॥ २० ॥

अन्वयः— हे मनुष्या! यद्योऽद्य उदिते सूरैः अनागा मित्रः सविता भगो-
ऽनागा स्वार्थं सुवाति स राजनं कर्तुं भवेत् ॥ २० ॥

भावार्थः— हे मनुष्या! यद्योदितेऽर्के तमो निवस्य प्रकाशे सति सर्वे आ-
मन्दिता भवन्ति तथैव धार्मिके राजनि सति प्रजासु सर्वेषां स्वस्थं भवति ॥ २० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यों! (यत्) जो (अथ) आज (सूरे) सूर्य के (उदिते) उदय होते अर्थात् प्रातःकाल (अनागाः) अधर्म के आचरण से रहित (मित्रः) सुहृद् (सविता) राज्य के नियमों से प्रेरणा करने द्वारा (भगः) ऐश्वर्यवान् (अर्यमा) न्यायकारी राजा स्वस्थता को (सुधाति) उत्पन्न करे वह राज्य करने के योग्य होवे ॥ २० ॥

भाष्यार्थः—हे मनुष्यों! जैसे सूर्य के उदय होते पन्धकार निवृत्त हो के प्रकार के होने में सब लोग आनन्दित होते हैं वैसे ही धर्मात्मा राजा के होते प्रजाओं में सज प्रकार से स्वस्थता होती है ॥ २० ॥

आ सुत इत्यस्य सुनीतिर्ऋषिः । वेनो देवता ।

निष्ठायात्री ऋषिः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

आ सुते सिञ्चत श्रियं रोदस्योराभिश्चियम् ।
रसा दधीत वृषभम् । * तं प्रत्नथाऽयं वेनः ॥ २१ ॥

आ । सुते । सिञ्चत । श्रियम् । रोदस्योः । अ-
भिश्चियमित्यभिः श्रियम् । रसा । दधीत । वृषभम् ॥ २१ ॥
पदार्थः—(आ) समन्तात् (सुते) उत्पन्ने जगति (सिञ्चत)
(श्रियम्) शोभायुक्तम् (रोदस्योः) द्यावापृथिव्योः (अभि-
श्चियम्) अभितः शोभकम् (रसा) रसानन्दप्रदा जनाः ।
अत्र सुपामिति डादेशः (दधीत) (वृषभम्) अलिष्टम् ॥ २१ ॥

* (तं प्रत्नथा । अयं वेनः) व से प्रत्नं पूरे कह अ० ७ म० १२ । १६ की वहां किसी कर्मकाण्ड विशेष में बालन के अर्थ रक्खी है इसी लिये अर्थ नहीं किया वही पूर्वोक्त अर्थ जानना चाहिये ।

अन्वयः—हे मनुष्या! रसा मूयं सुते वृषभं रोदस्योरभिजियं क्षियं सभा-
पतिमासिञ्चत स च युष्मान् दधीत ॥ २१ ॥

भावार्थः—मनुष्यैराज्योक्त्या जगतः प्रकाशः सौन्दर्यादिगुणवान्
जलिष्ठो विद्वान् शूरः पूर्णाङ्गो जनो राज्येऽभिषेक्तव्यः स च प्रजासु सुखं
दध्यात् ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो! (रसा) आनन्द देने वाले तुम लोग (सुते) उ-
त्पन्न हुए जगत् में (वृषभम्) अतिबली (रोदस्योः) आकाश पृथिवी को
(अभिजियम्) सब ओर से शोभित करने हारे (क्षियम्) शोभायुक्त सभा-
पति राजा का (आ, सिञ्चत) अच्छे प्रकार अभिषेक करो और वह सभाप-
ति तुम लोगों को (दधीत) धारण करे ॥ २१ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि राज्य की उन्नति से जगत् का प्रकाशक
सुन्दरता आदि गुणों से युक्त अतिबलवान् विद्वान् शूर पूर्ण अवयवों वाले मनुष्य को
राज्य में अभिषेक करें और वह राजा प्रजाओं में सुख धारण करे ॥ २१ ॥

आतिष्ठन्तमित्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ विद्युदग्निः कीदृश इत्याह ॥

अब विद्युत् अग्नि कैसा है इस वि० ॥

आ तिष्ठन्तं परि विश्वे अभूषञ्छ्रियो वसां
नश्चरति स्वराँचिः । महत्तद्दृष्णो असुरस्य नामा
विश्वरूपो अमृतानि तस्थौ ॥ २२ ॥

आ तिष्ठन्तमित्याऽतिष्ठन्तम् । परि । विश्वे । अ-
भूषन् । श्रियः । वसानः । चरति । स्वरोचिरिति स्व-
ऽरोचिः । महत् । तत् । वृष्णः । असुरस्य । नाम ।
आ । विश्वरूप इति विश्वऽरूपः । अमृतानि । त-
स्थौ ॥ २२ ॥

पदार्थः—(आतिष्ठन्तम्) समन्तात् स्थिरम् (परि)
सर्वतः (विश्वे) सर्वे (अभूषन्) भूषयेयुः (श्रियः)
धनानि शोभा वा (वसानः) स्वीकुर्वाणः (चरति)
(स्वरोचिः) स्वकीया रोचिर्दीप्तिर्यस्य सः (महत्) (तत्)
(वृष्णः) वर्णकस्य (असुरस्य) हिंसकस्य विद्युदाख्य-
स्याग्नेः (नाम) संज्ञा (आ) (विश्वरूपः) विश्वं
समग्रं रूपं यस्य सः (अमृतानि) नाशरहितानि वस्तूनि
अत्र संप्रत्यर्थं षष्ठी (तस्थौ) तिष्ठति ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो! विश्वे भवन्तो यथा श्रियो वसानः स्वरोचिर्वि-
श्वरूपोऽग्निश्चरत्यष्टानि तस्थौ तथैतन्नातिष्ठन्तं परमभूषन् । यद्वृष्णोऽसु-
रस्यास्य महत्तमानास्ति तेन सर्वाणि कार्यावयवसंकुत ॥ २२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्यतोऽयं विद्युदाख्योऽग्निः सर्वपदार्थस्योपि
न किञ्चित्प्रकाशयति तस्मादस्याद्युरेति नाम य एतद्विद्यां जानन्ति ते
सर्वतः सुभूषिता भवन्ति ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् लोगो! (विश्वे) सब आप जैसे (श्रियः) धनों
वा शोभाओं को (वसानः) धारण करता हुआ (स्वरोचिः) स्वयमेव दीप्ति
वाला (विश्वरूपः) सब पदार्थों में उन १ के रूप से व्याप्त अग्नि (चरति)
विचरता और (अमृतानि) नाशरहित वस्तुओं में (तस्थौ) स्थित है वैसे इस

(आतिष्ठन्तम्) अच्छे प्रकार स्थिर अग्नि को (परि, अभूषन्) सब ओर से शोभित कीजिये । जो (वृष्णः) वर्षा करने हारे (असुरस्य) हिंसक इस विजुलीरूप अग्नि का (महत्) बड़ा (तत्) वह परोक्ष (नाम) नाम है उस से सब कार्यों को शोभित करां ॥ २२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जिस कारण यह विद्युत् रूप अग्नि सब पदार्थों में स्थित हुआ भी किसी को प्रकाशित नहीं करता इस से इस की अमुर संज्ञा है जो इस विद्युत् विद्या को जानते हैं वे सब ओर से सुशोभित होते हैं ॥ २२ ॥

प्र व इत्यस्य सुषीक ऋषिः । इन्द्रो देवता ॥

भुग्किंष्टुप् ऋग्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यैरीश्वर एव पूज्यइत्याह ॥

मनुष्य को ईश्वर ही की पूजा करनी चाहिये इस वि० ॥

प्र वो महे मन्दमानायान्धसोऽर्चो विश्वानराय
विश्वाभुवै । इन्द्रस्य यस्य सुमखसहो महिश्र-
वो नृमणञ्च रोदसी सपर्य्यतः ॥ २३ ॥

प्र । वः । महे । मन्दमानाय । अन्धसः । अर्चो । विश्वा-
नराय । विश्वाभुवै । विश्वभुवऽइति विश्वभुवै । इन्द्रस्य ।
यस्य । सुमखमिति सुमखम् । सहः । महि । श्रवः । नृ-
मणम् । च । रोदसीऽ इति रोदसी । सपर्य्यतः ॥ २३ ॥

पदार्थः—(प्र) (वः) युष्मभ्यम् (महे) महते (मन्द-
मानाय) आनन्दस्वरूपाय (अन्धसः) अन्नादेः । अत्रविभक्ति
व्यत्ययः (अर्च) सत्कुरुत । अत्रवचनव्यत्ययो द्वयचोतस्तिङ-

इति दीर्घश्च (विश्वानराय) विश्वे नरा नायका यस्मात्तस्मै
(विश्वाभुवे) यो विश्वे भवते प्राप्नोति विश्वाभूर्यस्य वा वि-
श्वं भवति यस्मादिति वा तस्मै । अत्रोभयत्र संहितायामिति
दीर्घः (इन्द्रस्य) परमेश्वरस्य (यस्य) (सुमखम्) शोभना म-
खा यज्ञा यस्मात्तम् (सहः) बलम् (महि) महत् (श्रवः) यशः
(नृम्णम्) धनम् (च) (रोदसी) द्यावापृथिव्यौ (सपर्यतः) से-
वेते ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य ! त्वं रोदसी यस्येन्द्रस्य सुमखं नृम्णं सहो महि
श्रवश्च सपर्यतस्तस्मै विश्वानराय नहे मन्दमानाय विश्वाभुवे प्रार्थं स
बोऽन्धसः सुखं ददातु ॥ २३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ! येनोत्पादितं धनं बलं च सर्वैः सेव्यते स एव
महायज्ञस्वीसर्वाध्यक्ष आनन्दमयः सर्वव्याप्त ईश्वरो युष्माभिः पूज्यः प्रार्थ-
नीयश्च स युष्मभ्यं धनादिजगं सुखं दास्यति ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य ! तुम (रोदसी) आकाश भूमि (यस्य) जिस (इन्द्र-
स्य) परमेश्वर के (सुमखम्) सुन्दर यज्ञ जिस में हों ऐसे (नृम्णम्) धन
(सहः) बल (च) और (महि) बड़े (श्रवः) यश को (सपर्यतः) सेवते
हैं उस (विश्वानराय) सब मनुष्य जिस में हों (महे) महान् (मन्दमानाय)
आनन्दस्वरूप (विश्वाभुवे) सब को प्राप्त वा सब पृथिवी के स्वामी वा संसार
जिस से हो ऐसे ईश्वर के अर्थ (ध, अर्थ) पूजन करो अर्थात् उस को मानो
वह (चः) तुम्हारे लिये (अन्धसः) अन्नादि के सुख को देवे ॥ २३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जिस के उत्पन्न किये धन और बलादि को सब सेवते उ-
सी महाकर्तिवाले सब के स्वामी आनन्दस्वरूप सर्वव्याप्त ईश्वर की तुमको पूजा और
प्रार्थना करनी चाहिये वह तुम्हारे लिये धनादि से होने वाले सुख को देगा ॥ २३ ॥

बृहन्निदित्यस्य त्रिशोक ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

मिचृदुगायत्री छन्दः । बह्व्यः स्वरः ॥

मनुष्यः परमेश्वरमेव मित्रं कुर्यादित्याह ॥

मनुष्य परमेश्वर को ही मित्र करे इस वि० ॥

बृहन्निदिध्म एषां भूरि शस्तं पृथुः स्वरुः ।

येषांमिन्द्रो युवा सखा ॥ २४ ॥

बृहन् । इत् । इध्मः । एषाम् । भूरि । शस्तम् । पृथुः ।
स्वरुः । येषाम् । इन्द्रः । युवा । सखा ॥ २४ ॥

पदार्थः—(बृहन्) महान् (इत्) एव (इध्मः) प्रदीप्तः
(एषाम्) मनुष्याणाम् (भूरि) बहु (शस्तम्) स्तुत्यं कर्म
(पृथुः) विस्तीर्णः (स्वरुः) प्रतापकः (येषाम्) (इन्द्रः)
परमेश्वर्यवान् परमात्मा (युवा) प्राप्तयौवनः (सखा)
मित्रम् ॥ २४ ॥

अन्वयः—येषानिध्मः पृथुः स्वरुर्बुधा बृहन्निन्द्रः सखाऽस्त्येषानिद्रुरि
शस्तं भवति ॥ २४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—अस्योत्तमः परमेश्वरः सखा भवेत् स यथा-
ऽग्निम् ब्रह्मावहे सूर्यः प्रतापयुक्तोऽस्ति तथा प्रतापयुक्तः स्यात् ॥ २४ ॥

पदार्थः—(येषाम्) जिन का (इध्मः) तेजस्वी (पृथुः) विस्तार युक्त
(स्वरुः) प्रतापी (युवा) उवान् (बृहन्) महान् (इन्द्रः) उच्चम ऐश्वर्य
वाला परमात्मा (सखा) मित्र है (एषाम्) उन (इत्) ही का (भूरि)
बहुत (शस्तम्) स्तुति के योग्य कर्म होता है ॥ २४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में बाबकलु०—जिस का उत्तम परमेश्वर मित्र होवे वह जैसे इस ब्रह्माण्ड में सूर्य्य प्रताप वाला है वैसे प्रताप युक्त हो ॥ २४ ॥

इन्द्र इत्यस्य सप्तुच्छन्दा ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

मित्रदुगायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनर्बलुष्याः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्य क्या करें इस वि० ॥

इन्द्रेहि मत्स्यन्धंसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः ।
महौ २ ॥ अमिष्टिरोजसा ॥ २५ ॥

इन्द्र । आ । इहि । मत्सि । अन्धसः । विश्वेभिः ।
सोमपर्वभिरिति सोमपर्वऽभिः । महान् । अमिष्टिः ।
ओजसा ॥ २५ ॥

पदार्थः—(इन्द्र) ऐश्वर्य्यप्रद विद्वन् ! (आ) (इहि)
प्राप्नुहि (मत्सि) तृप्तो भव । मद तृप्तो । शपोलुक्
(अन्धसः) अन्नात् (विश्वेभिः) अखिलैः (सोमपर्वभिः)
सोमाद्योषधीनामवयवैः (महान्) (अमिष्टिः) अभियष्ट्यः
सर्वतः पूज्यः पृषोदरादित्वादित्सिद्धिः (ओजसा) प-
राक्रमेण सह ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! यतस्त्वमोजसा सह महानमिष्टिर्विश्वेभिः सोमपर्वभिर-
न्धसो मत्सि तस्मादस्मानेहि ॥ २५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः ! तस्मादस्मादेर्मनुष्यादीनां शरीरादेर्मिवाहो भवति
तस्मादेवां वृद्धिसेवनाद्वारविहारा यथावद्विजानीयुः ॥ २५ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) ऐश्वर्य्य देने वाले ! जिस कारण आप (ओ-
जसा) पराक्रम के साथ (महान्) बड़े (अमिष्टिः) सब ओर से सत्कार के

योग्य (विरेचिः) सष (सोमपर्वधिः) सोमादि ओषधियों के अवयवों और (अन्धसा) अक्ष से (मत्सि) घन होते हो इस से हम को (आ, इहि) प्राप्त हुआ जिये ॥ २५ ॥

भावार्थः— हे मनुष्यो ! जिस कारण अन्न आदि से मनुष्यादि प्राणियों के शरीरों का निर्वाह होता है इस से इन के वृद्धि सेवन आहार और विहार यथावत् जानो ॥ २५ ॥

इन्द्र इत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

भुरिक् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

राजपुरुषाः कीदृशाः स्यु रित्याह ॥

राजपुरुष कैसे हों इस वि० ॥

इन्द्रो वृत्रमवृणोच्छर्द्धनीति प्रमायिनाममि-
नाद्वर्षणीतिः । अहन्व्यसमुशध्वनैष्वविधेना
अकृणोदाम्याणाम् ॥ २६ ॥

इन्द्रं । वृत्रम् । अवृणोत् । शर्द्धनीतिरिति शर्द्ध-
नीतिः । प्र । मायिनाम् । अमिनात् । वर्षणीतिः ।
वर्षणीतिरिति वर्षणीतिः । अहन् । व्यसुमिति विऽ
असम् । उशध्वः । वनेषु । आविः । धेनाः । अकृ-
णोत् । राम्याणाम् ॥ २६ ॥

पदार्थः— (इन्द्रः) सूर्यइव प्रतापी समेशः (वृत्रम्)
दुष्टं शत्रुं प्रकाशावरकम् मेघमिव घर्मावरकम् (अवृणोत्)
युद्धाय दृणुयात् (शर्द्धनीतिः) शर्द्धस्य बलस्य नीतिर्नयनं
प्रापणं यस्य (प्र) (मायिनाम्) माया कृत्सिता प्रज्ञा

यिद्यते येषान्तान् । अत्र कर्मणि षष्ठी (अमिनात्)
 हिंस्यात् (वर्पणीतिः) वर्पाणां नानाविधानां रूपाणां
 नीतिः प्राप्तिर्यस्य सः (अहन्) हन्यात् (व्यंसम्) विगता
 अंसाः भुजमूलानि यस्य तम् (उशधक्) य उशन्ति पर-
 स्वं कामयन्ति तान् दहति सः (वनेषु) स्थिरां तस्करम्
 (आविः) प्रादुर्भूते (धेनाः) वाणीः (अकृणोत्) कुर्यात्
 (राम्याणाम्) रमयन्ति आनन्दयन्ति तेषाम् ॥ २६ ॥

अन्वयः—शर्द्धनीतिर्वर्पणीतिरुशधक्विन्दो वृजमूलवृक्षोत् आविणां प्राप्ति-
 नात् वनेषु व्यंसकमहन् राम्याणां धेना आविरकुणोत् एव राजा नवितुं
 योग्यः ॥ २६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये सूर्य्यवत्शुशिक्षिता वाचः प्रकटयन्ति
 अग्निर्वैनाभीव दुष्टान् शत्रून् दहन्ति दिगं रात्रिनिव छलकापटवाविद्याग्धका-
 रादीन् निवर्तयन्ति बलनाविरकुर्वन्ति ते शुभप्रतिष्ठिता राजसना जयन्ति ॥ २६ ॥

पदार्थः—(शर्द्धनीतिः) बल को प्राप्त (वर्पणीतिः) नाना प्रकार के रूपों
 वाला (उशधक्) पर पदार्थों को चाहने वाल चोरादि को नष्ट करने हारा
 (इन्द्रः) सूर्य्य के तुल्य प्रतापी सभापति (वृजम्) प्रकाश को रोकने हारे
 मेघ के तुल्य धर्म के निरोधक दुष्ट शत्रु को (अकृणोत्) युद्ध केलिये स्वीकार
 करे (मायिनाम्) दुष्ट बुद्धि वाले छली कपटी आदि को (अ, अमिनात्) मारे
 जो (वनेषु) वनोंमें रहने वाले (व्यंसम्) कपटी हैं भुजा जिस की ऐसे चोर
 को (अहन्) मारे और (राम्याणाम्) आनन्द देने वाले उपदेशकों की
 (धेनाः) वाणियों को (आविः, अकृणोत्) प्रकट करे वही राजा होने को
 योग्य है ॥ २६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो सूर्य के तुल्य सुशिक्षित वाणियों को प्रकट करते, जैसे अग्नि वनों को जैसे दुष्ट शत्रुओं को मारते, दिन जैसे रात्रि को निवृत्त करे जैसे कुल कपटता और अविद्यारूप अन्धकारादि को निवृत्त करते और बल को प्रकट करते हैं वे अच्छे प्रतिष्ठित राजपुरुष होते हैं ॥ २१ ॥

कुत इत्यस्यानस्त्य क्वचिः । इन्द्रो देवता ।

विराट् त्रिष्टुप्छन्दः । विवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विचयनाह ॥

फिर उसी वि० ॥

कुतस्त्वमिन्द्र माहिः सन्नेको यासि सत्पते
किन्तु इत्या । सम्पृच्छसे समराणाः शुभानैर्वोचे-
स्तन्नो हरिवो यत्तु अस्मे * ॥ महां २ ॥ इन्द्रो
य ओजसा कदा च न स्तरिरसि कदा च न
प्रयुच्छसि ॥ २७ ॥

कुतः । त्वम् । इन्द्र । माहिः । सन् । एकः । या-
सि । सत्पतु इति सत्पते । किम् । ते । इत्या । स-
म् । पृच्छसे । समराणा इति सम्पृच्छसे । शुभा-
नैः । वोचेः । तत् । नः । ह्रिवि इति हरिवः । यत् ।
ते । अस्मे इत्यस्मे ॥ २७ ॥

पदार्थः—(कुतः) कस्मात् (त्वम्) (इन्द्र) समेश !
(माहिः) पूज्यमानो महत्त्वेन युक्तः (सन्) (एकः)

* इस मन्त्र के आगे [महां०, कदा०, कदा०, ये तीन प्रतीकों पूर्व अ० ७।४० ॥ अ०
८।२।३। में कहे कथ से तीन मन्त्रों की किसी कर्मकारण विशेष के लिये लिखी
हैं इसी से इन का अर्थ यहां नहीं किया उक्त ठिकाने से जान लेना चाहिये ।

असहायः (यासि) गच्छसि (सत्पते) सतः सत्यस्य
व्यवहारस्य सतां पुरुषाणां वा पालक ! (किम्) (ते)
तव (इत्था) अस्माद्धेतोः (सम्) (पृच्छसे) पृच्छ ।
लेट् (समराणः) सम्यग्गच्छन् (शुभानैः) मङ्गल-
मयैर्यजनैस्सह (वोचे) वदेः (तत्) एकाकिकारणम्
(नः) अस्मान् (हरिवः) प्रशस्ता हरयो हरणाशीला
अथवा विद्यन्ते यस्य तत्सम्बुद्धौ (यत्) यतः (ते) तव
(अस्मे) वयम् ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे सत्पते इन्द्रमाहिनस्त्वमेकः सन् कुतो यासि? किन्तु इत्था?
हे हरिवो! यदस्मे ते तस्मात्समराणस्त्वयः सम्पृच्छसे शुभानैस्त्वद्वोषैश्च ॥ २७ ॥

भावार्थः—राजप्रजापुरुषैः सभाध्यक्षत्वं वक्तव्यः—हे सत्पते! भवताऽस-
हायेन किमपि राजकार्यं न कर्तव्यम् । किन्तु सज्जनराज्ये दुष्टताडने वा
स्नदादिसहाययुक्तेन सदैव स्यात्तव्यम् । शुभाचरणयुक्तेनास्नदादिशिवसम्प-
त्त्या सुदुर्बलैश्च सर्वोः प्रजाः शासनीयाः ॥ २७ ॥

पदार्थः—हे (सत्पते) श्रेष्ठ सत्य व्यवहार वा श्रेष्ठ पुरुषों के रक्षक
(इन्द्र) सभापते ! (माहिनः) महत्त्वयुक्त सत्कार को प्राप्त (त्वय) आप
(एकः) असहायी (सन्) होते हुए (कुतः) किस कारण (यासि) प्राप्त
होते वा विचरते हो? (किम्, ते) (इत्था) इस प्रकार करने में आप का क्या
प्रयोजन है? हे (हरिवः) प्रशंसित मनोहारी घोड़ों वाले राजन् ! (यत्)
जिस कारण (अस्मे) हम लोग (ते) आप के हैं इस से (समराणः)
सम्यक् चलते हुए आप (नः) हम को (सम्, पृच्छसे) पूछिये और (शुभानैः)
मङ्गलमय वचनों के साथ (तत्) उस एकाकी रहने के कारण को (वोचे)
कहिये ॥ २७ ॥

अथार्थः—राज प्रजा पुरुषों को चाहिये कि सभाध्यक्ष राजा से ऐसा कहें कि हे समापते! आप को बिना सहाय के कुछ राजकार्य न करना चाहिये किन्तु आप को उचित है कि सज्जनों की रक्षा और दुष्टों के ताड़न में अस्मदादि के सहाययुक्त सदैव रहें मुभाचर्या से युक्त अस्मदादि शिष्टों की सम्मति पूर्वक कोमल वचनों से सब प्रजाओं को शिक्षा करें ॥ २७ ॥

आ तदित्यस्य गोरीवितिर्ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

भुरिक्पक्षिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ।

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

आ तत् इन्द्रायवः पनन्तामि य ऊर्व गोमन्तं
तितृत्सान् । सकृत्स्वम्ये पुरुपुत्रां महीध्रं सहस्रधा-
रां बृहतीं दुधुक्षन् ॥ २८ ॥

आ । तत् । ते । इन्द्र । आयवः । पनन्त । अभि । ये ।
ऊर्वम् । गोमन्तमिति गोमन्तम् । तितृत्सान् । सकृत्स्वमि
तिसकृत्स्वम् । ये । पुरुपुत्रामिति पुरुपुत्राम् । महीम् ।
सहस्रधारामिति सहस्रधाराम् । बृहतीम् । दुधुक्षन् ।
दुधुक्षन्निति दुधुक्षन् ॥ २८ ॥

पदार्थः—(आ) तत्) राजकर्म (ते) तव (इन्द्र)
राजन् ! (आयवः) ये सत्यं यन्ति ते मनुष्याः प्रजाः । आ-
यवइति मनुष्येणा० निघ० २ । ३ (पनन्त) प्रशंसैयुः (अभि)
आभिमुख्ये (ये) (ऊर्वम्) हिंसकम् (गोमन्तम्)

दुष्टा गाव इन्द्रियाणि यस्य तम(तितृत्सान्) तर्दितुं हिं-
 सितुमिच्छेयुः । लेट् (सकृत्स्वम्) या सकृदेकवारं मूते ताम्
 (ये) (पुरुषुत्राम्) बहवोऽन्नादित्यक्तिमन्तः पुत्रा य-
 स्यास्ताम् (महीम्) महतीं भूमिम् (सहस्रधाराम्) स-
 हस्र धारा हिरण्यादयो यस्यान्तां यद्वा या सहस्रमसङ्ख्यातं
 प्राणिजातं धरति (बृहतीम्) विस्तीर्णाम् (दुदुक्षन्)
 दोग्धुमिच्छेयुः । अत्र वर्णव्यत्ययेन अस्य दः ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र! य आयवः सकृत्स्वं पुरुषुत्रा सहस्रधारा बृहतीं नहीं
 दुदुक्षन् ये गोमन्तपूर्वमभितितृत्सान् ये च ते तदा पनन्त ताम् त्वं सततमु-
 जय ॥ २८ ॥

भावार्थः—ये राजभक्ता दुष्टहिंसकाएकवारं बहुकलपुष्पप्रदा सर्वधारि-
 कां भूमिं दोग्धुं सनर्थास्त्युस्ते राजकार्याणि कर्तुमर्हयुः ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) राजन्! (ये) जो (आयवः) सत्य को प्राप्त होने
 वाले प्रजा जन (सकृत्स्वम्) एक बार उत्पन्न करने वाली (पुरुषुत्राम्) बहुत
 अन्नादि व्यक्ति वाले पुत्रों से युक्त (सहस्रधाराम्) असंख्य सुवर्णादि वातु जि-
 स में धारारूप हों वा असंख्य माण्डिमान को धारण करने वाली (बृहतीम्) वि-
 स्तारयुक्त (महीम्) बड़ी भूमि को (दुदुक्षन्) दोग्धना, चाहे अर्थात् उस से इ-
 च्छा पूर्ति किया जाहे (ये) जो मनुष्य (गोमन्तम्) खोटे इन्द्रियों वाले लंप-
 ट (ऊर्ध्वम्) हिंसक जन को (अभि, तितृत्सान्) सम्मुख हो कर भारने की इ-
 च्छा करें और जो (ते) आप के (तत्) उस राज कर्म की (आ, पनन्त)
 प्रशंसा करें उन की आप उन्नति किया कीजिये ॥ २८ ॥

भावार्थः—जो लोग राजभक्त दुष्ट हिंसक एक बार में बहुत फल फूल देने
 और सब को धारण करने वाली भूमि के दुग्धने को समर्थ हों वे राज कार्य करने के
 योग्य हों ॥ २८ ॥

इमानित्यस्य कुत्स ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तत्रैव विषयसाह ॥

फिर उसी वि० ॥

इमान्ते धियं प्र भरे महो महीमस्य स्तोत्रे
धिषणा यत्त आनजे । तमुत्सवे च प्रसवे च साम-
हिमिन्द्रं देवासः शर्वसामदन्नं ॥ २९ ॥

इमाम् । ते । धियम् । प्र । भरे । महः । महीम् । अस्य ।
स्तोत्रे । धिषणा । यत् । ते । आनजे । तम् । उत्सव इत्युत्स-
सवे । च । प्रसव इति प्रसवे । च । सामहिम् । ससहिमिति
ससहिम् । इन्द्रम् । देवासः । शर्वसा । अमदन् ।
अनु ॥ २९ ॥

पदार्थः—(इमाम्) (ते) तव (धियम्) प्रज्ञां कर्म वा (प्र)
(भरे) धरे (महः) महतः (महीम्) सुपूज्याम् । महीति
वाङ्मना० निघं० १ । ११ (अस्य) मम (स्तोत्रे) स्तवने
(धिषणा) प्रज्ञा (यत्) यम् (ते) ताम् । अत्र कर्मणि
षष्ठी (आनजे) व्यनक्ति (तम्) (उत्सवे) कर्त्तव्यान-
न्दसमये (च) (प्रसवे) उत्पत्तौ (च) (सामहिम्) भृशं सो-
ढारम् (इन्द्रम्) परमबलयोगेन शत्रूणां विदारकम् (देवासः)
विद्वांसः (शर्वसा) बलेन (अमदन्) आनन्देयुः (अनु)
आनुकूल्येन ॥ २९ ॥

अन्वयः—हे इन्द्राहं नहीनिमान्ते धियं प्रसरे स्तोत्रेऽस्य धियसा यत्-
आनजे तं शवसा सासहिभिर्द्रं सह उत्सवे च प्रसवे च देवासोऽन्वनदन् ॥२९॥

भावार्थः—ये राजादयो मनुष्या विद्वद्भ्य उत्तमां प्रज्ञां वाचक्य गच्छन्ति
ते सत्यानुकूलाः सन्तः स्वयमानन्दिता भूत्वाऽन्यानानन्दयन्ति ॥ २९ ॥

पदार्थः—हे सभाध्यक्ष! मैं (महीम्) सुन्दर पूज्य (इमाम्) इस (ते) आप की
(धियम्) बुद्धि वा कर्म को (प्र, भरे) धारण करता हूँ (स्तोत्रे) स्तुति होने में
(अस्य) इस मेरी (धियसा) बुद्धि (यत्) जिस (ते) आप को (आनजे) प्रकट क-
रती है (तम्) उस (शवसा) बल के साथ (सासहिम्) शीघ्र सहने वाले (इन्द्रम्)
उत्तम बल के योग से शत्रुओं को विदीर्ण करने हारे सभापति को (महः) म-
हान कार्य के (उत्सवे) करने योग्य आनन्द समय (च) और (प्रसवे) उत्पत्ति में
(च) भी (देवासः) विद्वान् लोग (अनु, अमदन्) अनुकूलता से आनन्दित
करें ॥ २९ ॥

भावार्थः—जो राजादि मनुष्य विद्वानों से उत्तम बुद्धि वा वशी को ग्रहण करते हैं
वे सत्य के अनुकूल हुए आप आनादित हो के औरों को प्रसन्न करते हैं ॥ २९ ॥

विश्रादित्यस्य विश्रादुविः । सूर्यो देवता ।

विराट् जगती छन्दः । निषादः श्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयनाह ॥

फिर उसी वि० ॥

विश्राद् बृहत्पिबतु सोम्यं मध्वापुर्दधद्यज्ञपता-
वविन्दुतम् । वातज्ञतो यो अग्निं रक्षति त्मना
प्रजाः पुपोष पुग्धा वि रंजति ॥ ३० ॥

विभ्राडिति विभ्राट् । बृहत् । पिबतु । सोम्यम् ।
मधु । आयुः । दधत् । यज्ञपताविति यज्ञस्पतौ । अ-
विन्हुतमित्यविन्हुतम् । वातजूत इतिवातऽ-
जूतः । यः । अभिरक्षतीत्यभिरक्षति । त्मना । प्रजाऽ-
इति प्रजाः । पुपोष । पुरुधा । वि । राजति ॥ ३० ॥

पदार्थः—(विभ्राट्) यो विशेषेण भ्राजते सः (बृह-
त्) महत् (पिबतु) (सोम्यम्) सोमेष्वोषधीषु भवं
रसम् (मधु) मधुरादिना गुणेन युक्तम् (आयुः) जी-
वनम् (दधत्) धरन् (यज्ञपतौ) यज्ञस्य युक्तस्य व्यव-
हारस्य पालके स्वामिनि (अविन्हुतम्) अखण्डितम्
(वातजूतः) वायुना प्राप्तवेगः (यः) (अभिरक्षति)
(त्मना) आत्मना (प्रजाः) (पुपोष) पुष्पाति (पुरुधा)
बहुधा (वि) (राजति) विशेषेण प्रकाशते ॥ ३० ॥

अन्वयः—यो वातजूतः सूर्यदेव विभ्राडविन्हुतनायुर्गोष्ठपतौ दधत् त्मना
प्रजा अभि रक्षति पुपोष पुरुधा विराजति च स भवान् बृहत् सोम्यं मधु
पिबतु ॥ ३० ॥

भाष्यार्थः—अथ वाचकलुः—हे राजादयो मनुष्याः । यथा सूर्यो वृष्टि
द्वारा सर्वेषां जीवनं पालनं करोति तद्वत्सद्गुणोर्महान्तो भूत्वा व्यापविन-
वास्यां प्रजाः सततं रक्षन्तु ॥ ३० ॥

पदार्थः—(यः) जो (वातजूतः) वायु से वेग को प्राप्त सूर्य के तुल्य
(विभ्राट्) विशेष कर प्रकाशवाला राजपुरुष (अविन्हुतम्) अखण्ड संपूर्ण

(आयुः) जीवन (यज्ञपतो) युक्त व्यवहार पालक आधिष्ठाता में (दधत्) धारण करता हुआ (त्मना) आत्मा से (प्रजाः) प्रजाओं को (अभि, रक्षति) सब ओर से रक्षा करता हुआ (पुषोष) पुष्ट करता और (पुषधा) बहुत प्रकारों से (वि, राजति) विशेष कर प्रकाशमान होता है सो आप (बृहत्) बड़े (सोम्यम्) सोमादि ओषधियों के (मधु) मिष्टादि गुण युक्त रस को (पिबतु) पीजिये ॥ ३० ॥

भावार्थः इस मन्त्र में वाचकतु०-हे राजादि मनुष्यो ! जैसे सूर्य्य वृष्टि द्वारा सब जीवों के जीवन पालन को करता है उस के तुल्य उत्तम गुणों से महान् हो के न्याय और विनय से प्रजाओं की निरन्तर रक्षा करो ॥ ३० ॥

उदुत्यमित्यस्य प्रस्कयव ऋषिः । सूर्य्यो देवता ।

मित्रद्विगायत्री छन्दः । बह्वजः स्वरः ॥

अथ सूर्य्यमण्डलं कीदृशमित्याह ॥

अथ सूर्य्य मण्डल कैसा है इस वि० ॥

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्य्यम् ॥ ३१ ॥

उँऽ इत्युँत् । उ । त्यम् । जातवेदसमिति जातऽवेदसम् । देवम् । वहन्ति । केतवः । दृशे । विश्वाय । सूर्य्यम् ॥ ३१ ॥

पदार्थः-(उत्) आश्चर्य्ये (उ) (त्यम्) तम् (जातवेदसम्) जातेषु पदार्थेषु विद्यमानम् (देवम्) देदीप्यमानम् (वहन्ति) (केतवः) किरणाः (दृशे) दर्शनाय (विश्वाय) विश्वस्य । अत्र षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (सूर्य्यम्) सवितृमण्डलम् ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः यं जातवेदसं देवं सूर्यं विश्वाय दृशो केन च उद्दृष्ट-
मित् त्वमु मूढां विजानीत ॥ ३१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा किरणैः सूर्यः संसारं दर्शयति स्वयं
सुशोभते तथा विद्वांसोऽस्तिष्ठा विद्याः शिक्षा दर्शयित्वा सुशोभेरन् ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो! जिस (जातवेदसम्) उत्पन्न हुए पदार्थों में विद्यमान
(देवम्) चिलचिलाते हुए (सूर्यम्) सूर्यमण्डल को (विश्वाय) संसार
को (दृशे) देखने के लिये (केतवः) किरणें (उत, बहन्ति) ऊपर को आ-
श्चर्यरूप प्राप्त कराती हैं (त्वम्) उस (उ) ही को तुम लोग जानो ॥ ३१ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे सूर्य किरणों से संसार को दिखाता
और आप सुशोभित होता वैसे विद्वान् लोग सब विद्या और शिक्षाओं को दिखा कर
सुन्दर शोभायमान हों ॥ ३१ ॥

येनेत्यस्य प्रस्कयव ऋषिः । सूर्यो देवता ।

निचृद्गायत्री छन्दः । बहुजः स्वरः ॥

पुना राजधर्मविषयमाह ॥

किं राज धर्म वि० ॥

येनां पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनाँ२॥ऽअ-
नु । त्वं वरुण पश्यसि ॥ ३२ ॥

येन । पावक । चक्षसा । भुरण्यन्तम् । जनान् ।
अनु । त्वम् । वरुण । पश्यसि ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(येन) अत्र संहितायामिति दीर्घः (पावक)
पवित्रकारक ! (चक्षसा) व्यक्तेन दर्शनेनोपदेशेन वा (भुर-
ण्यन्तम्) पालयन्तम् (जनान्) अस्मदादिमनुष्यान् (अ-
नु) (त्वम्) (वरुण) राजन् ! (पश्यसि) ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे पावक बरुव विद्वत्स्वं येन चक्षसा भुरवन्तमनुपश्यसि
तेन जनान् परय तवानुकूलाश्च वहां वर्त्तन्हि ॥ ३२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा राजराजपुरुषा यादृशेन व्यवहारेण
प्रजास्तु वर्त्तन् तथैव मावेनैतेषु प्रजा अपि वर्त्तन् ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे (पावक) पवित्रकर्ता (बरुण) भ्रष्ट विद्वन् वा राजन् ! (त्वम्)
आप (येन) जिस (रक्षा) प्रकट दृष्टि वा उपदेश से (भुरवन्तम्)
रक्षा करते हुए (अनु परयासि) अनुकूल देखते हो उस से (जनान्) हम
आदि मनुष्यों को देखिये और आप के अनुकूल हम वर्त्तें ॥ ३२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे राजा और राजपुरुष जिस प्रकार
के व्यवहार से प्रजाओं में वर्त्ते वैसे ही भाव से इन में प्रजा लोग भी वर्त्ते ॥ ३२ ॥

दैवपाविरयस्य प्रश्नयव ऋषिः विद्वान् देवता ।

मित्रदृगायत्री छन्दः । चहुजः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किरउसी वि० ॥

दैव्यांवध्वर्यु आगतं रथेन सूर्यत्वचा ।
मध्वा यज्ञसमञ्जाथे*तं प्रत्नथा अयंवेनःचि-
त्रं देवानाम् ॥ ३३ ॥

दैव्यौ । अध्वर्युऽइत्यध्वर्यु । आ । गतम् । रथेन ।
सूर्यत्वचेति सूर्यत्वचा । मध्वा । यज्ञम् । सम । अ-
ञ्जाथेऽइत्यञ्जाथे ॥ ३३ ॥

* ये तीन प्रतीकें पूर्व अ० ७ । मं० १२ । १६ । ४२ । कहे मंत्रों को कर्मकारण
विशेष में कार्य के लिये यहां रक्ती गई हैं । इन्हीं से इन का अर्थ यहां नहीं लिखा
उक्त पते में लिखा गया है ॥

पदार्थः—(दैव्यौ) देवेषु दिव्येषु विद्वत्सु गुणेषु वा कुशलौ (अध्वर्यू) यावात्मनोऽध्वरमहिंसायज्ञमिच्छन्तौ (आ) (गतम्) गच्छतम् (रथेन) गमकेन यानेन (सूर्यत्वचा) सूर्य इव देदीप्यमाना त्वग्धाह्यमावरणं यस्य तेन (मध्वा) कोमलसामग्र्या (यज्ञम्) यात्राख्यं सङ्ग्रामाख्यं हवनाख्यं वा (सम्) (अज्जाये) ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे दैव्याध्वर्यू ! सूर्यत्वचा रथेनागतं मध्वा यज्ञं समज्जाये ॥३३॥

भावार्थः—राजादिमनुष्यैः सूर्यप्रकाश इव विमानादीनि यानानि सङ्ग्रामं हवनादिकं च यन्त्रिणा यात्रादिभ्यश्च हाराः साधनीयाः ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे (दैव्यौ) अच्छे उत्तम विद्वानों वा गुणों में प्रवीण (अध्वर्यू) अपने को अहिंसारूप यज्ञ को चाहने हुए दो पुरुषों ! आप (सूर्यत्वचा) जिस का बाहरी आवरण सूर्य के तुल्य प्रकाशमान ऐसे (रथेन) चलने वाले विमानादि यान से (आ, गतम्) आइये और (मध्वा) कोमल सामग्री से (यज्ञम्) यात्रा, संग्राम वा हवनरूप यज्ञ को (सम्, अज्जाये) सम्यक् प्रकट करो ॥ ३३ ॥

भावार्थः—राजादि मनुष्यों को चाहिये कि सूर्य के प्रकाश के तुल्य विमानादियान संग्राम बाहनादि को उत्पन्न कर यात्रादि अनेक व्यवहारों को सिद्ध किया करें ॥३३॥

आ न इत्यस्यागस्त्य ऋचिः । सविता देवता ।

ऋष्टुं छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथोपदेशकाः किं कुर्युरित्याह ॥

अथ उपदेशक लोग क्या करें इस वि० ॥

आ न इडाभिर्विदथे सुशस्ति विश्वानरः सवि-
ता देव एतु । अपि यथा युवानो मत्संथा नो
विश्वं जगदभिपित्वे मनीषा ॥ ३४ ॥

आ । नः । इडाभिः । विदथे । सुशस्तीति सुशस्ति ।
 विश्वानरः । सविता । देवः । एतु । अपि । यथा । यु-
 वानः । मत्सथ । नः । विश्वम् । जगत् । अभिपित्व-
 इत्यभिःपित्वे । मनीषा ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् (नः) अस्माकम् (इडाभिः)
 सुशिक्षिताभिर्वाग्भिः (विदथे) विज्ञापनीये व्यवहारे (सुश-
 स्ति) शोभना शस्तिः प्रशंसा यस्मिंस्तत् (विश्वानरः)
 विश्वेषां नायकः (सविता) सूर्य इव भासमानः (देवः)
 दिव्यगुणः (एतु) प्राप्नोतु (अपि) (यथा) (युवानः)
 प्राप्तयौवना ब्रह्मचर्येणाधीतविद्याः (मत्सथ) आनन्दत ।
 अत्र संहितायामिति दीर्घः (नः) अस्माकम् (विश्वम्)
 समग्रम् (जगत्) जङ्गमं पुत्रगणादिकम् (अभिपित्वे)
 आभिमुख्यगमने (मनीषा) मेधा ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे युवानो ! यथा विश्वानरो देवः सवितेहाभिर्विदथे सुशस्ति
 नो विश्वं जगदतु तथाऽभिपित्वे यूयं मत्सथ या नो मनीषा तामपि शो-
 भयत ॥ ३४ ॥

भावार्थः—अत्रोपनावाचकलु०—ये सूर्यबहिद्यया प्रकाशात्मनः श-
 रीरात्मन्यां प्राप्तयौवनाः सुशिक्षिता जितेन्द्रियाः सुशीला भवन्ति ते सर्वा-
 नुपदेशेन विज्ञापयितुं शक्नुवन्ति ॥ ३४ ॥

पदार्थः—हे (युवानः) ज्ञान ब्रह्मचर्य के साथ विद्या पढ़े हुए उपदेष्टा
 लोगो ! (यथा) जैसे (विश्वानरः) सब का नायक (देवः) उत्तम गुणों वाला
 (सविता) सूर्य के तुल्य प्रकाशमान विद्वान् (इडाभिः) वाणियों से (विदथे)
 जताने योग्य व्यवहार में (सुशस्ति) सुन्दर प्रशंसायुक्त (नः) हमारे

(विश्वम्) सब (जगत्) चेतन पुत्र गौ आदि को (आ, एतु) अच्छे प्रकार प्राप्त होने जैसे (अभिपितृ) सन्मुख जाने में तुम लोग (मत्सथ) आनन्दित हूजिये जो (नः) हमारी (मनीषा) बुद्धि है उस को (अपि) भी शुद्ध कीजिये ॥ ३४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलु०—जो सूर्य के तुल्य बिम्बा से प्रकाश स्वरूप शरीर और आत्मा से युवावस्था को प्राप्त सुशिक्षित जितेन्द्रिय सुशील होते हैं वे सब को उपदेश से ज्ञान कराने को समर्थ होते हैं ॥ ३४ ॥

यद्यद्येत्यस्य श्रुतकल्लुङ्गकक्षावृषी । सूर्यो देवता । पिपीलिका

मध्यानिषट्प्रायश्ची छन्दः । बह्वजः स्वरः ॥

पुनर्भनुष्यः किंकुर्व्यादित्याह ॥

फिर मनुष्य क्या करे इस वि० ॥

यद्य कच्च वृत्रहन्नुदगां अमि सूर्य्य । सर्वं
तदिन्द्र ते वशं ॥ ३५ ॥

यत् । अद्य । कत् । च । वृत्रहन्निति वृत्रहन् ।
उदगाऽ इत्युत् अगाः । अमि । सूर्य्य । सर्वम् । तत् ।
इन्द्र । ते । वशं ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(यत्) (अद्य) अस्मिन् दिने (कत्) कदा (च) (वृत्रहन्) मेघहन्ता सूर्य्य इव (उद् अगाः) उदय प्रापय (अमि) (सूर्य्य) विद्वैश्वर्योत्पादक ! (सर्वम्) (तत्) (इन्द्र) (ते) (वशे) ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे वृत्रहन् सूर्य्येन्द्र ! ते यद्य सर्वं वशेऽस्ति तत् कक्षा-
भ्युदगाः ॥ ३५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये पुरुषाः सूर्यवदविद्यान्धकारं दुष्टतां च निवार्य सर्वं वशीभूतं कुर्वन्ति तेऽभ्युदयं प्राप्नुवन्ति ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे (वृत्रहन्) मेघहन्ता सूर्य के तुल्य शत्रुहन्ता (सूर्य) विद्या रूप ऐश्वर्य के उत्पादक (इन्द्र) अन्नदाता सज्जन पुरुष ! (ते) आप के (यत्) जो (अथ) आज दिन (सर्वम्) सब कुछ (वशे) वश में है (तत्) उस को (कत्, च) कब (आभि, उत्त, अगाः) सब ओर से उदित प्रगट सन्नद्ध कीजिये ॥ ३५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो पुरुष सूर्य के तुल्य आविधारूप अन्धकार और दुष्टता को निवृत्त कर सब को वशीभूत करते हैं वे अभ्युदय को प्राप्त होते हैं ॥ ३५ ॥

तरणिरित्यस्य प्रस्फुरय अग्निः । सूर्यो देवता ।

निषदमुदुप्लब्धः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ राजपुरुषाः कीदृशाः स्युरित्याह ॥

अब राज पुरुष कैसे हों इस वि० ॥

तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य ।

विश्वमाभासि रोचनम् ॥ ३६ ॥

तरणिः । विश्वदर्शतुऽ इति विश्वदर्शतः । ज्योतिष्कृत् । ज्योतिः कृदिति ज्योतिऽकृत् । असि । सूर्य ।

विश्वम् । आ । भासि । रोचनम् ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(तरणिः) तारकः (विश्वदर्शतः) विश्वेन द्रष्टव्यः (ज्योतिष्कृत्) यो ज्योतींषि करोति सः (असि) (सूर्य) सूर्यवद्वर्त्तमान राजन् ! (विश्वम्) समग्रं राज्यम् (आ) (भासि) प्रकाशयसि (रोचनम्) रुचिकरम् ॥ ३६ ॥

अन्नयः—हे सूर्य ! त्व यथा तरजिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कत् सविता रोचनं विश्वं प्रकाशयति तथा त्वमसि यतो न्यायविम्वेन राज्यसामासि तस्मात्सत्कर्तृव्योसि ॥ ३६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यदि राजपुरुषा विद्याप्रकाशकाः स्युस्तर्हि सर्वानामन्धितुं शक्नुयुः ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हे (सूर्य) सूर्य के तुल्य वर्त्तमान तेजस्विन् ! जैसे (तराणि) अन्धकार से पार करने वाला (विश्वदर्शतः) सब को देखने योग्य (ज्योतिष्कत्) अग्नि, विद्युत्, चन्द्रमा, नक्षत्र ग्रह तारे, आदि को प्रकाशित करने वाल सूर्य लोक (रोचनम्) रूचिकारक (विश्वम्) समग्र राज्य को प्रकाशित करता है वैसे आप (असि) हैं जिस कारण न्याय और विनय से राज्य को (आ, मासि) अच्छे प्रकार प्रकाशित करते हो इस लिये सत्कार पाने योग्य हो ॥ ३६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो राज पुरुष विद्या के प्रकाशक हों वे तो सब को आनन्द देने को समर्थ हों ॥ ३६ ॥

तत्सूर्यस्येत्यस्य कुत्स अग्निः । सूर्यो देवता ।

त्रिष्टुप्छन्दः । शिवतः स्वरः ॥

अथेष्टरविषयमाह ॥

अब ईश्वर के वि० ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्याकर्त्तृवित-
तुश्च सं जंमार । यदेदयुक्त हरितः सधस्थादाद्रात्री
वासस्तनुते सिमस्मै ॥ ३७ ॥

तत् । सूर्यस्य । देवत्वमिति देवत्वम् । तत् । महित्व-
मिति महित्वम् । मध्या । कर्त्तृः । विततमिति विस्तृतम् ।

सम् । जभार । यदा । इत् । अयुक्त । हरितः । सधस्था-
दिति सधस्थात् । आत् । रात्री । वासः । तनुते ।
सिमस्मै ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(तत्) (सूर्यस्य) चराचरात्मनः परमेश्वरस्य
(देवत्वम्) देवस्य भावम् (तत्) (महित्वम्) महिमानम्
(मध्या) मध्ये । अत्र विभक्तेराकारादेशः (कर्तोः) क-
र्तुंसमर्थस्य (विततम्) विस्तृतं कार्यं जगत् (सम्)
(जभार) जहार हरति । अत्र हस्य भः (यदा) (इत्
(अयुक्त) समाहितो भवति (हरितः) द्वियन्ते पदार्था
यासु ता दिशः (सधस्थात्) समानस्थानात् (आत्)
अनन्तरम् (रात्री) रात्रीवत् (वासः) आच्छादनम्
(तनुते) विस्तृणाति (सिमस्मै) सर्वस्मै ॥ ३७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! जगदीश्वरोऽन्तरिक्षस्य मध्या हरितो यदा विततं
च स जभार सिमस्मै रात्री वासस्तनुते । आत्सधस्थादिदयुक्त तत्कर्तोः सूर्य-
स्य देवत्वं तन्महित्वं यूयं विजानीत ॥ ३७ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! भवन्तो येनेश्वरेण सर्वे जगद्गृह्यते ध्रियते पा-
त्यते विनाश्यते च तमेवास्य महिमानं विदित्वा सततमेतमुपासीरन् ॥ ३७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जगदीश्वर अन्तरिक्ष के (मध्या) बीच (यदा) ज-
ब (हरितः) जिन में पदार्थ हरे जाते उन दिशाओं और (विततम्) विस्तृत
कार्य जगत् को (सम्. जभार) संहार अपने में लीन करता (सिमस्मै) सब
के लिये (रात्री) रात्रि के तुल्य (वासः) अन्धकाररूप आच्छादन को

(तनुते) फैलाता और (आत्) इस के अनन्तर (सधस्थात्) एक स्थान से अर्थात् सर्व साक्षित्वादि से निवृत्त हो के एकग्र (इत्) ही (अयुक्त) समा धिस्थ होता है (तत्) वह (कर्त्ताः) करने को समर्थ (सूर्यस्य) चराचर के आत्मा परमेश्वर का (देवत्वम्) देवतापन (तत्) वही उस का (महित्वम्) बहृप्पन तुम लोग जानो ॥ ३७ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! आप लोग जिस ईश्वर से सब जगत् रचा, धारण पालन और विनाश किया जाता है उसी को और उस का महिमा को जान के निरन्तर उस की उपासना किया करो ॥ ३७ ॥

तन्मित्रस्येत्यस्य कुरुत ऋषिः । सूर्यो देवता ॥

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपं कृ-
णुते द्यौरुपस्थैः । अनन्तमन्यदृशंस्य पाजः कृ-
ष्णामन्यहरितः सम्भरन्ति ॥ ३८ ॥

तत् । मित्रस्य । वरुणस्य । अभिचक्षेऽ इत्यभि-
चक्षे । सूर्यः । रूपम् । कृणुते । द्योः । उपस्थऽइत्यु-
पस्थैः । अनन्तम् । अन्यत् । रुशत् । अस्य । पाजः ।
कृष्णम् । अन्यत् । हरितः । सम् । भरन्ति ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(तत्)(मित्रस्य) प्राणस्य (वरुणस्य) उदानस्य
(अभिचक्षे) अभिपश्यति(सूर्यः) चराचरात्मा (रूपम्) (कृ-
णुते) करोति निर्मिमीते (द्योः) प्रकाशस्य (उपस्थे)

समीपे (अनन्तम्) अधिदामानो अन्तो यस्य तत् (अन्यत्) अस्मद्विन्नम् (रुशत्) शुक्लं शुद्धस्वरूपम् (अस्य) (पाजः) बलम् (कृष्णम्) निकृष्टवर्णम् (अन्यत्) (हरितः) हरणशीला दिशः (समः) (भरन्ति) हरन्ति ॥ ३८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! द्यौरूपस्य वर्तमानः सूर्यो मित्रस्य वरुणस्य च तद्रूपं कृणुते येन जनोऽभिचक्षे । अस्य रुशत्पाजोऽनन्तमन्यदस्ति अन्यत्कृष्णं हरितः संभरन्तीति विजानीत ॥ ३८ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ! यदनन्तं ब्रह्म तत्प्रकृतेर्जीविभ्यश्चान्यदस्ति । एवं प्रकृत्याख्यं कारणं विभु वर्तते तस्माद्यज्जायते तत्तत्समं प्राप्येश्वर-नियमेन विनश्यति यथा जीवाः प्राणोदानाभ्यां सर्वांश्च व्यवहारान् साध्नुवन्ति तथैवेश्वरः स्वेनानन्तसामर्थ्येनाख्योत्पत्तिस्थितिप्रलयान् करोति ॥ ३८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (योः) प्रकाश के (उपस्ये) निकट वर्तमान अर्थात् अन्धकार से पृथक् (सूर्यः) चराचर का आत्मा (मित्रस्य) प्राण और (वरुणस्य) उदान के (तत्) उस (रूपम्) रूप को (कृणुते) रचता है जिस से मनुष्य (अभिचक्षे) देखता जानता है (अस्य) इस परमात्मा का रुशत् शुद्धस्वरूप और (पाजः) बल (अनन्तम्) अपरिमित (अन्यत्) भिन्न है और (अन्यत्) (कृष्णम्) अविद्यादि मलान् गुण वाले भिन्न जगत् को (हरितः) दिशा (समः भरन्ति) धारण करती है ॥ ३८ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो अनन्त ब्रह्म वह प्रकृति और जीवों से भिन्न है । ऐसे ही प्रकृतिरूप कारण विभु है उस से जो २ उत्पन्न होता वह २ समय पाकर ईश्वर के नियम से नष्ट हो जाता है जैसे जीव प्राण उदान से सब व्यवहारों को सिद्ध करते वैसे ईश्वर अपने अनन्त सामर्थ्य से इस जगत् के उत्पत्ति, स्थिति, प्रलयों को करता है ॥ ३८ ॥

ब्रह्महानित्यस्य जनदग्निर्ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।

बृहती छन्दः । नम्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ब्रह्महान् ॥ २ ॥ ५ अंसि सूर्य्य बडादित्य महान् ॥ २ ॥ ५
अंसि । महस्ते सतो महिमा पनस्यतेऽद्वा देव
महान् ॥ २ ॥ ५ अंसि ॥ ३९ ॥

बद् । महान् । असि । सूर्य्य । बद् । आदित्य ।
महान् । असि । महः । ते । सतः । महिमा । पनस्यते ।
अद्वा । देव । महान् । असि ॥ ३९ ॥

पदार्थः—(बद्) सत्यम् (महान्) महत्वादिगुणविशिष्टः
(असि) भवसि (सूर्य्य) चराचरात्मन् ! (बद्) अनन्तज्ञान
(आदित्य) अविनाशिस्वरूप (महान्) (असि) (महः) महतः
(ते) तव (सतः) सत्यस्वरूपस्य (महिमा) (पनस्यते) स्तूयते
(अद्वा) प्रसिद्धम् (देव) दिव्यगुणकर्मस्वभावयुक्त ! (महान्)
(असि) ॥ ३९ ॥

अन्वयः—हे सूर्य्य ! यतस्त्वं ब्रह्महानसि हे आदित्य ! यतस्त्वं ब्रह्महान-
सि सतो महस्ते महिमा पनस्यते हे देव ! यतस्त्वनह्ना महानसि तस्मादस्मा-
निरुपास्योऽसि ॥ ३९ ॥

भाषार्थः— हे नमुष्या ! यस्येश्वरस्य महिमानं पृथिवीसूर्यादिपदार्था
ज्ञापयन्ति यः सर्वेभ्यो महानस्ति तां विहाय कस्याप्यन्यस्योपासना नैव
कार्या ॥ ३९ ॥

पदार्थः—हे (सूर्य) चराचर के अन्तर्यामिन् ईश्वर ! जिस कारण आप (बद्) सत्य (महान्) महत्वादि गुण युक्त (असि) हैं । हे (आदित्य) अविनाशी स्वरूप ! जिस से आप (बद्) अनन्त ज्ञानवान् (महान्) बड़े (असि) हो (सतः) सत्यस्वरूप (महः) महान् (ते) आप का (महिमा) महत्त्व (पनस्यते) लोगों से स्तुति किया जाता । हे (देव) दिव्य गुण कर्म स्वभाव-युक्त ईश्वर ! जिस से आप (अद्वा) प्रसिद्ध (महान्) महान् (असि) हैं इस लिये हम को उपासना करने के योग्य हैं ॥ ३६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जिस ईश्वर के महिमा को पृथिवी सूर्यादि पदार्थ जानते हैं जो सब से बड़ा है उस को छोड़के किसी अन्य की उपासना नहीं करनी चाहिये ॥ ३६ ॥

बट्सूर्येत्यस्य जगदग्निर्ऋषिः । सूर्यो देवता ।

मुरिक् बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विधयन्नाह ॥

फिर उसी वि० ॥

बद् सूर्यं श्रवसा महौ२॥५ अ०सि स०त्रा दे०
महौ२॥५ अ०सि । म०द्वा दे०वानाम०सूर्यः पुरोहितो
वि०भु ज्योतिरदाभ्यम् ॥ ४० ॥

बद् । सूर्यं । श्रवसा । महान् । असि । सत्रा ।
देव । महान् । असि । मद्वा । देवानाम् । असूर्यः ।
पुरोहितोऽति पुरःऽहितः । विभ्विति वि०भु । ज्योतिः ।
अदाभ्यम् ॥ ४० ॥

पदार्थः—(बट) सत्यम् (सूर्य) सवितृवत्सर्वप्रकाशक ! (श्रवसा) यशसा धनेन वा (महान्) (आस) (सत्रा) सत्येन (देव) दिव्यसुखप्रद ! (महान्) (असि) (मद्वा) महत्त्वेन (देवानाम्) पृथिव्यादीनां विदुषां वा (असूर्यः) असुभ्यः

प्राणेभ्यो हितः (पुरोहितः) पुरस्ताद्वितकारी (विभु) व्यापकम् (ज्योतिः) प्रकाशकं स्वरूपम् (अदाभ्यम्) अर्हि-सनीयम् ॥ ४० ॥

अन्वयः—हे बट् सूर्य! यत्स्वं भवसा महानसि हे देव सत्रा महानसि यत्स्वं देवानां पुरोहितो महान्सूर्यः सदाभ्यं विभु ज्योतिः स्वरूपांसि तस्मात्सत्कर्त्तव्योऽसि ॥ ४० ॥

भावार्थः—हे मनुष्या येनेश्वरेण सर्वेषां पालनायान्नाद्युत्पादिका भूमिर्मेघप्रकाशकारी सूर्यो निर्मितः स एव परमेश्वर उवासितुं योग्योऽस्ति ॥ ४० ॥

पदार्थः—हे (बट्) सत्य (सूर्य) सूर्य के तुल्य सब के प्रकाशक जिस से आप (भवसा) बग वा धन से (महान्) बड़े (असि) हो। हे (देव) उत्तम सुख के दाता (सत्रा) सत्य के साथ (महान्) बड़े (असि) हो। जिस से आप (देवानाम्) पृथिवी आदि वा विद्वानों के (पुरोहितः) प्रथम से हितकारी (महता) महत्व से (असूर्यः) प्राणों के लिये हितैषी हुए (अदाभ्यम्) आस्तिकता से रक्षा करने योग्य (विभु) व्यापक (ज्योतिः) प्रकाशस्वरूप हैं इस से सत्कार के योग्य हैं ॥ ४० ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जिस ईश्वर ने सब की पालना के लिये अन्नादि का उत्पन्न करने वाली भूमि और मेघ का प्रकाश करने वाला सूर्य रचा है वही परमेश्वर उपासना करने को योग्य है ॥ ४० ॥

आयन्तइवेत्यस्य नृमेध ऋषिः । सूर्यो देवता ।

निचृद् बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं उसी वि० ॥

आयन्तइव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत ।
वसानि जाते जनमान ओजसा प्रति भागं न
दीधिम् ॥ ४१ ॥

श्रायन्तऽइवेति श्रायन्तऽइव । सूर्यम् । विश्वा ।
इत् । इन्द्रस्य । भक्षत । वसूनि । जाते । जनमाने ।
ओजसा । प्रति । भागम् । न । दीधिम ॥ ४१ ॥

पदार्थः—(श्रायन्तइव) समाश्रयन्तइव । अत्र गुणो
प्राप्ते व्यत्ययेन वृद्धिः (सूर्यम्) स्वप्रकाशं सर्वात्मानं ज-
गदीश्वरम् (विश्वा) सर्वाणि (इत्) एव (इन्द्रस्य) परमैश्व-
र्यस्य (भक्षत) सेवध्वम् (वसूनि) वस्तूनि (जाते) उत्पन्ने
(जनमाने) उत्पद्यमाने । अत्र विकरणव्यत्ययः (ओजसा)
सामर्थ्येन (प्रति) (भागम्) सेवनीयमंशम् (न) इव (दी-
धिम) प्रकाशयेम ॥ ४१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वयमोजसा जाते जनमाने च जगति सूर्ये श्राय-
न्तइव विश्वा वसूनि प्रति दीधिम भागं न सेवेमहि तथेदिन्द्रस्येमं यूयं भक्षत ॥ ४१ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यदि वयं परमेश्वरं सेवमाना विद्वांस इव भवेम
तर्हिह सर्वमैश्वर्यं लभेमहि ॥ ४१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे हम लोग (ओजसा) सामर्थ्य से (जाते) उत्पन्न हुए और
(जनमाने) उत्पन्न होने वाले जगत् में (सूर्यम्) स्वयं प्रकाशस्वरूप सब के अन्तर्यामी पर-
मेश्वर का (श्रायन्तइव) आश्रय करते हुए के समान (विश्वा) सब (वसूनि) वस्तुओं को
(प्रति, दीधिम) प्रकाशित करें और (भागम्, न) सेवनेयोग्य अपने अंश के तुल्य सेवन करें
जैसे (इत्) ही (इन्द्रस्य) उत्तम ऐश्वर्य के भाग को तुम लोग (भक्षत) सेवन करो ॥ ४१ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो हम लोग परमेश्वर को सेवन करते हुए
विद्वांनों के तुल्य हों तो यहाँ सब ऐश्वर्य प्राप्त होवे ॥ ४१ ॥

अद्या देवा इत्यस्य कुत्स ऋषिः । सूर्यो देवता ।

निष्पत् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

विद्वांसः कीदृशाः स्युरित्याह ॥

विद्वान् लोग कैसे हैं इस वि० ॥

अद्या देवा उदिता सूर्यस्य निरःहसः पिपृ-
ता निरवद्यात् । तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्ता-
मदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ४२ ॥

अद्य । देवाः । उदितेत्युत्प्लुता । सूर्यस्य । निः ।
अःहसः । पिपृत । निः । अवद्यात् । तत् । नः । मि-
त्रः । वरुणः । मामहन्ताम् । ममहन्तामिति ममहन्ताम् ।
अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । । द्यौः ॥ ४२ ॥

पदार्थः—(अद्य) । अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (दे-
वाः) विद्वांसः (उदिता) उदिते । अत्राऽऽकारादेशः (सू-
र्यस्य) सवितुः (निः) नितराम् (अहसः) अपराधात्
(पिपृत) व्याप्नुत।अत्र संहितायामिति दीर्घः (निः) नित-
राम् (अवद्यात्) निन्द्यात् दुःखात् (तत्)तस्मात् (नः)अ-
स्मान् (मित्रः) सुहृत् (वरुणः) श्रेष्ठः (मामहन्ताम्) स-
त्कुर्वन्तु (अदितिः) अन्तरिक्षम् (सिन्धुः) सागरः (पृ-
थिवी) भूमिः (उत) अपि (द्यौः) प्रकाशः ॥ ४२ ॥

अन्वयः—हे देवाः विद्वांसो यूयं यतः सूर्यस्योदिताऽद्यांहसो नो निष्पि-
पृतावद्याच्च निष्पिपृत तन्मित्रो वरुणोऽदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौरस्मान् मा-
महन्ताम् ॥ ४२ ॥

भावार्थः—ये विद्वांसो मनुष्याः प्राणादिवत्सर्वान् सुखान्ति । अपराधा-
दूरे रक्षन्ति ते जगद्भूतकाः सन्ति ॥ ४२ ॥

पदार्थः—हे (देवाः) विद्वान् लोगो जिस कारण (सूर्यस्य) सूर्य के (उदिता)
उदय होते (अथ) आज (अहम्) अपराध से (नः) हम को (निः) निरन्तर
बचाओ और (अवद्यात्) निन्दित दुःख से (निः पिपृत) निरन्तर रक्षा करो (तत्)
हम से (मित्रः) मित्र (वरुणः) अष्ट (अदितिः) अन्तरिक्ष (सिन्धुः) समुद्र
(पृथिवी) भूमि (उत) और (द्यौः) प्रकाश ये सब हमारा (मामहन्ताम्) सत्कार
करें ॥ ४२ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् मनुष्य प्राणादि के तुल्य सब को सुखी करते और अप-
राध से दूर रखते हैं वे जगत् को शोभित करने वाले हैं ॥ ४२ ॥

आकृष्णेनेत्यस्य हिरण्यस्तूप ऋषिः । सूर्यो देवता ।

विराट् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ सूर्यमण्डलं कीदृशमित्याह ॥

(अथ सूर्यमण्डल कैसा है इत वि० ॥)

आ कृष्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतं
मर्त्यैश्च । हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति
भुवनानि पश्यन् ॥ ४३ ॥

आ । कृष्णेन । रजसा । वर्त्तमान । निवेशयन्निति-
निऽवेशयन् । अमृतम् । मर्त्यम् । च । हिरण्ययेन । स-
विता । रथेन । आ । देवः । याति । भुवनानि । पश्यन् ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् (कृष्णेन) कर्षणेन (रज-
सा) लोकसमूहेन सह (वर्त्तमान) (निवेशयन्) स्वस्वप्र-
देशेषु स्थापयन् (अमृतम्) उदकममरणधर्मकमाकाशा-
दिकं वा । अमृतमित्युदकना० निघं० १ । १२ (मर्त्यम्)
मनुष्यादिप्राणिजातम् (च) (हिरण्ययेन) ज्योतिर्मयेन
(सविता) सूर्यः (रथेन) रमणीयेन स्वरूपेण (आ) (देवः)
प्रकाशमानः (याति) गच्छति (भुवनानि) (पश्यन्)
दर्शयन् । अत्रान्तर्गतो ण्यर्थः ॥ ४३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो हिरण्ययेन रथेन कृष्णेन रजसा सह वर्त्तमानो भुवना-
नि पश्यन् देवः सविताऽमृतं मर्त्यं च निवेशयन्ना याति स ईश्वरनिमितः सूर्यो
लोकोऽस्ति ॥ ४३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यथा एतद्भूगोलाद्यैर्लोकैः सह तस्य सूर्यस्याकर्षणं यो
वृष्टिद्वारा अमृतात्मकमुद्रकं वर्षयति यश्च सर्वेषां मृतद्रव्याणां दर्शयतास्ति तथा
सूर्यादयोऽपीश्वराकर्षणेन ध्रियन्त इति वेद्यम् ॥ ४३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्या ! जो (ज्योतिःस्वरूप) रमणीय स्वरूप से (कृष्णेन) आक-
र्षण से परस्पर सम्बद्ध (रजसा) लोकमात्र के साथ (आ, वर्त्तमानः) अपने अग्रगण्य की
आवृत्ति करता हुआ (भुवनानि) सब लोकों को (पश्यन्) दिखाता हुआ (देवः)

प्रकाशमान (सविता) सूर्यदेव (असृतम्) जल का अविनाशी आकाशादि (च) और (मर्त्यम्) मरणवर्मा प्राणिमात्र को (निवेशयन्) अपने प्रदेश में स्थापित करता हुआ (आ,याति) उदयास्त समय में आता जाता है सो ईश्वर का बनाया सूर्य लोक है ॥ ४३ ॥

भाषार्थः—हे मनुष्यो! जैसे इन भूगोलादि लोकों के साथ सूर्य का आकर्षण है जो वृष्टिद्वारा असृतरूप जल को वर्षाता और जो मूर्त द्रव्यों को दिलाने वाला है वैसे ही सूर्य आदि लोक भी ईश्वर के आकर्षणसे चारण किये हुए हैं ऐसा जानना चाहिये ॥ ४३ ॥

प्र वावृज इत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । वायुर्देयता ।

निचृव त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ वायुसूर्यौ कीदृशावित्याह ॥

अथ वायु सूर्य कैसे हैं इस वि० ॥

प्र वावृजे सुप्रयावर्हिरेषामा विश्पतीव बीरिटे
इयाते । विशामक्तोरुषसः पूर्वहूतौ वायुः पूषा स्व-
स्तये नियुत्वान् ॥ ४४ ॥

प्र । वा वृजे । ववृजऽइति ववृजे । सुप्रयाऽइति सु-
प्रयाः । बर्हिः । एषाम् । आ । विश्पतीव । विश्पतीवेति
विश्पतीऽइव । बीरिटे । इयाते । विशाम् । अक्तोः । उषसः ।
पूर्वहूताविति पूर्वऽहूतौ । वायुः । पूषा । स्वस्तये । नियु-
त्वान् ॥ ४४ ॥

पदार्थः—(प्र) (वावृजे) प्रजति गच्छति (सुप्रयाः) सुष्ठु
प्रयः प्रगमनमस्य सः (बर्हिः) उदकम् (एषाम्) मनुष्याणाम्

(आ) (विश्वतीव) प्रजापालकाविव (बीरिटे) अ-
न्तरिक्षे (इयाते) गच्छतः (विशाम्) प्रजानां मध्ये
(अक्तोः) रात्रेः (उषसः) दिवसस्य (पूर्वहूतौ) पूर्वेः श-
ब्दितौ (वायुः) पवनः (पूषा) सूर्यः (स्वस्तये) सुखा-
य (नियुत्वान्) नियुतोऽवा आशुकारिणो वेगादिगुणा
यस्य सः ॥ ४४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा पूर्वहूतौ सुप्रया नियुत्वान् वायुः पूषा स्वेषां
स्वस्तये प्रवाहजे विषां विश्वतीव बीरिटे बहिरा इयाते तथाक्तोरुषसश्च बहिः
प्राप्तः ॥ ४४ ॥

आवार्थः—अत्रोपमा वाचकलु०—हे मनुष्या यौ वायुसूर्यौ न्यायकारी रा-
जेश्वर पालकौ स्तस्ताबीश्वरनिर्येतौ वर्त्तने इति बोध्यम् ॥ ४४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो॥ जैसे (पूर्वहूतौ) पूर्वजों ने प्रशंसा किये हुए (सुप्रयाः)
सुन्दर प्रकार चलने वाला (नियुत्वान्) शीघ्रकारी वेगादि गुणों वाला (वायुः) पवन
और (पूषा) सूर्य (एषान्) इन मनुष्यों के (स्वस्तये) सुख के लिये (प्र, प्रवाहजे)
प्रकर्षता से चलता है (विशाम्) प्रजाओं के बीच (विश्वतीव) प्रजारक्षक दो राजाओं
के तुल्य (बीरिटे) अन्तरिक्ष में (आ, इयाते) आते जाते हैं जैसे (अक्तोः)
रात्रि और (उषसः) दिन के (बहिः) जल को प्राप्त होते हैं ॥ ४४ ॥

आवार्थः—इस मंत्र में उपमा और वाचकलु०—हे मनुष्यो जो वायु सूर्य न्या-
यकारी राजा के समान पालक हैं वे ईश्वर के बनाये हैं यह जानना चाहिये ॥ ४४ ॥

इन्द्रवाय्वित्यस्य मेधातिथिभृषिः । इन्द्रवायू देवते ।

गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

मनुष्या विद्युदादिपदार्थान् विज्ञाय किं कुर्युरित्याह ॥

मनुष्य विद्युत् आदि पदार्थों को जान के क्या करें इस वि० ॥

इन्द्रवायू बृहस्पतिं मित्राग्निं पूषणं भ-
गम् । आदित्यान्मारुतं गुणम् ॥ ४५ ॥

इन्द्रवायूऽइतीन्द्रवायूः । बृहस्पतिम् । मित्रा । अ-
ग्निम् । पूषणम् । भगम् । आदित्यान् । मारुतम् ।
गुणम् ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(इन्द्रवायू) विद्युत्पवनौ (बृहस्पतिम्) बृहतां
पालकं सूर्यम् (मित्रा) मित्रं प्राणम् । अत्र विभक्तेरा-
कारादेशः (अग्निम्) पावकम् (पूषणम्) पुष्टिकरम् (भ-
गम्) ऐश्वर्यम् (आदित्यान्) द्वादशमासान् (मारुतम्)
मरुत्सम्बन्धिनम् (गुणम्) समूहम् ॥ ४५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा ययमिन्द्रवायू बृहस्पतिं मित्राग्निं पूषणं भगमा-
दित्यान् मारुतं गुणं विज्ञायोपयुञ्जीमहि तथा यूयमपि ययुङ्मध्वम् ॥ ४५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैः सृष्टिस्थान् विद्युदादीन् पदार्थान्
विज्ञाय संयुज्य कार्याणि साधनीयानि ॥ ४५ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो जैसे हम लोग (इन्द्रवायु) विजुली, पवन (बृहस्प-
तिम्) बड़े लोकों के रक्षक सूर्य (मित्रा) प्राण (अग्निम्) अग्नि (पूषणम्)

पुष्टिकारक (भगम्) ऐश्वर्य (आदित्याम्) बलम् महीनों और (मारुतम्) वायु सम्बन्धि (गणम्) समूह को जान के उपयोग में लावे वैसे तुम लोग भी उन का प्रयोग करो ॥ ४५ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि सृष्टिस्थ विपुल आदि पदार्थों को जान और सम्यक् प्रयोग कर क़ार्यों को सिद्ध करें ॥ ४५ ॥

वरुण इत्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । वरुणो देवता ।

गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनरध्यापकोपदेशकौ कीदृशावित्याह ॥

किं अध्यापक और उपदेशक कैसे हों इस वि० ॥

वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिरुतिभिः । करतां नः सुराधसः ॥ ४६ ॥

वरुणः । प्रावितेति प्रऽअविता । भुवत् । मित्रः । विश्वाभिः । ऊतिभिरित्यूतिभिः । करताम् । नः । सुराधसऽइति सुराधसः ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(वरुणः) उदान इवोत्तमो विद्वान् (प्राविता) रक्षकः (भुवत्) भवेत् (मित्रः) शरण इव प्रियः सखा (विश्वाभिः) समग्राभिः (ऊतिभिः) रक्षादिक्रियाभिः (करताम्) कुर्याताम् (नः) अस्मान् (सुराधसः) सुष्ठुधनयुक्तान् ॥ ४६ ॥

अन्वयः—हे अध्यापकोपदेशकौ विद्वांसौ यथा वरुणो मित्रश्च विश्वाभिरुतिभिः प्राविता भुवत् तथा भवन्तौ नः सुराधसः करताम् ॥ ४६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—येऽध्यापकोपदेशकाः प्राणवत्सर्वेषु प्राप्ता उदानवच्छरीरात्मवलप्रदाः स्युस्त एव सर्वेषां रक्षकाः सर्वानाश्चान्कर्तुं शक्नुयुः ॥ ४६ ॥

पदार्थः—हे अध्यापक और उपदेशक विद्वान् जोगो ! जैसे (वरुणः) उदान वायु के तुल्य उत्तम विद्वान् और (मित्रः) प्राण के तुल्य प्रिय मित्र (विश्वामिः) समग्र (ऊर्ति-मिः) रक्षा आदि क्रियाओं से (प्राविता) रक्षक (भुवत्) होते वैसे आप दोनों (नः) हम को (सुराधसः) सुन्दर धन से युक्त (करताम्) कीजिये ॥ ४६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो अध्यापक और उपदेशक लोग प्राणों के तुल्य सब में प्रीति रखने वाले और उदान के समान शरीर और आत्मा के बल को देने वाले हों वे ही सब के रक्षक सब को बनाकर करने को समर्थ होंगे ॥ ४६ ॥

अधीत्यस्य कुत्सीदि ऋषिः । विश्वेदेवा देवता ।
निचृत्पिपीलिकामध्या गायत्री छन्दः षड्जः स्वरः ॥
पुनर्मनुष्यैः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

अधि न इन्द्रैषां विष्णो सृजात्यानाम् । इता
मरुतो अश्विना । * तम्प्रत्नथा । अयं वेनः । ये
देवासः । आन इडाभिः । विश्वेभिः सोम्यं मधुः ।
ओमासश्चर्षणीधृतः ॥ ३७ ॥

अधि । नः । इन्द्र । एषाम् । विष्णोऽइति विष्णो ।
सृजात्यानामिति सृजात्यानाम् । इत । मरुत । अश्वि-
ना ॥ ३७ ॥

* इस मन्त्र के आगे पूर्व अ० ७ । मं० १२ । १६ । १६ । अ० ३३ । मं० ३४ । १०
अ० ७ । मं० ३३ । इस क्रम पूर्वक ठिकाने में व्याख्यात हो चुके हैं यहाँ कर्मकाण्ड
विशेष के लिये प्रतीक दी है ॥

पदार्थः—(अधि) उपरिभावे (नः) अस्माकम् (इन्द्र) परमैश्वर्यप्रद विद्वन्! (एषाम्) वर्तमानानाम् (विष्णो) व्यापकपरमात्मन्! (सजात्यानाम्) अस्मद्विधानाम् (इत) प्राप्त । अत्र द्व्यचोतास्तिङ इति दीर्घः (मरुतः) मनुष्याः (अश्विना) अध्यापकोपदेशकौ ॥ ४७ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र हे विष्णो हे मरुतः हे अश्विना! यूयं सजात्यानामेषां नो मध्येऽभिस्वामित्वमित ॥ ४७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये विद्वांस ईश्वरवदस्मासु वर्तेरंस्तेषु वयं तथैव वर्तेमहि ॥ ४७ ॥

पदार्थ—हे (इन्द्र) परमैश्वर्यादातः विद्वन्! हे (विष्णो) व्यापक ईश्वर! हे (मरुतः) मनुष्यो! तथा हे (अश्विना) अध्यापक उपदेशक लोगो! तुम सब (सजात्यानाम्) हमारे सहयोगी (एषाम्) इन (नः) हमारे बीच (अश्वि) स्वामीपन को (इत) प्राप्त होओ ॥ ४७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो विद्वान् ईश्वर के समान पक्षपात छोड़ें सम दृष्टि से हमारे विषय में बर्ते उन के विषय में हम भी वैसे ही बर्ता करें ॥ ४७ ॥

अग्न इत्यस्य प्रतिक्षत्र ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।

निष्पृत् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह

फिर उसी वि० ॥

अग्न इन्द्र वरुण मित्र देवाः शर्द्धः प्र यन्तु
मारुतोत विष्णो । उमा नासत्या रुद्रो अध ग्राः
पूषा भगः सरस्वती जुषन्त ॥ ४८ ॥

अग्ने । इन्द्र । वरुण । मित्र । देवाः । शर्द्धः । प्र ।
यन्त । मारुत । उत । विष्णोऽइति विष्णो । उभा ।
नासत्या । रुद्रः । अध । ग्नाः । पूषा । भगः । सरस्वती ।
जुषन्त ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(अग्ने) विद्याप्रकाशक (इन्द्र) महैश्वर्ययुक्त
(वरुणा) अतिश्रेष्ठ (मित्र) सहृत् (देवाः) विद्वांसः (शर्द्धः)
शरीरात्मबलम् (प्र) (यन्त) प्रयच्छत । अत्र शपो लुक्
(मारुत) मनुष्याणां मध्ये वर्तमान (उत) अपि(विष्णो)
व्यापनशील (उभा) द्वौ (नासत्या) अविद्यमानासत्य-
स्वरूपावध्यापकोपदेशकौ (रुद्रः) दुष्टानां रोदयिता(अध)
अथ (ग्नाः) सुशिक्षिता वाचः (पूषा) पोषकः (भगः) ऐ-
श्वर्यवान् (सरस्वती) प्रशस्तज्ञानयुक्ता स्त्री (जुषन्त) से-
वन्ताम् । अत्राडभावः ॥ ४८ ॥

अन्वयः—हे अग्ने इन्द्र वरुण मित्र मारुतोत विष्णो! देवा! यूयमस्मभ्यं शर्द्धः प्र
यन्त । उभा नासत्या रुद्रो ग्नाः पूषा भगोऽध सरस्वती चाऽस्माञ्जुषन्त ॥ ४८ ॥

भौवार्थः—मनुष्यैर्विदुषां सेवनेन विद्यामुशिषे गृहीत्वाऽन्येपि विद्वांसः का
र्याः ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्या प्रकाशक (इन्द्र) महान् ऐश्वर्य वाले (वरुण) अति
श्रेष्ठ (मित्र) मित्र (मारुत) मनुष्यों में वर्तमान जन (उत) और (विष्णो) व्या
पनशील (देवाः) विद्वान् तुम लोगो! हमारे लिये (शर्द्धः) शरीर और आत्मा के बल
को (प्र, यन्त) देओ (उभा) दोनों (नासत्या) सत्यस्वरूप अध्यापक और उपदेशक
(रुद्रः) दुष्टों को क्लाने हारा (ग्नाः) अच्छी शिक्षित वाणी (पूषा) पोषक (भगः)
ऐश्वर्यवान् (अध) और इस के अनन्तर (सरस्वती) प्रशस्त ज्ञान वाली स्त्री से सब
हमारा (जुषन्त) सेवन करें ॥ ४८ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि विद्वानों के सेवन से विद्या और उत्तम शिक्षा को ग्रहण कर दूसरों को भी विद्वान् करें ॥ ४८ ॥

इन्द्राग्नी इत्यस्य वत्सार ऋषिः । विश्वे देवा देवताः ।

निष्कृज्जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अध्यापकाऽध्येतारः किं कुर्युरेत्याह ॥

अध्यापक और अध्येता लोग क्या करें इस वि० ॥

इन्द्राग्नी मित्रावरुणादिति॥ स्वः पृथिवीं
द्यां मरुतः पर्वताँ२॥५ अपः । हुवे विष्णुं पू-
षणं ब्रह्मणस्पतिं भगं नु शंसं सवितारं-
मृतये ॥ ४९ ॥

इन्द्राग्नीऽ इतीन्द्राग्नी । मित्रावरुणा । अदितिम् ।
स्वरिति स्वः । पृथिवीम् । द्याम् । मरुतः । पर्वतान् ।
अपः । हुवे । विष्णुम् । पूषणम् । ब्रह्मणः । पतिम् । भ-
गम् । नु । शंसम् । सवितारम् । ऊतये ॥ ४९ ॥

पदार्थः— (इन्द्राग्नी) संयुक्तौ विद्युदग्नी (मित्रावरुणा)
मिलितौ प्राणोदानौ (अदितिम्) अन्तरिक्षम् (स्वः) सु-
खम् (पृथिवीम्) भूमिम् (द्याम्) सूर्यम् (मरुतः) मननशी-
लान्मनुष्यान् (पर्वतान्) मेघान् शैलान् वा (अपः) जलानि
(हुवे) स्तुयाम् (विष्णुम्) अध्यापकम् (पूषणम्) पुष्टिकर्ता-
रम् (ब्रह्मणस्पतिम्) ब्रह्माण्डस्य वेदस्य वा पालकम्
(भगम्) ऐश्वर्यम् (नु) सद्यः (शंसम्) प्रशंसनीयम् (सविता-
रम्) ऐश्वर्यकारकं राजानम् (ऊतये) रक्षणाद्याय ॥ ४९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! यथाहूतय इन्द्राग्नी मित्रावरुणादिति धृतिवीर्यां क-
रतः पर्वतानपो विष्णुं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं भगं शंसं सवितारं स्वर्तुं हुवे तथैतान्
यूयमपि प्रशंसत ॥ ४६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—अध्यापकाऽध्येतृभिः प्रकृतिभारभ्य धूमिप-
र्यन्ताः पदार्था रक्षणाद्याय विज्ञेयाः ॥ ४६ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो! जैसे मैं (उतये) रक्षा आदि के लिये (इन्द्राग्नी) सं-
युक्त विजुली और अग्नि (मित्रावरुणा) मिले हुए प्राण उदान (अदितिम्) अन्त-
रिक्ष (धृतिवीम्) भूमि (धाम्) सूर्य (गरुतः) विचारशील मनुष्यो (पर्वतान्)
मेघों वा पहाड़ों (अपः) नलों (विष्णुम्) व्यापक ईश्वर (पूषणम्) कुष्टिकर्ता
(ब्रह्मणस्पतिम्) ब्रह्माण्ड वा वेद के पालक ईश्वर (भगम्) ऐश्वर्य (शंसम्) प्रशंसा
के योग्य (सविताम्) ऐश्वर्यकारक राजा और (स्वः) मुख की (नु) शीघ्र (हुवे) स्तु-
ति करूँ जैसे उन की तुम भी प्रशंसा करो ॥ ४६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—अध्यापक और अध्येता को चाहिये कि
प्रकृति से लेकर धूमिपर्यन्त पदार्थों को रक्षा आदि के लिये जानें ॥ ४६ ॥

अस्मे इत्यस्य प्रगाथ ऋषिः । महेन्द्रो देवता ।

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ राजपुरुषाः कीदृशाः स्युर्दित्याह ॥

अथ राजपुरुष कैसे हैं इस वि० ॥

**अस्मे रुद्रा मेहना पर्वतासो वृत्रहत्ये भरंहूतौ
सुजोषाः । यः शशंसते स्तुवते धारिं पुत्र इन्द्रं
ज्येष्ठा अस्माँराऽअवन्तु देवाः ॥ ५० ॥**

अस्मेऽइत्यस्मे । रुद्राः । मेहना । पर्वतासः । वृत्र-
हत्यऽइति वृत्रहत्ये । भरहूताविति भरहूतौ । सजो-
षाऽइति सजोषाः । यः । शंसते । स्तुवते । धायि ।
पजः । इन्द्रज्येष्ठाऽइतीन्द्रज्येष्ठाः । अस्मान् । अव-
न्तु । देवाः ॥ ५० ॥

पदार्थः—(अस्मे) अस्मासु (रुद्राः) शत्रून् रोदयन्ति
ते (मेहना) धनादिसेवकाः । अत्राकारादेशः (पर्वतासः)
पर्वण्युत्सवा विद्यन्ते येषान्ते । अत्र पर्वमरुद्ग्यां तबिति
वार्तिकेन तप् प्रत्ययः (वृत्रहत्ये) वृत्रस्य दुष्टस्य हत्ये
हननाय (भरहूतौ) भरे सङ्ग्रामे हूतिराह्वानं तत्र (स-
जोषाः) समानप्रीतिसेवनाः (यः) नरः (शंसते) (स्तुव-
ते) स्तौति । अत्र शब्धिकरणः (धायि) ध्रियते । अत्र
लुङ्यङभावः (पजः) प्रार्जितैश्वर्यः । पृषोदरादित्वादि-
ष्टसिद्धिः (इन्द्रज्येष्ठाः) इन्द्रः सभापतिर्ज्येष्ठो येषु ते (अ-
स्मान्) (अवन्तु) रक्षन्तु (देवाः) ॥ ५० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! यः पजः शंसते स्तुवते येन च धनं धायि तमस्माँश्च
येऽस्मे मेहना रुद्रा पर्वतासो वृत्रहत्ये भरहूतौ सजोषा इन्द्रज्येष्ठा देवा अवन्तु ।
ते युष्मानप्यवन्तु ॥ ५० ॥

भावार्थः—ये राजजनाः पदार्थस्तावकाः श्रेष्ठरक्षका दुष्टताडकाः सङ्ग्रामिषा
मेघवत्पालकाः प्रशंसनीयाः सन्ति ते सर्वैः सेवनीयाः ॥ ५० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (यः) जो (पजः) सचित्त धन वाला जन जिन की (शं-
सते) प्रशंसा और (स्तुवते) स्तुति करता और जिस ने धन को (धायि) धारण कि
या है उस और (अस्मान्) हमारी जो (अस्मे) हमारे बीच (मेहना) बनादि के ।

छोड़ने (रुद्राः) शत्रुओं को रूलाने और (पर्वतासः) उत्सवों वाले (वृषहरये) दुष्ट को मारने के लिये (भरद्वाजः) संग्राम में बुलाने के विषय में (सजोषाः) एकसी प्रीति वाले (इन्द्रज्येष्ठाः) समापति राजा जिन में बड़ा है ऐसे (देवाः) विद्वान् लोग (अवन्यु) रक्षा करें वे तुझारी भी रक्षा करें ॥ ५० ॥

भावार्थः— जो राजपुरुष पदार्थों की स्तुति करने वाले अश्वों के रक्षक दुष्टों के ताड़क युद्ध में प्रीति रखने वाले मेघ के तुल्य पालक प्रशंसा के योग्य हैं वे सब को सेवन योग्य होते हैं ॥ ५० ॥

अर्वाञ्च इत्यस्य कूर्म ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अर्वाञ्चो अद्या भवता यजत्रा आ वो हार्दि
भयमानो व्ययेयम् । त्राध्वं नो देवानिजुरो वृ-
कस्य त्राध्वं कर्त्तादिवपदो यजत्राः ॥ ५१ ॥

अर्वाञ्चः । अद्य । भवतः । यजत्राः । आ । वः ।
हार्दि । भयमानः । व्ययेयम् । त्राध्वम् । नः । देवाः ।
निजुरऽइति निजुरः । वृकस्य । त्राध्वम् । कर्त्तात् ।
अवपदऽइत्यवपदः । यजत्राः ॥ ५१ ॥

पदार्थः—(अर्वाञ्चः) अस्मदभिमुखाः (अद्य) अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (भवत) अत्र संहितायामिति दीर्घः (यजत्रा) सङ्गतिकर्त्तारः (आ) (वः) युष्माकम् (हार्दि) हृदि

आचार्यः—अत्र वाचकलु० मनुष्यैर्यादृशं सुखं स्वार्थमेष्टव्यं तादृशमन्यार्थं चात्र ये विद्वानसौ भवेयुस्ते स्वयमधर्माचरणात्पृथग् भूत्वाऽन्यानपि तादृशान् कुर्युः ॥ ५२ ॥

पदार्थः—हे सना आदि मनुष्यों! (अब) आज जैसे (विश्वे) सब आप लोग (विश्वे) सब (मरुतः) मरणधर्मा मनुष्य और (विश्वे) सब (समिद्धाः) प्रदीप्त (अग्नयः) अग्नि (ऊती) गृहण किया से (नः) हमारे रक्षक (भवन्तु) होंवे (विश्वे) सब (देवाः) विद्वान् लोग (भवता) रक्षा आदि के साथ (नः) हम को (आ, गमन्तु) प्राप्त हों जैसे (विश्वम्) सब (द्रवणम्) घन और (वाजः) अन्न (अस्मै) इस मनुष्य कः लिये (अस्तु) प्राप्त होंवे ॥ ५२ ॥

आचार्यः—इम मन्त्र में वाचकलु०— मनुष्यों को चाहिये कि जैसा सब अपने लिये कहें वैसा ही औरों के लिये भी, इस जगत् में जो विद्वान् हों वे आप-अधर्माचरण से पृथक् हों के औरों को भी वैसा करें ॥ ५२ ॥

विश्वेदेवा इत्यस्य सुहोत्र ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।

त्रिष्टुप् छन्दः । ध्रैवतः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः किंकर्तव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

विश्वे देवाः शृणुतेमध्वं हवँ मे ये अन्तरिक्षे य
उप द्यवि ष्ठ । ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आ-
सद्यास्मिन्बर्हिषि मादयध्वम् ॥ ५३ ॥

विश्वे । देवाः । शृणुते । इमम् । हवम् । मे । ये ।
अन्तरिक्षे । ये । उप । द्यवि । स्थ । ये । अग्निजिह्वा-
ऽइत्यग्निऽजिह्वाः । उत । वा । यजत्राः । आसद्येत्या-
ऽसद्य । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयध्वम् ॥ ५३ ॥

पदार्थः—(विश्वे) (देवाः) विद्वांसः (शृणुत) (इमम्) (हवम्) अध्ययनाध्यापनव्यवहारम् (मे) मम (ये) (अन्तरिक्षे) (ये) (उप) (द्यवि) प्रकाशे (स्थ) वेदितारो भवत (ये) (अग्निजिह्वाः) अग्निजिह्वावद्येषान्ते (उत) अपि (वा) (यजत्राः) सहूगन्तारः पूजनीयाः (आसद्य) स्थित्वा (अस्मिन्) (बर्हिषि) सभायामासने वा (मादयध्वम्) हर्षयत ॥५३॥

अन्वयः—हे विश्वे देवा! यूयं येऽन्तरिक्षे ये द्यवि ष येऽग्निजिह्वा उत वा यजत्राः पदार्थाः सन्ति तेषां वेदितारः स्थ म इमं हवमुपशृणुत । अस्मिन् बर्हिष्यासद्य मादयध्वम् ॥ ५३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या! यूयं यावन्तो भूमावन्तरिक्षे प्रकाशे च पदार्थाः सन्ति तान् बुद्ध्वा विदुषां सभां विधाय विद्यार्थिनां परीक्षां कृत्वा विद्यासुशिक्षे बर्द्धयित्वा स्वयमानन्दिता भूत्वाऽन्यान् सततमानन्दयत ॥ ५३ ॥

पदार्थः—हे (विश्वे) सब (देवाः) विद्वान् लोगो! तुम (ये) (अन्तरिक्षे) आकाश में (ये) जो (द्यवि) प्रकाश में (ये) जो (अग्निजिह्वाः) जिह्वा के तुल्य जिन के अग्नि हैं वे (उत) और (वा) अथवा (यजत्राः) संगति करने वाले पूजनीय पदार्थ हैं उन के जानने वाले (स्थ) हूजिये (मे) मेरे (इमम्) इस (हवम्) पढ़ने पढ़ाने रूप व्यवहार को (उप, शृणुत) निकट से सुनो (अस्मिन्) इस (बर्हिषि) सभा वा आसन पर (आसद्य) बैठ कर (मादयध्वम्) आनन्दित होओ ॥ ५३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो! तुम जितने भूमि अन्तरिक्ष और प्रकाश में पदार्थ हैं उन को जान विद्वानों की सभा कर विद्यार्थियों की परीक्षा कर विद्या सुशिक्षा को बढ़ा और आप आनन्दित हो के दूसरों को निरन्तर आनन्दित करो ॥ ५३ ॥

भयं मनः (भयमानः) भयं प्राप्नुवन् । अत्र व्यत्ययेन शप्
(व्ययेयम्) प्राप्नुयाम् (त्राध्वम्) रक्षत (नः) अस्मान् (दे-
वाः) विद्वांसः (निजुरः) हिंसकस्य (वृकस्य) स्तेनस्य व्या-
घ्रस्य वा सकाशात् (त्राध्वम्) (कर्त्तात्) कूपात् (अवपदः)
यत्राऽवपद्यते पतन्ति ततः (यजत्राः) विदुषां
सत्कर्त्तारः ॥ ५१ ॥

अन्वयः—हे यजत्रा देवा यूयमद्यावाञ्चो भवत भयमानोऽहं वो हार्दि
आव्ययेयं नो निजुरो वृकस्य सकाशात् त्राध्वम् । हे यजत्रा यूयमवपदः कर्त्ता-
दस्मान् त्राध्वम् ॥ ५१ ॥

भावार्थः—प्रजापुरुषैराजजना एवं प्रार्थनीयाः—हे पूज्या राजपुरुषा वि-
द्वांसो यूयं सदैवास्पदविरोधिनः कपटादिरहिता भयानिवारका भवत । चोरव्या-
घ्रादिभ्यो मार्गादेशाश्वनेन मर्त्तादिभ्यः चास्मान् रक्षत ॥ ५१ ॥

पदार्थः—हे (यजत्राः) संगति करने हारे (देवाः) विद्वानो तुम लोग (यय)
आज (अद्यावच्च) हमारे सम्मुख (भवत) हूजिये अर्थात् हम से बिरुद्ध विमुख मत र-
हिये (भयमानः) डरता हुआ मैं (वः) तुझारे (हार्दि) मनोगत को (आ, व्ययेयम्)
अच्छे प्रकार प्राप्त होऊँ (नः) हमें को (निजुरः) हिंसक (वृकस्य) चोर वा व्याघ्र के
सम्बन्ध से (त्राध्वम्) बचाओ । हे (यजत्राः) विद्वानों का सत्कार करने वाले लो-
गो तुम (अवपदः) जिस में गिर पड़ते उस (कर्त्तात्) कूप वा गढ़ से हमारी (त्रा-
ध्वम्) रक्षा करो ॥ ५१ ॥

भावार्थः—प्रजापुरुषों को राजपुरुषों से ऐसे प्रार्थना करनी चाहिये किः—हे
पूज्य राजपुरुष विद्वानो तुम सदैव हमारे अविरोधी कपटादि रहित और भय के निवा-
रक होओ । चोर व्याघ्रादि और मार्ग शोषने से गढ़ आदि से हमारी रक्षा करो ॥ ५१ ॥

विश्व इत्यस्य लुश ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।

निचृत् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

विश्वे अद्य मरुतो विश्वं ऊती विश्वे भवन्त्व
अग्नयः समिद्धाः । विश्वे नो देवा अवसा गमन्तु वि-
श्वमस्तु द्रविणं वाजो अस्मै ॥५२॥

विश्वे । अद्य । मरुतः । विश्वे । ऊती ! विश्वे ।
भवन्तु । अग्नयः । समिद्धाऽइति समऽइद्धाः । विश्वे ।
नः । देवाः । अवसा । आ । गमन्तु । विश्वम् । अ-
स्तु । द्रविणम् । वाजः । अस्माऽइत्यस्मै ॥ ५२ ॥

पदार्थः— (विश्वे) सर्वे (अद्य) (मरुतः) मरणध-
र्मिणो मनुष्याः (विश्वे) सर्वे (ऊती) रक्षणादि क्रियया
(विश्वे) (भवन्तु) (अग्नयः) पावकाः (समिद्धाः)
प्रदीप्ताः (विश्वे) (नः) अस्मानस्माकं वा (देवाः)
विद्वांसः (अवसा) रक्षणाद्येन सह (आ) समन्तात् (ग-
मन्तु) प्राप्नुवन्तु (विश्वम्) सर्वम् (अस्तु) (द्रविणम्)
धनम् (वाजः) अन्नम् (अस्मै) मनुष्याय ॥ ५२ ॥

अन्वयः—हे राजादयो मनुष्या अद्य यथा विश्वे भवन्तो विश्वे मरुतो वि-
श्वे समिद्धा अग्नय ऊती नो रक्षका भवन्तु विश्वे देवा अवसा सह नोऽस्माना-
गमन्तु तथा विश्वं द्रविणं वाजआस्मा अस्तु ॥ ५२ ॥

पदार्थः—(प्र) (वायुम्) प्राणादि लक्षणम् (अच्छ) शोभने । अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (बृहती) महती (मनीषा) प्रज्ञा (बृहद्रथिम्) बृहन्तो रथयो यस्मिंस्तम् (विश्ववारम्) यो विश्वं वृणोति तम् (रथग्रामम्) यो रथान् यानानि प्राति ध्याप्नोति तम् (द्युतग्रामा) द्युतदीप्यमानमग्निं याति तम् । अत्र विभक्तेर्लुक् संहितायामिति दीर्घः (नियुतः) निश्चितान् (पत्यमानः) प्राप्तुवन् (कविः) मेधावी विद्वान् (कविम्) मेधाविनम् (इयक्षसिं) यष्टुं सङ्गन्तुमिच्छसि (प्रयज्यो) प्रकृष्टतया यज्ञकर्त्तः ॥ ५५ ॥

अन्वयः—हे प्रयज्यो विद्वन् ! नियुतः पत्यमानः कविः संस्तवं या ते बृहती मनीषा तथा बृहद्रथि विश्ववारं रथग्रां द्युतग्रामा वायुं कविं चाच्छ मेयक्षसि तस्मात्सर्वैः सत्कर्त्तव्योसि ॥ ५५ ॥

भावार्थः—ये विद्वान्सं प्राप्य पूर्णा विद्यापद्ममखिलं धनं च प्राप्तुयुस्ते सत्कर्त्तव्याः स्युः ॥ ५५ ॥

पदार्थः—हे (प्रयज्यो) अच्छे प्रकार यज्ञ करने हारे विद्वन् ! (नियुतः) निश्चयात्मक पुरुषों को (पत्यमानः) प्राप्त होते हुए (कविः) बुद्धिमान् विद्वान् आप जो तुझारी (बृहती) बड़ी तेज (मनीषा) बुद्धि है उस से (बृहद्रथिम्) बहुत रथों के निमित्त (विश्ववारम्) सब को ग्रहण करने हारे. (रथग्रामम्) विमानादि यानों को व्याप्त होने वाले (द्युतग्रामा) आग्नि को प्रदीप्त करने वाले (वायुम्) प्राणादि स्वरूप वायु और (कविम्) बुद्धिमान् जन का (अच्छ, प्र, इयक्षसि) अच्छे प्रकार संग करना चाहते हो इस से सब के सत्कार के योग्य हो ॥ ५५ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् को प्राप्त हो पूर्ण विद्या बुद्धि और समग्र धन को प्राप्त हों वे सत्कार के योग्य हों ॥ ५५ ॥

इन्द्रवायू इत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । इन्द्रवायू देवते ।

गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ॥

अथ विद्वान् लोग क्या करें इस वि० ॥

इन्द्रवायूऽ इमे सुता उप प्रयोभिरागतम् ।

इन्द्रवो वामुशान्ति हि ॥ ५६ ॥

इन्द्रवायूऽ इतीन्द्रवायू । इमे । सुताः । उप । प्रयो-
भिरिति प्रयःऽभिः । आ गतम् । इन्द्रवः । वाम् । उश-
न्ति । हि ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(इन्द्रवायू) विद्युत्पवनविद्याविदौ (इमे)
(सुता) : निष्पादिताः (उप) (प्रयोभिः) कमनीयैर्गुणकर्म
स्वभावेः (आ) (गतम्) समगतात् प्राप्तुतम् (इन्द्रवः)
सोमाद्योषधिरसाः (वाम्) युवाम् (उशान्ति) कामयन्ते
(हि) यतः ॥ ५६ ॥

अन्वयः—इन्द्रवायू बुष्पदर्थमिमे सुताः पदार्थाः सन्ति इन्द्रवो वामुशान्ति
तस्मात् प्रयोभिस्तानुपागतम् ॥ ५६ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो यतो यूयमस्माकमुपरि कृपां विधत्स्व तस्माद्युष्मान् सर्वे
प्राप्तुमिच्छन्ति ॥ ५६ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्रवायू) विजुली और पवन की विद्या को जानने वाले विद्धानो !
तुम्हारे लिये (इमे) वे (सुताः) सिद्ध किन्ने हुए पदार्थ हैं (हि) जिस कारण (इ-
न्द्रवः) सोमादि ओषधियों के रस (वाम्) गुण को (उशान्ति) चाहते अर्थात् वे
तुम्हारे योग्य हैं इससे (प्रयोभिः) उत्तम गुण कर्म स्वभावों के सहित उव को (उप,
आ, गतम्) निकट से अच्छे प्रकार प्राप्त होंगे ॥ ५६ ॥

देवेभ्य इत्थस्य वामदेव ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।
निष्पत् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥
पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं उती वि० ॥

देवेभ्यो हि प्रथम यज्ञियेभ्योऽमृतत्वञ्च सुवसिं
भागमुत्तमम् । आदिदामनाञ्च सवितुर्वर्णुषेऽ
नूचीना जीविता मानुषेभ्यः ॥ ५४ ॥

देवेभ्यः । हि । प्रथमम् । यज्ञियेभ्यः । अमृतत्वमि-
त्यमृतत्वम् । सुवसिं । भागम् । उत्तममित्युत्तमम् ।
आत् । इत् । दामानम् । सवितुः । वि । वर्णुषे । अ-
नूचीना । जीविता । मानुषेभ्यः ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(देवेभ्यः) त्रिद्वद्वयः (हि) यतः (प्रथमम्) (यज्ञि-
येभ्यः) यज्ञसिद्धिकरेभ्यः (अमृतत्वम्) मोक्षस्य भावम् (सु-
वसि) प्रेरयसि (भागम्) मजनीयम् (उत्तमम्) श्रेष्ठम् (आत्)
अनन्तरम् (इत्) एव (दामानम्) यो ददाति तम् (सवितुः)
सकलजगदुत्पादक (वि) (वर्णुषे) विस्तारयसि (अनूचीना)
यैरन्वज्जन्ति जानन्ति तानि (जीविता) जीवनहेतूनि क-
र्माणि (मानुषेभ्यः) ॥ ५४ ॥

अन्वयः—हे सवितुर्जगदीश्वर ! हि यज्ञियेभ्यो देवेभ्य उक्तं प्रथमममृतत्वं
भागं सुवसि मानुषेभ्यो आदिदामानपनूचीना जीविता च वर्णुषे तस्मादस्माभि-
रुपासनीयासि ॥ ५४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः परमेश्वरस्यैव योगेन विद्वत्सङ्गेन च सर्वोत्तममुत्तमं मोक्षं प्राप्नुत ॥ ५४ ॥

पदार्थः—हे (सवितः) समस्त जगत् के उत्पादक जगदीश्वर (हि) जिस से आप (यज्ञियेभ्यः) ब्रह्म सिद्धि करने हारे (देवेभ्यः) विद्वानों के लिये (उत्तमम्) श्रेष्ठ (प्रथमम्) मुख्य (अमृतत्वम्) मोक्ष भाव (भागम्) सेवने योग्य मुक्त को (मुक्तसि) प्रेरित करते हो (आत्, इत्) इस के अनन्तर ही (दामानम्) मुक्त देने वाले प्रकाश और (अनूचीना) जानने के साधन (जीविता) जीवन के हेतु कर्मों को (मानुषेभ्यः) मनुष्यों के लिये (वि, ऊर्णेषु) विस्तृत करते हो इस लिये उपासना के योग्य हो ॥ ५४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! परमेश्वर ही के योग और विद्वानों के संग से सर्वोत्तम मुक्त वाले मोक्ष को प्राप्त होओ ॥ ५४ ॥

प्रवायुमित्यस्य ऋजिश्च ऋषिः । वायुर्देवता ।

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा बृहद्रथि विश्व-
वारथ रथप्राम् । द्युतद्यामा नियुतः पत्यमानः
कविः कविमियक्षसि प्रयज्यो ॥ ५५ ॥

प्र । वायुम् । अच्छ । बृहती । मनीषा । बृहद्रथि-
मिति बृहत्सूर्यमि । विश्ववारमिति विश्वऽवारम् ।
रथप्रामिति रथऽप्राम् । द्युतद्यामेति द्युतत्स्यामा ।
नियुतऽइति निऽयुतः । पत्यमानः । कविः । कविम् ।
इयक्षसि । प्रयज्योऽइति प्रऽयज्यो ॥ ५५ ॥

भावार्थः—हे विद्वानो ! जिस कारण तुम लोग हमारे ऊपर कृपा करते हो इस-
लिये सब लोग तुम को मिलना चाहते हैं ॥ ५६ ॥

मित्रमित्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । मित्रावरुणौ देवते ।

गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

मित्रं हुवे पूतदक्षं वरुणं च रिशादसम् ।
धियं घृताचीं साधन्ता ॥ ५७ ॥

मित्रम् । हुवे । पूतदक्षमिति पूतदक्षम् । वरुण-
म् । च । रिशादसम् । धियम् । घृताचीम् । साधन्ता
॥ ५७ ॥

पदार्थः— (मित्रम्) सुहृदम् (हुवे) स्वीकरोमि
(पूतदक्षम्) पवित्रबलम् (वरुणम्) धार्मिकम् (च)
(रिशादसम्) हिंसकानां हिंसकम् (धियम्) प्रज्ञाम्
(घृताचीम्) या घृतमुदकमञ्चति तां रात्रिम् । घृता-
चीति रात्रिना० निधं० १ । ७ (साधन्ता) साधन्तौ ॥ ५७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! यथाऽहं धियं घृताचीञ्च साधन्ता पूतदक्षं मित्रं रिशा-
दसं वरुणञ्च हुवे तथैतौ यूयमपि स्वीकुरुत ॥ ५७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु० यथा प्राणोदानौ प्रज्ञां रात्रिञ्च सा-
धनुस्तथा विद्वांसः सर्वाण्युत्तमानि साधनानि गृहीत्वा कार्यसिद्धिं कु-
र्वन्तु ॥ ५७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे मैं (धियम्) बुद्धि तथा (धृताभीम्) शीतलतारूप जल को प्राप्त होने वाली रात्रि को (साधन्ता) सिद्ध करते हुए (पूतदक्षम्) शुद्ध बलयुक्त (मित्रम्) मित्र और (रिशादक्षम्) दुष्ट हिंसक को मारने हारे (बरुणम्) धर्मात्मा जन को (हुवे) स्वीकार करता हूँ, वैसे इन को तुम लोग भी स्वीकार करो ॥ ५७ ॥

भावार्थः इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे प्राण और उदान बुद्धि और रात्रि को सिद्ध करते वैसे विद्वान् लोग सब उत्तम साधनों का ग्रहण कर कायों को सिद्ध करें ॥ ५७ ॥

दक्षेत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । अश्विनौ देवते ।

गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

दस्त्रा युवाकवः सुता नासत्या वृक्तबर्हिषः ।
आ यातश्च रुद्रवर्त्तनी ॥ ५८ ॥ तम्प्रुत्नथा । अ-
यं वेनः । *

दस्त्रा । युवाकवः । सुताः । नासत्या । वृक्तबर्हिषः ।
इति वृक्तबर्हिषः । आ । यातम् । रुद्रवर्त्तनी इति
रुद्रवर्त्तनी ॥ ५८ ॥

पदार्थः—(दस्त्रा) दुष्टानां निवारकौ (युवाकवः)
ये युवां कामयन्ते ते (सुताः) निष्पन्नाः (नासत्या) अ-
विद्यमानासत्याचरणौ (वृक्तबर्हिषः) वृक्तं वर्जितं बर्हि-
र्येस्ते (आ) (यातम्) समन्तात् प्राप्नुतम् (रुद्रवर्त्त-
नी) रुद्रस्य वर्त्तनिरिव वर्त्तनिर्योस्तौ ॥ ५८ ॥

* (अ० ७ मं १२ । १६) में कहे दो मन्त्रों की प्रतीकें यहां कर्मकाण्ड विशेष में का-
म भावों के लिये रखी हैं ।

अन्वयः—हे नासत्या रुद्रवर्चनी दक्षा ये वृक्तबर्हिषो युवाकवः सुताः सन्ति तान् युवामायानम् ॥ ५८ ॥

भावार्थः—विदुषां योग्यतास्ति ये विद्याः कामयन्ते तेभ्यो विद्या दधुः ॥ ५८ ॥

पदार्थः—हे (नासत्या) असत्यः आचरण से पृथक् (रुद्रवर्चनी) दुष्ट रोदक न्यायाधीश के मुख्य आचरण वाले (दखा) दुष्टों के निवारक विद्वानो ! जो (वृक्तबर्हिषः) यज्ञ से पृथक् अर्थात् भोजनार्थ (युवाकवः) तुम को चाहने वाले (सुताः) सिद्ध किये पदार्थ हैं उनको तुम लोग (आ, यातम्) अच्छे प्रकार प्राप्त होओ ॥ ५८ ॥

भावार्थः—विद्वानों को योग्य है कि जो विद्याओं की कामना करते हैं उनको विद्या दें ॥ ५८ ॥

विदद्यदीत्यस्य कुशिक ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

भुरिक् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ।

अथ स्त्री किं कुर्यादित्याह ॥

अब स्त्री क्या करे इस वि० ॥

विदद्यदीं सरमां रुग्णामदेर्महि पार्थः पूर्व्यं
सध्र्यक्कः । अग्रन्नयत्सुपद्यत्तराणामच्छा रवं प्र-
थमा जानती गात् ॥ ५९ ॥

विदत् । यदि । सरमा । रुग्णम् । अद्रेः । महि ।
पार्थः । पूर्व्यम् । सध्र्यक् । करितिकः । अग्रम् । नयत् ।
सुपदीति सुऽपदी । अक्षराणाम् । अच्छे । रवम् ।
प्रथमा । जानती । गात् ॥ ५९ ॥

पदार्थः—(विदत्) जानीयात् । अडभावः । (यदि)
 अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (सरमा) समानं रमा रम-
 णामस्याः सा (रुग्णाम्) रोगिणम् (अद्रेः) मेघात् (महि)
 महत् (पाथः) अन्नम् (पूर्व्यम्) पूर्वलब्धम् सधूचक्
 यः सहाज्वतीति सः (कः) कुर्यात् (अग्रम्) पुरः
 (नयत्) प्राप्नुवत् (सुपदी) शोभना पादा यस्याः सा
 (अक्षराणाम्) (अच्छ) सम्यक् । अत्र निपातस्य
 चेति दीर्घः (रवम्) शब्दम् (प्रथमा) प्रख्याता (जानती)
 विज्ञानवती (गात्) प्राप्नोतु ॥ ५९ ॥

अन्वयः—यदि सरमा प्रथमा सुपद्यक्षराणां रवं जानती रुग्णं विददग्रम् ।
 तसधूचक् पूर्व्यं महाद्रेरुत्पन्नं पाथः कः कुर्यात्प्राप्तिमच्छ गात्तर्हि सा सर्वं सुखमा-
 प्नुयात् ॥ ५९ ॥

भावार्थः—या स्त्री वैद्यवत्सर्वेषां हितकारिण्यौषधतद्वत् सादुं शक्नुया-
 द्यथायेभ्यं भाषणं विजानीयात्तमोत्तमं सुखं सततमाप्नुयात् ॥ ५९ ॥

पदार्थः—(यदि) जो (सरमा) पति के अनुकूल रमण करने वाली (प्रथमा)
 प्रख्यात (सुपदी) सुन्दर पगों वाली (अक्षराणाम्) अकारादि वर्णों के (रवम्)
 बोलने को (जानती) जानती हुई (रुग्णम्) रोगी प्राणी को (विदत्) जाने
 (अग्रम्) आगे (नयत्) पहुंचाने वाला (सधूचक्) साथ प्राप्त होता (पूर्व्यम्)
 प्रथम के लोगों ने प्राप्त किये (महि) महागुण युक्त (अद्रेः) मेघ से उत्पन्न हुए
 (पाथः) अन्न को (कः) करे अर्थात् भोजनार्थ सिद्ध करे और पति को (अच्छ)
 अच्छे प्रकार (गात्) प्राप्त होवे तो वह सुख को पावे ॥ ५९ ॥

भावार्थः—जो स्त्री वैद्य के तुल्य मन की हितकारिणी औषधि के तुल्य अन्न
 बनाने को समर्थ हो और यथायोग्य बोलना भी जाने वह उत्तम सुख को निरन्तर
 पावे ॥ ५९ ॥

नहीत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । वैश्वानरो देवता ।

भुरिक् त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ मनुष्याः कथं मोक्षमाप्नुवन्तीत्याह ॥

अथ मनुष्य कैसे मोक्ष को प्राप्त होते हैं इस वि० ॥

न॒हि स्प॒श॒मवि॑दन्न॒न्यम॒स्माद्वै॒श्वान॒रात्पु॒रए॒ता-
र॒म॒ग्नेः । ए॒मे॒नम॒वृ॒धन्न॒मृ॒ता अ॒मर्त्यं॑ वै॒श्वान॒रं-
क्षेत्र॑जित्याय दे॒वाः ॥ ६० ॥

न॒हि । स्प॒श॒म् । अ॒वि॒दन् । अ॒न्यम् । अ॒स्मात् ।
वै॒श्वान॒रात् । पु॒रऽए॒तार॒मि॒ति पु॒रऽए॒तार॒म् । अ॒ग्नेः । आ॒
ई॒म् । ए॒नम् । अ॒वृ॒धन् । अ॒मृ॒ताः । अ॒मर्त्य॑म् । वै॒श्वान॒रम् ।
क्षेत्र॑जित्याय । दे॒वाः ॥ ६० ॥

पदार्थः—(नहि) (स्पशम) दूतम् (अविदन्) विजान-
न्ति (अन्यम्) (अस्मात्) (वैश्वानरात्) सर्वनरहितकरात्
(पुरएतारम्) अग्रे गन्तारं शीघ्रकारिणम् (अग्नेः) पा-
वकात् (आ) (ईम) सर्वतः (एनम्) (अवृधन्) वर्द्धयन्ति
(अमृता) मृत्युधर्मरहिताः (अमर्त्यम्) मृत्युधर्मरहितम् (वै-
श्वानरम्) विश्वस्य नायकम् (क्षेत्रजित्याय) यया क्रियया
क्षेत्राणि जयन्ति तस्या भावाय (देवाः) विद्वांसः ॥ ६० ॥

अन्वयः-येऽमृता देवा अमर्त्य वैश्वानरं चैत्रनिस्त्यार्यं नामावृधन्त ईमस्मा-
द्वैश्वानरादग्नेः पुरएतारमन्यं स्पर्शं न ह्यविदन् ॥ ६० ॥

भावार्थः-ये नाशोत्पात्तिरहिता मनुष्यदेहधरा जीवा विजयायोत्पत्तिनाश-
हितं जमत्स्वामिनं परमात्मानमुपास्यातो भिन्नं तदुपासन्ते ते बन्धं विहाय
मोक्षमभिगच्छेयुः ॥ ६० ॥

पदार्थः-जो (अमृताः) आत्मस्वरूप से मरणधर्म रहित (देवाः) विद्वान् लोग
(अमर्त्यम्) नित्य व्यापक रूप (वैश्वानरम्) सब के चलाने वाले (एतम्) इस अग्नि को
(चैत्रनिस्त्याय) जिस क्रिया से सैतों को जीतते उस भूमि राज्य के होने के लिये (आ,
अवृधन्) अच्छे प्रकार बढ़ाते हैं वे (ईम्) सब ओर से (अस्मात्) इस (वैश्वानरात्) सब मनुष्यों
के हितकारी (अग्नेः) अग्नि से (पुरएतारम्) पहिले पहुँचाने वाले (अन्यम्) भिन्न किसी
को (स्पर्शम्) बूत (नहि) नहीं (अविदन्) जानते हैं ॥ ६० ॥

भावार्थः-जो उत्पत्ति नाश रहित मनुष्य देहधारी जीव विजय के लिये उत्पत्ति
नाश रहित जगत् के स्वामी परमात्मा की उपासना कर उस से भिन्न की उस के तुल्य
उपासना नहीं करते हैं वे बन्ध को छोड़ मोक्ष को प्राप्त होंगे ॥ ६० ॥

उग्रेत्यस्य भरद्वाज ऋषिः । इन्द्राग्नी देवते ।

निष्पृद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

सभासेनेशौ किं कुर्यातामित्याह ॥

अथ सभा सेनापति क्या करें इस वि० ॥

उग्रा विघनिना मृधऽइन्द्राग्नी हवामहे । ता
नौ मृडात ईदृशौ ॥ ६१ ॥

उग्रा । विघनिनेति विघनिना । मृधः । इन्द्राग्नीऽ
इतीन्द्राग्नी । हवामहे । ता । नः । मृडातः । ईदृशौ ॥ ६१ ॥

पदार्थः-(उग्रा) उग्रबलौ तेजस्विस्वभावौ । अत्र विभक्ते
लुक्सांहितायामिति दीर्घः (विघनिना) विशेषेण हन्तारौ

(मृधः) हिंसकान् (इन्द्राग्नी) सभासेनावीशौ (हवामहे)
आह्वयामः (ता) तौ (नः) अस्मान् (मृडातः) सुख-
यतः (ईदृशे) ईदृगूलक्षणे सङ्ग्रामादिव्यवहारे ॥ ६१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! वयं यावुञ्च मृधो विघनिनेन्द्राग्नी हवामहे ता ईदृशे
नोऽस्मान्मृडातः ॥ ६१ ॥

भावार्थः—यौ सभासेनाध्यक्षा पक्षपातं विहाय बलं वर्द्धयित्वा शत्रून् वि-
जयन्ते ते सर्वेषां सुखप्रदौ भवतः ॥ ६१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! हम जिन (उग्र) अधिक बली तेजस्वी स्वभाव वाले (मृधः)
और हिंसकों को (विघनिना) विशेष कर मारने हारे (इन्द्राग्नी) सभा सेनापति को
(हवामहे) बुलाते हैं (ता) वे (इदृशे) इस प्रकार के संग्रामादि व्यवहार में (नः)
हम लोगों को (मृडातः) सुखी करते हैं ॥ ६१ ॥

भावार्थः—जो सभा और सेना के अध्यापक पक्षपात को छोड़ बल को बढ़ा के
शत्रुओं को जीतते हैं वे सब को सुख देने वाले होते हैं ॥ ६१ ॥

उपास्मावित्यस्य देवल ऋषिः । सोमो देवता ।

निचृद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथाध्यापकाध्येतारः कथं वर्तेरन्नित्याह ॥

अब पढ़ने पढ़ाने वाले कैसे वर्तें इस वि० ॥

उपास्मै गायता नरः पर्वमानायेन्दवे । अभि
देवाँर ॥ इयक्षते ॥ ६२ ॥

उप । अस्मै । गायत । नरः । पर्वमानाय । इन्दवे । अ-
भि । देवान् । इयक्षते ॥ ६२ ॥

पदार्थः—(उप) (अस्मै) (गायत) शास्त्राणि पाठयत । अत्र संहितायामिति दीर्घः (नरः) नायकाः (पवमानाय) पवित्रकर्त्रे (इन्द्रवे) ऋजवे विद्यार्थिने (देवान्) विदुषः (इयक्षते) यष्टुं सत्कर्तुमिच्छते । अत्र छान्दसो वर्णालोप इत्यभ्यासयकारलोपः ॥ ६२ ॥

अन्वयः—हे नरो यूयं देवानभीगच्छतेऽस्मै पवमानायन्दव उपगायत ॥ ६१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा जिज्ञासवोऽध्यापकान् सन्तुष्टान् कर्तुमिच्छन्ति तथाऽध्यापका अपि तानध्यापयितुमिच्छेयुः ॥ ६१ ॥

पदार्थः—हे (नरः) नायक अध्यापकादि लोगो तुम लोग (देवान्) विद्वानों का (अग्नि) सब ओर से (इयच्छते) सत्कार करना चाहने हुए (अस्मै) इस (पवमानाय) पवित्र करने हारे (इन्द्रवे) कोमल विद्यार्थी के लिये (उपगायत) निकटस्थ हो के शास्त्रों को पढ़ाया करो ॥ ६२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे जिज्ञासु लोग अध्यापकों को सन्तुष्ट करना चाहते हैं वैसे अध्यापक लोग भी उन को पढ़ाने की इच्छा रखता करें ॥ ६१ ॥

ये त्वेत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ राजधर्मविषयमाह ॥

अथ राजधर्म वि० ॥

ये त्वाहिहत्ये मघवन्नवर्द्धन्ये शाम्बरे हरिवो
ये गविष्ठौ । ये त्वा नूनमनुमदन्ति विप्राः पि-
बेन्द्र सोमश्च सर्गणो मरुद्भिः ॥ ६३ ॥

ये । त्वा । अहिहत्यऽ इत्यहिऽहत्ये । मघवन्निति
मघऽवन् । अवर्द्धन् । ये । शाम्बरे । हरिवऽइति हरिऽ
वः । ये । गविष्ठाविति गोऽईष्टौ । ये । त्वा । नूनम् ।
अनुमदन्तीत्यनुऽमदन्ति । विप्राः । पिब । इन्द्र । सोमम् ।
सगणऽइति सऽगणः । मरुद्विरिति मरुत्ऽभिः ॥ ६३ ॥

पदार्थः—(ये) (त्वा) त्वाम् (अहिहत्ये) अहेर्मेघस्य ह-
त्या हननं यस्मिँस्तस्मिन् (मघवन्) परमपूजितधनयुक्त
सेनापते (अवर्द्धन्) वर्द्धयेयुः (ये) (शाम्बरे) शाम्बरस्य मे-
घस्याऽयं सङ्ग्रामस्तस्मिन् (हरिवः) प्रशस्ता हरयः किर-
णा इवाऽश्वा विद्यन्ते यस्य तत्सम्बुद्धौ (ये) (गविष्टौ)
गवां किरणानां सङ्गत्याम् (ये) (त्वा) त्वाम् (नूनम्)
निश्चितम् (अनु, मदन्ति) आनुकूल्येन दृष्यन्ति (विप्राः)
मेधाविनः (पिब) (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त विद्वन् (सोमम्)
सदौषधिरसम् (सगणः) गणैः सह वर्तमानः (मरुद्विः)
वायुभिरिव मनुष्यैः ॥ ६३ ॥

अन्वयः—हे मघवन् ! ये विप्रा अहिहत्ये गविष्टौ सूर्यमिव त्वावर्द्धन् । हे
हरिवो ! ये शाम्बरे विद्युतमिव त्वावर्द्धन् ये नूनं त्वामनुमदन्ति ये च त्वां रक्ष-
न्ति हे इन्द्र ! तेर्मरुद्विः सह सगणः सूर्योरसनिव मनुष्यैः सह सोमं पिब ॥ ६३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकतु०—यथा मेघमूर्धसङ्ग्रामे सूर्यस्यैव विजयां प्रा-
पते तथा मूर्ताणां विदुषाञ्च सङ्ग्रामे विदुषामेव विजयो भवति ॥ ६३ ॥

पदार्थः—हे (मघवन्) उत्तम पूजित धन वाले सेनापति ! (ये) जो (विप्राः) बुद्धिमान् लोग (अहिहत्ये) जहां मेघ का काटना और (गविष्टौ) किरणों की संगति है। उस संग्राम में जैसे किरणें सूर्य के तंज को वैसे (त्वा) आप को (अवर्धन्) उत्साहित करें । हे (हरिषः) प्रशंसित किरणों के तुल्य चिलकते चोड़ों वाले शूरवीर जन ! (यं) जो लोग (शाम्बरे) मेघ सूर्य के संग्राम में धिजुली के तुल्य (त्वा) आप को बढ़ावें (ये) जो (नूनम्) निश्चय कर आपकी (अनु, मदन्ति) अनुकूलता से आनन्दित होते हैं और (ये) जो आप की रक्षा करते हैं । हे (इन्द्र) उत्तम ऐश्वर्य वाले जन ! (मरुद्भिः) जैसे वायु के (सगणः) गण के साथ सूर्य रस को ग्रहण करे वैसे मनुष्यों के साथ (सोमम्) अष्ट भाषाधि रस को (पिब) पीजिये ॥१३॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे मेघ और सूर्य के संग्राम में सूर्य का ही विजय होता है वैसे मूर्ख और विद्वानों के संग्राम में विद्वानों का ही विजय होता है ॥१२॥

जनिष्ठा इत्यस्य गौरीविति ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं उसी वि० ॥

जनिष्ठा उग्रः सहसे तुरायं मन्द्र ओजिष्ठो
बहुलाभिमानः । अवर्द्धन्निन्द्रम्मरुतश्चिदत्रमाता
यद्वीरन्दधनद्वनिष्ठा ॥ ६४ ॥

जनिष्ठाः । उग्रः । सहसे । तुरायं । मन्द्रः । ओजिष्ठः ।
बहुलाभिमानः इति बहुलः अभिमानः । अवर्द्धन् ।
इन्द्रम् । मरुतः । चित् । अत्र । माता । यत् । वीरम् ।
दधनत् । धनिष्ठा ॥ ६४ ॥

पदार्थः—(जनिष्ठाः) जनयेः । अत्र लुङ्यङभावः
(उग्रः) तेजस्विस्वभावः (सहसे) बलाय (तुराय) शीघ्र-
त्वाय (मन्द्रः) स्तुत आनन्दप्रदः (ओजिष्ठः) अतिशयेन
ओजस्वी (बहुलाभिमानः) बहुलो बहुविधोऽभिमानो यस्य
सः (अवर्धन्) वर्धयेयुः (इन्द्रम्) सूर्यम् (मरुतः) वायवः
(चित्) इव (अत्र) अस्मिन् राज्यपालनव्यवहारे (माता)
जननी (यत्) यम् (वीरम्) शौर्यादिगुणायुक्तं पुत्रम् (द-
धनत्) अपोषयत् । अनकारागमश्छान्दसः (धनिष्ठा)
अतिशयेन धनिनी ॥ ६४ ॥

अन्वयः—हे राजन् ! धनिष्ठा माता यदीरं दधनदिन्द्रं मरुतश्चिदिव सभ्या
यं त्वामवर्धयन्तस् त्वमत्र सहसे तुराय उग्रो मन्द्र ओजिष्ठो बहुलाभिमानः सन्
मुखं जनिष्ठाः ॥ ६४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यः स्वयं ब्रह्मचर्येण शरीरात्मबलयुक्तो वि-
द्वान् स पुष्टान् प्रत्युग्रः कठिनस्वभावः श्रेष्ठं सोऽन्यस्वभावः सन् बहुमुखभ्याहतो
धर्मात्मा भूत्वा न्यायविनयाभ्यां राज्यं पालयेत् स सर्वतोऽभिवर्द्धेत ॥ ६४ ॥

पदार्थः—हे राजन् ! (धनिष्ठा) अत्यन्त धनवन्नी (माता) माता (यत्) जिस
(वीरम्) शूरतादि गुणायुक्त आप पुत्र को (दधनत्) पुष्ट करती रही और (चित्)
जैसे (इन्द्रम्) सूर्य को (मरुतः) वायु बड़ावे वैसे समासङ् लोग जिस आप को
(अवर्धन्) योग्यतादि से बढ़ावे सो आप (अत्र) इस राज्यपालन रूप व्यवहार में
(सहसे) बल और (तुराय) श्रद्धता के लिये (उग्रः) तेजस्वि स्वभाव वाले (मन्द्रः)
स्तुति प्रशंसा को प्राप्त आनन्द दाता (ओजिष्ठः) अतिशय पराक्रमी और (बहुलाभि-
मानः) अनेकप्रकार के पदार्थों के अभिमान वाले हुए मुख को (जनिष्ठाः) उत्पन्न कीजिये ॥ ६४ ॥

अर्थः—इस मन्त्र में उपसर्ग—जे स्वयं ब्रह्मचर्य से शरीरात्मबलयुक्त विद्वान् हुआ दुष्टों के प्रति कठिनस्वभाववाला अष्ट के विषय भिन्न स्वभाववाला होता हुआ बहुत उत्तम सत्त्वों से युक्त धर्मात्मा हुआ न्याय और विनय से राज्य की रक्षा करे वह सब ओर से बड़े ॥ १४ ॥

आ तू न इत्यस्य वामदेव ऋषिः । इन्द्रो देवता

गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह

किं उसी वि० ॥

आ तू न इन्द्र वृत्रहन्नस्माकमर्द्धमा गहि । महान्महीभिरुतिभिः ॥ ६५ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र वृत्रहन्निति वृत्रहन् । अस्माकम् । अर्द्धम् । आ । गहि । महान् । महीभिः । उतिभिरित्यतिभिः ॥ ६५ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् (तु) क्षिप्रम् । अत्र ऋचि-तुनु० इति दीर्घः (नः) अस्मान् (इन्द्र) परमैश्वर्यवान् (वृत्रहन्) शत्रूणां विनाशक (अस्माकम्) (अर्द्धम्) वर्धनम् (आ) (गहि) प्राप्नुहि (महान्) पूजनीयतमः (महीभिः) महतीभिः (उतिभिः) रक्षादिभिः ॥ ६५ ॥

अन्वयः—हे वृत्रहन्निन्द्र! त्वमस्माकमर्द्धमागहि महान् सम्महीभिरुतिभिर्नोऽस्मान् रक्षाधनत् ॥ ६५ ॥

अरवार्थः—अत्र पूर्वस्मात्प्रनामनदिति पदमनुवर्तते हे राजन्। यथा भवान-
स्माकं रक्षकोऽस्ति तथा वयमपि भवन्तं वर्द्धयेम। सर्वे वयं प्रीत्या मिलित्वा
दुष्टान्निवार्य भेदान् घनादघान् कुर्याम ॥ ६५ ॥

पदार्थः—हे (वृत्रहन्) शत्रुओं के विनाशक (इन्द्र) उत्तम ऐश्वर्य वाले राजन्।
आप (अस्माकम्) हम लोगों की (वर्द्धयेम) वृद्धि उन्नति को (आ, गहि) अच्छे प्रकार
प्राप्त हूजिये और (महान्) अत्यन्त पूजनीय हुए (महीभिः) बड़ी (ऊतिभिः) रक्षादि क्रिया-
ओं से (नः) हम को (तु, आ, दधनत) शीघ्र अच्छे प्रकार पुष्ट कीजिये ॥ ६५ ॥

आचार्यः—इस मन्त्र में पूर्व मन्त्र से (दधनत) इस पद की अनुवृत्ति आती है।
हे राजन्। जैसे आप हमारे रक्षक और वर्द्धक हैं वैसे हम लोग भी आप को बढ़ावें, सब
हम लोग प्रीति से मिल के दुष्टों को निवृत्त करके भेदों को घनादघ करें ॥ ६५ ॥

त्वमिन्द्रेत्यस्य नृमेध ऋषिः। इन्द्रो देवता।

भुरिगनुष्टुप् छन्दः। गान्धारः स्वरः।

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

त्वमिन्द्र प्रतूर्तिष्वभिः विश्वा असि स्पृधः। अ-
शस्तिहा जनिता विश्वतूरसि त्वन्तूर्य तरुण्य-
तः ॥ ६६ ॥

त्वम्। इन्द्र। प्रतूर्तिष्विति प्रतूर्तिषु। अभि। वि-
श्वाः। असि। स्पृधः। अशस्तिहेत्यशस्तिऽहा। ज-
निता। विश्वतूरिति विश्वतूः। असि। त्वम्। तूर्य।
तरुण्यतः ॥ ६६ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (इन्द्र) परमैश्वर्यशाली (प्रतूर्तिषु) हन-
नकर्मसु सङ्ग्रामेषु (अभि) (विश्वाः) सर्वाः (असि) भव-

सि (स्पृधः) स्पृधमाना ईर्ष्यायुक्ताः शत्रुसेनाः (अशस्तिहा)
 अप्रशंसानां दुष्टानां हन्ता (जनिता) सुखानि प्रादुर्भावुकः
 (विश्वतूः) विश्वान् शत्रून् तूर्यति हिनस्ति सः (असि) (त्वम्)
 (तूर्य) हिंधि (तरुष्यतः) हनिष्यतः शत्रून् ॥ ६६ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र! यतस्त्वं प्रतूर्तिषु विश्वा स्पृधोऽभ्यसि । अशस्तिहा जानि-
 ता विश्वतूस्तेस्त्वं विजयवानसि । तस्मात्तरुष्यतस्तूर्य ॥ ६६ ॥

भावार्थः—ये पुरुषा अभर्ष्यकर्मनिवर्त्तकाः सुखानां जनका युद्धविद्यासु कुश-
 लाः स्युस्ते शत्रून् विजेतुं शक्नुयुः ॥ ६६ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) इत्तम ऐश्वर्य देने वाले राजन्! जिस कारण (त्वम्) आप (प्र-
 तूर्तिषु) जिस में मारना होता उन संग्रामों में (विश्वाः) शत्रुओं की सब (स्पृधः) ईर्ष्या-
 युक्त सेनाओं (अभि, असि) तिरस्कार करते हो तथा (अशस्तिहा) जिन की कोई प्रशंसा
 न करे उन दुष्टों के हन्ता (जनिता) सुखों के उत्पन्न करने हारे (विश्वतूः) सब शत्रुओं
 को मारने वाले हुए (त्वम्) आप विजय वाले (असि) हो इस से (तरुष्यतः) हनना क-
 रने वाले शत्रुओं को (तूर्य) मारिये ॥ ६६ ॥

भावार्थः—जो राजपुरुष अभर्ष्ययुक्त कर्मों के निवर्त्तक सुखों के उत्पादक और
 युद्ध विद्या में कुशल हैं वे शत्रुओं को जीतने को समर्थ हों ॥ ६६ ॥

अनु ते शुष्ममित्यस्य नृमेघ ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

पङ्क्तिः छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अनु ते शुष्मं तुरयन्तमीयतुः क्षोणी शिशुं न
 मातरा । विश्वास्ते स्पृधः श्रथयन्त मन्यवे वृत्रं
 यदिन्द्र तूवसि ॥ ६७ ॥

अनु । ते । शुष्मम् । तुरयन्तम् । ईयतुः । क्षोणीऽइ-
ति क्षोणी । शिशुम् । न । मातरा । विश्वाः । ते । स्पृधः ।
अनथयन्त । मन्यवे । वृत्रम् । यत् । इन्द्र । तूर्वासि ॥६७॥

पदार्थः—(अनु) (ते) तव (शुष्मम्) शत्रूणां शो-
षकं बलम् (तुरयन्तम्) हिंसन्तम् (ईयतुः) गच्छतः (क्षो-
णी) स्वपरभूमी क्षोणीति पृथिवीना० निघं० १।१ (शि-
शुम्) बालकम् (न) इव (मातरा) मातापितरौ (विश्वाः)
अखिलाः (ते) तव (स्पृधः) अरिसेनाः (अनथयन्त)
अनथयन्ति हता भवन्ति । अत्राडभावः (मन्यवे) क्रो-
धात् । पञ्चम्यर्थे चतुर्थी (वृत्रम्) न्यायावरकं शत्रुम् (य-
त्) यम् (इन्द्र) शत्रुविदारक (तूर्वासि) हिनस्ति ॥६७॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! यस्य ते तुरयन्तं शुष्मं शिशुं मातरा न क्षोणी अन्वीय-
तुस्तस्य ते मन्यवे विश्वास्पृधः अनथयन्त यद्यं वृत्रं शत्रुं त्वं तूर्वासि स पराजि-
तो भवति ॥ ६७ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—येषां राजपुरुषाणां वृद्धाः पुष्टा युद्धं प्रतिजानानाः
सेनाः स्युस्ता सर्वत्र विजयमाप्नुयुः ॥ ६७ ॥

पदार्थः— हे (इन्द्र) शत्रुओं के नाशक राजन् ! जिस (ते) आप के (तुर-
यन्तम्) शत्रुओं को मारते हुए (शुष्मम्) शत्रुओं को सुखाने हारे बल को (शिशुम्)
बालक को (मातरा) माता पिता (न) के समान (क्षोणी) अपनी पराई भूमि
(अनु , ईयतुः) अनुकूल प्राप्त होती उस (ते) आप के (मन्यवे) क्रोध से (वि-
श्वः , स्पृधः) सब शत्रुओं की ईर्ष्या करने हारी सेना (अनथयन्त) नष्ट भष्ट मारी
जाती हैं (यत्) जिस (वृत्रम्) न्याय के निरोधक शत्रु को आप (तूर्वासि) मार-
ते हो वह पराजित हो जाता है ॥ ६७ ॥

भाष्यार्थः—इस मंत्र में उपमात्मक—जिन राज पुरुषों की वृद्ध पुष्ट सुद्ध की प्र-
तिष्ठा करती हुई सेना हों वे सर्वत्र विजय को प्राप्त होंगे ॥ ६७ ॥

यज्ञ इत्यस्य कुरुस ऋषिः । आदित्या देवताः ।

निष्पृज्जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही वि० ॥

यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्नमादित्यासो भव-
तामृडयन्तः । आबोऽर्वाची सुमतिर्ववृत्याद-
होश्चिद्या वरिवो वित्तरासन्त ॥ ६८ ॥

यज्ञः । देवानाम् । प्रति । एति । सुम्नम् । आदि-
त्यासः । भवत । मृडयन्तः । आ । वः । अर्वाची ।
सुमतिरिति सुम्नतिः । ववृत्यात् । अहोः । चित् ।
या । वरिवोवित्तरेति वरिवोवित्तरा । असन्त ॥ ६८ ॥

पदार्थः—(यज्ञः) सङ्गन्तव्यः सङ्ग्रामादिव्यवहारः
(देवानाम्) विदुषाम् (प्रति) (एति) प्राप्नोति (सु-
म्नम्) सुखं कर्तुम् (आदित्यासः) सूर्यवत्तेजस्विनः (भ-
वत) । अत्र संहितायामिति दीर्घः (मृडयन्तः) सुखयन्तः
(आ) (वः) युष्माकम् (अर्वाची) अस्मदभिमुखी
(सुमतिः) शोभना प्रज्ञा (ववृत्यात्) आवर्तताम् ।
वृतु धातोर्लिङि विकरणात्मनेपदव्यत्ययेन श्लुर्द्वित्वं च
(अहोः) अपराधिनः (चित्) अपि (या) (वरिवोवित्तरा)
यातिशयेन परिचरणलब्धी (असन्त) स्यात् ॥ ६८ ॥

अन्वयः—हे आदित्यासः पूर्णविद्या यूयं यथा देवानां यज्ञो सुम्नं प्रत्येति तथा मृडयन्तो भवत । यथा वो वरिवो वित्तराऽर्वाची सुपातिराववृत्त्यादं होभि-
त्तया सुखकरी असत् ॥ ६८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यस्य देशस्य मध्ये पूर्णविद्या राजकर्मकराः
स्युस्तत्र सर्वेषामेका मतिर्भूत्वा सुखमत्यन्तं वर्धेत ॥ ६८ ॥

पदार्थः—हे (आदित्यासः) सूर्यवतेजस्वी पूर्णविद्या वाले लोगो ! जैसे (देवानाम्)
विद्वानों का (यज्ञः) संगति के योग्य संग्रामादि व्यवहार । सुम्नम्) सुख करने को
(प्रत्येति) उलटा प्राप्त होता है वैसे (मृडयन्तः) सुखी करने वाले
(भवत) होवो । जैसे (वः) तुम्हारी (वरिवोवित्तरा) अत्यन्त सेवा को प्राप्त (अ-
र्वाची) हमारे अनुकूल (सुमतिः) उत्तम बुद्धि (आ, ववृत्त्यात्) अच्छे प्रकार वर्ते
(अंहोः) अपराधी की (चित्) भी वैसे सुख करने वाली हमारे अनुकूल बुद्धि (अ-
सत्) होवे ॥ ६८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जिस देश में पूर्ण विद्या वाले राज कर्मचा-
री हों वहां सब की एक मति हो कर अत्यन्त सुख बढ़े ॥ ६८ ॥

अदब्धेभिरित्यस्य भरद्वाज ऋषिः । सविता देवता ।

निचृज्जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अदब्धेभिः सवितः प्रायुभिष्ट्वं शिवेभिर्द्व
परि पाहि नो गयम् । हिरण्यजिह्वः सुविताय
नव्यसे रक्षामार्किनोऽ अघशंश्च ईशत ॥ ६९ ॥

अदब्धेभिः । सुवितरिति सवितः । पायुभिरिति
पायुभिः । त्वम् । शिवेभिः । अद्य । परि । पाहि । नः ।
गयम् । हिरण्यजिह्वऽ इति हिरण्यजिह्वः । सुविताय ।
नव्यसे । रक्ष । मार्किः । नः । अघशंसः । ईशत ॥६१॥

पदार्थः—(अदब्धेभिः) अहिंसितैः (सवितः) अनेकप-
दार्थोत्पादकतेजस्विन् विद्वन् राजन्! (पायुभिः) रक्षणेः
(त्वम्) (शिवेभिः) कल्याणकारकैः (अद्य) (परि) (पाहि)
रक्ष (नः) अस्माकम् (गयम्) प्रशंसनीयमपत्यं धनं गृ-
हं वा । गय इत्यपत्यनाम निघं० २ । २ धननाम २ । १०
गहनाम च ३ । ४ (हिरण्यजिह्वः) हिरण्यं हितरमणीया जिह्वा
वावधस्य सः । हितरमणम्भवतीति वा हृदयरमणम्भवतीति
वानिरु० २ । १० जिह्वेति वाङ्ना० निघं० १ । ११ (सुविताय) ऐश्वर्या-
य (नव्यसे) अतिशयेन नवीनाय (रक्ष) अत्र द्रव्यचोतस्तिष्ठ
इति दीर्घः (मार्किः) निषेधे (नः) अस्मान् (अघशंसः)
अघस्य पापस्य स्तोता चोरः (ईशत) समर्थो भवेत् ॥६१॥

अन्वयः—हे सवितस्त्वमदब्धेभिः शिवेभिः पायुभिरद्य नो गयं परि पाहि
हिरण्यजिह्वः सन् नव्यसे सुविताय नो रक्ष यतोऽघशमो नो मार्किरीशत ॥६१॥

भावार्थः—प्रजाजनैः राजपुरुषा एवं सम्बोधनीया यूयमस्माकमपत्यधनगृहा-
दीनां पदार्थानां रक्षणेन नवीनं नवीनभैश्वर्यं प्रापय्यास्मभ्यं पीडाप्रदानदूरे
रक्षत ॥ ६२ ॥

पदार्थः—हे (सवितः) अनेक पदार्थों के उत्पादक तेजस्वि विद्वन् राजन्! (त्वम्) आप (अदब्धेभिः) अहिंसित (शिवेभिः) कल्याणकारी (पायुभिः) रक्षाओं से (अद्य) आज (नः) हमारे (गयम्) प्रशंसा के योग्य सन्तान, धन और घर की (परि, पाहि) सब ओर से रक्षा कीजिये (हिरण्यजिह्वः) सब के हित में रमण करने योग्य वाणी वाले हुए आप (नव्यसे) अत्यन्त नवीन (सुविताय) ऐश्वर्य के (नः) हमारी (रक्ष) रक्षा कीजिये जिस से (अघशंसः) पाप की प्रशंसा करने वाला दुष्ट चोर हम पर (माकिः) न (ईशत) समर्थ होवे ॥ ६ ॥

भावार्थः—प्रजा जनों को राजपुरुषों से ऐसा सम्बोधन करना चाहिये कि तुम लोग हमारे सन्तान, धन, घर और पदार्थों की रक्षा से नवीन २ ऐश्वर्य को प्राप्त करा के हम को पीड़ा देने वाले दुष्टों से दूर रक्खो ॥ ६६ ॥

प्रवीरयेत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः वायुर्देवता ।

विराट् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

प्र वीरया शुचयो दद्रिरे वामध्वर्युभिर्मधुम-
न्तः सुतासः । वह वायो नियुतो याह्यच्छा पिब
सुतस्यान्धसो मदाय ॥ ७० ॥

प्र । वीरयेति वीरऽया । शुचयः । दद्रिरे । वाम । अ-
ध्वर्युभिरित्यध्वर्युऽभिः । मधुमन्तऽइति मधुऽमन्तः । सु-
तासः । वह । वायोऽइति वायो । नियुतऽइति निऽ-
युतः । याहि । अच्छ । पिब । सुतस्य । अन्धसः ।
मदाय ॥ ७० ॥

पदार्थः— (प्र) (वीरया) वीरयुक्तया (शुचयः) प-
वित्राः (दद्विरे) विदीर्णान् कुर्यन्ति । द्यत्ययेनात्रात्मने-
पदम् (वाम्) युवयोः राजप्रजाजनयोः (अध्वर्युभिः)
हिंसाऽन्यायवर्जितैः सह (मधुमन्तः) प्रशस्तविज्ञानयुक्ताः
(सुतासः) विद्यासुशिक्षाभ्यां निष्पन्नाः (वह) प्रापय
(वायो) वायुवद्वर्त्तमान बलिष्ठ राजन् ! (नियुतः) नि-
तरां मिश्रितामिश्रितान् वाय्वादिगुणान् (याहि) प्राप्नुहि
(अच्छ्) सम्यक् । अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (पिब)
अत्र द्व्यचोतस्तिङ् इति दीर्घः (सुतस्य) निष्पन्नस्य (अ-
न्धसः) अन्नस्य (मदाय) आनन्दाय ॥ ७० ॥

अन्वयः—हे राजप्रजाजनौ ! ये वां मधुमन्तः सुतासः शुचयो जना अध्वर्युभिः
वीरया सेनया शत्रून् प्र दद्विरे तैः सह हे वायो ! त्वं नियुतः वह अच्छ् वाहि मदाय
सुतस्याभसो रसं च पिब ॥ ७० ॥

भावार्थः—ये पवित्राचरणा राजप्रजाभक्ता विज्ञानवन्तो वीरसेनया शत्रून्
विहणन्ति तात् प्राप्य राजाऽऽनन्दितो भवेत् । यथा स्वस्मा आनन्दमिच्छतश्च रा-
जप्रजाजनेभ्योऽपि काङ्क्षेत ॥ ७० ॥

पदार्थः—हे राज प्रजा जनो ! जो (वाम्) तुम दोनों के (मधुमन्तः) प्रश-
सित ज्ञान युक्त (सुतासः) विद्या और उत्तम शिक्षा से सिद्ध किये गये (शुचयः)
पवित्र मनुष्य (अध्वर्युभिः) हिंसा और अन्याय से पर्यङ्क रहने वालों के साथ (वी-
रया) वीर पुरुषों से युक्त सेना से शत्रुओं को (प्र, दद्विरे) अच्छे प्रकार विदीर्ण
करते हैं उन के साथ हे (वायो) वायु के सदृश वर्त्तमान बलिष्ठ राजन् ! आप (नियुतः)
निरन्तर संयुक्त वियुक्त होने वाले वायु आदि गुणों को (वह) प्राप्त कीजिये । और (अच्छ्,
याहि) अच्छे प्रकार प्राप्त हुईये तथा (मदाय) आनन्द के लिये (सुतस्य) सिद्ध किये
हुए (अन्धसः) अन्न के रस को (पिब) पीजिये । ॥ ७० ॥

भावार्थः—जो पवित्र आचरण करने वाले राजप्रजा के हितैषी विद्वान युक्त पुरुष वीरों की सेना से शत्रुओं को विदीर्ण करते हैं उन को प्राप्त होके राजा आनन्दित होवे । राजा जैसा अपने लिये आनन्द चाहे वैसा राजप्रजानों के लिये भी चाहे ॥७०॥

गाव इत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । मित्राश्वरुणौ देवते ।

गायत्रीछन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ पृथिवीसूर्यौ कीदृशावित्याह ॥

अब पृथ्वी सूर्य कैसे हैं इस वि० ॥

गाव उपावतावतं मही यज्ञस्य रप्सुदां । उभा
कर्णां हिरण्यया ॥७१॥

गावः । उप । अवत । अवतम् । महीऽइति मही ।
यज्ञस्य । रप्सुदां । उभा । कर्णां । हिरण्यया ॥७१॥

पदार्थः—(गावः) किरणाः (उप) (अवत) रक्षत (अव-
तम्) कूपम् (मही) द्यावापृथिव्यौ (यज्ञस्य) सङ्गतस्य सं-
सारस्य (रप्सुदा) सुरूपप्रदे (उभा) उभे (कर्णां) कर्णौ ।
(हिरण्यया) ज्योतिष्प्रचुरे ॥ ७१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या! यथारप्सुदा उभा कर्णां हिरण्यया मही यज्ञस्यावत-
मिव रक्षिके भवतो गावश्च रक्षकाः स्तुस्तथैतान् यूयमुपावत ॥ ७१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा कृषीबलाः कृषोदकेन क्षेत्राण्यारामाँश्च
संरक्ष्य श्रीमन्तो भवन्ति तथा पृथिवीसूर्यौ सर्वेषां श्रीकारके भवतः ॥ ७१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे (रघुदा) सुन्दर रूप देने वाले (उभा) दोनों (कर्णा) कार्यसाधक (हिरण्यया) ज्योतिःस्वरूप (मही) महत्परिमाण वाले सूर्य पृथिवी (यज्ञस्य) संगत संसार के (अवतम्) कूप के तुल्य रक्षा करने वाले होते और (गावः) किरण भी रक्षक होंगे । वैसे इन की तुम लोग (उप, अवत) रक्षा करो ॥ ७१ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे किसान लोग कूप के जल से खेतों और बाटिकाओं की सम्यक् रक्षा कर धनवान् होते वैसे पृथिवी सूर्य सब के धन कारक होते हैं ॥ ७१ ॥

काव्ययोरित्यस्य दक्ष ऋषिः ! विद्वान् देवता ।

निचूद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथाऽध्यापकोपदेशक विषयमाह ॥

अब अध्यापक और उपदेशक के वि० ॥

काव्ययोरानेपु क्रत्वा दक्षस्य दुरोणे । रिशा-
दशा सधस्थऽआ ॥ ७२ ॥

काव्ययोः । आजानेष्वित्याऽजानेषु । क्रत्वा । दक्ष-
स्य । दुरोणे । रिशादसा । सधस्थऽइति सधस्थे ।
आ ॥ ७२ ॥

पदार्थः—(काव्ययोः) कविभिर्विद्वद्भिर्निर्मितयोर्व्यवहार-
परमार्थप्रतिपादकयोर्ग्रन्थयोः (आजानेषु) समन्ताज् जा-
यन्ते विद्वांसोयैस्तेषु पठनपाठनादि व्यवहारेषु (क्रत्वा)
प्रज्ञया कर्मणा वा (दक्षस्य) कुशलस्य जनस्य (दुरोणे) गृहे
(रिशादसा) अविद्यादिदोषनाशकावध्यापकोपदेशकौ (स-
धस्थे) सह तिष्ठन्ति यत्र (आ) समन्तात् ॥ ७२ ॥

अन्वयः—हे रिशादसा ! काव्ययोरानेपु कृत्वा दक्षस्य सधस्थे दुरोणे युवामागच्छतम् ॥ ७२ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ! यावदध्यापकोपदेशकौ राजप्रजाजनान् प्राज्ञान्वलयुक्तानरोगान्परस्परास्मिन् प्रीतिमतो धर्मात्मनः पुरुषार्थिनः संपादयेतां तौ पितृवत्सत्कर्तव्यौस्तः ॥ ७२ ॥

पदार्थः—हे (रिशादसा) अविद्यादि दोषों के नाशक अध्यापक उपदेशक लोगों! (काव्ययोः) कवि विद्वानों ने बनाये व्यवहार परमार्थ के प्रतिपादक ग्रन्थों के (आज्ञानेषु) जिन से विद्वान् होते उन पठनपाठनादि व्यवहारों में (कृत्वा) बुद्धि से वा कर्म करके (दक्षस्य) कुशल पुरुष के (सधस्थे) जिस में साथ मिल कर बैठें उस (दुरोणे) घर में तुम लोग (आ) आया करो ॥ ७२ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो! जो अध्यापक तथा उपदेशक लोग राजा प्रजा जनो को बुद्धिमान बलयुक्त नीरोग आपस में प्रीति वाले धर्मात्मा और पुरुषार्थी करें वे पिता के तुल्य सत्कार करने योग्य हैं ॥ ७२ ॥

दैव्यावित्यस्य दक्ष ऋषिः । अध्वर्यूं देवते ।

निचृद्गायत्री छन्दः षड्जः स्वरः ॥

अथ याननिर्माणविषयमाह ॥

अथ यान बनाने का वि० ॥

दैव्यावध्वर्यू आ गतं रथेन सूर्यत्वचा । मध्वा
यज्ञं समञ्जाथे ॥ ७३ ॥ तम्प्रत्नथा अयं वेनः *

दैव्यौ । अध्वर्यू इत्यध्वर्यू । आ । गतम् । रथेन ।
सूर्यत्वचेति सूर्यत्वचा । मध्वा । यज्ञम् । सम् । अ-
ञ्जाथऽ इत्यञ्जाथे ॥ ७३ ॥

* यहाँ मी (अ० ७ । म० १२ । १६) में पूर्व कहे दो मंत्रों की प्रतीक कर्मकाण्ड विशेष के लिये रखी है ॥

पदार्थः—(दैव्यौ) देवेषु विद्वत्सुकुशली (अध्वर्यू) आत्म-
नोऽध्वरमहिं सामिच्छन्तौ (आ) (गतम्) आगच्छतम् (रथेन)
रमणहेतुना यानेन (सूर्यत्वचा) सूर्य इव प्रदीप्ता त्वग्यस्य तेन
(मध्वा) मधुरभाषणेन (यज्ञम्) गमनारुयं व्यवहारम् (सम्)
(अज्जाये) प्रकटयतम् ॥ ७३ ॥

अन्वयः—हे दैव्यावध्वर्यू ! युवां सूर्यत्वचा रथेनागतम् आगतम् मध्वा यज्ञं
समज्जाये ॥ ७३ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यानि भूजलान्तरिक्षगमकानि सुशोभितानि सूर्यवत्प्रका-
शितानि यानानि निर्मातव्यानि तैरभीष्टाः कामाः साधनीयाः ॥ ७३ ॥

पदार्थः—हे (दैव्यौ) विद्वानों में कुशल प्रवीण (अध्वर्यू) अपने आत्मा को अ-
हिंसा धर्म चाहते हुए विद्वानो ! तुम दोनों (सूर्यत्वचा) सूर्य के तुल्य कान्ति वाले (रथेन)
आनन्द के हेतु यान से (आ, गतम्) आया करो और आकर (मध्वा) मधुर भाषण से
(यज्ञम्) चलने रूप व्यवहार को (सम्, अज्जाये) सम्यक् प्रकट किया करो ॥ ७३ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये पृथिवी जल और अन्तरिक्ष में ले चलने वाले उ-
त्तम शोभायमान सूर्य के तुल्य प्रकाशित यानों को बनायें और उन से अभीष्ट कामना-
ओं को सिद्ध करें ॥ ७३ ॥

तिरश्चीन इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सूर्यो देवता ।

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ विद्युद्विषयमाह ॥

अन विजुली के वि० ॥

तिरश्चीनो विततो गश्मिरैषामधः स्विदासी३-
दुपरि स्विदासी३त् । रेतोधाऽआसन्महिमानं-
ऽआसन्त्स्वधाऽअवस्तात्प्रयातिः पुरस्तात् ॥ ७४ ॥

तिरश्चीनः। विततऽइति विस्तृतः। रश्मिः। एषाम्।
अधः। स्वित्। आसीत्। उपरि। स्वित्। आसीत्। रेतो-
धाऽइति रेतःऽधाः। आसन्। महिमानः। आसन्। स्वधा।
अवस्तात्। प्रयतिरिति प्रयतिः। परस्तात् ॥ ७४ ॥

पदार्थः—(तिरश्चीनः) तिर्यग्गमनः (विततः) विस्तृतः
(रश्मिः) किरणो दीप्तिः (एषाम्) विद्युत्सूर्यादीनाम् (अ-
धः) अर्वाक् (स्वित्) अपि (आसीत्) अस्ति (उपरि)
(स्वित्) (आसीत्) अस्ति (रेतोधाः) ये रेतो वीर्यं दधति ते
(आसन्) सन्तु (महिमानः) पूज्यमानाः (आसन्) स्युः
(स्वधा) ये एवं दधति ते। अत्र विभक्तिलोपः (अवस्तात्) अ-
वरस्मात् (प्रयतिः) प्रयतनशीलं (परस्तात्) परस्मात् ॥७५॥

अन्वयः—हे मनुष्या! एषां तिरश्चीनो विततो रश्मिरधः स्विदासीदुपरि
स्विदासीदवस्तात्परस्ताच्च प्रयतिरस्ति तद्विज्ञानेन रेतोधा आसन् महिमानः स्वधा
सन्तो भवन्त उपकारका आसन् ॥ ७४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या! यस्या विद्युतो दीप्तिरन्तस्था सती सर्वेषु दिक्षु व्या-
प्ताऽस्ति सैव सर्वं दधातीति यूयं विजानीत ॥ ७४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो! (एषाम्) इन विद्युत् और सूर्य आदि की (तिरश्चीनः) तिरछे
गमन वाली (विततः) विस्तारयुक्त (रश्मिः) किरण वा दीप्ति (अधः) नीचे (स्वित्) भी
(आसीत्) है (उपरि) ऊपर (स्वित्) भी (आसीत्) है तथा (अवस्तात्) इधर से और
(परस्तात्) उधर से (प्रयतिः) प्रयतन वाली है उस के विज्ञान से (रेतोधाः) पराक्रम को
धारण करने वाले (आसन्) हों तथा (महिमानः) पूज्य और (स्वधा) अपने धनादि पदा-
र्थ के धारक होते हुए आप लोग उपकारी (आसन्) हूँजिये ॥ ७४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो! जिस बिजुली की दीप्ति सब के भीतर रहती हुई सब दि-
शाओं में व्याप्त है वही सब को धारण करती है ऐसा तुम लोग जानो ॥ ७४ ॥

आरोदसीत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । विद्वान् देवता ।

निचूज्जगतीछन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह

फिर उसी वि० ॥

आ रोदसीऽअपृणादा स्वर्महज्जातं यदेनमप-
सोऽअधारयन् । सोऽअध्वराय परिणीयते कवि-
रत्योन वाजसातये चनोहितः ॥ ७५ ॥

आ । रोदसीऽइति रोदसी । अपृणत् । आ । स्वः ।
महत् । जातम् । यत् । एनम् । अपसः । अधारयन् । सः ।
अध्वराय । परि । नीयते । कविः । अत्यः । न । वाजसा-
तयुऽइतिवाजसातये । चनोहितऽइति चनःऽहितः ॥७५॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् (रोदसी) द्यावापृथिव्यौ
(अपृणात्) पृणाति व्याप्नोति (आ) (स्वः) अन्तरिक्षम्
(महत्) (जातम्) (यत्) (एनम्) (अपसः) कर्माणि (अ-
धारयन्) धारयन्ति (सः) (अध्वराय) अहिंसारूपाय शि-
ल्पमयाय यज्ञाय (परि) सर्वतः (नीयते) प्राप्यते (कविः)
शब्दहेतुः (अत्यः) योऽततिव्याप्नोत्यध्वानं सोऽस्वः (न)
इव (वाजसातये) वाजस्य वेगस्य संभजनाय (चनोहितः)
चनसे पृथिव्याद्यन्नाय हितकारी । चन इत्यन्ननाम निरु०
६ । १६ ॥ ७५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! यद्यो विद्युद्रूपोऽग्नीरोदसी महज्जातं स्वरचाऽपृष्ठा-
देनमपस आधारयन् यश्च कविध्वराय बाजसातये चात्यो न विद्वद्भिः परिणीयते
स च नो हितोस्तीति यूयं विजानीत ॥ ७५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरनेकविधैर्विज्ञानकर्मभिर्विद्युद्विद्यां लब्ध्वा भूम्यादिषु व्याप्तो
विभाजकश्च साधितः सन् यानादीनां सद्यो गमयिताऽग्निः कार्येषूपयोक्तव्यः ॥ ७५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्ये ! (यत्) जो विद्युत् रूप अग्नि (रोदसी) सूर्यं पृथिवी और
(महत्) महान् (जातम्) प्रसिद्ध (स्वः) अन्तरिक्ष को (आ, अपृणत्) अच्छे प्रकार व्याप्त
होता (एनम्) इस अग्नि को (अपसः) कर्म (आ, आधारयन्) अच्छे प्रकार धारण कर-
ते तथा जो (कविः) शब्द होने का हेतु अग्नि (ध्वराय) अहिंसा नामक शिल्पविद्या
रूप यज्ञ के तथा (बाजसातये) वेग के सम्यक् सेवन के लिये (अत्यः) मार्ग को व्याप्त
होने वाले घोड़े के (न) समान विद्वानों ने (परि, नीयते) प्राप्त किया है (सः) वह (चनो
हितः) पृथिवी आदि अन्न के लिये हितकारी है ऐसा तुमज्जोग जानो ॥ ७५ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि अनेक प्रकार के विज्ञान और कर्मों से विजुली
रूप अग्नि की विद्या को प्राप्त होके भूमि आदि में व्याप्त विभागकर्ता साधन किया हुआ
यान आदि को शीघ्र पहुंचाने वाले अग्नि को कार्यों में उपयुक्त करें ॥ ७५ ॥

उक्थेभिरित्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । इन्द्राग्नी देवतं ॥

गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

कीदृशा जनाः सत्कारार्हाः स्युरित्याह ॥

कैसे मनुष्य सत्कार के योग्य हों इस वि० ॥

उक्थेभिर्वृत्रहन्तमाया मन्दानाचिदा गिरा।
आडूषैराविवांसतः ॥ ७६ ॥

उक्थेभिः । वृत्रहन्तमेति वृत्रहन्तमा । या । मन्दा-
ना । चित् । आ । गिरा । आङ्गूषैः । आविवासतः
इत्याऽविवासतः ॥ ७६ ॥

पदार्थः—(उक्थेभिः) प्रशंसनीयैः स्तुतिसाधकैर्वेद-
विभागैर्मन्त्रैः (वृत्रहन्तमा) अतिशयेन वृत्राणामावरका-
णा पापिनां हन्तारौ (या) यौ (मन्दाना) आनन्दप्रदौ
अत्र सर्वत्र विभक्तेर्डादेशः (चित्) इव (आ) समन्तात्
(गिरा) वाण्या (आङ्गूषैः) समन्ताद् घोषैः (आविवास-
तः) समन्तात्परिचरतः ॥ ७६ ॥

अन्वयः—या मन्दाना वृत्रहन्तमा सभासेनाध्यक्षौ चिदिव गिरा आङ्गू-
षैरुक्थेभिश्च शिन्पविज्ञानमाविवासतस्तावध्यापकोपदेशकौ मनुष्यैरासेवनीयौ ॥ ७६ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः सभासेनाध्यक्षवद्विद्यादिकार्यसाधकाः सूपदेशैः सर्वान्
विदुषः संपादयन्तः प्रवृत्ताः स्युस्तएव सर्वैः सत्कर्तव्या भवेयुः ॥ ७६ ॥

पदार्थः—(या) जो (मन्दाना) आनन्द देने वाले (वृत्रहन्तमा) धर्म का निरोध
करने हारे पापियों के नाशक समा सेनापति के (चित्) समान (गिरा) बाणी (आङ्गूषैः)
अच्छे घोष और (उक्थेभिः) प्रशंसा योग्य स्तुतियों के साधक वेद के भागरूप मन्त्रों से
शिल्प विज्ञान का (आविवासतः) अच्छे प्रकार सेवन करते हैं उन अध्यापक उपदेशकों
की मनुष्यों को (आ) अच्छे प्रकार सेवा करनी चाहिये ॥ ७६ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य समा सेनाध्यक्ष के तुल्य विद्यादि कार्यों के साधक सु-
न्दर उपदेशों से सब को विद्वान् करते हुए प्रवृत्त हों वेही सब को सत्कार करने योग्य
हैं ॥ ७६ ॥

उप न इत्यस्य सुहोत्रभृषिः । विश्वेदेवा देवताः ।

निष्कृदायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ पितरौ स्वसन्तानान् प्रति किं कुर्यातामित्याह ॥

अथ माता पिता अपने सन्तानों के प्रति क्या करें इस वि० ॥

उप नः सूनवो गिरः शृण्वन्त्वमृतस्य ये ।

सुमृडीका भवन्तु नः ॥ ७७ ॥

उप । नः । सूनवः । गिरः । शृण्वन्तु । अमृतस्य । ये ।

सुमृडीकाऽइति सुमृडीकाः । भवन्तु । नः ॥ ७७ ॥

पदार्थः—(उप) (नः) अस्माकम् (सूनवः) अपत्यानि (गिरः) (शृण्वन्तु) (अमृतस्य) नाशरहितस्य परमेश्वरस्य नित्यस्य वेदस्य वा (ये) (सुमृडीकाः) सुष्ठु सुखकराः (भवन्तु) (नः) अस्मभ्यम् ॥ ७७ ॥

अन्वयः—ये नः सूनवोऽमृतस्य गिर उपशृण्वन्तु ते नस्सुमृडीका भवन्तु ॥ ७७ ॥

भावार्थः—यदि मातापितरौ स्वपुत्रान् कन्याश्च ब्रह्मचर्येण वेदविधया सुशिक्षया च युक्तान् कृत्वा शरीरात्मबलवतः कुर्यातां तर्हि तेभ्योऽत्यन्तसुखकरौ स्याताम् ॥ ७८ ॥

पदार्थः—(ये) जो (नः) हमारे (सूनवः) सन्तान (अमृतस्य) नाशरहित परमेश्वर के सम्बन्ध की वा नित्य वेद की (गिरः) बाणियों को (उप, शृण्वन्तु) अध्यापकादि के निकट सुने वे (नः) हमारे लिये (सुमृडीकाः) उत्तम सुख करने हारे (भवन्तु) होंगे ॥ ७७ ॥

भावार्थः—जो माता पिता अपने पुत्रों और कन्याओं को ब्रह्मचर्य के साथ वेद विद्या और उत्तम शिक्षा से युक्त कर शरीर और आत्मा के बल वाले करें तो उन सन्तानों के लिये अत्यन्त हितकारी हों ॥ ७७ ॥

ब्रह्माणीत्यस्य अगस्त्य ऋषिः । इन्द्रमरुतौ देवते ।.

विराट्त्रिष्टुच्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर विद्वान् लोग क्या करें इस वि० ॥

ब्रह्माणि मे मतयः शम् सुतासः शुष्मं इयर्ति
प्रभृतो मेऽद्रिः । आ शासते प्रतिहर्यन्त्युक्थे
मा हरी वहतस्ता नो अच्छ ॥ ७८॥

ब्रह्माणि । मे । मतयः । शम् । सुतासः । शुष्मः ।
इयर्ति । प्रभृतऽइति प्रभृतः । मे । अद्रिः । आ । शा-
सते । प्रति । हर्यन्ति । उक्था । इमा । हरीऽइति
हरी । वहतः । ता । नः । अच्छ ॥ ७८ ॥

पदार्थः—(ब्रह्माणि) धनानि (मे) मह्यम् (मतयः)
मेधाविनः । मतय इति मेधाविनाम् । निध० ३ । १५
(शम्) सुखम् (सुतासः) विद्यासुशिक्षाभ्यां निष्पन्ना
ऐश्वर्यवन्तः (शुष्मः) बलकरः (इयर्ति) अर्पयति ।
अत्रान्तर्गतो णिच् (प्रभृतः) प्रकर्षेण हवनादिना पो-
षितः (मे) मह्यम् (अद्रिः) मेघः (आ (शासते) आ-
शां कुर्वन्ति । (प्रति) (हर्यन्ति) कामयन्ते (उक्था)
प्रशसनीयानि वेदवचांसि (इमा) इमानि (हरी) हरणा-
शीलावध्यापकाऽध्येतारौ (वहतः) प्रापयतः (ता) तानि
(नः) अस्मभ्यम् (अच्छ) ॥ ७८ ॥

अन्वयः—सुतासो मतयो ये यानि ब्रह्माणि प्रति हर्षयन्ति इमोन्थाऽऽशा-
सते शुष्मः प्रभृतोऽद्रिर्मे यत् शमिष्यति ता तानि नोऽस्मभ्यं हर्षयन्त बहतः ॥७०॥

भावार्थः—हे विद्वांसो येन कर्मणा विशोभोन्नतिः स्यात्तत्कृत ये युष्म-
द्विद्यामुशिसे कामयन्ते तान् प्रीत्या प्रयच्छत ये भवद्भ्योऽधिकस्तेभ्यो यूयं विद्यां
गृह्णीत ॥ ७० ॥

पदार्थः—(सुतासः) विद्या और सुन्दर शिदा से युक्त ऐश्वर्य वाले (मतयः) बुद्धि-
मान् लोग (मे) मेरे लिये जिन (ब्रह्माणि) धर्मों की (प्रति, हर्षयन्ति) प्रसीति से कामना
करते और (इमा) इन (उक्त्वा) पशंसा के योग्य वेदवचनों की (आ, शासते) अभिलाषा
करते हैं और (शुष्मः) बलकारी (प्रभृतः) अच्छे प्रकार हवनादि से पुष्ट किया (अद्रिः) मेघ
(मे) मेरे लिये जिस (शम्) सुख को (हर्षयति) पहुँचाता (ता) उनको (नः) हमारे लिये (हरी)
हरणीय अथवाक और अध्येता (अच्छ, बहतः) अच्छे प्रकार प्राप्त होते हैं ॥७०॥

भावार्थः—हे विद्वानो! जिस कर्म से विद्या और मेघ की उन्नति हो उस की कि-
या करो। जो लोग तुम से विद्या और मुशिदा चाहते हैं उन को प्रीति से देओ
और जो आप से अधिक विद्या वाले हों उन से तुम विद्या ग्रहण करो ॥ ७० ॥

अनुत्तमित्यस्य अगस्त्य ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथेश्वरविषयमाह ॥

अथ ईश्वर वि० ॥

अनुत्तमा तै मघवन्नकिर्नु न त्वावाँ२॥ अस्ति
देवता विदानः । न जायमानो न शते न जातो
यानि कर्ष्या कृणुहि प्रवृद्ध ॥ ७१ ॥

अनुत्तम् । आ । ते । मघवन्निति मघऽवन् । नकिः ।
 नु । न । त्वावानिति त्वाऽवान् । अस्ति । देवता । विदानः ।
 न । जायमानः । नशते । न । जातः । यानि । करिष्या ।
 कृणुहि । प्रवृद्धेति प्रऽवृद्ध ॥ ७९ ॥

पदार्थः—(अनुत्तम्) अप्रेरितम् । नसत्तनिसत्तानुत्त०
 अ० । ८ । २ । ६१ इति निपातनम् । (आ) स्मरणे (ते) (म-
 घवन्) बहुधनयुक्तः । (नकिः) आकाङ्क्षायाम् (नु) सद्यः
 (न) (त्वावान्) त्वया सदृशः (अस्ति) (देवता) देवएव दे-
 वता । स्वार्थे तल् (विदानः) विद्वान् (न) (जायमानः) उत्प-
 द्यमानः (नशते) व्याप्नोति नशदिति व्याप्तिकर्मा निघं० २ । १६
 (न) (जातः) उत्पन्नः (यानि) जगदुत्पत्त्यादिकर्माणि (क-
 रिष्या) करिष्यासि । सिज्जलोपो दीर्घश्चात्र छान्दसः । (कृ-
 णुहि) करोषि । लङर्थे लोट् । (प्रवृद्ध) ॥ ७९ ॥

अन्वयः—हे प्रवृद्ध मघवकीश्वर ! यस्य तेऽनुत्तं स्वरूपमस्ति न कोपि त्वा-
 वान् देवता विद्वानं न्वस्ति भवान् न जायमानोऽस्ति न जातोऽस्ति यानि करि-
 ष्या कृणुहि च तानि कश्चिच्चिरानशते स त्वं सर्वोपास्योऽसि ॥ ७९ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ! यः परमेश्वरोऽस्ति तैश्चर्योऽसदृशोऽनन्तविधो नोत्पद्यते
 नोत्पन्नो नोत्पद्यते सर्वेभ्यो महानस्ति तमेव धूयं सततमुपासीत ॥ ७९ ॥

पदार्थः—हे (प्रहृष्ट) सब से ब्रेष्ठ सर्वपूज्य (भवन्) बहुत धन वाले ईश्वर ! जिस (ते) आप का (अनुत्तम्) अप्रमेय स्वरूप है (त्वावान्) आप के सदृश (दे-
वता) पूज्य इष्ट देव (विद्वान्) विद्वान् (नु) निश्चय से कोई (न) नहीं है आप
(आवमानः) उदरम होने वाले (न) नहीं और (जातः) उत्पन्न हुए भी (न) नहीं
हैं (यानि) जिन जगत् की उत्पत्ति आदि कर्मों को (करिष्या) करोगे तथा (कृ-
णुहि) करते हो उन को कोई भी (नकिः) नहीं (आ, नशते) स्मरण शक्ति से व्याप्त
होता, जो आप सब के उपास्य देव हो ॥ ७६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो परमेश्वर समस्त ऐश्वर्य वाला किसी के सदृश नहीं,
अनन्त विद्यायुक्त, न उत्पन्न होता न हुआ न-होगा और सब से बड़ा उसी की तुम लोग
निरन्तर उपासना करो ॥ ७९ ॥

तदित्यस्य बृहद्विष ऋषिः । महेन्द्रो देवता ।

पङ्क्तिच्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

तदिदांसु भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञे उग्रस्त्वे-
षनृम्णाः । सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रून्नु यं
विश्वे मदन्त्यूमाः ॥ ८० ॥

तत् । इत् । आसु । भुवनेषु । ज्येष्ठम् । यतः ।
जज्ञे । उग्रः । त्वेषनृम्णाऽइति त्वेषनृम्णाः । सद्यः । ज-
ज्ञानः । निरिणाति । शत्रून् । अनु । यम् । विश्वे ।
मदन्ति । ऊमाः ॥ ८० ॥

पदार्थः—(तत्) (इत्) (आस) अस्ति । अत्र छ-
न्दस्युभयथेति लिट् आर्द्धधातुकसंज्ञाभावः । (भुवनेषु) लो-

कलोकान्तरेषु (ज्येष्ठम्) वृद्धं श्रेष्ठम् (यतः) यस्मा-
त् (जज्ञे) (उग्रः) तीक्ष्णस्वभावः (त्वेषन्मृगाः) त्वेषं सु-
प्रकाशितं नृम्णं धनं यस्य सः (सद्यः) (जज्ञानः) जा-
यमानः (निरिणाति) दिनस्ति (शत्रून्) (अनु) (य-
म्) (विश्वे) सर्वे (मदन्ति) हृष्यन्ति (उमाः) रक्षा-
दिकर्मकर्तारः ॥ ८० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या! यत उग्रस्त्वेषन्मृगो वीरो जज्ञे यो जज्ञानः शत्रून् स-
यो निरिणाति विश्वा उमा यमनुमदन्ति तदिदं ब्रह्म भुवनेषु ज्येष्ठमासेति वि-
जानीत ॥ ८० ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यस्योपासनाच्छूरा वीरत्वमुपलभ्य शत्रून् हन्तुं शक्नुव-
न्ति यमुपास्य विद्वांस आनन्दिता भूत्वा सर्वानानन्दयन्ति तमेव सर्वोत्कृष्टं सर्वो-
पास्य परमेश्वरं सर्वे निश्चिन्वन्तु ॥ ८० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो! (यतः) जिस से (उग्रः) तेज स्वभाव वाला (त्वेषन्-
मृगाः) सुन्दर प्रकाशित बन से युक्त वीर पुरुष (जज्ञे) उत्पन्न हुआ, जो (जज्ञानः)
उत्पन्न हुआ (शत्रून्) शत्रुओं को (सद्यः) शीघ्र (निरिणाति) निरन्तर मारता है,
(विश्वे) सब (उमाः) रक्षादि कर्म करने वाले लोग (यम्) जिस के (अनु)
पीछे (मदन्ति) आनन्द करते हैं (तत्, इत्) वहीं ब्रह्म परमात्मा (भुवनेषु) लो-
कलोकान्तरे में (ज्येष्ठम्) सब से बड़ा, मन्व और श्रेष्ठ (आस) है, ऐसा तुम
जानो ॥ ८० ॥

भावार्थ — हे मनुष्यो! जिसकी उपासना से शूर वीरता को प्राप्त हो शत्रुओं को
मार सकते हैं, जिस की उपासना कर विद्वान् लोग आनन्दित हो के सब को आनन्दित
करते हैं उसी सब से उत्कृष्ट सब के उपास्य परमेश्वर का सब लोग निश्चय करें ॥ ८० ॥

इमा इत्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।

निषद्ग्रहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वसी वि० ॥

इमा उं त्वा पुरुवसो गिरौवर्द्धन्तु या मम ।
पावकवर्णाः शुचयो विपश्चितोऽभि स्तोमैरनूष-
त ॥ ८१ ॥

इमाः । उँऽइत्थूँ । त्वा । पुरुवसो । पुरुवसोऽइति
पुरुवसो । गिरः । वर्द्धन्तु । याः । मम । पावकवर्णा-
ऽइति पावकऽवर्णाः । शुचयः । विपश्चितऽ इति विपः
श्चितः । अभि । स्तोमैः । अनूषत ॥ ८१ ॥

पदार्थः—(इमाः) वक्ष्यमाणाः (उ) निश्चयार्थे (त्वा)
त्वाम् (पुरुवसो) पुरुषु बहुषु वासकर्तः (गिरः) वाचः (व-
र्द्धन्तु) वर्धयन्तु (याः) (मम) (पावकवर्णाः) पावकवत्
पवित्रो गौरो वर्णो येषान्ते ब्रह्मवर्चस्विनः (शुचयः) पवि-
त्रीभूताः (विपश्चितः) विद्वांसः (अभि) (स्तोमैः) पदार्थ-
विद्याप्रशंसनैः (अनूषत) प्रशंसन्तु ॥ ८१ ॥

अन्वयः—हे पुरुवसो परमात्मन । या इमा मम गिरस्ता उ वर्द्धन्तु ताः मा-
म्य पावकवर्णाः शुचयो विपश्चितस्तोमैरनूषत ॥ ८१ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सदैवेश्वरस्तुतिप्रार्थनोपासनाभिस्तदस्तिस्त्वप्रतिपादनेना-
ऽभ्याससत्यभाषणाभ्याञ्च स्ववाचः शुद्धाः संपाद्य विद्वांसो भूत्वा सर्वाः पदा-
र्थविद्याः प्राप्तव्याः ॥ ८१ ॥

पदार्थः—दे (पुरुषस्ये) बहुत पदार्थों में बाँट करने हारे परमात्मन् । (आः) जो (हमाः) ये (मम) मेरी (मित्रः) वार्त्ता आप को (उ) निश्चय कर (वर्त्तन्तु) बढ़ावे उनको प्राप्त होके (पावकवर्णाः) अग्नि के तुल्य वर्ण वाले तेजस्वी (शुचयः) पवित्र हुए (मित्र भितः) विद्वान् लोग (स्तोमैः) पदार्थ विद्याओं की प्रशंसाओं से (आभि, अनूषत) सब ओर से प्रशंसा करें ॥ ८१ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि सर्वेश्वर ईश्वर की स्तुति, प्रार्थना, उपासना, उस ईश्वर की सत्ता के प्रतिपादन तथा अभ्यास और सत्यवाच्य से अपनी वांछियों को शुद्ध कर विद्वान् होके सब पदार्थविद्याओं को प्राप्त होंगे ॥ ८१ ॥

यस्येत्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।

निचूद्ग्रहती छन्दः । मध्यम स्वरः ॥

अथ राजधर्मविषयमाह ॥

अथ राजधर्म वि० ॥

**यस्यायं विश्वआर्यो दासः शेवधिपाअरिः ।
तिरिचिदर्ये रुशमे पवीरवि तुभ्येत्सो अज्यते
रयिः ॥ ८२ ॥**

**यस्य । अयम् । विश्वः । आर्यः । दासः । शेव-
धिपाऽइति शेवधिऽपाः।अरिः।तिरिः।चित्।अर्ये।रुशमे।
पवीरवि । तुभ्य । इत् । सः । अज्यते । रयिः ॥ ८२ ॥**

पदार्थः—(यस्य) (अयम्) (विश्वः) सर्वः (आर्यः) धर्मगु-
णाकर्मस्वभावः (दासः) सेवकः (शेवधिपाः) यः शेवधिं निधिं
पाति रक्षति धर्मादिकार्ये करे च न व्येति स शेवधिपाः।

निधिः शेषधिरिति यास्कः निरु० २ । ४ (अरिः) शत्रुः
(तिरः) अन्तर्धानं गतः (चित्) अपि (अय्ये) धनस्वामि-
नि वैश्यादौ (रुशमे) हिंसके (पवीरवि) यो धनादिर-
क्षाये पवीरं शस्त्रं वाति प्राप्नोति तस्मिन् (तुभ्य) तुभ्य-
म् । अत्र वा छान्दसो वर्णालोपः । (इत्) एव (सः) (अज्यते)
प्राप्यते (रयिः) धनमिव ॥ ८२ ॥

अन्वयः—हे राजन् ! यस्य तवायं विरव आर्यो दासः शेषधिषा अरिः पवी-
रवीरुषमेऽय्ये तिरभितुभ्येत्स त्वं रयि रज्यते ॥ ८२ ॥

भावार्थः—यस्य राज्ञः सर्व आर्या राज्यरक्षकाः सेवकाः सन्ति धनादिकरस्या-
दाता च शत्रुस्तस्मादपि येन भवता धनादिकरो गृह्यते स सर्वोत्तमधीः स्यात् ॥ ८२ ॥

पदार्थः—हे राजन् ! (यस्य) जिस आप का (अयम्) वह (विश्वः) सब
(आर्यः) धर्मयुक्त गुण कर्म स्वभाव वाला पुरुष (दासः) सेवकवत् आज्ञाकारी
(शेषधिषाः) शरोहर धन का रक्षक अर्थात् धर्मादि कार्य वा राज कर देने में व्यव-
हारे द्वारा जन (अरिः) और शत्रु (पवीरवि) धनादि की रक्षा के लिये शस्त्र को
प्राप्त होने वाले और (रुशमे) हिंसक व्यवहार वा (अय्ये) धन-
स्वामी वैश्य आदि के निमित्त (तिरः) छिपने वाला (चित्) भी (तुभ्य) आप के
लिये (इत्) निश्चय से है (सः) वह आप (रयिः) धन के समान (अज्यते)
प्राप्त होते हैं ॥ ८२ ॥

साधारणः—जिस राजा के सब आर्य राज्य रक्षक और आज्ञापालक हैं जो ध-
नादि कर का अदाता शत्रु उस से भी जिन आपने धनादि कर ग्रहण किया वे आप
सब से उत्तम शोभा वाले हों ॥ ८२ ॥

अयमित्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । विश्वे देवा देवताः ।
निचृतसतो बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अयम् सहस्रमृषिभिः सहस्कृतः समुद्रइव पप्र-
थे । सत्यः सो अस्य महिमा गृणे शवो यज्ञेषु
विप्रराज्ये ॥ ८३ ॥

अयम् । सहस्रम् । ऋषिभिरित्यृषिभिः । सहस्कृ-
तः । सहःकृतइति सहःकृतः । समुद्रइवेति समुद्रः-
इव । पप्रथे । सत्यः । सः । अस्य । महिमा । गृणे । शवः ।
यज्ञेषु । विप्रराज्यइति विप्रराज्ये ॥ ८३ ॥

पदार्थः—(अयम्) राजा (सहस्रम्) (ऋषिभिः) वेदा-
र्थविद्धिः (सहस्कृतः) सहसा बलेन निष्पन्नः (समुद्रइव)
सागरइवाऽन्तरिक्षमिव वा (पप्रथे) भवति (सत्यः) सत्सु
व्यवहारेषु विद्वत्सु वा साधुः (सः) (अस्य) (महिमा) माहा-
त्म्यम् (गृणे) स्तौमि (शवः) बलम् (यज्ञेषु) सङ्गतेषु रा-
जकर्मसु (विप्रराज्ये) विप्राणां मेधाविना राज्ये राष्ट्रे ॥ ८३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यद्यप्यं समेशो राजा राजर्षिभिः सह सहस्रमसङ्ख्यं ज्ञानं
प्राप्तः सहस्कृतः सत्योऽस्यस्य महिमा समुद्रइव पप्रथे तर्हि स प्रजाननोऽहमस्य य-
ज्ञेषु विप्रराज्ये च शवो यज्ञे ॥ ८३ ॥

भाषार्थः—ये राजादयो राजजना विद्वत्सङ्गमियाः साहसिनः सत्यगुणकर्मस्व-
भावा मेधाविराज्येऽधिकृताः सङ्गतानि न्यायविनययुक्तानि कर्माणि कुर्युस्तेषामा-
काशमिव कीर्तिर्विस्तीर्णा भवति ॥ ८३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो! जो (अयम्) यह सभापति राजा (ऋषिभिः) वेदार्थवेत्ता राज-
र्वियों के साथ (सहसम्) असंख्य प्रकार के ज्ञान को प्राप्त (सहस्रतः) बल से संयुक्त
(सत्यः) और श्रेष्ठव्यवहारों वा विद्वानों में उत्तम चतुर है (अस्य) इस का (महिमा) म-
हत्त्व (समुद्रइव) समुद्र वा अन्तरिक्ष के तुल्य (पप्रथे) प्रसिद्ध होता है तो (सः) वह पू-
र्वोक्त में प्रजा जन इस राजा के (यज्ञेषु) संगत राजकार्यों और (विपराज्ये) बुद्धिमानों
के राज्य में (शबः) बल की (गुणे) स्तुति करता हूँ ॥ ८३ ॥

भाषार्थः—जो राजादि राजपुरुष विद्वानों के संग में प्रीति करने वाले साहसी सत्य
गुण, कर्म, स्वभावों से युक्त बुद्धिमान् के राज्य में अधिकार को पाये हुए संगत न्याय
और विनय से युक्त कामों को करें उन की आकाश के सदृश कीर्ति विस्तार को प्राप्त
होती है ॥ ८३ ॥

अदब्धेभिरित्यस्य भरद्वाज ऋषिः । सविता देवता ।

निष्पृज्जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेवविषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अदब्धेभिः सवितः प्रायुभिश्च शिवेभिश्च
परिपाहिनो गयम् । हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्य-
से रक्षा मार्किनो अघशंस ईशत ॥ ८४ ॥

अदब्धेभिः । सवितरिति सवितः । प्रायुभिरिति प्रा-
युभिः । त्वम् । शिवेभिः । अघ । परि । पाहि । नः । ग-

यम् । हिरण्यजिह्वऽइति हिरण्यजिह्वः । सुविताय । न-
व्यसे । रक्ष । मार्किः । नः । अघशंसः । ईशत ॥ ८४ ॥

पदार्थः— (अदब्धेभिः) अहिंसनीयैः (सवितः) सकलै-
श्वर्ययुक्त (पायुभिः) विविधैरक्षणोपायैः (त्वम्) (शिवेभिः)
मङ्गलकारकैः (अद्य) (परि) सर्वतः (पाहि) रक्ष (नः) अ-
स्माकम् (गयम्) प्रजाम् (हिरण्यजिह्वः) हिरण्या हितरम-
णीया जिह्वा वाग् यस्य (सुविताय) ऐश्वर्याय (नव्यसे) अ-
तिशयेन नवीनाय (रक्ष) पालय । अत्र द्व्यचोतस्तिङ इति
दीर्घः (मार्किः) निषेधे (नः) अस्मान् (अघशंसः) दुष्टः
स्तेनः (ईशत) समर्थो भवेत् ॥ ८४ ॥

अन्वयः—हे सविता राजस्त्वमयाऽदब्धेभिः शिवेभिः पायुभिर्नो गयं परि पाहि
हिरण्यजिह्वः स नव्यसे सुविताय नोऽस्मान् रक्ष यतोऽघशंसोऽस्मदुपरि मार्कि-
रीशत ॥ ८४ ॥

भावार्थः—राज्ञा योग्यताऽस्ति सर्वस्याः प्रजायाः सन्तानान् ब्रह्मचर्यविधा-
दानस्वयंवरविवाहैर्दस्युभ्यो रक्षणेन चोन्नयेयुरिति ॥ ८४ ॥

पदार्थः—हे (सवितः) समग्र ऐश्वर्य से युक्त राजन्! (त्वम्) आप (अघ) आज (अ-
दब्धेभिः) न बिगाड़ने योग्य (शिवेभिः) मंगलकारी (पायुभिः) अनेक प्रकार के रक्षा के
उपायों से (नः) हमारी (गयम्) प्रजा की (परि, पाहि) सब ओर से रक्षा कीजिये (हि-
रण्यजिह्वः) सब के हित में सम्य करने योग्य बाणी से युक्त हुए (नव्यसे) अतिशय कर
नवीन (सुविताय) ऐश्वर्य के अर्थ (नः) हमारी (रक्ष) रक्षा कीजिये जिस से (अघशंसः)
दुष्ट चोर हम पर (मार्किः) न (ईशत) समर्थ ना सासक हों ॥ ८४ ॥

भावार्थः—राजाओं की योग्यता यह है कि सब मन्त्रों के सन्तानों की प्रशंसा, विद्यादान और स्वयम्बर विवाह करा के और डाकुओं से रक्षा कर के उन्नति करें ॥८७९॥

आ नो इत्यस्य जमदग्निर्ऋषिः वायुर्देवता ।

विराड्गृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

आ नो यज्ञं दिविस्पृशं वायो याहि सुमन्म-
भिः । अन्तः पवित्रं उपरि श्रोणानोऽयं शुक्रो
अयामि ते ॥ ८५ ॥

आ । नः । यज्ञम् । दिविस्पृशमिति दिविस्पृशम् ।
वायोऽइति वायो । याहि । सुमन्मभिरिति सुमन्मभिः ।
अन्तरित्यन्तः । पवित्रे । उपरि । श्रोणानः । अयम् ।
शुक्रः । अयामि । ते ॥ ८५ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् (नः) अस्माकम् (यज्ञम्) स-
ङ्गतं व्यवहारम् (दिविस्पृशम्) विद्याप्रकाशयुक्तम् (वायो)
वायुवद्वर्तमान (याहि) प्राप्नुहि (सुमन्मभिः) शोभनैर्वि-
ज्ञानैः (अन्तः) आभ्यन्तरे (पवित्रः) शुद्धात्मा (उपरि) उ-
त्कर्षं (श्रोणानः) आश्रयं कुर्वाणः (अयम्) (शुक्रः) आशु-
कर्त्ता वीर्यवान् (अयामि) प्राप्नोमि (ते) तव ॥ ८५ ॥

अन्वयः—हे वायो राजन्! यथाऽहमन्तः पवित्र उपरि श्रीयानोऽयं शुक्रः
सन् सुमन्मभिस्ते दिविस्पृशं यज्ञमयामि तथा त्वं नो दिविस्पृशं यज्ञमायाहि ॥ ८५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यादृशेन वर्त्तमानेन हस्तेन राजा प्रजासुचे-
हेत तादृशेनैव भावेन प्रजा राजानि वर्त्तत। एवमुभौ मिलित्वा सर्वं न्यायव्यवहा-
रमलं कुर्याताम् ॥ ८५ ॥

पदार्थः—हे (वायो) वायु के तुल्य वर्त्तमान राजन्! जैसे मैं (अन्तः) अन्तः-
करण में (पवित्रः) शुद्धात्मा (उपरि) उन्नति में (श्रीयानः) आश्रय करता हुआ
(अयम्) वह (शुक्रः) शीघ्रकारी पराक्रमी हुआ (सुमन्मभिः) सुन्दर विज्ञानों से
(ते) आप के (दिविस्पृशम्) विद्या प्रकाशयुक्त (यज्ञम्) संगत व्यवहार को
(अयामि) प्राप्त होता हूँ जैसे आप (नः) हमारे विद्या प्रकाशयुक्त उत्तम व्यवहार
को (आ, याहि) अच्छे प्रकार प्राप्त हूजिये ॥ ८५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे वर्त्तमान वर्षाब से राजा प्रजाओं में
पेछा करता है वैसे ही भाव से प्रजा राजा के विषय में वर्त्ते। ऐसे दोनों मिल के सब
न्याय के व्यवहार को पूर्ण करें ॥ ८५ ॥

इन्द्रवायू इत्यस्य तापस ऋषिः । इन्द्रवायू देवतं ।

निचृद्ग्रहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

इन्द्रवायू सुसंदृशा सुहवेह हवामहे । यथा नः
सर्व इज्जनोंऽनमीवः सङ्गमे सुमना असत् ॥ ८६ ॥

इन्द्रवायूऽइतीन्द्रऽवायू । सुसन्दृशेति सुऽसन्दृशा ।
सुहवेति सुऽहवा । इह । हवामहे । यथा । नः । सर्वैः ।
इत् । जनः । अनमीवः । सङ्गमऽ इति सम्ऽगमे । सु-
मना इति सुऽमनाः । असत् ॥ ८६ ॥

पदार्थः—(इन्द्रवायू) राजप्रजाजनौ (सुसन्दृशा)
सुष्टुसम्यक् द्रष्टारौ (सुहवा) सुष्टुहवनीयौ (इह)
(हवामहे) स्वीकुर्महे (यथा) (नः) अस्माकम् (सर्वैः)
(इत्) एव (जनः) (अनमीवः) अरोगः (सङ्गमे) स-
ङ्ग्रामे समागमे वा । सङ्गम इति संङ्ग्रामना० निघं०
२ । १७ (सुमनाः) प्रसन्नचित्तः (असत्) भवेत् ॥ ८६ ॥

अन्वयः—वयं यौ सुसन्दृशा सुहवा इन्द्रवायू इह हवामहे यथा सङ्गमे नोऽ-
नमीवः सुमनाः सर्वो जनो असत् तथा तौ कुर्याताम् ॥ ८६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं० — तथैव राजप्रजाजनाः प्रयेतरन् यथा सर्वे मनुष्या-
दयः प्राणिनोऽरोगाः प्रसन्नमनसो भूत्वा पुरुषार्थिनः स्युः ॥ ८६ ॥

पदार्थः—हम लोग जिन (सुसन्दृशा) सुन्दर प्रकार से सम्यक् देखने वाले
(सुहवा) सुन्दर बुलाने योग्य (इन्द्रवायू) राजप्रजाजनो को (इह) इस जगत् में
(हवामहे) स्वीकार करते हैं (यथा) जैसे (सङ्गमे) संग्राम वा समागम में (नः)
हमारे (सर्वे, इत्) सभी (जनः) मनुष्य (अनमीवः) निरोग (सुमनाः) प्रसन्न
चित्त वाले (असत्) होंगे । वैसे किया करें ॥ ८६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—वैसे ही राजप्रजा पुरुष प्रयत्न करें जैसे सब म-
नुष्य आदि प्राणी निरोग प्रसन्न मन वाले होकर पुरुषार्थी हों ॥ ८६ ॥

ऋधगित्यस्य जमदग्निर्ऋषिः । मित्रावरुणौ देवते ।
 निषदूष्टहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥
 पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ऋधगित्या स मर्त्यैः शशमे देवतातये । यो
 नूनं मित्रावरुणावभिष्टय आचक्रे हव्य-
 दातये ॥ ८७ ॥

ऋधक् । इत्या । सः । मर्त्यैः । शशमे । देवतात-
 यऽइति देवऽतातये । यः । नूनम् । मित्रावरुणौ ।
 अभिष्टये । आचक्रऽइत्याऽऽचक्रे । हव्यदातयऽइति
 हव्यऽदातये ॥ ८७ ॥

पदार्थः—(ऋधक्) या समृद्धोति सः (इत्या) अ-
 स्माद्धेतोः (सः) (मर्त्यैः) मनुष्यः (शशमे) शाम्यति
 निरुपद्रवो भवति अत्र एत्वाभ्यासलोपाभावश्छान्दसः (दे-
 वतातये) देवेभ्यो विद्वद्भ्यो दिव्यगुणेभ्यो वा (यः) (नू-
 नम्) निश्चितम् (मित्रावरुणौ) प्राणोदानाविव राज-
 प्रजाजनौ (अभिष्टये) अभीष्टसुखप्राप्तये (आचक्रे) से-
 वते । अत्र गन्धनावक्षेपण० अ० १ । ३ । ३२ इति करोतेः
 सेवनार्थं आत्मनेपदम् (हव्यदातये) हव्यानामादातुमर्हा-
 णामादानाय ॥ ८७ ॥

अन्वयः—यो देवतातय ऋधगित्योऽभिष्टये हव्यदातये च मित्रावरुणौ नून-
 माचक्रे स नर इत्या शशमे ॥ ८७ ॥

भाषार्थः—ये शमदमादिगुणान्विताः राजमनाजना इष्टमुत्सासिद्धये प्रयते-
 रंस्तेऽवश्यं समृद्धिमन्तो भवेयुः ॥ ८७ ॥

पदार्थः—(यः) जो (दत्तातये) विद्वानों वा दिव्यगुणों के लिये (अथक्) समृद्धिमान् (मर्त्यः) मनुष्य (अमीष्टये) अमीष्ट सुख की प्राप्ति के अर्थ तथा (इव्यदातये) ग्रहण करने योग्य पदार्थों की प्राप्ति के लिये (मित्रावरुणौ) माण और उदान के तुल्य राजप्रजाजनों का (नूनम्) निम्नित (आचके) सेवन करता (सः) वह जन (इत्था) इस उक्त हेतु से (यश्च) शान्त उपद्रव रहित होता है ॥ ८७ ॥

भावार्थः—जो समस्त आदि गुणों से युक्त राजपुरुष और प्रजाजन इष्ट सुख की सिद्धि के लिये प्रयत्न करें वे अवश्य समृद्धिमान् होंगे ॥ ८७ ॥

आ यातमित्यस्य वसिष्ठ ऋषिः अश्विनी देवते ।

निचृद्बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

आ यातमुप भूषतं मध्वः पिबतमश्विना ।
दुग्धं पयो वृषणा जेन्यावसू मा नो मर्धिष्टमा
गतम् ॥ ८८ ॥

आ । यातम् । उप । भूषतम् । मध्वः । पिबतम् ।
अश्विना । दुग्धम् । पयः । वृषणा । जेन्यावसू इति
जेन्यावसू । मा । नः । मर्धिष्टम् । आ । गतम् ॥ ८८ ॥

पदार्थः—(आ) (यातम्) प्राप्तु तम् (उप) (भूषतम्) अलं कुरुतम् (मध्वः) मधुरं वैद्यकशास्त्रसिद्धं रसम् । अत्र कर्मणि षष्ठी (पिबतम्) (अश्विना) विद्यादिशुभगुणव्यापिनी राजप्रजाजनी (दुग्धम्) पूर्णं कुरुतम् (पयः) उदकम् । पय इत्युदकना० निघ० १ । १२ (वृषणा) वीर्यवन्ती (जे-

न्यावसू) यी जेन्यान् जयशीलान् वासयंतो यद्वा ज्येन्यं
जेतव्यं जितं वा वसु धनं याभ्यां तौ (मा) (नः) अरमान्
(मद्विष्टम्) हिंस्तम् (आ) (गतम्) समन्तात्प्राप्नुतम् ॥ ८८ ॥

अन्वयः—हे वृषणा जेन्यावसू अश्विना । युवां सुस्तमायातं प्रजा उपभूषतं
मध्वः पिबतं पयो दुग्धं नोऽस्मान्मा मद्विष्टं धर्मेण विजयमागतम् ॥ ८८ ॥

भावार्थः—ये राजप्रजाजनाः सर्वान् विद्यासुशिक्षाभ्यामलं कुर्युः सर्वत्र
कुल्यादिद्वारा जलं गमयेयुः अष्टाक्ष हिंसित्वा दुष्टान् हिंस्यस्ते विजेतारः सन्तोऽ-
तुलां श्रियं प्राप्य सततं सुखं लभेरन् ॥ ८८ ॥

पदार्थः—हे (वृषणा) पराक्रम वाले (जेन्यावसू) जयशील जनों को बसाने वाले वा
जीतने योग्य अथवा जीता है वन जिन्होंने ऐसे (अश्विना) दिशादि शुभ गुणों में व्याप्त
राजप्रजाजन तुम दोनों सुख को (आ, यातम्) अच्छे प्रकार प्राप्त होओ प्रजाओं को
(उप, भूषतम्) सुशोभित करो (मध्वः) बैद्यकशास्त्र की रीति से सिद्ध किये मधुर रस को
(पिबतम्) पिओ (पयः) जल को (दुग्धम्) पूर्ण करो अर्थात् कोई जल बिना दुःखी न
रहे (नः) हम को (मा) मत (मद्विष्टम्) मारो और धर्म से विजय को (आ, गतम्) अ-
च्छे प्रकार प्राप्त होओ ॥ ८८ ॥

भावार्थः—जो राजप्रजाजन सब को विद्या और उत्तम शिक्षा से सुशोभित करें
सर्वत्र नहर आदि के द्वारा जल पहुंचावें अष्टों को न मार के दुष्टों को मारें वे जीतने
वाले हुए अतोल लक्ष्मी को पाकर निरन्तर सुख को प्राप्त हों ॥ ८८ ॥

प्रेतिवत्यस्य कण्व ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।

भुरिगनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याः किंकुयुरित्याह ॥

फिर मनुष्य क्या करें इस वि० ॥

प्रेतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूचता । अच्छा
वरिं नय्यं पृङ्क्तिराधसं देवा यज्ञं नयन्तु नः ॥ ८९ ॥

प्र । एतु । ब्रह्मणः । पतिः । प्र । देवी । एतु । सूनृता ।
अच्छ । वीरम् । नर्यम् । पङ्क्तिराधसमिति पङ्क्तिराध-
सम् । देवाः । यज्ञम् । नयन्तु । नः ॥ ८९ ॥

पदार्थः—(प्र) (एतु) प्राप्नोतु (ब्रह्मणस्पतिः) धनस्य वेदस्य
वा पालकः स्वामी (प्र) (देवी) शुभगुणैर्देदीप्यमाना (एतु)
प्राप्नोतु (सूनृता) सत्यलक्षणोज्ज्वलिता वाक् (अच्छ) अत्र
निपातस्य चेति दीर्घः (वीरम्) (नर्यम्) नृषु साधुम् (पङ्क्ति-
राधसम्) पङ्क्तेः समूहस्य राधः संसिद्धिर्यस्मात्तम् (देवाः)
विद्वांसः (यज्ञम्) सङ्गतधर्म्यं व्यवहारकर्तारम् (नयन्तु)
प्रापयन्तु वा (नः) अस्मान् ॥ ८९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या! यूयं यथा नोऽस्मान् ब्रह्मणस्पतिः प्रैतु सूनृता देवी
प्रैतु नर्यं पङ्क्तिराधसं यज्ञं वीरं देवाऽच्छ नयन्तु तथाऽस्मान् प्राप्नुत ॥ ८९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकत्वं—ये विदुषः सत्यां वाचं सर्वोपकारान् वीरांश्च
प्राप्नुयुस्ते सम्यक् सुखोन्नतिं कुर्युः ॥ ८९ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो! तुम लोग जैसे (नः) हम को (ब्रह्मणः, पतिः) धन वा वेद
कारत्त्व अविष्टता विद्वान् (प्र, एतु) प्राप्त होवे (सूनृता) सत्य लक्षणों से उज्ज्वल (देवी)
शुभ गुणों से प्रकाशमान वाणी (प्र, एतु) प्राप्त हो (नर्यम्) मनुष्यों में उत्तम (पङ्क्तिरा-
धसम्) समूह की सिद्धि करने हारे (यज्ञम्) सङ्गत धर्मयुक्त व्यवहार कर्त्ता (वीरम्) शूर-
वीर पुरुष को (देवाः) विद्वान् लोग (अच्छ, नयन्तु) अच्छे प्रकार प्राप्त करें वैसे हम को
प्राप्त होओ ॥ ८९ ॥

भाषार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो लोग विद्वानों, सत्यवाणी और सर्वोपकारी
वीर पुरुषों को प्राप्त हों वे सम्बन्ध सुख की उन्नति करें ॥ ८६ ॥

चन्द्रमा इत्यस्य त्रित ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

निचृद्गृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

चन्द्रमा अप्सवृन्तरा सुपर्णो धावते दिवि ।
रयिं पिशङ्गं बहुलं पुरुस्पृहम् हरिरेति कनिक्र-
दत् ॥ ८७ ॥

चन्द्रमाः । अप्सवृत्पुऽसु । अन्तः । आ । सुपर्णः-
इति सुपर्णः । धावते । दिवि । रयिम् । पिशङ्गम् । बहुलम् ।
पुरुस्पृहमिति पुरुऽस्पृहम् । हरिः । एति । कनिक्रदत् ॥ ८७ ॥

पदार्थः—(चन्द्रमाः) शैत्यकरः (अप्सु) व्याप्तेऽन्तरिक्षे
(अन्तः) मध्ये (आ) (सुपर्णः) शोभनानि पर्णानि पतनानि
यस्य सः (धावते) सद्यो गच्छति (दिवि) सूर्यप्रकाशे (र-
यिम्) श्रियम् (पिशङ्गम्) सुवर्णादिवद्वर्णयुतम् (बहुलम्) पु-
ष्कलम् (पुरुस्पृहम्) बहुभिः स्पृहणीयम् (हरिः) अश्वइव
(एति) गच्छति (कनिक्रदत्) भृशं शब्दयन् ॥ ८७ ॥

अन्वयः—हे पुरुषा ! यद्यं यथा सुपर्णश्चन्द्रमा कनिक्रदद्हरिरेव दिव्यप्स-
न्तराधावते पुरुस्पृहं बहुलं पिशङ्गं रयिं चेति तथा पुरुषार्थिनः सन्तो वेगेन श्रियं
प्राप्नुत ॥ ८७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या ! यथा सूर्येण प्रकाशिताश्चन्द्रलोकाः अन्तरिक्षे गच्छन्त्यागच्छन्ति यथोत्तमोऽप्य उच्चैःशब्दयन् सद्यो धावति तथा भूताः सन्तो यूयमतीवोत्तमाभितुलां श्रियं प्राप्य सर्वान् सुखयत ॥ ६० ॥

वदार्थः—हे मनुष्यो ! तुम लोग जैसे (सुपर्णः) सुन्दर चालों से युक्त (चन्द्रमाः) शीतकारी चन्द्रमा (कनिकदत्त) शीघ्र शब्द करते हीमते हुए (हरिः) घोड़ों के तुल्य (दिवि) सूर्य के प्रकाश में (अप्सु) अन्तरिक्ष के (अन्तः) बीच (आ, धावते) अच्छे प्रकार शीघ्र चलता है और (पुरुष्टयम्) बहुतों से चाहने योग्य (बहुलम्) बहुत (पिशङ्गम्) सुवर्णादि के तुल्य वर्णयुक्त (रायम्) शोभा कान्ति को (एति) प्राप्त होता है वैसे पुरुषार्थी हुए बग से लक्ष्मी को प्राप्त होगो ॥ ६० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो ! जैसे सूर्य से प्रकाशित चन्द्र आदि लोक अन्तरिक्ष में जाते आते हैं वैसे उत्तम घांटा ऊंचा शब्द करता हुआ शीघ्र भागता है वैसे हुए तुम लोग अत्युत्तम अपूर्व शोभा को प्राप्त होके सब को सुखी करो ॥ ६० ॥

देवन्देवमित्यस्य मनु ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।

विराट् बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुना राजधर्मविषयमाह ॥

फिर राजधर्म वि० ॥

देवन्देवं वोऽवसे देवन्देवमभिष्टये । देवन्देवथ
हुवेम वाजसातये गृणान्तो देव्या धिया ॥ ९१ ॥

देवन्देवमिति देवमूऽदेवम् । वः । अवसे । देवन्दे-
वमिति देवमूऽदेवम् । अभिष्टये । देवन्देवमिति देवमूऽ
देवम् । हुवेम । वाजसातयऽ इति वाजऽसातये । गृ-
णान्तः । देव्या । धिया ॥ ९१ ॥

पदार्थः—(देवन्देवम्) विद्वांसं विद्वांसं दिव्यं दिव्यं पदार्थं वा (वः) युष्माकम् (अवसे) रक्षणोदाय (देवन्देवम्) (अभिष्टये) इष्टसुखाय (देवन्देवम्) (हुवेम) आहूयामः स्वीकृत्यमि वा (वाजसातये) वाजानां वेगादीनां सम्भागाय (गृणन्तः) स्तुवन्तः (देव्या) देदीप्यमानया (धिया) प्रज्ञया कर्मणा वा ॥ ६१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या! देव्या धिया गृणन्तो वयं यथा वोऽवसे देवन्देवं हुवेम वोऽभिष्टये देवन्देवं हुवेम वो वाजसातये च देवन्देवं हुवेम तथा युष्मप्येवमस्मभ्यं कुरुत ॥ ६१ ॥

भावार्थः—ये राजपुरुषाः सर्वेषां प्राणिनां हिताय विदुषः सत्कृत्यैतैः सत्योपदेशान् प्रचार्य सृष्टिपदार्थान् विज्ञाय सर्वाभीष्टं संसाध्य सद्ग्रामान् जयन्ति ते दिव्यां कीर्तिं प्रज्ञाञ्च लभन्ते ॥ ६१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (देव्या) प्रकाशमान (धिया) बुद्धि वा कर्म से (गृणन्तः) स्तुति करते हुए हम लोग जैसे (वः) तुम्हारे (अवसे) रक्षादि के लिये (देवन्देवम्) विद्वान् २ वा उत्तम २ पदार्थ को (हुवेम) बुलावें वा ग्रहण करें तुम्हारे (अभिष्टये) अभीष्ट सुख के लिये (देवन्देवम्) विद्वान् २ वा उत्तम प्रत्येक पदार्थ को तथा तुम्हारे (वाजसातये) वेगादि के सम्यक् सेवन के लिये (देवन्देवम्) विद्वान् २ वा उत्तम प्रत्येक पदार्थ को बुलावें वा स्वीकार करें वैसे तुम लोग भी ऐसा हमारे लिये करो ॥ ६१ ॥

भावार्थः—जो राजपुरुष सब प्राणियों के हित के लिये विद्वानों का सत्कार कर इन से सत्योपदेश का प्रचार करा सृष्टि के पदार्थों को जान और सब अभीष्ट सिद्ध कर संग्रामों को जीतते हैं वे उत्तम कीर्ति और बुद्धि को प्राप्त होते हैं ॥ ६१ ॥

दिवीत्यस्य मेध ऋषिः । वैश्वानरो देवता ।

निष्कृद्बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर विद्वान् लोग क्या करें इस वि० ॥

दिवि पृष्ठो अरोचताग्निर्वैश्वानरो बृहत् ।
क्षमया वृधान ओजसा चनोहितो ज्योतिषा बा-
धते तमः ॥ ६२ ॥

दिवि । पृष्ठः । अरोचत । अग्निः । वैश्वानरः । बृ-
हत् । क्षमया । वृधानः । ओजसा । चनोहितः । ज्योतिषा । बाधते । तमः ॥ ६२ ॥

पदार्थः—(दिवि) प्रकाशे (पृष्ठः) सिक्तः स्थितः
(अरोचत) रोचते प्रकाशते (अग्निः) सूर्याख्यः (वै-
श्वानरः) विश्वेषां नराणां हितः (बृहत्) महान् (क्षम-
या) पृथिव्या सह । क्षमेति पृथिवी ना० निधं० १ । १
(वृधानः) वर्द्धमानः (ओजसा) बलेन (चनोहितः) ओषधि-
पाकसामर्थ्येन अन्नादीनां हितः (ज्योतिषा) स्वप्रकाशेन
(बाधते) निवर्त्तयति (तमः) रात्र्यन्धकारम् । तम इति
रात्रिना० निधं० १ । ७ ॥ ६२ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो मनुष्या । यथा दिवि पृष्ठे वैश्वानरो रूपया वृधान ओ-
जसा बृहन् चनोहितोऽग्निज्योतिषा तमो बाधतेऽरोचत च यथा अष्टैर्गुणैरविद्या-
न्धकारं निवर्त्त्य यूयमपि प्रकाशितकीर्त्तयो भवत ॥ ६२ ॥

भाषार्थः—अत्र वाचकलु०—ये विद्वांसः सूर्यः तमइव दुष्टाचारमविधान्धकारं च निवर्त्य विद्यां प्रकाशयेयुस्ते सूर्यइव सर्वत्र प्रकाशितप्रशंसा भवेयुः ॥ ९२ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् मनुष्यो ! जैसे (दिवि) आकाश में (ष्टष्टः) स्थित (वैश्वानरः) सब मनुष्यों का हितकारी (इमवा) पृथिवी के साथ (वृषानः) बड़ा हुआ (ओजसा) बल से (वृहत्) महान् (चनोहितः) ओषधियों को पकाने रूप सामर्थ्य से अन्नादि का धारक (आग्निः) सूर्यरूप अग्नि (ज्योतिषा) अपने प्रकाश से (तपः) रात्रिरूप अन्धकार को (बाधते) निवृत्त करता और (अरोचत) प्रकाशित होता है जैसे उत्तम गुणों से अविद्यारूप अन्धकार को निकृष्ट करके तुम लोग भी प्रकाशित कीर्ति वाले हो ॥ ९२ ॥

भाषार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो विद्वान् लोग सूर्य अन्धकार को जैसेवै से दुष्टाचार और अविधान्धकार को निवृत्त कर विद्या को प्रकाशित करें वे सूर्य के तुल्य सर्वत्र प्रकाशित प्रशंसा वाले हों ॥ ९२ ॥

इन्द्राग्नीत्यस्य सुहोत्र ऋषिः । इन्द्राग्नी देवते ।

भुरिगनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथोषधिययमाह ॥

अथ उषा के वि० ॥

इन्द्राग्नी अपादियम्पूर्वागात्पद्वतीभ्यः ।
द्विती शिरो जिह्वया वावदच्चरन्त्रिंशत्पदान्य-
क्रमीत् ॥ ९३ ॥

इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । अपात् । इयम् । पूर्वा ।
आ । अगात् । पद्वतीभ्यःऽइति पत्स्वतीभ्यः । द्वि-
त्वी । शिरः । जिह्वया । वावदत् । चरत् । त्रिंशत् ।
पदा । नि । अक्रमीत् ॥ ९३ ॥

पदार्थः—(इन्द्राग्नी) अध्यापकोपदेशकौ (अपात्) अविद्यमानौ पादौ यस्याः सा (इयम्) पूर्वा प्रथमा (आ) (अंगात्) आगच्छति (पद्वतीभ्यः) (बहवः) पादा यासु प्रजासु ताभ्यः सुप्ताभ्यः प्रजाभ्यः (ह्रिन्वी) ह्रित्वा त्यक्त्वा (शिरः) उत्तमांगम् (जिह्वया) वाचा (वावदत्) भृशं वदति (चरत्) चरति (त्रिंशत्) एतत्सङ्ख्याकान् (पदा) प्राप्तिसाधकान् मुहूर्तान् (नि) (अक्रमीत्) क्रमते ॥९३॥

अन्वयः—हे इन्द्राग्नी! येयमपात्पद्वतीभ्यः पूर्वा आऽगाच्छिरो ह्रित्वी प्राणिनां जिह्वया वावदच्चरति त्रिंशत्पदान्यत्क्रमीत्सोषा युवाभ्यां विज्ञेया ॥ ९३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ! या वेगवती पादशिरआद्यवयवरहिता प्राणि प्रबोधोत्पूर्वभावनी जागरणहेतुः प्राणिमुखैर्भृशं वदतीव त्रिंशत्मुहूर्तान्तरं प्रमिदंशमाक्रमीत् सोषा युष्माभिर्निद्रालस्ये विहाय सुस्वाप सेवनीया ॥ ९३ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्राग्नी) अध्यापक उपदेशक लोगो ! जो (इयम्) यह (अपात्) बिना पग की (पद्वतीभ्यः) बहुत पगों वाली प्रजाओं से (पूर्वा) प्रथम उत्पन्न होने वाली (आ, अंगात्) आती है (शिरः) शिर को (ह्रिन्वी) छोड़ के अर्थात् बिना शिर की हुई प्राणियों की (जिह्वया) वाणी से (वावदत्) शीघ्र बोलती अर्थात् कुक्कुट आदि के बोल से उपः काल की प्रतीति होती इस से बोलना धर्म उषा में आरोपण किया जाता है (चरत्) विचरती है और (त्रिंशत्) तीस (पदा) प्राप्ति के साधन मुहूर्तों को (नि, अक्रमीत्) निरन्तर आक्रमण करती है वह उषा प्रातः की बेला तुम लोगों को जाननी चाहिये ॥ ९३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो! जो वेग वाली पाद शिर आदि अवयवों से रहित प्राणियों के जगने से पहिले होने वाली जागने का हेतु प्राणियों के मुखों से शीघ्र बोलती हुई सी तीस मुहूर्त (साठ घड़ी) के अनन्तर प्रत्येक स्थान को आक्रमण करती है वह उषा निद्रालस्य को छोड़ तुमको मुझ के 'जिये सेवन करनी चाहिये ॥ ९३ ॥

देवास इत्यस्य मनुर्ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।

पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

के मनुष्या विद्वांसो भवितुमर्हन्तीत्याह ॥

कोन मनुष्य विद्वान् हो सकते हैं इस वि० ॥

देवासो हि ष्मा मनवे समन्यवो विश्वे साकम्
सरातयः । ते नो अद्य ते अपरन्तुचे तु नो
भवन्तु वरिवोविदः ॥ ९४ ॥

देवासः । हि । स्म । मनवे । समन्यवऽइति सऽमन्य-
वः । विश्वे । साकम् । सरातयऽइति सऽरातयः । ते ।
नः । अद्य । ते । अपरम् । तुचे । तु । नः । भवन्तु । व-
रिवोविदऽइति वरिवऽविदः ॥ ९४ ॥

पदार्थः—(देवासः) विद्वांसः (हि) (स्म) प्रसिद्धौ ।
अत्र निपातस्य चेति दीर्घः षत्वं च छान्दसम् (मनवे)
मनुष्याय (समन्यवः) समानो मन्युः क्रोधो येषान्ते (वि-
श्वे) सर्वे (साकम्) सह (सरातयः) समाना रातयो दाना-
नि येषान्ते (ते) (नः) अस्माकम् (अद्य) (ते) (अपरम्)
भविष्यति काले (तुचे) पुत्रपौत्राद्यायाऽपत्याय । तुगि-
त्यपत्याना० निर्घ० २ । २ (तु) (नः) अस्माकम् (भ-
वन्तु (वरिवोविदः) ये वरिवः परिचरणां विदन्ति जान-
न्ति यद्वा वरिवो धनं वेदयन्ति प्रापयन्ति ते ॥ ९४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! ये सरातयः समन्यवो विषे देवासः साकमथ नो म-
नवे स्म वरिवोविदो भवन्तु ते स्वपरं नस्तुचेऽस्मभ्यश्च वरिवोविदो भवन्तु ते हि
युष्मभ्यं वरिवोविदः स्युः ॥ ६४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः परस्परेभ्यः सुखानि दद्युर्ये साकं दुष्टानामुपरि क्रोधं कु-
र्तुं पुत्रपौत्रवन्तो भूत्वा मनुष्यसुखोन्नये समर्था विद्वांसो भवितुमर्हन्ति ॥ ६४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जो (सरातयः) बराबर दाता (समन्यवः) तुल्य क्रोध वाले
(विषे) सब (देवासः) विद्वान् लोग (साकम्) साथ मिल के (अथ) आज (नः) हमारे
(मनवे) मनुष्य के लिये (स्म) प्रसिद्ध (वरिवोविदः) सत्कार के जानने वा धन के प्राप्त
कराने वाले (भवन्तु) हों (तु) और (ते) वे (अपरम्) भविष्यत् काल में (नः) हमारे
(तुन्ने) पुत्रपौत्रादि सन्तान के अर्थ हमारे लिये सत्कार के जानने वा धन के प्राप्त कराने
वाले हों (ते, हि) वही तुम लोगों के लिये भी सत्कार के जानने वा धन के प्राप्त कराने
वाले हों ॥ ६४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य एक दूसरे के लिये सुख दें जो मिल कर दुष्टों पर क्रोध
करें वे पुत्र पौत्र वाले हो के मनुष्यों के सुख की उत्पत्ति के लिये समर्थ विद्वान् होने
योग्य होते हैं ॥ ६४ ॥

अपाधमदित्यस्य नृमेध ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

भुरिक् बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ के जना दुःखनिवारणसमर्थाः सन्तीत्याह ॥

अथ कौन मनुष्य दुःखनिवारण में समर्थ हैं इस वि० ॥

अपाधमदमिशंस्तीरशस्तिहाथेन्द्रो शुम्भ्या-
भवत् । देवास्तं इन्द्रसुख्याय येभिरे बृहद्भानो म-
रुदगणा ॥ ९५ ॥

अप। अधमत् । अभिशस्तीरित्यभिःशस्तीः । अ-
शस्ति हेत्यशस्तिऽहा । अथ । इन्द्रः । द्युम्नी । आ ।
अभवत् । देवाः । ते । इन्द्र । सखाय । येमिरे ।
बृहद्भानोऽइति बृहत्भानो । मरुद्गणेति मरुत्-
गणा ॥ ९५ ॥

पदार्थः—(अप) दूरीकरणे (अधमत्) धमति (अभि-
शस्तीः) अभितो हिंसाः (अशस्तिहा) अपशस्तानां दु-
ष्टानां हन्ता (अथ) (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान्सभापती राजा
(द्युम्नी) बहुप्रशंसाधनयुक्तः (आ) (अभवत्) भवतु
(देवाः) विद्वांसः (ते) तव (इन्द्र) परमैश्वर्यप्रद सभापते रा-
जन् ! (सखाय) मित्रत्वाय (येमिरे) संयमं कुर्वन्ति (बृ-
हद्भानो) बृहन्तो भानवः किरणाइव कीर्तियो यस्य तत्स-
म्बुद्धौ (मरुद्गणा) मरुतां मनुष्याणां वायूनां वा गणः स-
मूहो यस्य तत्सम्बुद्धौ ॥ ९५ ॥

अन्वयः—हे बृहद्भानो मरुद्गण इन्द्र! देवास्ते सखाय येमिरे द्युम्नीन्द्रो भ-
वानभिःशस्तीरपाधमदशस्तिहाऽभवद्भवतु ॥ ९५ ॥

भाषार्थः—ये मनुष्या धार्मिकाणां न्यायाधीशानां धनाढ्यानां वा मित्रतां
कुर्वन्ति ते यशस्विनो भूत्वा सर्वेषां दुःखनिवारणाय सूर्यवद्भवन्ति ॥ ९५ ॥

पदार्थः—हे (बृहद्भानो) महान् किरणों के तुल्य प्रकाशित कीर्ति
वाले (मरुद्गणाः) मनुष्यों वा पत्तनों के समूह से कार्यसाधक (इन्द्र) परमै-
श्वर्य के देने वाले सभापति राजा (देवाः) विद्वान् लोग (ते) आप की (सखाय)
मित्रता के अर्थ (येमिरे) संयम करते हैं और (द्युम्नी) बहुत प्रशंसारूप

धन से युक्त (इन्द्रः) परमैश्वर्य वाले प्राण (आग्निः) (शस्तीः) सब ओर से हिंसा-
ओं को (अप, अभयम्) दूर धमकावे दो (अशस्तिहा) दुष्टों के नाशक (अभयम्)
हूजिये ॥ ६५ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य धार्मिक न्यायाधीशों वा धनाढ्यों से मित्रता करते हैं वे एक
शस्त्री हो कर सब दुःखनिवारण के लिये सूर्य के तुल्य होते हैं ॥ ६५ ॥

प्र व इत्यस्य नृमेध ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

निष्पृद्यहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्तव्यमित्याह ॥

स्त्रिंश मनुष्यों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

प्र व इन्द्राय बृहते मरुतो ब्रह्मार्चत ।

वृत्रं हनति वृत्रहा शतक्रतुर्वज्रेण शतप-
र्वणा ॥ ९६ ॥

प्र । वः । इन्द्राय । बृहते । मरुतः । ब्रह्म । अर्चत ।
वृत्रम् । हनति । वृत्रहेति वृत्रहा । शतक्रतुरिति श-
तः क्रतुः । वज्रेणा । शतपर्वणेति शतः पर्वणा ॥ ९६ ॥

पदार्थः—(प्र) (वः) युष्मभ्यम् (इन्द्राय) परमै-
श्वर्याय (बृहते) (मरुतः) मनुष्याः (ब्रह्म) धनमन्नं
वा (अर्चत) सत्कुरुत (वृत्रम्) मेघम् (हनति) ह-
न्ति । अत्र बहुलं छन्दसीति शपो लुक् न (वृत्रहा) यो
वृत्रं हन्ति (शतक्रतुः) शतमसङ्ख्याताः क्रतवः प्रज्ञाः क-
र्माणि वा यस्य सः (वज्रेणा) शस्त्रास्त्रविशेषेणा (शत-
पर्वणा) शतस्यासङ्ख्यातस्य जीवजातस्य पर्वा पालनं
यस्मात्तेन ॥ ९६ ॥

अन्वयः—हे मरुतः मनुष्या! यः शतक्रतुः सेनापतिः शतपर्वणा बजेण वृत्रहा सूर्यो वृत्रमिव वृहत इन्द्राय शत्रून् हनति वो अन्नं प्रापयति तं यूयं प्रार्चत ॥ ६९ ॥

भावार्थः—अन्नं वाचकलु० हे मनुष्या! ये सूर्यो मेघमिव शत्रून् हत्वा युष्म-
दर्धमैश्वर्यमुपयान्ति तेषां सत्कारं यूयं कुरुत सदा कृतज्ञा भूत्वा कृतघ्नतां त्यक्त्वा
माज्ञाः सन्तो महदैश्वर्यं प्राप्नुत ॥ ६९ ॥

पदार्थः—हे (मरुतः) मनुष्यो ! जो (शतक्रतुः) असंख्य प्रकार की बुद्धि वा
कर्मों वाला सेनापति (शतपर्वणा) जिस से असंख्य जीवों का पालन हो ऐसे (बजे-
ण) शस्त्र अन्न से (वृत्रहा) जैसे मेघहन्ता सूर्य (वृत्रम्) मेघ को बैसे (वृहते)
बड़े (इन्द्राय) परमैश्वर्य के लिये शत्रुओं को (हनति) मारता है और (वः) तु-
झारे लिये (अन्न) धन वा अन्न को प्राप्त करता है उस का तुम लोग (प्र, प्रार्चत) तु-
सरकार करो ॥ ६९ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु० —हे मनुष्यो ! जो लोग मेघ को सूर्य के
तुल्य शत्रुओं को मार के तुझारे लिये ऐश्वर्य की उन्नति करते हैं उन का सरकार तुम
करो । सदा कृतज्ञ हो के कृतघ्नता को छोड़ के मात्र हुए महान् ऐश्वर्य को प्राप्त
होओ ॥ ६९ ॥

अस्येत्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । महेन्द्रो देवता ॥

स्वराट् सतोवृहती छन्दः । मध्यम स्वरः ॥

अथ मनुष्यैः परमात्मा स्तोतव्य इत्युपदिश्यते ॥

अथ मनुष्यों को परमात्मा की स्तुति करने योग्य है इस वि० ॥

अस्येदिन्द्रो वावृधे वृष्णयश्च शवो मदै सुत-
स्य विष्णावि । अद्या तमस्य महिमानमायवोऽनु

ष्टुवन्ति पूर्वथा ॥ ९७ ॥ * इमा उं त्वा । य-
स्यायमयध सहस्रम् । ऊर्ध्वऊषुणाः ॥

अस्य । इत् । इन्द्रः । वावृधे । ववृधइति ववृ-
धे । वृष्ण्यम् । शवः । मदे । सुतस्य । विष्णावि ।
अद्य । तम् । अस्य । महिमानम् । आयवः । अनु ।
स्तुवन्ति । पूर्वथेति पूर्वथा ॥ ९७ ॥

पदार्थः—(अस्य) संसारस्य (इत्) एव (इन्द्रः) प-
रमैश्वर्य्ययुक्तो राजा (वावृधे) वर्द्धयति (वृष्ण्यम्) वृषा
समर्थस्तस्येमम् (शवः) बलमुदकं वा । शव इति उद-
कना० निधं० १ । १२ (मदे) आनन्दाय (सुतस्य) उ-
त्पन्नस्य (विष्णावि) व्यापके परमेश्वरे । अत्र वाच्छन्द-
सीति घिसंज्ञाकार्याभावे गुणादेशोऽवादेशः (अद्य)
अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (तम्) (अस्य) परमात्म-
नः (महिमानम्) महत्त्वम् (आयवः) ये स्वकर्मफलानि
यान्ति ते मनुष्याः । आयव इति मनुष्यना० निधं० २
। ३ (अनु) (स्तुवन्ति) प्रशंसन्ति (पूर्वथा) पूर्वेइव ॥ ९७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! य इन्द्रो जीवो विष्णावि सुतस्याऽस्य मदे वृष्ण्यं श-
वोऽद्य वावृधेऽस्य परमात्मन इन्महिमानं पूर्वयायवोनुष्टुवन्ति तं यूयमपि स्तुवत ॥ ९७ ॥

भाष्यार्थः—हे मनुष्या । यदि यूयं सर्वत्र व्यापकस्य सर्वजगदुत्पादकस्याखि-
लाधारकस्य परमैश्वर्य्यप्रापकस्याहं महिमानं च विज्ञाय सर्वस्य संसारस्योपकारं
कुरुत तर्हि यूयसु सततमानन्दं प्राप्नुतेति ॥ ९७ ॥

* यहाँ इन चार (अ० १३ । न० ८१-८३ तथा अ० ११ न० ४२) क्रम से पूर्व भाष्यके मन्त्रों की प्रतीकें
कर्मकाण्ड विशेष में कार्य्य के लिये रखी हैं ॥

अग्निप्राणीदानाऽहर्निशसूर्याग्निराजैश्वर्योत्तमबा-
नविद्वच्छ्रो वैश्वानरेन्द्रप्रज्ञावरुणाऽश्व्यन्तसूर्यराजप्रजाप-
रीक्षकेन्द्रबाखादिगुणवर्णानादेतदध्यायोक्तार्थस्य पूर्वाध्या-
येन सह सहगतिर्वेदा ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जो (इन्द्रः) परम ऐश्वर्ययुक्त राजा (विष्णुवि) व्यापक प-
रमात्मा में (सुतस्व) उत्पन्न हुए (अस्य) इस संसार के (मदे) आनन्द के लिये (शृण्वयम्)
पराक्रम (शशः) बल तथा जल को (अथ) इस वर्तमान समय में (वाशुधे) बढ़ाता है (अ-
स्य) इस परमात्मा के (इत्) ही (महिमानम्) महिमा को (पूर्वधा) पूर्वज लोगों के तुल्य
(अथवाः) अपने कर्म फलों को प्राप्त होने वाले मनुष्य लोग (अनु, स्तुवन्ति) अनुकूल
स्तुति करते हैं (तस्मै) उस की तुम लोग भी स्तुति करो ॥ ९७ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो तुम लोग सर्वत्र व्यापक सब जगत् के उत्पादक सब
के आचार और उत्तम ऐश्वर्य के प्रापक ईश्वर की आज्ञा और महिमा को जान के सब
संसार का उपकार करो तो तुम को निरन्तर आनन्द प्राप्त होवे ॥ ९७ ॥

इस अध्याय में अग्नि, प्राण, उदान, दिन, रात, सूर्य अग्नि, राजा, ऐश्वर्य, उ-
त्तमथान, विद्वान्, लक्ष्मी, वैश्वानर, ईश्वर, इन्द्र, जुष्टि, वरुण, आधि, अज, सूर्य, रा-
जप्रजा, परीक्षक, इन्द्र, और वायु आदि पदार्थों के गुणों का वर्णन है इस से इस अ-
ध्याय में कहे अर्थ की पूर्व अध्याय में कहे अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां श्रीयुतपरम-

विदुषां विरजानन्दसरस्वतीस्वामिनां शिष्येण

श्रीमद्व्यानन्दसरस्वतीस्वामिना विरचिते

संस्कृतार्थभाषाभ्यां समन्विते सुप्र-

माणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः

समाप्तिमगमत् ॥

अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायारम्भः ॥

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परांसुव ।

यद्भद्रं तन्न आंसुव ॥ १ ॥

यज्जाग्रत इत्यस्य शिवसंकल्पऋषिः । मनो देवता

विराट् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ मनसो वशीकरणविषयमाह ॥

अव मन को वश करने का वि० ॥

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं तद् सुप्तस्य तथै-
वैति । दूरङ्गमं ज्योतिषां ज्योतिरेकन्तन्मे
मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ १ ॥

यत् । जाग्रतः । दूरम् । उदैतीत्युत्प्रेति । दैवम् ।
तत् । ऊँ इत्थं । सुप्तस्य । तथा । एव । एति ।
दूरङ्गममिति दूरम्ऽगमम् । ज्योतिषाम् । ज्योतिः ।
एकम् । तत् । मे । मनः । शिवसङ्कल्पमिति
शिवऽसङ्कल्पम् । अस्तु ॥ १ ॥

पदार्थः—(यत्) (जाग्रतः) (दूरम्) (उदैति) उद्गच्छति
(दैवम्) देव आत्मनि भवं देवस्य जीवात्मनः साधनमि-

ति वा (तत्) यत् । व्यत्ययः (उ) (सुप्तस्य) शयानस्य
 (तथा) तेनैव प्रकारेण (एव) (एति) अन्तर्गच्छति (दू-
 रङ्गमम्) यदूरं गच्छति गमयति वाऽनेकपदार्थान् गृह्णा-
 ति तत् (ज्योतिषाम्) शब्दादि विषयप्रकाशकानामि-
 न्द्रियाणाम् (ज्योतिः) प्रकाशकं प्रवर्तकमात्मा मनसा
 संयुज्यते मन इन्द्रियेणोन्द्रियमर्थेनेति महर्षि वात्स्याय-
 नोक्तेः (एकम्) असहायम् (तत्) (मे) मम मनः सङ्क-
 ल्पविकल्पात्मकम् (शिवसङ्कल्पम्) शिवः कल्याणका-
 री धर्मविषयः संकल्प इच्छा यस्य तत् (अस्तु) भवतु ॥१॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर विद्वन् वा ! भवदनुग्रहेण यदैवं दूरङ्गमं ज्योतिषां
 ज्योतिरेकं आप्नोते दूरमुदैति । तद् सुप्तस्य तथैवान्तरेति तन्मे मनः शिवसङ्क-
 ल्पमस्तु ॥ १ ॥

भाष्यार्थः—ये मनुष्याः परमेश्वराज्ञासेवनं विद्वत्सङ्गं कृत्वा अनेकविधसाम-
 धर्मयुक्तं मनः शुद्धं सम्पादयन्ति यज्जायतावस्थायां विस्तृतव्यवहारं तत्सुषुप्तौ शा-
 न्तं भवति यद्वेगवर्ता वेगवत्तरं ज्ञानस्य साधकत्वादिन्द्रियाणामपि प्रवर्तकं निगृह्णन्ति
 तेऽशुभव्यवहारं विहाय शुभाचरणे प्रेरयितुं शक्नुवन्ति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर वा राजन् ! आपकी कृपा से (यत्) जो (देवम्)
 आत्मा में रहने वा जीवार्त्मा का साधन (दूरङ्गमम्) दूर जाने, मनुष्य को दूर तक
 लेजाने वा अनेक पदार्थों का ग्रहण करने वाला (ज्योतिषम्) शब्द आदि विषयों के
 प्रकाशक अथवा आदि इन्द्रियों को (ज्योतिः) प्रवर्तक करने द्वारा (एकम्) एक (आप्तः) जागृत
 अवस्था में (दूरम्) दूर (उत्, ऐति) आगता है (उ) और तत् जो (सुप्तस्य) सोते हुए का (तथा,

एव) उसी प्रकार (एति) भीतर अन्तःकरण में जाता है (तत्) वह (मे) मेरा (मनः) सं-
कल विकल्पात्मक मन (शिवसंकल्पम्) कल्याणकारी धर्म विषयक इच्छा वाला (अस्तु)
हो ॥ १ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य परमेश्वर की आज्ञा का सेवन और विद्वानों का सङ्ग करके
अनेक विषय सामर्थ्ययुक्त मन को शुद्ध करते हैं जो जागृतावस्था में विस्तृत व्यवहार वाला
वही मन सुषुप्ति अवस्था में शान्त होता है । जो बेग वाले पदार्थों में अतिवेगवान् ज्ञान
के साधन होने से इन्द्रियों के प्रवर्तक मन को बश में करते हैं वे अशुभ व्यवहार को
छोड़ शुभ व्यवहार में मन को प्रवृत्त कर सकते हैं ॥ १ ॥

येन कर्माणीत्यस्य शिवसंकल्प ऋषिः । मनो देवता ।

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विधयमाह ॥

फिर उही वि० ॥

येन कर्माण्यपसौ मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति
विदथेषु धीराः । यदपूर्वं यक्ष्मन्तः प्रजाना तन्मे
मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ २ ॥

येन । कर्माणि । अपसः । मनीषिणः । यज्ञे । कृण्व-
न्ति । विदथेषु । धीराः । यत् । अपूर्वम् । यक्ष्मम् । अन्तरि-
त्यन्तः । प्रजानामिति प्रजानाम् । तत् । मे । मनः । शिव-
सङ्कल्पमिति शिवसङ्कल्पम् । अस्तु ॥ २ ॥

पदार्थः—(येन) मनसा (कर्माणि) कर्तुरीप्सिततमानि
क्रियमाणानि (अपसः) अपः कर्म तद्वन्तः सदा कर्मनिष्ठाः

(मनीषिणः) मनस ईषिणो दमनकर्तारः (यज्ञे) अग्निहोत्रादी धर्मेण सङ्गतव्यवहारे योगाभ्यासे वा (कृण्वन्ति) कुर्वन्ति (विदथेषु) विज्ञानयुद्धादिव्यवहारेषु (धीराः) ध्यानवन्तो मेधाविनः । धीर इति मेधाविना० निघं० ३ । १५ (यत्) (अपूर्वम्) अनुत्तमगुणकर्मस्वभावम् (यक्षम्) पूजनीयं संगतं वा । अग्रीणादिकः सन् प्रत्ययः (अन्तः) मध्ये (प्रजानाम्) प्राणिमात्राणाम् (तत्) (मे) मम (मनः) मननविचारात्मकम् (शिवसङ्कल्पम्) धर्मेष्टम् (अस्तु) ॥ २ ॥

अन्वयः—हे परमेश्वर वा विद्वन्भवत्सङ्गेन येनापसो मनीषिणो धीरा यज्ञे विदथेषु च कृण्वन्ति यदपूर्वं प्रजानामन्तर्यज्ञवर्त्तते तन्मे मनः शिवमङ्कल्पमस्तु ॥२॥

भावार्थः—मनुष्यैः परमेश्वरस्योपासनेन सुविचारविद्यासत्सङ्गैरन्तःकरणधर्माचारान्वित्य धर्माचारे प्रवर्त्तनीयम् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे परमेश्वर वा विद्वन् ! जब आप के संग से (येन) जिस(अपस) सदा कर्म धर्मनिष्ठ (मनीषिणः) मन का दमन करने वाले (धीराः) ध्यान करने वाले बुद्धिमान् लोग (यज्ञे) अग्निहोत्रादि वा धर्मसंयुक्त व्यवहार वा योग यज्ञ में और (विदथेषु) विज्ञान सम्बन्धी और युद्धादि व्यवहारों में (कर्माणि) अन्यन्त इष्ट कर्मों को (कृण्वन्ति) करते हैं (यत्) जो (अपूर्वम्) सर्वोत्तम गुणकर्मस्वभाव वाला (प्रजानाम्) प्राणिमात्र के (अन्तः) हृदय में (यक्षम्) पूजनीय वा संगत एकीभूत हो रहा है (तत्) वह (मे) मेरा (मनः) मनन विचार करना रूप मन (शिवसङ्कल्पम्) धर्मेष्ट (अस्तु) होने ॥ २ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि परमेश्वर की उपासना सुन्दर विचार विद्या और सत्संग से अपने अन्तःकरण को अधर्माचरण से निवृत्त कर धर्म के आचरण में प्रवृत्त करें ॥ २ ॥

यत् प्रज्ञानमित्यस्य शिवसङ्कल्प ऋषिः । मनोदेवता ।
स्वराट् त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥
पुनस्तमेवविषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यत्प्रज्ञानमृतचेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्त-
रमृतम्प्रजासु । यस्मात् ऋते किञ्चन कर्म क्रिय-
ते तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ३ ॥

यत् । प्रज्ञानमिति प्रज्ञानम् । उत । चेतः । धृ-
तिः । च । यत् । ज्योतिः । अन्तः । अमृतम् । प्रजा-
स्विति प्रजासु । यस्मात् । न । ऋते । किम् । चन ।
कर्म । क्रियते । तत् । मे । मनः । शिवसङ्कल्पमिति
शिवसङ्कल्पम् । अस्तु ॥ ३ ॥

पदार्थः—(यत्) (प्रज्ञानम्) प्रजानाति येन तद्बु-
द्धिस्वरूपम् (उत) अपि (चेतः) चेतति स्मरति येन त-
त् (धृतिः) धैर्य रूपम् (च) चकाराल्लज्जादीन्यपि क-
र्माणि येन क्रियन्ते (यत्) (ज्योतिः) द्योतमानम् (अ-
न्तः) अभ्यन्तरे (अमृतम्) नाशरहितम् (प्रजासु) ज-
नेषु (यस्मात्) मनसः (नः) (ऋते) विना (किम्)
(चन) किञ्चिदपि (कर्म) (क्रियते) (तत्) (मे)
जीवात्मनो मम (मनः) सर्वकर्मसाधनम् (शिवसङ्क-
ल्पम्) शिवे कल्याणकरे परमात्मनि कल्प इच्छाऽस्य त-
त् (अस्तु) भवतु ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर परमयोगिव विद्वन्मा ! मवज्ञापनेन यत्प्रज्ञानं च ते
उत धृतिर्यच्च । आस्वन्तरमृतं ज्योतिर्यस्मात् ऋते किञ्चन कर्म न क्रियते तन्मे मनः
शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ३ ॥

भाषार्थः—हे मनुष्याः ! यदन्तःकरणबुद्धिचित्तमनोऽङ्कारवृत्तिव्याप्तुर्विष-
यन्तः प्रकाशं प्रजानां सर्वकर्मसाधकं नाशरहितं मनोऽस्ति तन्न्याये सत्याचरणे
च प्रवर्त्य पक्षपाताऽन्यायाऽवर्णाचरणाद्युप निवर्त्तयत ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर वा परमयोगिन् विद्वन्! आप के जताने से (वत्) जो (प्र-
ज्ञानम्) विशेष कर ज्ञान का उत्पादक बुद्धिरूप (उत) और भी (चेतः) स्मृति का
साधन (धृतिः) धैर्यस्वरूप (च) और लज्जादि कर्मों का हेतु (प्रजासु) मनुष्यों के
(अन्तः) अन्तःकरण में आत्मा का साथी होने से (अमृतम्) नाशरहित (ज्योतिः)
प्रकाशरूप (यस्मात्) जिन से (आने) बिना (किम्, चन) कोई भी (कर्म)
काम (न, कियते) नहीं किया जाता (तत्) वह (मे) मुझ जीवात्मा का (मनः)
सब कर्मों का साधन रूप मन (शिवसंकल्पम्) कल्याणकारी परमात्मा में इच्छा रखने
वाला (अस्तु) हो ॥ ३ ॥

भाषार्थः—हे मनुष्यो! जो अन्तःकरण, बुद्धि, चित्त और अङ्काररूप वृत्ति वा-
ला होने से चार प्रकार से भीतर प्रकाश करने वाला प्राणियों के सब कर्मों का साधक
अविनाशी मन है उस को न्याय और सत्य आचरण में प्रवृत्त कर पक्षपात अन्याय
और अवर्णाचरण से तुम लोग निवृत्त करो ॥ ३ ॥

येनेदमित्यस्य शिवसङ्कल्प ऋषिः । मनो देवता ।

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

येनेदं भूतं भुवनं भविष्यत्परिगृहीतममृतैर्न
सर्वम् । येन यज्ञस्तायतै सप्तहोता तन्मे मनः
शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ४ ॥

येन । इदम् । भूतम् । भुवनम् । भविष्यत् । परि-
गृहीतमिति परिऽगृहीतम् । अमृतेन । सर्वम् । येन ।
यज्ञः । तायते । सप्तहोतेति सप्तऽहोता । तत् । मे ।
मनः । शिवसङ्कल्पमिति शिवऽसङ्कल्पम् । अस्तु ॥४॥

पदार्थः—(येन) मनसा (इदम्) वस्तुजातम् (भूतम्)
अतीतम् (भुवनम्) भवतीति भुवनम् । वर्तमानकालस्य
सम्बन्धि । औणादिकः क्युः (भविष्यत्) यदुत्पत्स्यमानं
भावि (परिगृहीतम्) परितः सर्वतो गृहीतं ज्ञातम् (अमृ-
तेन) नाशरहितेन परमात्मना सह युक्तेन (सर्वम्) समग्रम्
(येन) (यज्ञः) अग्निष्टोमादिर्विज्ञानमयो व्यवहारो वा (ता-
यते) तन्यते विस्तीर्यते (सप्तहोता) अग्निष्टोमेपि सप्तहो-
तारो भवन्ति (तत्) (मे) मम (मनः) योगयुक्तं चित्तम्
(शिवसङ्कल्पम्) शिवो मोक्षरूपसङ्कल्पो यस्य तत् (अस्तु)
भवतु ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! येनामृतेन भूतं भुवनं भविष्यत्सर्वमिदं परिगृहीतं भवति
येन सप्तहोता यज्ञस्तायते तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ! यच्चित्तं योगाभ्याससाधनोपसाधनासिद्धं भूतभविष्यद्व-
र्तमानज्ञं सर्वसृष्टिविज्ञातृकर्मोपासनाज्ञानसाधकं वर्त्तते तत्सदैव कल्याणमिदं
कुरुत ॥ ४ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो ! (येन) जिस (अमृतेन) नाशरहित परमात्मा के साथ
युक्त होने वाले मन से (भूतम्) व्यतीत हुआ (भुवनम्) वर्तमान काल सम्बन्धी
और (भविष्यत्) होने वाला (सर्वम्, इदम्) वह सब त्रिकालस्य वस्तुमात्र (परि-

गृहीतय) सब ओर से गृहीत होता अर्थात् जाना जाता है (येन) जिस से (सप्तहो-
ता) सात अनुष्व होता वा पांच प्राण कृष्ण जीवात्मा और अव्यक्त सातवां वे सात
लेने देने वाले जिस में हों वह (यज्ञः) अग्निहोमादि वा विज्ञानरूप व्यवहार (तावते)
विस्तृत किया जाता है (तत्) वह (मे) मेरा (मनः) योगयुक्त चित्त (शिवसङ्कल्पम्)
मोक्षरूप सङ्कल्प काला (अस्तु) होवे ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे अनुष्वो ! जो चित्त बोगाम्बास के साधन और उपसाधनों से सिद्ध
हुआ भूत, भविष्यत्, वर्तमान तीनों काल का ज्ञाता सब सृष्टि का जानने वाला कर्म
उपासना और ज्ञान का साधक है उस को सदा ही कल्याण में प्रिय करो ॥ ४ ॥

यस्मिन्नित्यस्य शिवसङ्कल्प ऋषिः । मनो देवता ।

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यस्मिन्नुचःसाम यजूंषि यस्मिन्प्रतिष्ठिता
रथनामाविंवाराः । यस्मिंश्चित्तं सर्वमोतं
प्रजानां तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ५ ॥

यस्मिन् । ऋचः । साम । यजूंषि । यस्मिन् ।
प्रतिष्ठिता । प्रतिस्थितेति । प्रतिऽस्थिता । रथनाभा-
विवेति रथनाभौऽईव । अराः । यस्मिन् । चित्तम् ।
सर्वम् । ओतमित्याऽउतम् । प्रजानामिति प्रजानाम् ।
तत् । मे । मनः । शिवसङ्कल्पमिति शिवऽसङ्कल्पम् ।
अस्तु ॥ ५ ॥

पदार्थः—(यस्मिन्) मनसि (ऋचः) ऋग्वेदः (साम)
सामवेदः (यजूंषि) यजुर्वेदः (यस्मिन् (प्रतिष्ठिता) प्रतिष्ठा-
तानि (रथनाभाविव) यथा रथस्य रथचक्रस्य मध्यमे का-
ष्ठे सर्वेऽवयवा लग्ना भवन्ति तथा (अराः) रथचक्रावयवाः
(यस्मिन्) (चित्तम्) सर्वपदार्थविषयिज्ञानम् (सर्वम्) स-
मग्रम् (ओतम्) सूत्रे मणिगणा इव प्रीतम् (प्रजानाम्)
(तत्) (मे) मम (मनः) (शिवसङ्कल्पम्) शिवः कल्याणक-
रो वेदादिसत्यशास्त्रप्रचारसङ्कल्पो यस्मिँस्तत् (अस्तु) भ-
वतु ॥ ५ ॥

अन्वयः—रथनाभाविवारा यस्मिन्मनासि ऋचः साम यजूंषि प्रतिष्ठिता यस्मि-
न्यर्वाणः प्रतिष्ठिता भवन्ति यस्मिन् प्रजानां सर्वं चित्तमोतमस्ति तन्मे मनः शि-
वसङ्कल्पमस्तु ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमा वाचकलु०—हे मनुष्या ! युष्माभिर्यस्य स्वास्थ्य एव
वेदादिपठनपाठनव्यवहारो घटते तत् मन एव वेदादिविद्याधारं यत्र सर्वेषां व्य-
वहाराणां ज्ञानं सञ्चितं भवति तदन्तःकरणं विद्याधर्माचरणेन पवित्रं सं-
पादनीयम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—(यस्मिन्) जिस मन में (रथनाभाविव, अराः) जैसे रथ के पहिये
के बीच के काष्ठ में अरा लगे होते हैं वैसे (ऋचः) ऋग्वेद (साम) सामवेद (य-
जूंषि) यजुर्वेद (प्रतिष्ठिता) सब ओर से स्थित और (यस्मिन्) जिस में अथर्ववेद
स्थित हैं (यस्मिन्) जिस में (प्रजानाम्) प्राणियों का (सर्वम्) समग्र (चित्तम्)
सर्व पदार्थ सम्बन्धी ज्ञान (ओतम्) सूत्र में मणियों के समान संयुक्त है (तत्) वह
(मे) मेरा (मनः) मन (शिवसङ्कल्पम्) कल्याणकारी वेदादि सत्यशास्त्रों का प्रचा-
ररूप संकल्प वाक्ता (अस्तु) हो ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! तुम लोगों को चाहिये जिस मन के स्वस्थ रहने में ही वेदादि विद्याओं का आधार और जिस में सब व्यवहारों का ज्ञान एकत्र होता है उस अन्तःकरण को विद्या और धर्म के आवरण से पवित्र करो ॥ ५ ॥

सुषारथिरित्यस्य शिवसङ्कल्प ऋषिः । मनो देवता ।

स्वराट् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उर्सा वि० ॥

सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्नेनीयतेऽभी-
शुभिर्वाजिनइव । हृत्प्रतिष्ठं यदजिरञ्जविष्टं
तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ६ ॥

सुषारथिः । सुसारथिरिति सुऽसारथिः । अश्वानि-
वेत्यश्वान्ऽइव । यत् । मनुष्यान् । नेनीयते । अभीशु-
भिरित्यभीशुऽभिः । वाजिनऽइवेति वाजिनऽइव ।
हृत्प्रतिष्ठम् । हृत्प्रतिस्थमिति हृत्ऽप्रतिस्थम् । यत् ।
अजिरम् । जविष्टम् । तत् । मे । मनः । शिवसङ्कल्प-
मिति शिवऽसङ्कल्पम् । अस्तु ॥ ६ ॥

पदार्थः—(सुषारथिः) शोभनश्चासौ सारथिर्यान्चालयिता तथा (यत्) (मनुष्यान्) मनुष्यग्रहणमुभयलक्षकं प्राणिमात्रस्य (नेनीयते) भृशमितस्तनो नयति गमयति (अभीशुभिः) रश्मिभिः अभीशव इति रश्मिना० निघं० १ । ५ (वाजिनइव) सुशिक्षितानश्वानिव (हृत्प्रतिष्ठम्) हृदि प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्य तत् (यत्)

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—येन सत्सो धर्मो बलवती सेना पुष्कलाभादि-
सामग्री च धियते स मूर्खो मेघमित्र शत्रून् बिजेतुं शक्नुयात् ॥ ७ ॥

पदार्थः—मैं (यस्य) जिसके (पितृम्) अन्न (महः) महान् (धर्माणम्)
पक्षपात रहित न्यायाचरणरूप धर्म और (तन्निषीम्) बलयुक्त सेना को (नु) शीघ्र
(स्तोषम्) स्तुति करता हूँ वह राज्यरूप (त्रिः) तीनों काल में जैसे सूर्य (भोजसा)
जल के साथ वर्तमान (विषवम्) जिन की बदल रूप गाँठ भिन्न २ हों उस (वृत्रम्)
मेघ को (वि, अर्दयन्) विशेष कर नष्ट करता है वैसे शत्रुओं के जीतने को समर्थ
होता है ॥ ७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जिस ने सत्यवर्ण, बलवती सेना और पुष्कल
अन्नादि सामग्री धारण की है वह जैसे सूर्य मेघ को वैसे शत्रुओं को जीत सकता है ॥ ७ ॥

अन्विदित्यस्यागस्त्य ऋषिः । अनुमतिर्द्वैवता ॥

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्तव्यमित्याह ? ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये इस नि० ? ॥

अन्विदनुमते त्वं मन्यासै शश्वं नस्कृधि ।
क्रत्वे दक्षाय नो हिनु प्र ण आयूषि तारिषः ॥ ८ ॥

अनु । इत् । अनुमतऽइत्यनुमते । त्वम् । मन्यासै ।
शम् । च । नुः । कृधि । क्रत्वे । दक्षाय । नुः । हिनु । प्र ।
नुः । आयूषि । तारिषः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(अनु) (इत्) एव (अनुमते) अनुकूल मति-
र्यस्य तत्सम्बुद्धौ (त्वम्) (मन्यासै) मन्यस्व (शम्) सुखम्

(च) (नः) अस्मान् (कृधि) कुरु (क्रत्वे) प्रज्ञायै (दत्ताय) बलाय चतुरत्वाय वा (नः) अस्मान् (हिनु) वर्द्धय (प्र) (नः) अस्माकम् (आयूंषि) जीवनादीनि (तारिषः) सन्तारयसि ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे अनुमते सभापते विद्वस्वन् ! यच्छमनुमन्यासै तेन युक्तान्नस्काधि क्रत्वे दत्ताय नो हिनु न आयूंषि चेत्प्रतारिषः ॥ ८ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यथा स्वार्थसिद्धये प्रयत्नेत तथैवान्यार्थेऽपि प्रयत्नो विधेयः यथा स्वस्य कल्याणवृद्धौ अन्नेष्टव्यं तथाऽन्येषामपि । एवं सर्वेषां पूर्णमायुः सम्पादनीयम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (अनुमते) अनुकूल बुद्धि वाले सभापति विद्वन् ! (त्वम्) आप जिस को (शम्) मुखकारी (अनु, मन्यासै) अनुकूल मानो उस से युक्त (नः) हम को (कृधि) करो (क्रत्वे) बुद्धि (दत्ताय) बल वा चतुराई के लिये (नः) हम को (हिनु) बढ़ाओ (च) और (नः) हमारी (आयूंषि) अवस्थाओं को (इत्) निश्चय कर (प्र, तारिषः) अच्छे प्रकार पूर्ण कीजिये ॥ ८ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जैसे स्वार्थ सिद्धि के कर्त्तव्य प्रयत्न किया जाता है अन्वार्थ में भी प्रयत्न करें जैसे आप अपने कल्याण वृद्धि चाहते हैं वैसे औरों की भी चाहें इस प्रकार सब की पूर्ण अवस्था सिद्ध करें ॥ ८ ॥

अनु न इत्यस्यागस्त्य ऋषिः । अनुमतिर्देवता ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अनु नोऽद्यानुमतिर्यज्ञन्देवेषु मन्यताम् ।
अग्निश्च हव्यवाहनो भवतं दाशुषे मयः ॥ ९ ॥

(अजिरम्) विषयादिषु प्रक्षेपकं जराद्यवस्थारहितं वा
(जविष्टम्) अतिशयेन वेगवत्तरम् (तत्) (मे) मम
(मनः) (शिवसङ्कल्पम्) मङ्गलनियमेष्टम् (अस्तु)
भवतु ॥ ६ ॥

अन्वयः—यत् सुषारथिरश्वानिव मनुष्यान्नेनीयनेऽभीशुभिर्वाजिनश्च नि-
यच्छति च बलात् सारथिरश्वानिव प्राणिनो नयति यद्वृत्तप्रतिष्ठमजिरं जविष्टमस्ति
तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालंकारौ—यत्रासक्तं तत्रैव प्रग्रहैः सारथिः तुरङ्गानिव
वशे स्थापयति सर्वेऽविद्वांसो यदनुवर्त्तन्ते विद्वांसश्च यत्स्ववशं कुर्वन्ति यच्छुद्धं
सत्सुखकार्यशुद्धं सद्दुःखकारि यज्जितं सिद्धिं यदजितमसिद्धिं प्रयच्छति तन्मनो
मनुष्यैः स्ववशं सदा रक्षणाय ॥ ६ ॥

पदार्थः—(यत्) जो मन (सुषारथिः) जैसे सुन्दर चतुर सारथि गाडीवान्
(अश्वानिव) लगाम से घोड़ों को सब ओर से चलाता है वैसे (मनुष्यन्) मनुष्या-
दि प्राणियों का (नेनीयते) शीघ्र २ इधर उधर घुमाता है और (अभीशुभिः) जैसे
रस्सियों से (वाजिनः) वेग वाले घोड़ों को सारथि वश में करता वैसे नियम में रखता
(यत्) जो (हृत्प्रतिष्ठम्) हृदय में स्थित (अजिरम्) विषयादि में प्रेरक वा वृ-
द्धादि अवस्था रहित और (जविष्टम्) अत्यन्त वेगवान् है (तत्) वह (मे) मेरा
(मनः) मन (शिवसङ्कल्पम्) मङ्गलमय नियम में इष्ट (अस्तु) होवे ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में दो उपमालं०—जो मनुष्य जिस पदार्थ में आसक्त है वही
बल से सारथि घोड़ों को जैसे वैसे प्राणियों को ले जाता और लगाम से सारथि घोड़ों
को जैसे वैसे वश में रखता, सब मूर्खजन जिस के अनुकूल वर्तते और विद्वान् अपने
वश में करते हैं जो शुद्ध हुआ सुखकारी और अशुद्ध हुआ दुःखदायी जो जीता हुआ

सिद्धि को और न बीठा हुआ असिद्धि को देता है वह मन मनुष्यों को अपने वश में रखना चाहिये ॥ ६ ॥

पितुमित्यस्यागस्त्य ऋषिः । अन्नं देवता ।

उष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अथ कः शत्रून् विजेतुं शक्नोतीत्याह ॥

अथ कौन मनुष्य शत्रुओं को जीत सकता है इस वि० ॥

पितुं नु स्तोषम्महो धर्माणन्तर्विषीम् । यस्य
त्रितो व्योजंसा वृत्रं विपर्वमर्दयत् ॥ ७ ॥

पितुम् । नु । स्तोषम् । महः । धर्माणाम् । तर्विषी-
म् । यस्य । त्रितः । वि । ओजंसा । वृत्रम् । विपर्व-
मिति विऽपर्वम् । अर्दयत् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(पितुम्) अन्नम् (नु) सद्यः (स्तोषम्)
स्तुवे (महः) महान्तम् (धर्माणाम्) पक्षपातरहितं
न्यायाचरणां धर्मम् (तर्विषीम्) बलयुक्ता सेनाम् । त-
र्विषीति बलना० निघं० २ । ९ (यस्य) (त्रितः) त्रि-
षु कालेषु । सप्तम्यर्थे तसिः (वि) (ओजंसा) उद-
केन सह । ओजस इत्युदकना० १ । १२ (वृत्रम्)
मेघम् (विपर्वम्) विगतानि पर्वाणि ग्रन्थयो यस्य तम्
(अर्दयत्) अर्दयति नाशयति ॥ ७ ॥

अन्वयः—अहं यस्य पितुं महो धर्माणं तर्विषीं नु स्तोषं स राजपुरुषः
त्रितः सूर्य ओजंसा सह वर्त्तमानं विपर्वं वृत्रं व्यर्दयदिव शत्रून्जेतुं शक्नोति॥७॥

भावार्थः—हे कुमार्यो ! यूयं ब्रह्मचर्येण समग्रा विद्याः प्राप्य युवतयो भूत्वा स्वेष्टान् स्वपरीक्षितान् वर्सुपरान् पतीन् स्वयं वृणुत तैः सहानन्ध प्रजा उत्पादयत ॥ १० ॥

पदार्थः—हे (सिनीवालि) प्रेमयुक्त बल करने हारी (पृथुष्टके) जिस की विस्तृत स्तुति, सिर के बाल वा कामना हो ऐसी (देवि) विदुषि कुमाती (या) ओ तू (देवानाम्) विद्वानों की (स्वसा) बहिन (असि) है सो (हव्यम्) ग्रहण करने योग्य (आहुतम्) अच्छे प्रकार वर दीक्षादि कर्मों से स्वीकार किये पति का (जुषस्व) सेवन कर और (नः) हमारे लिये (प्रजाम्) सुन्दर सन्तानरूप प्रजा को (दिदिद्दि) दे ॥ १० ॥

भावार्थः—हे कुमारियो ! तुम ब्रह्मचर्य आश्रम के साथ समस्त विद्याओं को प्राप्त हो युवति हो के अपने को अभीष्ट स्वयं परीक्षा किये वरने योग्य पतियों को आप वशे उन पतियों के साथ आनन्द कर प्रजा पुत्रादि को उत्पन्न किया करो ॥ १० ॥

पञ्चेत्यस्य गूत्समद ऋषिः । सरस्वती देवता ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किर उसी वि० ॥

पञ्च नद्यः सरस्वतीमपि यन्ति सस्रोतसः ।
सरस्वती तु पञ्चधा सो देशेऽभवत्सरित् ॥११॥

पञ्च । नद्यः । सरस्वतीम् । अपि । यन्ति । सस्रोत
तसऽइति सऽस्रोतसः । सरस्वती । तु । पञ्चधा । सा
उँ इत्यै । देशे । अभवत् । सरित् ॥ ११ ॥

पदार्थः—(पञ्च) पञ्चज्ञानेन्द्रियवृत्तयः (नद्यः) नदीव-
त्प्रवाहरूपाः (सरस्वतीम्) प्रशस्तविज्ञानवर्ती वाचम्
(अपि) (यन्ति) प्राप्नुवन्ति (सम्नोतसः) समानं मनो रूपं
स्रोतः प्रवाहो यासान्ताः (सरस्वती) (तु) अवधारणो
(पञ्चधा) पञ्चज्ञानेन्द्रियशब्दादिविषयप्रतिपादनेन पञ्चप्र-
काराः (सा) (उ) (देशे) स्वनिवासे स्थाने (अभवत्) भ-
वति (सरित्) या सरति गच्छति सा ॥ ११ ॥

अन्वयः—मनुष्यैः सम्नोतसः पञ्च नद्यः यां सरस्वतीमपि यन्ति सा उ स-
रित् सरस्वती देशे पञ्चधा त्वभवादिति विज्ञेया ॥ ११ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैर्यावाणी पञ्चशब्दादिविषयाश्रिता
सरिद्वर्त्तते तां विज्ञाय यथावत्प्रसार्य मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोक्तव्या ॥ ११ ॥

पदार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि (सम्नोतसः) एक मन रूप प्रवाहों वाली
(पञ्च) पांच (नद्यः) नदी के तुल्य प्रवाहरूप ज्ञानेन्द्रियों की वृत्ति जिस (सरस्वतीम्)
प्रशस्त विज्ञान युक्त वाणी को (अपि, यन्ति) प्राप्त होती हैं (सा, उ) वह भी (स-
रित्) चलने वाली (सरस्वती) वाणी (देशे) अपने निवास स्थान में (पञ्चधा)
पांच ज्ञानेन्द्रियों के शब्दादि पांच विषयों का प्रतिपादन करने से पांच प्रकार की (तु)
ही (अभवत्) होती है ऐसा जानें ॥ ११ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि जो वाणी पांच
शब्दादि विषयों के आश्रित हुई नदी के तुल्य प्रवाह युक्त वर्त्तमान है उस को जानके
यथावत् प्रकार कर मधुरश्लक्ष्ण प्रयुक्त करें ॥ ११ ॥

अनुं । नः । अद्य । अनुमतिरित्यनुंऽमतिः । यज्ञ-
म् । देवेषु । मन्यताम् । अग्निः । च । हव्यवाहनऽ
इति हव्यवाहनः । भवतम् । दाशुषे । मयः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(अनु) (नः) अस्माकम् (अद्य) इदानीम्
(अनुमतिः) अनुकूलं विज्ञानम् (यज्ञम्) सुखदानसाधनं
व्यवहारम् (देवेषु) विद्वत्सु (मन्यताम्) (अग्निः) पावक-
वत्तेजस्वी तज्ज्ञो वा (च) समुच्चये (हव्यवाहनः) यो ह-
व्यानि ग्रहीतुं योग्यानि वस्तूनि वहति प्रापयति (भवत-
म्) (दाशुषे) दात्रे (मयः) सुखकारिणौ । मयइति सुख-
ना० निघं० ३ । ६ ॥ ९ ॥

अन्वयः—योऽनुमतिरद्य देवेषु नो यज्ञमनुमन्यतां स हव्यवाहनोऽग्निश्च
युवां दाशुषे मयः सुखकारिणौ भवतम् ॥ ६ ॥

भाषार्थः—ये मनुष्या सत्कर्मानुष्ठानेऽनुमतिदातारो दुष्टकर्मानुष्ठानस्य निषे-
धकास्तेऽग्न्यादिविद्यया सुखं सर्वेभ्यः प्रयच्छन्ति ॥ ६ ॥

पदार्थः—जो (अनुमतिः) अनुकूलविज्ञान वाला जन (अद्य) आज (देवेषु) वि-
द्वानों में (नः) हमारे (यज्ञम्) सुख देने के साधनरूप व्यवहार को (अनु, मन्यताम्) अ-
नुकूल माने वह (च) और (हव्यवाहनः) ग्रहण करने योग्य पदार्थों को प्राप्त कराने वाले
(अग्निः) अग्नि के तुल्य तेजस्वी वा अग्नि विद्या का विद्वान् तुम दोनों (दाशुषे) दा-
नशील मनुष्य के लिये (मयः) सुखकारी (भवतम्) होओ ॥ ९ ॥

भाषार्थः—जो मनुष्य सत्कर्मों के अनुष्ठान में अनुमति देने और दुष्टकर्मों के अ-
नुष्ठान का निषेध करने वाले हैं वे अग्नि आदि की विद्या से सब के लिये सुख देवें ॥ ९ ॥

सिनीवालीत्यस्य गृत्समद ऋषिः । सिनीवाली देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ विदुष्यः कुमार्यः किं कुर्युरित्याह ॥

अत्र विदुषी कुमारी क्या करे इस वि० ॥

सिनीवाल्लि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा ।

जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिद्दि नः ॥ १० ॥

सिनीवाल्लि । पृथुष्टुके । पृथुस्तुकऽ इति पृथुस्तुको
या । देवानाम् । असि । स्वसा । जुषस्व । हव्यम् ।
आहुतमित्याहुतम् । प्रजामिति प्रजाम् । देवि । दि-
दिद्दि । नः ॥ १० ॥

पदार्थः—(सिनीवाल्लि) सिनी प्रेमबद्धा चासौ बल-
कारिणी च तत्सम्बुद्धौ (पृथुष्टुके) पृथुर्विस्तीर्णा ष्टु-
का स्तुतिः केशभारः कामो वा यस्य तत्सम्बुद्धौ महा-
स्तुते पृथुकेशभारे पृथुकामे वा (या) (देवानाम्) विदु-
षाम् (असि) (स्वसा) भगिनि (जुषस्व) सेवस्व (हव्यम्)
आदातुमर्हम् (आहुतम्) समन्तात्वरदीक्षादिकर्मभिः
स्वीकृतं पतिम् (प्रजाम्) सुसन्तानरूपाम् (देवि) विदु-
षि (दिदिद्दि) दिश देहि । अत्र दिश धातोर्बहुलं छन्द-
सीति शपः श्लुः (नः) अस्मभ्यम् ॥ १० ॥

अन्वयः—हे सिनीवाल्लि पृथुष्टुके देवि विदुषि कुमारी ! या त्वं देवता स्व-
साऽसि सा हव्यमाहुतं पतिं जुषस्व नः प्रजां दिदिद्दि ॥ १० ॥

त्वमग्न इत्यस्य हिरण्यस्तूप अङ्गिरस ऋषिः । अग्निर्देवता ।

विराट् जगती छन्दः निपादः स्वरः ॥

अथ जनैरीश्वराज्ञा पाल्येत्याह ॥

अथ मनुष्यों को ईश राजा पालनी चाहिये इस वि० ॥

त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा ऋषिर्देवो देवानाम-
भवः शिवः सखा । तव व्रते कवयो विद्वनाप-
सोऽजायन्त मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥ १२ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । अङ्गिराः । ऋषिः । देवः ।
देवानाम् । अभवः । शिवः । सखा । तव । व्रते ।
कवयः । विद्वनापसः इति विद्वनाऽथपसः । अजा-
यन्त । मरुतः । भ्राजदृष्टय इति भ्राजन्तः ऋष्टयः ॥ १२ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (अग्ने) परमेश्वर विद्वद् वा (प्रथमः)
प्रख्यातः (अङ्गिराः) अङ्गानां रस इयं वर्त्तमानो यद्वाऽङ्गि-
भ्यो जीवात्मभ्यो सुखं यति ददाति सः (ऋषिः) ज्ञाता
(देवः) दिव्यगुणकर्मस्वभावः (देवानाम्) विदुषाम् (अभ-
वः) भवेः (शिवः) कल्याणकारि (सखा) मित्रः (तव) (व्र-
ते) शीलैः नियमै वा (कवयः) मेधाविनः (विद्वनापसः)
विद्वनानि विदितान्यपांसि कर्माणि येषान्ते (अजाय-
न्त) जायन्ते (मरुतः) मनुष्याः (भ्राजदृष्टयः) भ्राजन्त्यः
शोभमाना ऋष्टय आयुधानि येषान्ते ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! यतस्त्वं प्रथमोऽङ्गिरा देवानां देवः शिवः सखा ऋषि-
रभवस्तस्मात्तव व्रते विद्वनापसो भ्राजदृष्टयः कवयो मरुतोऽजायन्त ॥ १२ ॥

भावार्थः—यदि मनुष्याः सर्वसुहृदं विद्वांसं सर्वमित्रं परमात्मानञ्च सखायं मत्वा विज्ञाननिमित्तानि कर्माणि कृत्वा प्रकाशितात्मानो भवेयुस्तर्हि ते विद्वांसो भूत्वा परमेश्वरस्याज्ञायां वर्त्तितुं शक्नुयुः ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) परमेश्वर वा विद्वन् ! जिस कारण (त्वम्) आप (प्रथमः) प्रख्यात (अङ्गिराः) अवयवों के सारभूत रस के तुल्य वा जीवात्माओं को सुख देने वाले (देवानाम्) विद्वानों के बीच (देवः) उत्तम गुणकर्म स्वभावयुक्त (शिवः) कल्याणकारी (सखा) मित्र (ऋषिः) ज्ञानी (अमवः) होवें इस से (तव) आप के (व्रते) स्वभाव वा नियम में (विद्वानापसः) प्रसिद्ध कर्मों वाले (आजगृह्यः) सुन्दर इति-यारों से युक्त (कवयः) बुद्धिमान् (मरुतः) मनुष्य (अन्वायन्त) प्रकट होते हैं ॥ १२ ॥

भावार्थः—यदि मनुष्य सब के मित्र विद्वान् जन और सब के हितैर्षा परमात्मा को मित्र मान विज्ञान के निमित्त कर्मों को कर प्रकाशित आत्मावाले हों तो वे विद्वान् होकर परमेश्वर की आज्ञा में वर्त्त सकें ॥ १२ ॥

त्वक् इत्यस्य हिरण्यस्तूप आङ्गिरस ऋषिः । अग्निर्देवता ।

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

राजेश्वरौ कथं सेवनीयावित्याह ॥

राजा और ईश्वर की कैसी सेवा करना चाहिये इस वि० ॥

त्वन्नो अग्ने तव देव पायुभिर्मधोनों रत्न
तन्वश्च वन्द्य । त्राता लोकस्य तनये गवामस्य-
निमेषश्च रक्षमाणस्तव व्रते ॥ १३ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । तव । देव । पायुभिरिति
पायुभिः । मधोनः । रक्ष । तन्वः । च । वन्द्य । त्राता ।
लोकस्य । तनये । गवाम् । असि । अनिमेषमित्यनि-
मेषम् । रक्षमाणः । तव । व्रते ॥ १३ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (नः) (अस्माकम् (अग्ने) राजन्-
श्वर वा (तव) (देव) दिव्यगुणकर्मस्वभाव (पायुभिः) र-
क्षादिभिः (मघोनः) बहुधनयुक्तान् (रक्ष) (तन्वः) शरीराणि
(च) (वन्द्य) वन्दितुं स्तोतुम् योग्य (त्राता) रक्षिता (तो-
कस्य अपत्यस्य (तनये) पौत्रस्य । अत्र विभक्तित्यत्ययः
(गवाम्) धेन्वादीनाम् (असि) (अनिमेषम्) निरन्तरम् (रक्ष-
माणः) (तव) (व्रते) सुनियमे ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! देव तव व्रते वर्त्तमानान् मघोनोऽस्मान् तव पायुभिस्त्वं
रक्ष नस्तन्वश्च रक्ष । हे वन्द्य ! यतस्त्वमनिमेषं रक्षमाणस्तोकस्य तनये गवाञ्च
त्रातासि तस्मादस्माभिर्नित्यं सत्कर्त्तव्य उपासनीयश्चासि ॥ १३ ॥

भाषार्थः—अत्र श्लेषालं ०—य ईश्वरगुणकर्मस्वभावाज्ञानकूलत्वे वर्त्तन्ते
येषामीश्वरो विद्वांसश्च सततं रक्षकाः सन्ति ते श्रिया दीर्घायुषा प्रजाभिश्च र-
क्षिता कदाचिन्न भवन्ति ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे (देव) उत्तम गुणकर्मस्वभावयुक्त (अग्ने) राजन् वा ईश्वर (तव)
आप के (व्रते) उत्तम नियम में वर्त्तमान (मघोनः) बहुत धनयुक्त हम लोगों को
(तव) आप के (पायुभिः) रक्षादि के हेतु कर्मों से (त्वम्) आप (रक्ष) रक्षा
कीजिये (च) और (नः) हमारे (तन्वः) शरीरों को रक्षा कीजिये । हे (वन्द्य)
स्तुति के योग्य भगवन् जिस कारण आप (अनिमेषम्) निरन्तर (रक्षमाणः) रक्षा
करते हुए (तोकस्य) सन्तान पुत्र (तनये) पौत्र और (गवाम्) गौ आदि के
(त्राता) रक्षक (असि) हैं इसलिये हम लोगों को सर्वदा सत्कार और उपासना के
योग्य हैं ॥ १३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में शेषालं० — जो मनुष्य ईश्वर के गुणकर्मस्वभावों और आज्ञा की अनुकूलता में वर्तमान हैं और जिन की ईश्वर और विद्वान् लोग निरन्तर रक्षा करने वाले हैं वे लक्ष्मी दीर्घायु तथा और सन्तानों से रहित कभी नहीं होते ॥११॥

उत्तानाथामित्यस्य देवश्च देववातौ भारतावृषी ।

अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

पुनर्विद्वान् किंकुर्यादित्याह ॥

उत्तानायामवं भरा चिकित्वान्सद्यः प्रवीता
वृषणं जजान । अरुपस्तूपो रुशंस्य पाज्जडा-
यास्पुत्रो वयुनेऽजनिष्ट ॥ १४ ॥

उत्तानायाम् । अवं । भर । चिकित्वान् । सद्यः । प्र-
वीतेति प्रऽवीता । वृषणाम् । जजान् । अरुपस्तूपऽ
इत्यरुपस्तूपः । रुशंस्य । अम्य । पाजः । इडायाः ।
पुत्रः । वयुने । अजनिष्ट ॥ १४ ॥

पदार्थः—(उत्तानायाम्) उत्पृष्टतया विस्तीर्णायां भू-
मावन्तरिक्षे वा (अव) अर्वाचोत्ते (भर) । अत्र द्वयचोत-
स्तिष्ठ इति दीर्घः (चिकित्वान्) ज्ञानवान् (सद्यः) (प्रवी-
ता) कर्मिता (वृषणम्) वृष्टिकरं यज्ञम् (जजान) जनयते
अत्रान्तर्गतो णिच् प्रत्ययः (अरुपस्तूपः) योऽरुषानहिंस-
सकान् उच्छ्रययति सः (रुशंस्य) सुरुपम् (अस्य) (पाजः)
बलम् (इडायाः) प्रसंसितायाः (पुत्रः) (वयुने) विज्ञाने
(अजनिष्ट) जायते ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे विद्वस्त्वं यथा चिकित्त्वान् प्रवीता विद्वानुत्तानायां वृषणं
अजानाऽरुपस्तूप इडायाः पुत्रो वयुनेऽजनिष्टऽस्य अशन्पाजश्चाऽजनिष्ट तथा
सद्योऽवभर ॥ १४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकानु०—यदि मनुष्या अस्यां मृष्टौ ब्रह्मचर्यादिना
कुमारान् कुपारीश्च द्विजान् सम्पादयेयुस्नर्ह्येते सद्यो विद्वांसः स्युः ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् पुरुष ! आप जैसे (चिकित्त्वान्) ज्ञानवान् (प्रवीता) का-
मना करने हारा विद्वान् जन (उत्तानायाम्) उत्कर्षता के साथ विस्तीर्ण भूमि वा अ-
न्तरिक्ष में (वृषणम्) वर्षा के हेतु यज्ञ को (अजान) प्रगट करता और (अरुपस्तूपः)
रक्तक लोगो की उज्जति करने वाला (इडायाः) प्रशंसित स्त्री का (पुत्रः) पुत्र (वयुने)
विज्ञान में (अजनिष्ट) प्रसिद्ध दाता और (अस्य) हम का (रुशत्) सुन्दर रूप
युक्त (पाजः) बल प्रसिद्ध होता है वैसे (सद्यः) शीघ्र (अव, भर) अपनी ओर
पुष्ट कर ॥ १४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकानु०—यदि मनुष्य हम मृष्टि में ब्रह्मचर्य आदि के
सेवन से कन्या पुत्रों को द्विज करें तो ये सब शीघ्र विद्वान् हो जावें ॥ १४ ॥

इडाया इत्यस्य देवश्चवदेववातौ भारतावृषी । अग्निर्देवता ।

विराडनुष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

किं भूतो जनो राज्याधिकारे स्थापनीय इत्याह ॥

कैसा मनुष्य राज्य के अधिकार पर स्थापित करने योग्य है इस वि० ॥

इडायास्त्वा पदे वयं नामां पृथिव्या अर्धि ।

जातवेदो नि धीमह्यग्ने हव्याय वोढवे ॥ १५ ॥

इडायाः । त्वा । पदे । वयम् । नाभा । पृथिव्याः ।
अधि । जातवेदऽइति जातवेदः । नि । धीमहि ।
अग्ने । हव्याय । वोढवे ॥ १५ ॥

पदार्थः—(इडायाः) प्रशंसिताया वाचः (त्वा) त्वाम्
(पदे) प्रतिष्ठायाम् (वयम्) अध्यापकोपदेशकाः (नाभा)
नाभौ मध्ये (पृथिव्याः) विस्तीर्णायाम् भूमेः (अधि) उपरि
(जातवेदः) जातप्रज्ञान (नि) नितराम् (धीमहि) स्थाप-
येम (अग्ने) अग्निग्वि तेजस्विन् विद्वन् राजन् ! (हव्याय)
होतुं दातुमर्हम् । अत्र विभक्तिव्यत्ययः (वोढवे) वोढुं प्राप्तुं
प्रापयितुं वा ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे जातवेदोऽग्ने ! वयमिडायाः पदे पृथिव्या अधि नाभा त्वा हव्या-
य वोढवे नि धीमहि ॥ १५ ॥

भावार्थः—हे विद्वन् राजन् ! यस्मिन्नाधिकारे त्वां वयं स्थापयेम तमधि-
कारं धर्मपुरुषार्थाभ्यां यथावत्साध्नुहि ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे (जातवेदः) उत्पन्न बुद्धिवाले (अग्ने) अग्नि के तुल्य तेजस्वी
विद्वन् राजन् ! (वयम्) अध्यापक तथा उपदेशक हम लोग (इडायाः) प्रशंसित वाणी
की (पदे) व्यवस्था तथा (पृथिव्याः) विस्तृत भूमि के (अधि) ऊपर (नाभा)
मध्यभाग में (त्वा) आप को (हव्याय) देने योग्य पदार्थों को (वोढवे) प्राप्त करने
वा कराने के लिये (नि, धीमहि) निरन्तर स्थापित करते हैं ॥ १५ ॥

भावार्थः—हे विद्वन् राजन् ! जिस अधिकार में आप को हम लोग स्थापित करें
उस अधिकार को धर्म और पुरुषार्थ से यथावत् सिद्ध कीजिये ॥ १५ ॥

प्रमन्मह इत्यस्य मोधा ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

विराट् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यैर्विदाधर्मी वहुनीयावित्याह ॥

मनुष्यों को विद्या और धर्म बढ़ाने चाहिये इस वि० ॥

प्र मन्महे शवमानाय शूषमाङ्गूषं गिवैणसे
अङ्गिरस्वत् । सुवृक्तिभिः स्तुवत ऋग्मियाया-
चामार्क नरे विश्रुताय ॥ १६ ॥

प्र । मन्महे । शवमानाय । शूषम् । आङ्गूषम् ।
गिवैणसे । अङ्गिरस्वत् । सुवृक्तिभिर्गिति सुवृक्तिभिः ।
स्तुवते । ऋग्मियाय । अर्चाम् । अर्कम् । नरं । विश्रु-
तायेति विऽश्रुताय ॥ १६ ॥

पदार्थः—(प्र) (मन्महे) याचामहे । मन्मह इति याज्ञ-
चा कर्मा । निघ्नं ३ । १९ (शवसानाय) विज्ञानाय (शूष-
म्) बलम् (आङ्गूषम्) विद्याशास्त्रबोधम् । आङ्गूषइति
पदना० निघ्नं ४ । २ (गिवैणसे) गिरः सुशिक्षिता वाचो
वनन्ति संभजन्ति वा तस्मै (अङ्गिरस्वत्) प्राणयत् (सुवृ-
क्तिभिः) सुष्ठु वृजते दोषान् यासु क्रियासु ताभिः (स्तुवते)
यः शास्त्रार्थान् स्तौति (ऋग्मियाय) यो ऋचो मिनोत्य-
धीते तस्मै (अर्चाम्) सत्कुर्याम् (अर्कम्) अर्चनीयम् (नरे)
नायकाय (विश्रुताय) विशेषेण श्रुता गुणा यस्मिंस्तस्मै॥१६॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! यथा वयं मनुक्तिभिः शवसानाय गिर्वणस ऋग्मिया-
य विश्रुताय स्तुवते नरेऽङ्गिरस्वदाङ्गुषं शूषं प्रमन्मह एतमर्कमर्चाम । तथैतं प्रति
यूषमपि वर्त्तध्वम् ॥ १६ ॥

भाषार्थः—अत्रोपमा वाचकत्वं—मनुष्यैः सत्करणीयस्य सत्कारं निरादर-
णीयस्य निरादरं कृत्वा विद्याधर्मौ सततं वर्द्धनीयौ ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यों ! जैसे हम लोग (मनुक्तिभिः) निर्दोष क्रियाओं से (शवसा-
नाय) विज्ञान के अर्थ (गिर्वणसे) सुशिक्षित वाग्वियों से युक्त (ऋग्मियाय) ऋचाओं
को पढ़ने वाले (विश्रुताय) विशेष कर जिस में गुण मुने जाते (स्तुवते) शास्त्र के अभि-
प्रायों को कहने (नरे) नायक मनुष्य के लिये (आङ्गिरस्वत) प्राण के तुल्य (आङ्गु-
षम्) बिद्या शास्त्र के बोधरूप (शूषम्) बल को (प्र. मन्महे) चाहते हैं और इस (अकर्म)
पूजनीय पुरुष का (अर्चाम्) सत्कार करें वैसे इस विद्वान् के प्रति तुम लोग भी वर्त्तौ ॥ १६ ॥

भाषार्थः—इस मंत्र में उपमा और वाचकत्व—मनुष्यों को चाहिये कि सत्कार
के योग्य का सत्कार और निरादर के योग्य का निरादर करके विद्या और धर्म को
विरन्तर बढ़ाया करें ॥ १६ ॥

प्रव इत्यस्य नोधा ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

निचृत्त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ के पितरः सन्तीत्याह ॥

अब कौन पितरलोग हैं इस वि० ॥

प्रवो महे महि नमो भेर्ध्वमाङ्गुष्यु शवसा-
नाय मामं । येनां नः पूर्वे पितरः पदज्ञा अर्च-
न्तो आङ्गिरसो गा अविन्दन् ॥ १७ ॥

प्र । वः । महे । महि । नमः । भरध्वम् । आङ्गु-
ष्यम् । शवसानाय । साम । येन । नः । पूर्वे । पितरः ।
पदज्ञाऽ इति पदज्ञाः । अर्चन्तः । अङ्गिरसः । गाः ।
अविन्दन् ॥ १७ ॥

पदार्थः—(प्र) (वः) युष्मभ्यम् (महे) महते (महि)
महत्सत्कारार्थम् (नमः) सत्कर्मान्नं वा (भरध्वम्)
धरत (आङ्गुष्यम्) आङ्गुपाय सत्काराय बलाय वा
हितम् (शवसानाय) ब्रह्मचर्य्यसुशिक्षाभ्यां शरीरात्म-
बलयुक्ताय (साम) सामवेदम् (येन) । अत्र संहिता-
यामिति दीर्घः (नः) अस्माकमस्मान् वा (पूर्वे) पू-
र्वजाः (पितरः) पालका ज्ञानिनः (पदज्ञाः) ये पदं
ज्ञातव्यं प्रापणीयमात्मस्वरूपं जानन्ति ते (अर्चन्तः)
सत्क्रियां कुर्वन्तः (अङ्गिरसः) सर्वस्याः सृष्टेर्विद्याङ्गविदः
(गाः) सुशिक्षिता वाचः (अविन्दन्) लम्भयेरन् ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या । यथा पदज्ञा नोऽस्मानर्चन्तोऽङ्गिरसः पूर्वे नः पितरो
येन महे शवसानाय वरचाऽऽङ्गुष्यं सामगाभ्याविन्दन् तेन तेभ्यो यूयं महि नमः
प्रभरध्वम् ॥ १७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप—हे मनुष्या । ये विद्वांसो युष्मान् विद्यासुशिक्षा-
भ्यां विपश्चितो धार्मिकान् कुर्युस्तानेव पूर्वाऽधोतविद्यान् पितृन् विजानीत ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो । जैसे (पदज्ञाः) जानने वा प्राप्त होने योग्य आत्मस्वरूप
को जानने वाले (नः) हमारा (अर्चन्तः) सत्कार करते हुए (अङ्गिरसः) सब सृष्टि
की विद्या के अवयवों को जानने वाले (पूर्वे) पूर्वज (पितरः) रक्षक ज्ञानी लोग

(येन) जिस से (महे) बड़े (श्वसानाय) ब्रह्मचर्य और उत्तम शिक्षा से शरीर और आत्मा के बल से युक्त जन और (वः) तुम लोगों के अन्न (आङ्गूष्यम्) सत्कार वा बल के लिये उपयोगी (साम) सामवेद और (गाः) सुशिक्षित बाणियों को (अविन्दन्) प्राप्त करावे उसी से उन के लिये तुम लोग (महि) महत्सत्कार के लिये (नमः) उत्तम कर्म वा अन्न को (प्र,मरध्वम्) धारण करो ॥ १७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो ! जो विद्वान् लोग तुम का विद्या और उत्तम शिक्षा से परिष्ठित धर्मात्मा करें उन्हीं प्रथमपठित लोगों को तुम पितर जानो ॥ १७ ॥

इच्छन्तीत्यस्य देवश्च वा देववातश्च भारतावृषीः । इन्द्रो देवताः ।

निचृत् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथाप्रलक्षणमाह ॥

अत्र आस का लक्षण कहते हैं ॥

इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखायः सुन्वन्ति
सोमं दधति प्रयांश्चसि । तितिक्षन्ते अभिशांस्ति
जनानामिन्द्र त्वदा कश्चन हि प्रक्रेतः ॥ १८ ॥

इच्छन्ति । त्वा । सोम्यासः । सखायः । सुन्वन्ति ।
सोमम् । दधति । प्रयांश्चसि । तितिक्षन्ते । अभिशां-
स्तिमित्यभिशांस्तिम् । जनानाम् । इन्द्र । त्वत् । आ ।
कः । चन । हि । प्रक्रेतः इति प्रक्रेतः ॥ १८ ॥

पदार्थः—(इच्छन्ति) (त्वा) त्वाम् (सोम्यासः) सोमे-
ष्वैश्वर्यादिषु साधवः (सखायः) सुहृदः सन्तः (सुन्वन्ति)

निष्पादयन्ति (सोमम्) ऐश्वर्यादिकम् (दधति) धरन्ति
(प्रयांसि) कमनीयानि विज्ञानादीनि (तितिक्षन्ते) सहन्ते
(अभिशस्तिम्) दुर्वचनवादम् (जनानाम्) मनुष्याणाम्
(इन्द्र) राजन् ! (त्वत्) तव सकाशात् (आ) समन्तात्
(कः) (चन) अपि (हि) यतः (प्रकेतः) प्रकृष्टा केता
प्रज्ञा यस्य सः ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! ये सोम्यायः सखायः सोमं सुन्वन्ति प्रयांसि दधति
जनानामभिशस्तिमा तितिक्षन्ते च तांस्तव सततं सत्कुरु हि यतस्त्वत्प्रकेतः कश्चन
भास्ति तस्मात्सर्वे त्वा त्वामिच्छन्ति ॥ १८ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या इह निन्दास्तुतिहानिलाभादीन् तितिक्षवः पुरुषार्थि-
नः सर्वैः सह मैत्रीमाचरन्त आत्माः स्युस्ते सर्वैः सेवनीयाः सत्कर्तव्याश्च त एव
सर्वेषामध्यापका उपदेष्टारश्च स्युः ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) सभाध्यक्ष राजन् ! जो (सोम्यासः) ऐश्वर्य होने में उत्तम
स्वभाव वाले (सखायः) मित्र हुए (सोमम्) ऐश्वर्यादि को (सुन्वन्ति) सिद्ध करते
(प्रयांसि) चाहने योग्य विज्ञानादे गुणों को (दधति) धारण करते और (जनानाम्)
मनुष्यों के (अभिशस्तिम्) दुर्वचन वाद विवाद को (आ, तितिक्षन्ते) अच्छे प्रकार
सहते हैं उस का आप निरन्तर सत्कार कीजिये (हि) जिस कारण (त्वत्) आप से
(प्रकेतः) उत्तम बुद्धिमान् (कः, चन) कोई भी नहीं है इस से (त्वा) आप को
सब लोग (इच्छन्ति) चाहते हैं ॥ १८ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य हम संसार में निन्दा स्तुति और हानि लाभोदि को सहने
वाले पुरुषार्थी सब के साथ मित्रता का आचरण करते हुए आत्मा हों वे सब को सेवने
और सत्कार करने योग्य हैं तथा वे ही सब के अध्यापक और उपदेशक हों ॥ १८ ॥
न त इत्यरयदेवश्रवा देववातश्च भारतावृषी । इन्द्रो देवता ।

निष्पत्तिरष्टुच्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः सभाध्यक्षः किं कुर्यादित्याह ॥

किं सभाध्यक्षः राजा क्या करे इस वि० ॥

न ते दूरे परमा चिद्रजाश्चस्या तु प्र याहि
हरिवो हरिभ्याम् । स्थिराय वृष्णे सवना कृते-
मा युक्ता ग्रावाणः समिधाने अग्नौ ॥ १९ ॥

न । ते । दूरे । परमा । चित् । रजाश्चसि । आ ।
तु । प्र । याहि । हरिवोऽइति हरिऽवः । हरिभ्यामिति
हरिभ्याम् । स्थिराय । वृष्णे । सवना । कृता । इमा ।
युक्ताः । ग्रावाणः । समिधानऽ इति सम्ऽइधाने । अ-
ग्नौ ॥ १९ ॥

पदार्थः—(न) निषेधे (ते) तव सकाशात् (दूरे)
विप्रकृष्टे (परमा) परमाणि दूरस्थानि (चित्) अपि (र-
जांसि) स्थानानि (आ) (तु) हेतो (प्र) (याहि) गच्छ
(हरिवः) प्रशस्तौ हरी विद्यन्ते यस्य तत्सम्बुद्धौ (हरि-
भ्याम्) धारणाकर्षणवेगगुणैर्युक्ताभ्यां तुरङ्गाभ्यां जला-
ऽग्निभ्यां वा (स्थिराय) (वृष्णे) सुखसेचकाय पदार्थाय
(सवना) प्रातःसवनादीनि कर्माणि (कृता) कृतानि (इमा)
इमानि (युक्ताः) एकीभूताः (ग्रावाणः) गर्जनाकर्तारो
मेघाः । ग्रावेति मेघना० निघं० १ । १० (समिधाने)
समिध्यमाने । अत्र यको लुक् (अग्नौ) ॥ १९ ॥

अन्वयः—हे हरिवो राजन् ! यय। समिधानेऽग्नौ इमा सवना कृता तु ग्रावाणो
युक्ता भूत्वाऽऽगच्छन्ति तथा स्थिराय वृष्णे हरिभ्यामा प्रयाहि । एवं कृते परमा-
चिद्रजांसि ते दूरे न भवन्ति ॥ १९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे विद्वांसो ! इथा पावकेनोत्पादिता वर्षिता मेघाः पृथिव्याः समीपे भवन्त्याकर्षणेन दूरमपि गच्छन्ति तथाऽऽन्यादियानैर्गमने कृते कोपि देशो दूरे न भवति । एवं पुरुषार्थं कृत्वाऽलमैश्वर्याण जनयत ॥ १९ ॥

पदार्थः—हे (हरिवः) प्रशस्त घोड़ों वाले राजन् ! जैसे (समिधाने) प्रदीप्त किये हुए (अग्नौ) अग्नि में (इमाः, सबना) ये प्रातःसवनादि यज्ञ कर्म (कृता) किये जाते हैं (तु) इसी हेतु से (आवाणः) गर्जना करने वाले मेघ (युक्ताः) इकट्ठे होकर आते हैं वैसे (स्थिराय) दृढ़ (वृष्णे) सुखदायी विद्यादि पदार्थ के लिये (हरि-भ्याम्) धारण और आकर्षण के वेगरूप गुणों से युक्त घोड़ों वा जल और अग्नि से (आ, प्र, याहि) अच्छे प्रकार आइये । इस प्रकार करने से (परमा) दूरस्थ (चित) भी (रजांसि) स्थान (ते) आप के (दूरे) दूर (न) नहीं होते हैं ॥ १९ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे विद्वान् लोगो ! जैसे अग्नि से उत्पन्न किये हुए वर्षा के मेघ पृथिवी के समीप होते आकर्षण से दूर भी जाते हैं वैसे अग्नि के यानों से गमन करने में कोई देश दूर नहीं होता इस प्रकार पुरुषार्थ करके सम्पूर्ण ऐश्वर्यों को उत्पन्न करो ॥ १९ ॥

अषाढमित्यस्य गोतम ऋषिः । सोमो देवता ।

निचृत्त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ राजधर्मविषयमाह ॥

अथ राजधर्म वि० ॥

अषाढं युत्सु पृतनासु पप्रिथ स्वर्षामप्सां वृज-
नस्य गोपाम् । भरेषुजाथ सुक्षितिथ सुश्रवंसं
जयन्तं त्वामनु मदेम सोम ॥ २० ॥

अषाढम् । युत्स्विति युत्ऽसु । पृतनासु । पप्रिम् ।
स्वर्षाम् । स्वःसामिति स्वऽसाम् । अप्साम् । वृज-
नस्य । गोपाम् । भरेषुजामिति भरेषुऽजाम् । सुक्षि-
तिमिति सुऽक्षितिम् । सुश्रवसमिति सुऽश्रवसम् ।
जयन्तम् । त्वाम् । अनु । मदेम । सोम ॥ २० ॥

पदार्थः— (अषाढम्) सोढुमर्हम् (युत्सु) युद्धेषु
(पृतनासु) मनुष्यसेनासु (पप्रिम्) पूर्णबलविद्यं पा-
लकं वा (स्वर्षाम्) यः स्वः सुखं सनति सम्भजति
तम् (अप्साम्) योऽपो जलानि प्राणान् सनोति ददाति
तम् (वृजनस्य) बलस्य (गोपाम्) रक्षकम् (भरेषु-
जाम्) भरेषु भरणायिषु सङ्ग्रामेषु जेतारम् (सुक्षितिम्)
शोभना क्षितिः पृथिवीराज्यं यस्य तम् । क्षितिरिति
पृथिवी ना० निघं० । १ । १ (सुश्रवसम्) शोभनानि
श्रवांस्यन्नानि यशांसि वा यस्य तम् (जयन्तम्) शत्रू-
णां विजेतारम् (त्वाम्) (अनु) पश्चात् (मदेम)
(सोम) सकलैश्वर्यसम्पन्न ! ॥ २० ॥

अन्वयः—हे सोम राजन् सेनापते ! वा वयं थं युत्स्वषाढं पृतनासु पप्रि
स्वर्षामप्तां वृजनस्य गोपां भरेषुजां सुक्षितिं सुश्रवसं जयन्तं स्वामनु मदेम ॥२०॥

भावार्थः—यस्य राज्ञः सेनापतेर्वीर्यसम्पत्तिं राजसेनाः प्रजाजनाः प्रीताः
स्थुयैषु प्रीतेषु राजा प्रीतः स्यात्तत्र ध्रुवो विजयो निश्चितं परमैश्वर्यं पुष्कला प्र-
तिष्ठा च भवति ॥ २० ॥

पदार्थः—हे (सोम) समस्त ऐश्वर्य से युक्त राजन् वा सेनापते ! हम लोग जिन
(युत्सु) युद्धों में (अषाढम्) असह्य (पृतनासु) मनुष्य की सेनाओं

में (पामिम्) पूर्ण बल विद्या युक्त वा रक्षक (स्वर्षाम्) सुख का भोग करने वा (अप्ता-
म्) जलों वा प्रायों को देने वाले (वृजनस्य) बल के (गोपाम्) रक्षक (भरेषुजाम्) धारण
करने योग्य संग्रामों में जीतने वाले (मुत्तितिम्) प्रायश्चित्त के सुन्दर राज्य वाले (मुश्रवसम्)
सुन्दर अन्न वा कीर्तियों से युक्त (जयन्तम्) शत्रुओं को जीतने वाले (त्वाम्) आप को
(अनु, मदेम) अनुमोदित करें ॥ २० ॥

भावार्थः—जिस राजा वा सेनापति के उत्तम स्वभाव से राजपुरुष सेना जन
और मजा पुरुष प्रसन्न रहें और जिन की प्रसन्नता में राजा प्रसन्न हो वहां दृढ़ विजय
उत्तम निश्चल ऐश्वर्य और अच्छी प्रतिष्ठा होती है ॥ २० ॥

सोम इत्यस्य गोतम ऋषिः । सोमो देवता ।

भुरिक् पङ्क्तिश्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

सोमो धेनुश्च सोमो अर्वन्तमाशुश्च सोमो
वीरं कर्मण्यं ददाति । सादन्यं विदथ्यश्च सभेयं
पितृश्रवणं यो ददाशदस्मै ॥ २१ ॥

सोमः । धेनुम् । सोमः । अर्वन्तम् । आशुम् ।
सोमः । वीरम् । कर्मण्यम् । ददाति । सादन्यम् ।
सदन्यमिति सदन्यम् । विदथ्यम् । सभेयम् । पितृ
श्रवणमिति पितृऽश्रवणम् । यः । ददाशत् । अस्मै ॥ २१ ॥

पदार्थः—(सोमः) ऐश्वर्यवान् (धेनुम्) विद्याधारां वा-
चम् (सोमः) सत्याचारे प्रेरकः (अर्वन्तम्) वेगेन गच्छ-

न्तमश्वम् (आशुम्) मार्गान् सद्योऽश्ववन्तम् (सोमः)
 शरीरात्मबलम् (वीरम्) शत्रुबलानि व्याप्नुवन्तम् (कर्म-
 ण्यम्) कर्मणा सम्पन्नम् (ददाति) (सादन्यम्) सादनेषु
 स्थापनेषु साधुं (विदध्यम्) विदथे यज्ञे साधुम् (सभेयम्)
 सभायां साधुम् (पितृश्रवणम्) पितुः सकाशाच्छ्रवणं
 यस्य तम् (यः) (ददाशत्) ददाति (अस्मै) सोमाय राज्ञे-
 ऽध्यापकायोपदेशकाय वा ॥ २१ ॥

अन्वयः—सोमो मनुष्योऽस्मै सोमायोचितं ददाशत्तस्मै सोमो धेनुं ददाति
 सोमोऽर्बन्तपाशु ददाति सोमः कर्मण्यं सादन्यं विदध्यं पितृश्रवणं सभेयं वीरं च
 ददाति ॥ २१ ॥

भावार्थः—येऽध्यापकोपदेशका राजपुरुषा वा मुशिक्षितां वाचमग्न्या-
 दितत्त्वविद्यां पुरुषज्ञानं सम्यक्ताञ्च सर्वेभ्यः प्रदद्युस्ते सर्वैः सत्कर्तव्याः स्युः ॥ २१ ॥

पदार्थः—जो प्रजास्य मनुष्य (अस्मै) इस धर्मिष्ठ राजा वा अध्यापक वा उपदे-
 शक के लिये उचित पदार्थ (ददाशत्) देता है उस के लिये (सोमः) ऐश्वर्ययुक्त उक्त
 पुरुष (धेनुम्) विद्या की आधाररूप वाणी को (ददाति) देता (सोमः) सत्याचरण में
 प्रेरणा करने द्वारा राजादि जन (अर्बन्तम्) वेग से चलने वाले तथा (आशुम्) मार्ग को
 शीघ्र व्याप्त होने वाले घोड़े को देता और (सोमः) शरीर तथा आत्मा के बल से युक्त
 राजादि (कर्मण्यम्) कर्मों से युक्त पुरुषार्थी (सादन्यम्) बैठाने आदि में प्रवीण (विद-
 द्यम्) यज्ञ करने में कुशल (पितृश्रवणम्) आचार्य पिता से विद्या पढ़ने वाले (सभेयम्)
 सभा में बैठने योग्य (वीरम्) शत्रुओं के बलों को व्याप्त होने वाले शूरवीर पुरुष को दे-
 ता है ॥ २१ ॥

भावार्थः—जो अध्यापक उपदेशक वा राजपुरुष मुशिक्षित वाणी, अग्नि आदि
 की तत्त्वविद्या पुरुष का ज्ञान और सम्यक्ता सब के लिये देवों वे सब को सत्कार करने
 योग्य हों ॥ २१ ॥

त्वमित्यस्य गीतम ऋषिः । सोमो देवता ।

निधृत्तिरष्टुच्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयसाह ॥

फिर उमी वि० ॥

त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वास्त्वमपो अ-
जनयस्त्वङ्गाः । त्वमा तंतन्थोर्वृन्तरिक्षं त्वं ज्यो-
तिषा वि तमो ववर्थ ॥ २० ॥

त्वम् । इमाः । ओषधीः । सोम । विश्वाः । त्वम् ।
अपः । अजनयः । त्वम् । गाः । त्वम् । आ । ततन्था
उरु । अन्तरिक्षम् । त्वम् । ज्योतिषा । वि । तमः ।
ववर्थ ॥ २२ ॥

पदार्थः— (त्वम्) (इमाः) (ओषधीः) सोमाद्याः
(सोम) सोमवल्लीवसत्ररोगविनाशक ! (विश्वाः) सर्वाः
(त्वम्) (अपः) जलानि कर्म वा (अजनयः) जनये
(त्वम्) (गाः) पृथिवीर्धनूः वा (त्वम्) (आ) (त-
तन्थ) तनोषि (उरु) बहु (अन्तरिक्षम्) जलमाकाशं
वा (त्वम्) (ज्योतिषा) प्रकाशेन (वि) (तमः)
अन्धकारं रात्रिम् (ववर्थ) वृणोषि ॥ २२ ॥

अन्वयः— हे सोम राजन् ! यस्त्वं विश्वा इमा ओषधीस्त्वं सूर्यइवाऽप
स्त्वं गाश्चाऽजनयस्त्वं सूर्य उर्वरान्तरिक्षमा ततन्थ सधिता ज्योतिषा तम
इव न्यायेनाऽन्यायां विववर्थं स त्वमस्माभिर्मोमनीषोऽसि ॥ २२ ॥

भावार्थः— ये जना ओषध्यो रोगानिव दुःखानिहरन्ति प्राणा इव बलं जनयन्ति ये राजजनाः सूर्यो रात्रिनिवाऽन्धर्नाऽविद्याऽन्धकारं निवृत्तयन्ति ते जगत्पूज्याः कुतो न स्युः ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे (सोम) उत्तम सोमवन्ती ओषधियों के तुल्य रोगनाशक राजन् ! (त्वम्) आप (इमाः) इन (विश्वाः) सब (ओषधीः) सोम आदि ओषधियों को (त्वम्) आप सूर्य के तुल्य (अपः) जलों वा कर्म को और (त्वम्) आप (गाः) पृथिवी वा गौओं को (अजनयः) उत्पन्न वा प्रकट कीजिये (त्वम्) आप सूर्य के समान (उरु) बहुत अवकाश को (आ, ततन्थ) विस्तृत करते तथा (त्वम्) आप सूर्य जैसे (ज्योतिषा) प्रकाश से (तमः) अन्धकार को दवाता वैसे न्याय से अन्याय को (विवर्ध) आच्छादित वा निवृत्त कीजिये, सो आप हम को माननीय हैं ॥ २२ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य जैसे ओषधि रोगों को वैसे दुःखों को हर लेते हैं प्राणों के तुल्य बलों को प्रकट करते तथा जो राजपुरुष सूर्य रात्रि को जैसे वैसे अधर्म और अविद्या के अन्धकार को निवृत्त करते हैं वे जगत् को पूज्य क्यों नहीं हो ? ॥ २२ ॥

देवेनेत्यस्य गोलम ऋषिः । सोमो देवता ।

निवृत्तिरुच्छन्दः । चैत्रतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि०

देवेन नो मनसा देव सोम रायो भागध स-
हसावन्नभि युध्य । मा त्वा तनदीशिषे वीर्य-
स्योभयैभ्यः प्र चिकित्स गविष्ठौ ॥ २३ ॥

देवेन । नुः । मनसा । देव । सोम । रायः । भागम् ।
सहसावन्निति सहसाऽवन् । अभि । युध्य । मा । त्वा ।

आ । तनत् । ईर्ष्ये । वीर्यस्य । उभयेभ्यः । प्र ।
चिकित्स । गविष्टाविति गोऽईष्टौ ॥ २३ ॥

पदार्थः—(देवेन) दिव्यगुणकर्मस्वभावयुक्तेन (नः)
अस्माभ्यम् (मनसा) (देव) दिव्यगुणसम्पन्न (सोम)
अखिलैश्वर्यप्रापक ! (रायः) धनस्य (भागम्) सेवनीय-
मंशम् (सहसावनू) सहोऽधिकं बलं विद्यते यस्य तत्स-
म्बुद्धौ । अत्र प्रथमार्थे तृतीयाया अलुक् (अभि) (आ-
भिमुख्ये) (युध्य) योधय गमय । अत्र अन्तर्भावित-
ण्यर्थः युध्यतिर्गतिकर्मा निघं० २। १४ (मा) निषेधे
(त्वा) त्वाम् (आ) (तनत्) सङ्कुचेत् । अत्रोपस-
र्गाच्चादैर्घ्यइत्याद्यृषीयपाठात्तनुधातोः स्वगणे लेट् प्रयोगः
समर्थो भवति (वीर्यस्य) वीरकर्मणः । अत्राधीगर्थद-
येशां कर्मणि । २। ३ । ५२ इति कर्मणि षष्ठी (उभयेभ्यः)
ऐहिकपारमार्थिकसुखेभ्यः (प्र) (चिकित्स) रोगनिवा-
रणायेव विघ्ननिवारणोपायं कुरु । अत्र संहितायामिति
दीर्घः (गविष्टौ) गोः स्वर्गस्य सुखविशेषस्येष्टाविच्छायां
सत्याम् ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे सहसावन्त्सोम देव राजन् यस्त्वं देवेन मनसा रायो भा-
गं नोऽभिमुख्य यतस्त्वं वीर्यस्येशिने त्वा कश्चिन्नमा आतनत् स त्वं गवि-
ष्टावुभयेभ्यः प्रचिकित्स ॥ २३ ॥

भावार्थः—राजादिविद्वद्भिः कपटादिदोषान् विहाय शुद्धेन भावेन सर्व-
भ्यः सुखमभिलष्य वीर्यं वर्द्धनीयं देन दुःखनिवृत्तिः सुखवृद्धिरिहानुन्न च
स्यान्न सततं प्रवृत्तिः ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे (सहस्रवन्) अधिकतर सेनादि बल वाले (सोम) संपूर्ण ऐश्वर्य के प्रापक (देव) दिव्य गुणों से युक्त राजन् । जो आप (देवेन) उत्तम गुण कर्म स्वभाव युक्त (मनसा) मन से (रायः) धन के (भागम्) अंश को (नः) हमारे लिये (अभि, युध्य) सब ओर से प्राप्त कीजिये जिस से आप (वीर्यस्य) वीर कर्म करने को (ईशिषं) समर्थ होते हो इस से (त्वा) आप को कोई (मा) न (आ, तनत्) दबावे सो आप (गविष्टौ) सुख विशेष की इच्छा के होते (उभयेभ्यः) दोनों इस लोक परलोक के सुखों के लिये (अ, चिकित्स) रोग निवारण के तुल्य विघ्न निवृत्ति के उपाय को किया कीजिये ॥ २३ ॥

भावार्थः—राजादि विद्वानों को चाहिये कि कपटादि दोषों को छोड़ शुद्ध भाव से सब के लिये सुख की चाहना करके पराक्रम बढ़ावें और जिस कर्म से दुःख की निवृत्ति तथा सुख की वृद्धि इस लोक परलोक में हो उस के करने में निरन्तर प्रयत्न करें ॥ २३ ॥

अष्टावित्यस्याऽऽङ्गिरसो हिरण्यस्तूपश्चापिः । सविता देवता ।

सुरिक पङ्क्तिरखन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ सूर्यः किं करोतीत्याह ॥

अब सूर्य क्या करता है इस वि० ॥

**अष्टौ व्यंख्यत्कुकुभः पृथिव्यास्त्री धन्व यो-
जना सप्त सिन्धून् । हिरण्याक्षः सविता देव आ-
गाद्धद्रत्ना दाशुषे वार्याणि ॥ २४ ॥**

**अष्टौ । वि । अख्यत् । कुकुभः । पृथिव्याः । स्त्री ।
धन्व । योजना । सप्त । सिन्धून् । हिरण्याक्षऽइति हि-
रण्यऽअक्षः । सविता । देवः । आ । अगात् । दधत् ।
रत्ना । दाशुषे । वार्याणि ॥ २४ ॥**

पदार्थः—(अष्टौ) (वि) (अस्यत्) विख्यापयति (ककु-
भः) सर्वा दिशः ककुभ इति दिङ् ना० निघं० १।६ (पृ-
थिव्याः) भूमेः सम्बन्धिनीः (त्री) त्रीणि (धन्व) धन्वेत्य-
न्तरिक्षना० निघं० १।३ (योजना) योजनानि (सप्त, सिन्धू-
न्) भीमसमुद्रमारभ्य मेघादूर्ध्वाऽवयत्रपर्यन्तान् सागरा-
न् (हिरण्याक्षः) हिरण्यानि ज्योतीषि अक्षीणीव यस्य
सः (सविता) सूर्यः (देवः) द्योतकः (आ) (अगात्) आ-
गच्छति (दधत्) दधानः सन् (रत्ना) रमणीयानि पृथि-
वीस्थानि (दाशुणे) दानशालाय जीवाय (वार्याणि) वर्तुं
स्वीकर्तुं योग्यानि ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! यथा हिरण्याक्षो देवः सविता दाशुणे वार्याणि
रत्ना दधत् त्री धन्व योजना सप्त सिन्धून् पृथिव्या अष्टौ ककुभो व्यस्यदा-
गाच्च तथैव यूपं भवत ॥ २४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ! यथा सूर्येण पृथिवीमारभ्य द्वादशकोशपर्यन्तगुह-
त्वलघुः सप्तयुतानां सप्तविधानानपानवपवाः सर्वा दिशश्च विभिन्नवन्ते वर्षादि-
ना सर्वेभ्यः सुखं दीयते तथा शुभगुहकर्मस्वप्नावैर्दिग्गन्तां कीर्तिं सख्याद्य
विविधमैश्वर्यदानेन मनुष्यादीन् प्राणिनः सततं सुखयत ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे (हिरण्याक्षः) नेत्र के समानरूप दर्शने वाली
ज्योतियों वाला (देवः) प्रेरक (सविता) सूर्य (दाशुणे) दानशील प्राणियों
के लिये (वार्याणि) स्वीकार करने योग्य (रत्ना) पृथिवी के उत्तम पदार्थों
को (दधत्) धारण करता हुआ (त्री) तीन (धन्व) अवकाशरूप (योजना)
अर्थात् बारह कोश और (सप्त) सात (सिन्धून्) पृथिवी के समुद्र से लेंके

मेघ के ऊपरले अवयवों पर्यन्त समुद्रों को तथा (पृथिव्याः) पृथिवी संवन्धिनी (अष्टौ) आठ (ककुभः) दिशाओं को (वि, अख्यत्) प्रसिद्ध प्रकाशित करता है वैसे ही तुम लोग होओ ॥ २४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे सूर्य से पृथिवी तक १२ कोश पर्यन्त हल के भारीपन से युक्त सात प्रकार के जल के अवयव और दिशा विभक्त होती तथा वर्षादि से सब को सुख दिया जाता वैसे शुभ गुण कर्म और स्वभावों से दिशाओं में कीर्ति फैला के अनेक प्रकार के ऐश्वर्य को देने से मनुष्यादि प्राणियों को निरन्तर सुखी करो ॥ २४ ॥

हिरण्यपाणिरित्यस्याङ्गिरसो हिरण्यस्तूप ऋषिः । सविता देवता ।

निष्पुञ्जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि०॥

हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणिरुभे द्यावापृथिवीं अन्तरीयते । अपामीवां बाधते वेति सूर्यमभि कृष्णेन रजसा द्यामृणोति ॥ २५ ॥

हिरण्यपाणिरिति हिरण्यपाणिः । सविता । विचर्षणिरिति विचर्षणिः । उभेऽइत्युभे । द्यावापृथिवीऽइति द्यावापृथिवी । अन्तः । ईयते । अप । अमीवाम् । बाधते । वेति । सूर्यम् । अभि । कृष्णेन रजसा । द्याम् । ऋणोति ॥ २५ ॥

पदार्थः—(हिरण्यपाणिः) हिरण्यं उयोतिः पाणिरिव यस्य सः (सविता) ऐश्वर्यप्रदः (विचर्षणिः) विशेषेण दर्शकः (उभे) (द्यावापृथिवी) प्रकाशभूमी (अन्तः) मध्ये (ईयते)

प्राप्य गच्छति (अप) दूरीकरणे (अमीवाम्) व्याधिरूपमन्धकारम् (बाधते) दूरीकरोति (वेति) अस्तमेति (सूर्यम्) सवितृलोकः अत्र विभक्तिव्यत्ययः (अभि) सर्वतः (कृष्णेन) कृष्णवर्णेन (रजसा) अन्धकारलक्षणेन (द्याम्) (ऋणोति) गच्छति प्राप्नोति । ऋणोतीति गतिकर्मा० निघ०२ । १४ ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो हिरण्यपाणिर्विचर्षणिः सविता सूर्यं यदोमे द्यावापृथिवी अन्तरीयते तदाऽमीवामपवाणते यदा च वेति तदा कृष्णेन रजसा द्यामभि ऋणोति तं यूयं विजानीत ॥ २५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यथा सूर्योः सन्निहितैल्लोकानां रूपं धरति तथैवाग्नेर्लोकान्तरं सूर्योदिकं सर्वं जगदभिध्याप्याऽऽकृष्येश्वरो दधातीति यूयं विजानीत नहीश्वरमन्तरेण सर्वस्य विधाता धर्ता अन्यः कश्चित्सम्भवितुमर्हति ॥ २५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जो (हिरण्यपाणिः) हाथों के तुल्य जलादि के ग्राहक मकारूप किरणों से युक्त (विचर्षणिः) विशेष कर सब को दिखाने वाला (सविता) सब पदार्थों की उत्पत्ति का हेतु (सूर्यम्) सूर्य लोक जब (उभे) दोनों (द्यावापृथिवी) आकाश भूमि के (अन्तः) बीच (ईयते) उदय हो कर घूमता है तब (अमीवाम्) व्याधिरूप अन्धकार को (अप, बाधते) दूर करता और जब (वेति) अस्त समय को प्राप्त होता तब (कृष्णेन) (रजसा) काले अन्धकाररूप से (द्याम्) आकाश को (अभि, ऋणोति) सब ओर से व्याप्त होता है उस सूर्य को तुम लोग जानो ॥ २५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे सूर्य अपने समीपवर्ती लोकों का आकर्षण कर धारण करता है वैसे ही अनेक लोकों से शोभायमान सूर्य आदि सब जगत् को सब ओर से व्याप्त

हो और आकर्षण करके ईश्वर धारण करता है ऐसा जानो क्योंकि ईश्वर के बिना
सम का सहा तथा भर्ता अन्य कोई भी नहीं हो सकता ॥ २५ ॥

हिरण्यहस्त इत्यस्य आङ्गिरसो हिरण्यस्तूप आचिः । सविता देवता ।

विराट् चिदुष् ऊन्दः । वैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

हिरण्यहस्तो असुरः सुनीथः सुमृडीकः स्ववाँ
यात्वर्वाङ् । अपसेधन्नक्षसो यातुधानानस्थाद्वेवः
प्रतिदोषं गृणानः ॥ २६ ॥

हिरण्यहस्तुऽइति हिरण्यहस्तः । असुरः । सुनीथ-
ऽइति सुनीथः । सुमृडीकऽ इति सुमृडीकः । स्ववा-
निति स्ववान् । यातु । अर्वाङ् । अपसेधन्नित्यपसेधन् ।
रक्षसः । यातुधानानिति यातुधानान् । अस्थात् ।
देवः । प्रतिदोषमिति प्रतिदोषम् । गृणानः ॥ २६ ॥

पदार्थः—(हिरण्यहस्तः) हिरण्यानि ज्योतींषि हस्तव-
दास्य सः (असुरः) प्रक्षेप्ता (सुनीथः) यः सुष्ठु नयति सः
(सुमृडीकः) सुष्ठु सुखकरः (स्ववान्) स्वे स्वकीयाः
प्रकाशादयो गुणा विद्वान्ते यस्मिन् सः । अत्र दीर्घादटि
समानपादे । अ० ८ । ३ । ६ इति रुक्वे भोमगो० इत्यनेन
रोर्यादेशे च हलिसर्वेषामिति लोपः (यातु) प्राप्नोतु
(अर्वाङ्) योऽर्वाचीनान् अञ्चति प्राप्नोति सः

(अपसेधन्) दूरीकुर्वन् (रक्षसः) दस्युचोरादीन् (यातुधानान्) अन्यायेन परपदार्थधारकान् (अस्थात्) उत्तिष्ठति उदेति (देवः) प्रकाशकः (प्रतिदोषम्) प्रतिजनं यो दोषस्तम् । अत्रोत्तरपदलोपः (गृणानः) उच्चारयन् प्रकटयन् ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या! यो हिरण्यहस्तः सुनीयोऽसुरः सुमूढीकः स्ववान् देवो रक्षसो यातुधानानपसेधन् प्रतिदोषं गृणानश्चास्यात्सोऽर्वाङ्मुखस्तुलाय यातु तद्वधूयं भवत ॥ २६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः! सदैवीदार्ढ्येण याचमानेभ्यो हिरण्यादिकं दत्त्वा दुष्टाचारान् तिरस्कृत्य धार्मिकेभ्यः सुखं प्रदायाऽहर्निशं सूर्यवत्प्रशंसिता भवत ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो! जो (हिरण्यहस्तः) हाथों के तुल्य प्रकाशों वाला (सुनीगः) सुन्दर प्रकार प्राप्ति कराने (असुरः) जलादि को फैकने वाला (सुमूढीकः) सुन्दर सुखकारी (स्ववान्) अपने प्रकाशादिक गुणों से युक्त (देवः) प्रकाशक सूर्यलोक (यातुधानान्) अन्याय से दूसरों के पदार्थों के धारण करने वाले (रक्षसः) डाकू चोर आदि को (अपसेधन्) निवृत्त करता अर्थात् डाकू चोर आदि सूर्योदय होने पर अपना काम नहीं बना सकते किन्तु प्रायः रात्रि को ही अपना काम बनाते हैं और (प्रतिदोषम्) मनुष्यों के प्रति जो दोष उसको (गृणानः) प्रकट करता हुआ (अस्थात्) उदित होता है वह (अर्वाङ्) अपने समीप वर्ती पदार्थों को प्राप्त होने वाला हमारे सुख के अर्थ (यातु) प्राप्त होने जैसे तुम होओ ॥ २६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो! मांगने वालों के लिये उदारता से सुवर्णादि दे तथा दुष्टाचारियों का तिरस्कार कर और धार्मिक जनों को सुख देके प्रतिदिन सूर्य के तुल्य प्रशंसित होओ ॥ २६ ॥

ये त इत्यस्याङ्गिरसो हिरण्यस्तूप ऋषिः । सविता देवता ।

विराट् त्रिष्टुप् छन्दः । चैवतः स्वरः ॥

अथाध्यापकोपदेशकविषयमाह ॥

अथ अध्यापक और उपदेशक वि० ॥

ये ते पन्थाः सवितः पूर्यासोऽरेणवः सुकृता
अन्तरिक्षे । तेभिर्नो अद्य पृथिभिः सुगेभि र-
क्षा च नो अधि च ब्रूहि देव ॥ २७ ॥

ये । ते । पन्थाः । सवितुरिति सवितः । पूर्या-
सः । अरेणवः । सुकृताऽइति सुकृताः । अन्तरिक्षे ।
तेभिः । नः । अद्य । पृथिभिरिति पृथिभिः । सुगेभि-
रिति सुगेभिः । रक्षा । च । नः । अधि । च । ब्रूहि ।
देव ॥ २७ ॥

पदार्थः—(ये) (ते) तव (पन्थाः) मार्गाः । अत्र वच-
नव्यत्ययेनैकवचनम् (सवितः) सवितृवदैश्वर्यप्रद (पूर्यासः)
पूर्वेराष्ट्रैः सेविताः (अरेणवः) अविद्यमाना रेणवो येषु ते
(सुकृताः) सुष्ठुनिष्पादिताः (अन्तरिक्षे) आकाशे (तेभिः)
तैः (नः) अस्मान् (अद्य) इदानीम् (पृथिभिः) मार्गैः
(सुगेभिः) सुखेन गमनाऽधिकरणैः (रक्षः) अत्र द्व्यञ्चो-
त्तस्तिङ् इति दीर्घः (च) (नः) अस्मान् (अधि) उप-
रिभावे (च) (ब्रूहि) उपदिश (देव) सुखविद्ययोर्दातः ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे सवितर्देवाऽऽप्तविद्वन् ! यस्य ते सूर्यस्यान्तरिक्षे इव ये पूर्यासो-
ऽरेणवः सुकृताः पन्थाः सन्ति तेभिस्सुगेभिः पृथिभिरद्य नो नय तत्र रक्ष-
तो नो रक्ष च नोऽस्मादध्यापि ब्रूहि । एवं सर्वान् प्रति बोधय ॥ २७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे विद्वांसो! युष्माभिर्द्यौषा सूर्यस्याऽन्तरिक्षे निर्मलः मार्गः सन्ति तथैवोपदेशाध्यापनाभ्यां विद्याधर्मशुशीलप्रदाः प्रदानः प्रचारणीयाः २७ ॥

पदार्थः—हे (सवितः) सूर्य के तुल्य ऐश्वर्य देने वाले (देव) विद्या और सुख के दाता आप्त विद्वान् पुरुष ! जिस (ते) आप के जैसे सूर्य के (अन्तरिक्षे) आकाश में गमन के शुद्ध मार्ग हैं वैसे (ये) जो (पूर्वासाः) पूर्वज आसजनों ने सेवन किये (अरण्यः) धूलि आदि रहित (मुकुताः) सुन्दर सिद्ध किये (पन्थाः) मार्ग हैं (तेभिः) उन (सुगोभिः) सुखपूर्वक जिन में चलें ऐसे (पथिभिः) मार्गों से (अथ) आज (नः) हम लोगों को चलाइये उन मार्गों से चलते हुए हमारी (रक्षा) रक्षा (च) भी कीजिये (च) तथा (नः) हम को (अर्धिं भूहि) अधिकतर उपदेश कीजिये इसी प्रकार संव को चेतन कीजिये । २७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—हे विद्वानों ! तुम को चाहिये कि जैसे सूर्य के आकाश में निर्मल मार्ग हैं वैसे ही उपदेश और अध्यापन से विद्या धर्म और सुशीलता के दाता मार्गों का प्रचार करें ॥ २७ ॥

उभेत्यस्य प्रस्फुरन् ऋषिः । अश्विनो देवते ।

निचृद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनर्येव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

उभा पिबतमश्विनोभा नः शर्म यच्छतम् ।
अविद्वियाभिरुतिभिः ॥ २८ ॥

उभा । पिबतम् । अश्विना । उभा । नः । शर्म ।
यच्छतम् । अविद्वियाभिः । उतिभिरित्युतिऽभिः ॥ २८ ॥

पदार्थः—(उभा) द्वौ (पिबतम्) (अश्विना) सूर्या-
चन्द्र मसाविवाऽध्यापकोपदेशकौ ! (उभा) द्वौ (नः) अ-
स्मभ्यम् (शर्म) श्रेष्ठं शरणं सुखं वा (यच्छतम्) दद्या-
तम् (अविद्रियाभिः) अच्छिद्राभिः (ऊतिभिः) रक्षणा-
दिभिः ॥ २८ ॥

अन्वयः— हे अश्विना उभा युवां यत्रोत्तमं रत्नं पिबन् तच्छर्मांसा
सुधानविद्रियाभिरुतिभीरक्षिप्तं गृहं नो यच्छतम् ॥ २८ ॥

भावार्थः—अध्यापकोपदेशकैः सदोत्तमगृहरक्षणनिवासोपदेशान् कृत्वा
यत्र पूर्वा रक्षा स्यात्तत्र सर्वे प्रेरणीयाः ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे (अश्विना) सूर्यचन्द्रमा के मुख्य अध्यापक उपदेशको ! (उभा)
दोनों तुम लोग जिस जगह पर उत्तम रस को (पिबतम्) पिबो उस (शर्म)
उत्तम आश्रय स्थान वा सुख को (उभा) दोनों तुम (अविद्रियाभिः) छिद्ररहित
(ऊतिभिः) रक्षणादि क्रियाओं से रक्षित घरको (नः) हमारे लिये (यच्छतम्) देओ ॥ २८ ॥

भावार्थः—अध्यापक और उपदेशक लोगों को चाहिये कि सदा उत्तम घर बनाने
के और निवास के उपदेशों को कर जहाँ पूर्ण रक्षा हो उस विषय में सब को प्रेरणा
करें ॥ २८ ॥

अपनस्वतीमित्यस्य कुत्स ऋषिः । अश्विनौ देवते ।

विराट् त्रिष्टुप् छन्दः । वैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अपनस्वतीमश्विना वाचमस्मे कृतं नो दत्ता
वृषणा मनषिाम् । अद्युत्येऽवसे नि हव्ये वां वृ-
धे च नो भवतुं वाजसातौ ॥ २९ ॥

अग्निस्वतीम् । अश्विना । वाचम् । अस्मेऽइत्यस्मे ।
कृतम् । नः । दस्त्रा । वृषणा । मनीषाम् । अद्यूत्ये ।
अवसे । नि । ह्वये । वाम् । वृधे । च । नः । भवतम् ।
वाजसातुविति वाजऽसातौ ॥ २६ ॥

पदार्थः—(अग्निस्वतीम्) प्रशस्तान्यग्रांसि कर्माणि वि-
द्यन्ते यस्यास्ताम् (अश्विना) सकलविद्याव्यापिनावध्या-
पकोपदेशकौ ! (वाचम्) वाणीम् (अस्मे) अस्माकम् (कृ-
तम्) कुरुतम् (नः) अस्माकम् (दस्त्रा) दुःखोपक्षयि-
तारौ (वृषणा) सुखस्य वर्षयितारौ (मनीषाम्) उत्तमां
प्रज्ञाम् (अद्यूत्ये) अविद्यमानानि द्यूतानि यस्मिंस्तस्मि-
न्भवे (अवसे) रक्षणाय (नि, ह्वये) नितरां स्तौमि (वाम्)
युवाम् (वृधे) वर्द्धनाय (च) (नः) अस्माकम् (भवतम्)
(वाजसातौ) वाजस्य धनस्य विभाजके सहृद्यःमे ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे दस्त्रा वृषणाऽश्विना ! युवानस्मे वाचं मनीषा चाग्निस्वतीं
कृतं नोऽद्यूत्येऽवसे स्थापयतम् । वाजसातौ नो वृधे च भवतं यौ वाजह-
विह्वये तौ नामुजयतम् ॥ २६ ॥

भाष्यार्थः—ये मनुष्या निष्कपटानामान्दयालून् विदुषः सततं सेवन्ते
ते प्रगल्भा चार्जिका विद्वांसो भूत्वा सर्वतो वर्द्धमाना विजयिनः सन्तः सर्व-
ज्यः सुखदा भवन्ति ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे (दस्त्रा) दुःख के नाशक (वृषणा) सुख के वर्धने वाली
(अश्विना) सब विद्याओं में व्याप्त अध्यापक और उपदेशक लोगो ! तुम दोनों
(अस्मे) हमारी (वाचम्) वाणी (च) और (मनीषाम्) बुद्धि को (अग्निस्वतीम्)
प्रशस्त कर्मों वाली (कृतम्) करो (नः) हमारे (अद्यूत्ये) द्यूत रहित स्थान में

हुए कर्म में (अवसे) रक्षा के लिये स्थित करो (वाजसातौ) धन का विभाग करने हारे सङ्ग्राम में (नः) हमारी (वृधे) वृद्धि के लिये (भवतम्) उद्यत हाँओ गिन (वाम्) तुम्हारी (नि, ह्वये) निरन्तर स्तुति करता हूँ वे दोनों आप मेरी उन्नति करो ॥ २९ ॥

भावार्थ:-जो मनुष्य निष्कपट आस दयालु विद्वानों का निरन्तर सेवन करते हैं वे प्रगल्भ धार्मिक विद्वान् होके सब आर से बढ़ते और विनयी होते हुए सब के लिये सुखदायी होते हैं ॥ २९ ॥

द्युभिरित्यस्य कुत्स ऋभिः । अश्विनी देवते ।

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ सभासेनाधिपौ किं कुर्वातामित्याह ॥

अथ सभासेनाधीश कया करें इस वि० ॥

द्युभिरिक्तुभिः परिपातमस्मानरिष्टेभिरश्वि-
ना सौमगेभिः । तन्नो मित्रोवरुणो मामहन्ताम-
दितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ३० ॥

द्युभिरिति द्युभिः । अक्तुभिरित्यक्तुभिः । परि ।
पातम् । अस्मान् । अरिष्टेभिः । अश्विना । सौमगे-
भिः । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । मामहन्ताम् ।
अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ३० ॥

पदार्थ:- (द्युभिः) दिवसैः (अक्तुभिः) रात्रिभिः (परि)
सर्वातः (पातम्) रक्षातम् (अस्मान्) (अरिष्टेभिः) अ-
हिंसितैः (अश्विना) सभासेनेशौ ! (सौमगेभिः) श्रेष्ठानां
धनानां भावैः (तत्) तान् (नः) अस्मान् (मित्रः) सखा (वरुणः)
दुष्टानां बन्धकः (मामहन्ताम्) सत्कुर्यन्तु (अदितिः) पृथिवी

(सिन्धुः) सप्तविधः समुद्रः (पृथिवी) अन्तर्िक्षम् (उ-
त) अपि (द्यौः) प्रकाशः । ३० ॥

अन्वयः— हे अश्विना ! यथाऽदितिः सिन्धुः पृथिवी सप्त ग्रीस्तको
मानहन्ता तथा मित्रो वरुणश्च युत्रां द्युभिरक्षुभिररिष्टेभिः सौभगेभिरहन्तान्
परिपातन् ॥ ३० ॥

भाषार्थः—अत्र वाचकलु०—हे सभाधीशादिविद्वांसो! यथा पृथिव्यादीनि
सत्त्वानि सर्वान् प्राणिनो रक्षन्ति तथैव वर्द्धमानैरैश्वर्यैरहर्निशं सर्वान् मनु-
ष्यान् वर्द्धयन्तु ॥ ३० ॥

पदार्थः— हे (अश्विना) सभासेनाधीशो ! जैसे (आदितिः) पृथिवी (सि-
न्धुः) सात प्रकार का समुद्र (पृथिवी) आकाश (उत) और (द्यौः) प्रका-
श (सत्) वे (नः) हमारा (मानहन्ताम्) सत्कार करें वैसे (मित्रः) मित्र
तथा (वरुणः) दुष्टों को बांधने वा रोकने वाले तुम दोनों (द्युभिः) दिन
(अक्षुभिः) रात्रि (अरिष्टेभिः) अहंसित (सौभगेभिः) श्रेष्ठ धनों के होने
से (अस्मान्) हमारी (परि, पातम्) सब ओर से रक्षा करो ॥ ३० ॥

भाषार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—सभाधीश आदि विद्वान् लोग जैसे पृथिवी
आदित्व सब प्राणियों की रक्षा करते हैं वैसे ही बड़े हुए ऐश्वर्यों से दिन रात सब मनु-
ष्यों को बढ़ावें ॥ ३० ॥

आकृष्येनेत्यस्य हिरण्यस्तूप ऋषिः । सूर्यो देवता ।

विराट् त्रिष्टुप् छन्दः । चैवतः स्वरः ॥

अथ विद्युना किं साध्यमित्याह ॥

अथ विद्युत् से क्या सिद्ध करना चाहिये इस वि० ॥

आ कृष्णो न रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतं
मर्त्यैश्च । हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति
भुवनानि पश्यन् ॥ ३१ ॥

आ । कृष्णेन । रजसा । वर्त्तमानः । निवेशयन्निति
निऽवेशयन् । अमृतम् । मर्त्यम् । च । हिरण्ययेन ।
सविता । रथेन । आ । देवः । याति । भुवनानि ।
पश्यन् ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(आ) समस्तात् (कृष्णेन) कर्षितेन
(रजसा) लोकसमूहेन सह (वर्त्तमानः) (निवेशयन्)
नित्यं प्रवेशयन् (अमृतम्) नाशरहितं कारणम् (मर्त्यम्)
नाशसहितं कार्यम् (च) (हिरण्ययेन) तेजोमयेन
(सविता) ऐश्वर्यप्रदः (रथेन) रमणीयेन स्वरूपेण (आ)
(देवः) देदीप्यमानः (याति) प्राप्नोति (भुवनानि)
भवनाधिकरणानि वस्तूनि (पश्यन्) संप्रेक्षमाणः ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे विद्वंस्त्वं य आकृष्णेन रजसा सह वर्त्तमानः सततममृतं
मर्त्यञ्च निवेशयन् हिरण्ययेन रथेन सविता देवो विद्युद्भुवनानि याति तं
पश्यन् सन् सम्प्रयुङ्गिष्य ॥ ३१ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ! या विद्युत्कार्यं कारणं सम्प्रकाश्य सर्वत्राऽभि
व्याप्ता तेजोमयी सद्योगाग्निनी सर्वाकर्षिका वर्त्तते तां प्रेक्षमाणाः कस्तः
संप्रयुक्त्याऽमीष्टानि सद्यो यात ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् आप जो (आ, कृष्णेन) आकर्षित हुए (रजसा)
लोक समूह के साथ (वर्त्तमानः) वर्त्तमान निरन्तर (अमृतम्) नाशरहित
कारण (च) और (मर्त्यम्) नाश सहित कार्य को (निवेशयन्) अपनी
कक्षा में स्थित करता हुआ (हिरण्ययेन) तेजःस्वरूप (रथेन) रमणीयस्वरूप
के सहित (सविता) ऐश्वर्य का दाता (देवः) देदीप्यमान विद्युत् रूप अग्नि
(भुवनानि) संसारस्थ वस्तुओं को (याति) प्राप्त होता है उस को (पश्यन्)
देखते हुए सम्यक् प्रयुक्त कीजिये ॥ ३१ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो बिजली कार्य और कामको सम्यक् प्रकाशित कर सर्वत्र अभिव्याप्त तेजस्वरूप शीघ्रगामिनी सब का आकर्षण करने वाली है उसको देखते हुए सम्प्रयोग में अभीष्ट स्थानों को शीघ्र जाया करो ॥ ३१ ॥

आ रात्रीत्यस्य कुन्स ऋषिः । रात्रिर्देवता ।

पथ्या बृहती छन्दः । मध्यम स्वरः ॥

अथ रात्रिवर्णनमाह ॥

अथ रात्रि का वर्णन अ० ॥

आ रात्रि पार्थिव रजः पितुरप्रायि धामभिः ।
दिवः सदांसि बृहती वि तिष्ठसे आ त्वेषं वर्तते तमः ॥ ३२ ॥

आ । रात्रि । पार्थिवम् । रजः । पितुः । अप्रायि ।
धामभिरिति धामभिः । दिवः । सदांसि । बृहती ।
वि । तिष्ठसे । आ । त्वेषम् । वर्तते । तमः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् (रात्रि) रात्रिः । अत्र लिङ्गपत्ययः (पार्थिवम्) पृथिव्याः सम्बन्धि (रजः) लोकः (पितुः) मध्यलोकस्य (अप्रायि) पूर्यन्ते (धामभिः) सर्वैः स्थानैः (दिवः) प्रकाशस्य (सदांसि) सीदन्ति येषु तान्याधिकरणानि (बृहती) महती (वि) (तिष्ठसे) तिष्ठते, आक्रमते व्याप्नोति (आ) (त्वेषम्) स्वकान्त्या प्रकृष्टम् (वर्तते) (तमः) अन्धकारः ॥ ३२ ॥

अन्वयः— हे मनुष्यो या बृहती रात्रिर्दिवः सदांसि वितिष्ठसे यया पितुर्बोधिः पार्थिवं रज आ अप्रायि यस्याः त्वेषं तम आ वर्तते तां युक्त्या सेवध्वम् ॥ ३२ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! या पृथिव्यादेश्छाया राश्री प्रकाशं निरोधयति सर्वमावृणोति तां यथावत्सेवन्ताम् ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जो (बृहती) बड़ी (रात्रि) रात (दिवः) प्रकाश के (सदांसि) स्थानों को (वि, तिष्ठमे) व्याप्त होती है, जिस रात्रि ने (पितुः) अपने तथा सूर्य के मध्यस्थ लोक के (धामभिः) सब स्थानों के साथ (पार्ष्विबम्) पृथिवी सम्बन्धी (रजः) लोक को आ, अप्रायि) अच्छे प्रकार पूर्ण किया है और जिसका (त्वेषम्) अपनी कान्ति में बढ़ा हुआ (तपः) अन्धकार (आ) (वर्तने) आना जाना है उसका युक्ति के साथ सेवन करो ॥ ३२ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो पृथिव्यादि की छाया रात्रि में प्रकाशको रोकती अर्थात् सब का आवरण करती है उस का आप लोग यथावत् सेवन करें ॥ ३२ ॥

उष इत्यस्य गोतम ऋषिः । उषर्देवता । निचृत्परोष्णिक्

छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनरुपोवर्णनमुपदिश्यते ॥

फिर उषःकाल का वर्णन अ० ॥

उषस्तच्चित्रमा भरास्मभ्यं वाजिनीवति ।

येन तोकं च तनयं च धामहे ॥ ३३ ॥

उषः । तत् । चित्रम् । आ । भर । अस्मभ्यम् ।
वाजिनीवतीति वाजिनीवति । येन । तोकम् । च ।
तनयम् । च । धामहे ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(उषः) उषोवर्द्धतमाने (तत्) (चित्रम्) अद्भुत-स्वरूपम् (आ) (भर) पोषय (अस्मभ्यम्) (वाजिनीवति) बह्वन्नाद्यैश्चर्ययुक्ते (येन) (तोकम्) सद्योजात-मपत्यम् (च) (तनयम्) प्राप्तकुमारावस्थम् (च) (धामहे) धरेम ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे वाजिनीवत्यु, वर्धदूर्तमाने स्त्रियया वाजिनीवत्युषा यादृ-
शं चित्रं स्वरूपं धरति सत्तादृशमस्मभ्यं त्वमाभर येन वयं लोकं च तनयं
च धामहे ॥ ३३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा सर्वशोभायुक्ता महत्प्रदा प्रभातवे-
ला सर्वव्यवहारधारिका वर्तते तथाभूताः स्त्रियो यदि स्युस्तर्हि ताः सदा
स्वस्वं पतिं प्रसाद्य पुत्रपौत्रादिना आनन्दं लभेरन् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे (वाजिनीवति) बहुत अन्नादि ऐश्वर्यों से युक्त (उषः) प्रातः स-
मय की बेला के तुल्य कान्ति सहित वर्त्तमान स्त्री! जैसे अधिक तर अन्नादि ऐश्व-
र्य की हेतु मातः काल की बेला जिस प्रकार के (चित्रम्) आश्चर्य स्वरूप को
धारण करनी (तत्) वैसे रूप को तू (अस्मभ्यम्) हमारे लिये (आ, भर) अच्छे
प्रकार पुष्ट कर (येन) जिस से हम लोग (लोकम्) शीघ्र उत्पन्न हुए बालक (च)
और (तनयम्) कुमारावस्था के लड़के को (च) भी (धामहे) धारण करें ॥ ३३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे सब शोभा से युक्त मंगल देने वाली
प्रभात समय की बेला सब व्यवहारों का धारण करने वाली है यदि वैसे स्त्रियां हों
तो वे सदा अपने २ पति को प्रसन्न कर पुत्रपौत्रादि के साथ आनन्द को प्राप्त होवें ॥ ३३ ॥

प्रातरित्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । भग्न्यादयो लिङ्गोक्ता देवताः ।

निचृष्णगती कन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्य क्या करें इस वि० ॥

प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे प्रातर्मित्राव-
रुणा प्रातरश्विना । प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं
प्रातः साममुत रुद्रं हुवेम ॥ ३४ ॥

प्रातः । अग्निम् । प्रातः । इन्द्रम् । हवामहे । प्रातः ।
मित्रावरुणा । प्रातः । अश्विना । प्रातः । भगम् । पू-
षणम् । ब्रह्मणः । पतिम् । प्रातरिति प्रातः । सोमम् ।
उत । रुद्रम् । हुवेम् ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(प्रातः) प्रभाते (अग्निम्) पवित्रं स्वप्रका-
शं परमात्मानं पावकमग्निं वा (प्रातः) (इन्द्रम्) परमेश्व-
र्यम् (हवामहे) आदद्यामाह्वयेमवा (प्रातः) (मित्रावरुणा)
प्राणोदानौ (प्रातः) (अश्विना) अध्यापकोपदेशकौ
(प्रातः) (भगम्) भजनीयं भागम् (पूषणम्) पुष्टिकरं
भोगम् (ब्रह्मणः) धनस्य वेदस्य (पतिम्) स्वामिनं पा-
लकम् (प्रातः) (सोमम्) ओषधिगणम् (उत) अपि
(रुद्रम्) जीवम् (हुवेम्) गृह्णीयाम ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे ननुष्या ! यथा वयं प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं प्रातर्मित्रावरुणा
प्रातरश्विना हवामहे प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं प्रातः सोममुत रुद्रञ्च हुवे-
म तथा यूयमप्याचरत ॥ ३४ ॥

भावार्थः—ये ननुष्याः ! प्रातः परमेष्ठोपासनमग्निहोत्रमैश्वर्योन्नत्युपाशं
प्राणापानपुष्टिकरणमध्यापकोपदेशकान् विदुष ओषधिसेवनं जीवं च प्राप्तुं
ज्ञातुं च प्रयतन्ते ते सर्वैः सुखैरलङ्कृताः स्युः ॥ ३४ ॥

पदार्थः—हे ननुष्या ! जैसे हम लोग (प्रातः) प्रातः काल (अग्निम्) पवित्र
वा स्वयं प्रकाशशक्ता । परमात्मा वा अग्नि को (प्रातः) प्रातः समय (इन्द्रम्) उ-
त्तम ऐश्वर्य को (प्रातः) प्रभात समय (मित्रावरुणा), प्राण उदानको और (प्रातः)
प्रभात समय (अश्विना) अध्यापक तथा उपदेशक को (हवामहे) ग्रहण करें

वा बुलावे (प्रातः) प्रातः समय (भगम्) सेवन करने योग्य भाग (पूषणम्)
पुष्टिकारक भोग (ब्रह्मणस्पतिम्) धनको वा वेद के रत्नको (प्रातः) प्रभात
समय (सोमम्) सोमादि ओषधिगण (उत) और (रुद्रम्) जीव को (हुवेम)
ग्रहण वा स्वीकृत करें वैसे तुम लोग भी आचरण करो ॥ ३४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य प्रातःकाल परमेश्वर की उपासना, अग्निहोत्र, ऐश्वर्य की
उन्नति का उपाय, प्राण और अपान की पुष्टि करना, अध्यापक उपदेशक विद्वानों त-
था ओषधि का सेवन और जीवात्मा को प्राप्त होने वा जानने को प्रयत्न करते हैं वे
सब सुखों से सुशोभित होते हैं ॥ ३४ ॥

प्रातर्जितमित्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । भगो देवता ।

निचृत्त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्या ऐश्वर्यं सम्पादयेयुरित्याह ॥

मनुष्य लोग ऐश्वर्य का सम्पादन करें इस वि० ॥

प्रातर्जितं भगमुग्रह्वेम वयं पुत्रमदितेयो
विधुर्त्ता । आध्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चिद्राजा
चिद्यं भगं भक्षीत्याह ॥ ३५ ॥

प्रातर्जितमिति प्रातःजितम् । भगम् । उग्रम् ।
हुवेम । वयम् । पुत्रम् । अदितैः । यः । विधुर्त्तति वि-
धुर्त्ता । आध्रः । चित् । यम् । मन्यमानः । तुरः । चि-
त् । राजा । चित् । यम् । भगम् । भक्षि । इति
आह ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(प्रातः) प्रभाते (जितम्) स्वपुरुषार्थेन
लब्धम् (भगम्) ऐश्वर्यम् (उग्रम्) अत्युत्कृष्टम् (हुवेम)

गृह्णीयाम् (वयम्) (पुत्रम्) (अदितेः) अविनाशि-
नः कारणस्यैव मातुः (यः) (विधर्त्ता) यो विविधान् प-
दार्थान् धरति सः (आध्रः) अपुत्रस्य पुत्रः (चित्)
अपि (यम्) (मन्यमानः) विजानन् (तुरः) त्वरमाणः
(चित्) अपि (राजा) राजमानः (चित्) (यम्) (भ-
गम्) ऐश्वर्यम् (भक्षि) सेवस्व (इति) अनेन प्रकारेण
(आह) परमेश्वर उपदिशति ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यथा वयं प्रातर्गो विधर्त्ता आध्रश्चिदं मन्यमा-
नस्तुरश्चिद्राजाऽस्ति यं भगं चिद्रह्णीत्याह तमदितेः पुत्रं जितमुयं भागं हु-
वेन तथा यूपमपि स्वीकुरुत ॥ ३५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या युष्माभिः सदा प्रातरारभ्य
ययनपर्यन्तं यथाशक्ति सामर्थ्येन विद्यया पुरुषार्थैर्नैश्वर्योन्नतिं विधाया-
ऽऽनन्दो भोक्तव्यो दरिद्रेभ्यः सुखं देयमित्याहेश्वरः ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे (वयम्) हम लोग (प्रातः) प्रभात समय (यः)
जो (विधर्त्ता) विविध पदार्थों को धारण करने द्वारा (आध्रः) न्यायादि में
तृप्ति न करने वाले का पुत्र (चित्) भी (यम्) जिस ऐश्वर्य को (मन्यमानः)
विशेष कर जानता हुआ (तुरः) शीघ्रकारी (चित्) भी (राजा) शोभायुक्त
राजा है (यम्) जिस (भगम्) ऐश्वर्य को (चित्) भी (भक्षि, इति, आह)
तू सेवन कर इस प्रकार ईश्वर उपदेश करता है उस (अदितेः) अविनाशी
कारण के समान माता के (पुत्रम्) पुत्र रत्नक (जितम्) अपने पुरुषार्थ से
प्राप्त (उग्रम्) उत्कृष्ट (भगम्) ऐश्वर्य को (हुवेन) ग्रहण करें वैसे तुम लोग
स्वीकार करो ॥ ३५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो ! तुम लोगों को सदा प्रातःकाल
से लेकर सोते समय तक यथाशक्ति सामर्थ्य से विद्या और पुरुषार्थ से ऐश्वर्य की उ-
न्नति कर आनन्द भोगना और दरिद्रों के लिये सुख देना चाहिये यह ईश्वर ने कहा
है ॥ ३५ ॥

भगवत्पुत्रस्य वसिष्ठ ऋषिः । भगवत्पुत्रं देवता ।

निवृत्तं त्रिष्टुप् छन्दः । चैवतः इक्षरः ॥

अथेत्स्वरप्रार्थनादिकविषयमाह ॥

अब ईश्वर की प्रार्थना आदि वि० ॥

भग॒ प्रणो॑त॒भग॒ सत्य॑राधो॒भगे॑मां धिय॒मुद॑वा
दद॑न्नः । भग॒ प्र नो॑ जनय॒ गोभि॑रश्वैर्भग॒ प्र
नृभि॑र्नृवन्तः॒ स्याम॑ ॥ ३६ ॥

भग । प्रणोतः । प्रनोतरिति प्रनोतः । भग । सत्य-
राधः इति सत्यराधः । भग । इमाम् । धियम् ।
उत् । अव । ददत् । नः । भग । प्र । नः । जनय ।
गोभिः । अश्वैः । भग । प्र । नृभिरिति नृभिः ।
नृवन्तः इति नृवन्तः । स्याम ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(भग) ऐश्वर्ययुक्त ! (प्रणोतः) पुरुषार्थ
प्रतिप्रेरक (भग) ऐश्वर्यप्रद ! (सत्यराधः) सत्सु साधूनि
राधांसि धनानि यस्य तत्सम्बुद्धौ (भग) भजनार्थ !
(इमाम्) वर्तमानाम् (धियम्) प्रज्ञाम् (उत्) (अव)
रक्ष । अत्र द्व्यचोतस्तिङ् इति दीर्घः (ददत्) ददानः
(नः) अस्माकम् (भग) विद्वैश्वर्यप्रद ! (प्र) (नः)
अस्मान् (जनय) प्रकटय (गोभिः) धेन्वादिभिः
(अश्वैः) अश्वादिभिः (भग) भजमान ! (प्र) (नृभिः)
नायकैः (नृवन्तः) (स्याम) भवेम ॥ ३६ ॥

अन्वयः—हे भग प्रत्येक्षणं सत्पराधी भग त्वं नोऽस्माकमिमां धियं
ददत्सदुदध । हे भग त्वं गोभिरष्टैर्भूमिस्सह नोऽस्मान् प्रजनय । हे भग
येन वयं नृवन्तः प्रस्थान तथा विचेहि ॥ ३६ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्वा यदिदेवस्य प्रार्थना विदुषां सङ्गः क्रियेत तदा
प्रज्ञैश्च यावन्नीयोतापि सन्तः पुरुषाः ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हे (भग) ऐश्वर्ययुक्त ! (प्रणतः) पुरुषार्थ के प्रति प्रेरक ईश्वर
वा हे (भग) ऐश्वर्य के दाता ! (सत्पराधः) विद्यमान पदार्थों में उत्तम धनों
वाले (भग) सेवने योग्य विद्वान् आप (नः) हमारी (इमाम्) इस वर्तमान
(धियम्) बुद्धि को (ददत्) देने हुए (उत, अब) उत्कृष्टता से रक्षा कीजिये ।
हे (भग) विद्यारूप ऐश्वर्य के दाता ईश्वर वा विद्वान् ! आप (गोभिः) गौ
आदि पशुओं (अश्वैः) घोड़े आदि सवारियों और (चाभिः) नायक कुल
निर्वाहक मनुष्यों के साथ (नः) हम को (प्र, जनय) प्रकट कीजिये । हे (भग) से
वा करते हुए विद्वान् किस से हम लोग (नृवन्तः) पृथक् मनुष्यों बोल (प्रस्थाम)
अच्छे प्रकार हों वैसे कीजिये ॥ ३६ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जब २ ईश्वर की प्रार्थना तथा विद्वानों का संग
करें तब २ बुद्धि की ही प्रार्थना वा श्रेष्ठ पुरुषों की चाहना किया करें ॥ ३६ ॥

उतेदानीमिहस्य वसिष्ठ ऋषिः । भगो देवता ।

पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः खरः ॥

अथैश्वर्योन्नतिविषयमाह ॥

अथ ऐश्वर्य की उन्नति का वि०॥

उतेदानीं भगवन्तः स्यामोत प्रपित्व उत मध्ये
अह्नाम । उतोदिता मधवन्तसूर्यस्य वयं देवानां
सुमतां स्याम ॥ ३७ ॥

उत । इदानीम् । भगवन्तः इति भगवन्तः ।
स्याम् । उत । प्रपित्वे इति प्रपित्वे । उत । मध्ये ।
अह्नाम् । उत । उदितेत्युत्सृता । मघवन्निति मघवन् ।
सूर्यस्य । वयम् । देवानाम् । समताविति
सुसमतौ । स्याम् ॥ ३७ ॥

पदार्थः— (उत) अपि (इदानीम्) वर्त्तमानसमये
(भगवन्तः) सकलैश्वर्ययुक्ताः (स्याम्) (उत) अपि
(प्रपित्वे) पदार्थानां प्रापणे (उत) (मध्ये) (अह्नाम्)
दिवसानाम् (उत) (उदितां) उदयसमये (मघवन्)
परमपूजितधनयुक्त ! (सूर्यस्य) (वयम्) (देवानाम्)
विदुषाम् (सुमतौ) (स्याम्) ॥ ३७ ॥

अन्वयः— हे मघवन् ! वयमिदानीमुत प्रपित्वे उत भविष्यति उताह्नां
मध्ये भगवन्तः स्याम् । उत सूर्यस्योदिता देवानां सुमतौ भगवन्तः स्याम् ॥ ३७ ॥

भावार्थः— मनुष्यैर्वर्त्तमाने भविष्यति च योगैश्वर्यस्योन्नतेर्लौकिकस्य
व्यवहारस्य बढ्दने प्रशंसायाञ्च सततं प्रयतितव्यम् ॥ ३७ ॥

पदार्थः— हे (मघवन्) उत्तम धनयुक्त ईश्वर वा विद्वन् ! (वयम्) हमलोग
(इदानीम्) वर्त्तमान समय में (उत) और (प्रपित्वे) पदार्थों की प्राप्ति में
(उत) और भविष्यत् काल में (उत) और (अह्नाम्) दिनों में (मध्ये)
बीच (भगवन्तः) (स्याम्) समस्त ऐश्वर्य से युक्त हों (उत) और (सूर्यस्य)
सूर्य के (उदिता) उदय समय तथा (देवानाम्) विद्वानों की (सुमतौ) उत्तम
बुद्धि में समस्त ऐश्वर्य युक्त (स्याम्) हों ॥ ३७ ॥

भावार्थः— मनुष्यों को चाहिये कि वर्त्तमान और भविष्यत् काल में योग के
ऐश्वर्यों की उत्तति से लौकिक व्यवहार के बढाने और प्रशंसा में निरन्तर प्रयत्न करें ॥ ३७ ॥

भग इत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । भगवान् देवता ।

निष्त् त्रिष्टुप् छन्दः । शिवताः स्वरः ॥

पुनस्तमेवविषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

भग एव भगवाँ२॥ऽअस्तु देवास्तेन वयं भ-
गवन्तः स्याम । तं त्वा भग सर्व इज्जोहवीति
स नो भग पुरएता भवेह ॥ ३८ ॥

भगः । एव । भगवानिति भगवान् । अस्तु ।
देवाः । तेन । वयम् । भगवन्त इति भगवन्तः । स्या-
म । तम् । त्वा । भग । सर्वैः । इत् । जोहवीति ।
सः । नः । भग । पुरऽएतेति पुरऽएता । भव । इह ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(भगः) भजनीयः सेवनीयः (एव) (भ-
गवान्) प्रशस्तैश्वर्ययुक्तः (अस्तु) भवतु (देवाः)
विद्वांसः (तेन) भगस्वरूपेण भगवता परमेश्वरेण सह
(वयम्) (भगवन्तः) सकलशोभायुक्ताः (स्याम) भ-
वेम (तम्) (त्वा) त्वाम् (भग) अखिलशोभायुक्त !
(सर्वैः) अखिलो जनः (इत्) एव (जोहवीति) भृ-
शमाह्वयति (सः) (नः) अस्माकम् (भग) सकलौ-
श्वर्गप्रद ! (पुरएता) यः पुरस्तादेति सः (भव)
(इह) ॥ ३८ ॥

अन्वयः—हे देवाः ! यी भग एव भगवानस्तु तेन वयं भगवन्तः स्याम ।
हे भग । तं त्वा सर्व इज्जोहवीति । भग ! स त्वमिह नः पुरएता भव ॥ ३८ ॥

भावार्थः—हे अनुष्मा! यूयं यः सकलैश्वर्य सम्पन्नः परमेश्वरस्तेन ये चाख्यो-
पासका विद्वांसस्तेऽसह सिद्धाः श्रीमन्तश्च भवत यो जगदीश्वरो मातापितृ-
वदस्माद्भु कृपयति तद्भक्तिपुरःकरेणेह अनुष्मानैश्वर्ययवतः सततं कुरुत॥३८॥

पदार्थः—हे (देवाः) विद्वान् लोगो! जो (भगः, एव) सेवनीय ही (भगवा-
न्) प्रशस्त ऐश्वर्ययुक्त (अस्तु) होवे (तेन) उस ऐश्वर्यरूप ऐश्वर्य वाले परमे-
श्वर के साथ (ययम्) हम लोग (भगवन्तः) समग्र शोभायुक्त (स्याम) होंगे । हे
(भग) संपूर्ण शोभायुक्त ईश्वर! (तम्, त्वा) उन आप को (सर्व, इत्) समस्त
ही जन (जोहवीति) शीघ्र पुकारता है । हे (भग) सकल ऐश्वर्य के दाता! (सः
सो आप (इह) इस जगत् में (नः) हमारे (पुर, एता) अग्रगामी (भव) हूजिये॥३८॥

भावार्थः—हे अनुष्मो! तुम लोग जो समस्त ऐश्वर्य से युक्त परमेश्वर है उस के
और जो उस के उपासक विद्वान् हैं उन के साथ सिद्ध तथा श्रीमान् होओ, जो जगदी-
श्वर माता पिता के समान हम पर कृपा करता है उस की भक्ति पूर्वक इस संसार में
मनुष्यों को ऐश्वर्य वाले निरन्तर किया करो ॥ ३८ ॥

समध्वराय इत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । भगो देवता ।

त्रिष्टुप् छन्दः । धेवनः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयनाह ॥

किं उती वि० ॥

समध्वरायोषसो नमन्त दधिकावैव शुचये
पदाय । अर्वाचीनं वसुविदं भर्गो नो रथमिवा-
श्वा वाजिन आ वहन्तु ॥ ३९ ॥

सम् । अध्वराय । उषसः । नमन्त । दधिक्रावेवे
ति दधिऽक्रावाइव । शुचये । पदाय । अर्वाचीनम् ।
वसुविदमिति वसुऽविदम् । भगम् । नः । रथमिवेति
रथम्ऽइव । अश्वाः । वाजिनः । आ । वहन्तु ॥ ३९ ॥

पदार्थः—(सम्) (अध्वराय) अहिंसामयाय व्यवहाराय
(उषसः) प्रभाताः (नमन्त) नमन्ति (दधिक्रावेव) यथा
धारकः क्रमितोऽइवस्तथा (शुचये) पवित्राय (पदाय)
प्रापणीयाय (अर्वाचीनम्) इदानीन्तनम् (वसुविदम्) ये-
न वसूनि विविधानि धनानि विन्दति तम् (भगम्) ऐ-
श्वर्ययुक्तम् (नः) अस्मान् (रथमिव) रमणीयं यानमिव
(अश्वाः) आशुगामिनः (वाजिनः) तुरङ्गाः (आ) (वह-
न्तु) गमयन्तु ॥ ३९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः! उषसो दधिक्रावेव शुचये पदायाऽध्वराय सज्जन
न्त वाजिनोऽश्वा रथमिव नोऽर्वाचीनं वसुविदं भगं प्रापयन्ति तथैतौ भव
न्त आ वहन्तु ॥ ३९ ॥

भावार्थः—अत्रद्वावुपमालङ्कारौ—ये मनुष्या उषसं द्विधाधर्मीं प्रकाशयन्ति
अश्वयानानीव सद्यः समग्रमैश्वर्यं सर्वान् प्रापयन्ति ते शुचयो विद्वानसौ
विज्ञेयाः ॥ ३९ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो! (उषसः) प्रभात समय (दधिक्रावेव) अच्छे चलाये धा-
रण करने वाले घोड़े के तुल्य (शुचये) पवित्र (पदाय) प्राप्त होने योग्य (अध्व-
राय) हिंसा रूप अधर्म रहित व्यवहार के लिये (सम्, नमन्त) सम्यक् नमते
अर्थात् प्रातः समय सत्व गुण की अभिकृता से सब प्राणियों के चित्त शुद्धनम्र

होते हैं (अश्वा) शीघ्रगामी (वाजिनः) घोड़े जैसे (रथमिव) रमणीय यान को वैसे (नः) हम को (अर्वाचनिम्) इस समय के (वसुविदम्) अनेक प्रकार के धन प्राप्ति के हेतु (भगम्) ऐश्वर्ययुक्त जन को प्राप्त कर वैसे इन को आप लोग (आ,वदन्तु) अच्छे प्रकार चलावें ॥ ३६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में दो उममालङ्कार हैं—जो मनुष्य प्रमातृ बेला के तुल्य विद्या और धर्म का प्रकाश करते और जैसे घोड़े थानों को वैसे शीघ्र समस्त ऐश्वर्य को पहुंचाते हैं वे पवित्र विद्वान् जानने योग्य हैं ॥ ३६ ॥

अश्वावतीरित्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । उषा देवता ।

चित्चृत् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

विदुष्यः किं कुर्युरित्याह ॥

अब विदुषी स्त्रियां क्या करें इस वि० ॥

अश्वावतीर्गोमतीर्न उषासो वीरवतीःसदमु-
च्छन्तु भद्राः । घृतं दुहाना विश्वतःप्रपीता यूयं
पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४० ॥

अश्वावतीः । अश्वावतीरित्यश्ववतीः । गोमतीरि-
ति गोमतीः । नः । उषासः । उषसइत्युपसः । वीर-
वतीरिति वीरवतीः । सदम् । उच्छन्तु । भद्राः ।
घृतम् । दुहानाः । विश्वतः । प्रपीताइति प्रपीताः ।
यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ४० ॥

पदार्थः— (अश्वावतीः) प्रशस्तान्यश्वानि व्याप्तिशी-
लान्युदकानि विदन्ते यासु ताः (गोमतीः) बहवो गावः

किरणा विदन्ते यासु ताः (नः) अस्माकम् (उषासः)
 प्रभाताः (वीरवतीः) बहवो वीराः सन्ति यासु ताः
 (सदम्) सीदन्ति यस्मिँस्तत् (उच्छन्तु) विवसन्तु (भद्राः)
 भन्दनीयाः कल्याणकार्यः (घृतम्) शुद्धं प्रदीप्तमुदकम् घृत-
 मित्युदकना० निघ्नं १। १२ (दुहाना) प्रपूर्यन्त्यः (विश्वतः)
 सर्वतः (प्रपीताः) प्रकर्षेण पीता वृद्धाः (यूयम्) (पात)
 रक्षत (स्वस्तिभिः) स्वास्थ्यप्रदैः सुखैः (सदा) (नः)
 अस्मान् ॥ ४० ॥

अन्वयः—हे विदुष्यः स्त्रियो ! यथाऽऽवावतीर्गौमतीवीरवतीर्भद्रा घृतं दु-
 हाना विश्वतः प्रपीता उषासोऽस्माकं सद्ं प्राप्तु वन्ति तथाऽस्माकं सद्ं भव-
 न्त्य उच्छन्तु नोऽस्मान् यूयं स्वस्तिभिः सदा पात ॥ ४० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा प्रभातवेला जाग्रतां अनुष्ठानां सौख्य-
 प्रदा, भवन्ति तथा विदुष्यः स्त्रिया कुमारीणां विद्यार्थिनीनां कल्याणं विद्या-
 बुधिशिक्षासौभाग्यं वर्द्धयित्वा सदैता आनन्दयन्तु ॥ ४० ॥

पदार्थः—हे विदुषो स्त्रियो ! जैसे (अरवावतीः) प्रशस्त व्याप्ति शील जलों
 वाली (गोमतीः) बहुत किरणों से युक्त (वीरवतीः) बहुत वीर पुरुषों से सं-
 युक्त (भद्राः) कल्याणकारिणी (घृतम्) शुद्ध जल को (दुहानाः) पूर्ण
 करती हुई (विश्वतः) सब ओर से (प्रपीताः) प्रकर्षता से बढ़ी हुई (उषासः)
 प्रभात वेला हमारी (सदम्) सभा को प्राप्त होती अर्थात् प्रकाशित वा प्रवृत्त
 करती हैं वैसे हमारी सभा को आप लोग (उच्छन्तु) समाप्त करो और (नः)
 हमारी (यूयम्) तुम लोग (स्वस्तिभिः) स्वस्थता देने वाले सुखों से (सदा)
 सदा (पात) रक्षा करो ॥ ४० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे प्रभात बेला जागते हुए मनुष्यों को सुख देने वाली होती है वैसे विदुषी शिवा कुमारी विद्याभिनी कन्याओं के विद्या मुरीदा और सौभाग्य को बढ़ा के सदैव इन कन्याओं को आनन्दित किया करें ॥ ४० ॥

पूषन्मित्यस्य सुहोत्र ऋषिः । पूषा देवता ।

गायत्री छन्दः । बह्वजः स्वरः ॥

अधेश्वराप्तसेविनः कीदृशा भवन्तीत्याह ॥

अब ईश्वर और आसजन के सेवक कैसे होते हैं इस वि० ॥

पूषन्तव व्रते वयं न रिष्येम कदा चन । स्तो-
तारंस्त इह स्मसि ॥ ४१ ॥

पूषन् । तव । व्रते । वयम् । न । रिष्येम । कदा ।
चन । स्तोतारः । ते । इह । स्मसि ॥ ४१ ॥

पदार्थः—(पूषन्) पुष्टिकारक ! (तव) (व्रते) शीले नि-
यमे वा (वयम्) (न) निषेधे (रिष्येम) (कदा) (च-
न) कदाचिदपि (स्तोतारः) स्तुतिकर्तारः (ते) तव
(इह) (स्मसि) स्मः ॥ ४१ ॥

अन्वयः—हे पूषन् परमेश्वर आसविद्वन् वा वर्ग्य तव व्रते तस्माद्दूर्तेनहि
यतो न कदा चन रिष्येम । इह ते स्तोतारः सन्तो वयं सुखिनः स्मसि ॥ ४१ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः परमेश्वरस्यास्य वा गुणकर्मस्वभावानुकूल
वर्तन्ते ते कदाचिज्जट्टुषा न जायन्ते ॥ ४१ ॥

पदार्थः—हे (पूषन्) पुष्टिकारक परमेश्वर वा आसविष्मन् ! (वयम्) हम लोग (तव) आप के (व्रते) स्वभाव वा नियम में इस से वर्त्ते कि जिस से (कदा, चन) कभी भी (न) न (रिष्येम) चित्त बिगाड़ें (इह) इस जगत् में (ते) आप के (स्तोतारः) स्तुति करने वाले हुए हम सुखी (स्मसि) होते हैं ॥ ४१ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य परमेश्वर के वा आस विद्वान् के गुणकर्मस्वभाव के अनुकूल वर्त्ते हैं वे कभी नष्ट सुख वाले नहीं होते ॥ ४१ ॥

पथस्पथइत्यस्य ऋजिष्ठ ऋषिः । पूषा देवता ।

विराट् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

पथस्पथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतो अभ्यानङ्कम् । सनो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्रा धियै-
धियश्सधिधाति प्र पूषा ॥ ४२ ॥

पथस्पथः । पथःपथऽ इति पथऽपथः । परिपतिमिति परिऽपतिम् । वचस्या । कामेन । कृतः । अभि । आ-
नट् । अङ्कम् । सः । नः । रासत् । शुरुधः । चन्द्राग्राऽ
इति चन्द्रऽअग्राः । धियैधियमिति धियम् ऽ धियम् ।
सोषधाति । सोसधातीति सोसधाति । प्र । पूषा ॥ ४२ ॥

पदार्थः—(पथस्पथः)मार्गस्य मार्गस्य (परिपतिम्)स्वामि-
नम् (वचस्या)वचसा वचनेन । अत्र सुपांसुलुगितिसूत्रेण

विभक्त्येयदिशः (कामेन) (कृतः) निष्पन्नः (अभि)
अभितः (आनट्) व्याप्नोति (अर्कम्) अर्चनीयम्
(सः) (नः) अस्मभ्यम् (रासत्) ददातु (शुरुधः)
याः शुरुधो दुःखानि रुन्धन्ति ताः (चन्द्रायाः) चन्द्रमा-
ह्लादनमग्रं मुख्यं यासान्ताः (धियं धियम्) प्रज्ञां प्रज्ञां
कर्म कर्म वा (सीषधाति) साधुयात् (प्र) (पूषा)
पुष्टिकर्ता ॥ ४२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो वचस्या कामेन कृतः पूषा जगदीश्वर आप्तो वा
शुरुधः चन्द्रायाः साधनानि नो रासद्वियं धियं प्रसीषधाति स शुभगुणकर्म-
स्वभावाभ्यान्तद् तमकं पचस्पथः परिपतिं वयं स्तुयाम ॥ ४२ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यो जगदीश्वरः सर्वेषां दुःखाय वेदप्रकाशं कानयत
आप्तोऽध्यापयितुमिच्छति यी सर्वेभ्यः श्रेष्ठां प्रज्ञां सत्कर्मशिलां च प्रदत्त-
स्ती सबं कर्ममार्गं स्वामिनी सदा सत्कर्तव्यौ ॥ ४२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जो (वचस्या) वचन और (कामेन) कामना करके
(कृतः) सिद्ध (पूषा) पुष्टिकर्ता जगदीश्वर वा आप्त जन (शुरुधः) शीघ्र
दुःखों को रोकने वाले (चन्द्रायाः) प्रथम से ही आनन्दकारी साधनों को
(नः) हमारे लिये (रासत्) देवे (धियं धियम्) प्रत्येक बुद्धि वा कर्म
को (प्रसीषधाति) प्रकर्षता से सिद्ध करे (सः) वह शुभ गुण कर्म स्व-
भावों को (अभि, आनट्) सब ओर से व्याप्त होता उस (अर्कम्) पूजनीय
(पचस्पथः) प्रत्येक मार्ग के (परिपतिम् स्वामी की इस लीग स्तुति करे ॥ ४२ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो जगदीश्वर सब के सुख के लिये वेद के प्रकाश की और
आप्त पुरुष पढ़ाने को इच्छा करता जो सब के लिये श्रेष्ठ बुद्धि उत्तम कर्म और शिक्षा
को देते हैं उन सब श्रेष्ठ मार्गों के स्वामियों का सदा सत्कार करना चाहिये ॥ ४२ ॥

त्रीणीत्यस्य त्रैधातिथिर्न विः । विष्णुर्देवता ।

निष्कृद्गायत्री छन्दः । बहुजः स्वरः ॥

अथेश्वरविषयमाह ॥

अन ईश्वर के वि० ॥

त्रीणि पदा विचक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः ।
अतो धर्माणि धारयन् ॥ ४३ ॥

त्रीणि । पदा । वि । चक्रमे । विष्णुः । गोपाः ।
अदाभ्यः । अतः । धर्माणि । धारयन् ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(त्रीणि) (पदा) पदानि ज्ञातुं प्रापयितुं
वा योग्यानि कारणसूक्ष्मस्थूलरूपाणि (वि) (चक्रमे)
विक्रामति (विष्णुः) वेवेष्टि व्याप्नोति चराऽचरं जगत्स
परमेश्वरः (गोपाः) रक्षकः (अदाभ्यः) अहिंसकत्वा-
द्व्यालुः (अतः) अस्मात् (धर्माणि) धर्मान् धारकाणि
पृथिव्यादीनि वा (धारयन्) ॥ ४३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या योऽदाभ्यो गोपा विष्णुर्धर्माणि धारयन्तस्त्रीणि
पदा विचक्रमे स एवाऽस्माकं पूजनीयोऽस्ति ॥ ४३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या येन परमेश्वरेण भूम्यन्तरिक्षसूर्यरूपेण त्रिविधं
जगन्निर्मितं सर्वं ध्रियते रक्षयते च स एवोपासनीय इष्टदेवो स्ति ॥ ४३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जो (अदाभ्यः) अहिंसा चर्मा वाला होने से व्यालु
(गोपाः) रक्षक (विष्णुः) चराचर जगत् में व्याप्त परमेश्वर (धर्माणि)
पुण्यरूप कर्मा वा धारक पृथिव्यादि को (धारयन्) धारण करता हुआ

(अनः) इस कारण से (त्रोणि) तीन (पदा) जानने वा प्राप्त होने योग्य कारण सूक्ष्म और स्थूलरूप जगत् का (वि, चक्रमे) आक्रमण करता है वही हम लोगों को पूजनीय है ॥ ४३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जिस परमेश्वर ने भूमि अन्नरिक्त और सूर्यरूप करके तीन प्रकार के जगत् को बनाया, सब को धारण किया और रक्षित किया है वही उपासना के योग्य इष्टदेव है ॥ ४३ ॥

तद्विप्रास इत्यस्य मेधातिथिर्ह विः । विष्णुर्देवता ।

गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उमी वि० ॥

तद्विप्रासो विपुन्यवो जागृवांसः समिन्धते ।

विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥ ४४ ॥

तत् । विप्रासः । विपुन्यवः । जागृवांसः इति जागृ-
वांसः । सम् । इन्धते । विष्णोः । यत् । परमम् ।
पदम् ॥ ४४ ॥

पदार्थः—(तत्) (विप्रासः) मेधाविनो योगिनः (विपुन्यवः)
विशेषेण स्तोतुमर्हा ईश्वरस्य वा स्तावकाः (जागृवांसः)
अविद्यानिद्रात उत्थाय जागरूकाः (सम्) (इन्धते) प्रकाश-
यन्ति (विष्णोः) सर्वत्राऽभिव्यापकस्य (यत्) (परमम्) प्रकृष्टम्
(पदम्) प्रापणीयमोक्षप्रदं स्वरूपम् ॥४४॥

अन्वयः—हे मनुष्यो ! ये जागृवांसो विपुन्यवो विप्रासो विष्णोर्यत्परमं प-
दमस्ति तत्समिन्धते तत्पदमेव यूनयि तादृशं भवन् ॥४४॥

भावार्थः—ये योगाभ्यासादिना शुद्धान्तःकरणात्मानो धार्मिकाः पुरुषार्थि-
नो जनाः सन्ति त एव व्यापकस्य परमेश्वरस्य स्वरूपं ज्ञातुं लब्धुं चाहन्ति
नेतरे ॥ ४४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जो जाग्रत्वांतः) अविद्यारूप मित्रा ने उठ के चेतन
हुए (विपश्यन्तः) विशेष कर स्तुति करने योग्य वा ईश्वर की स्तुति करने हारे
(विप्रातः) बुद्धिमान् योगी लोग (विष्णोः) सर्वत्र अनिव्यापक परमात्मा का
(यत्) जो (परमम्) उत्तम (पदम्) प्राप्त होने योग्य मोक्षदायीस्वरूप है (तत्)
उस को (सम्, इच्छते) सक्रयम् प्रकाशित करते हैं उन के सत्संग ने तुम लोग
भी वैसे होओ ॥ ४४ ॥

भावार्थः—जो योगाभ्यासादि सत्कर्मों करके शुद्धमन और आत्मा वाले धार्मिक पुरु-
षार्थी जन हैं वे ही व्यापक परमेश्वर के स्वरूप को जानने और उस को प्राप्त होने योग्य
होते हैं अन्य नहीं ॥ ४४ ॥

यृतवतीत्यस्य भरद्वाज ऋषिः । द्यावापृथिवी देवते ।

निष्कृजगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

घृतवती भुवनानामभिश्चियोर्वी पृथ्वी मधुदुधे
मुपेशसा । द्यावापृथिवी वरुणास्य धर्मणा विष्कं-
मिते अजरे मूरिरेतसा ॥ ४५ ॥

घृतवतीऽइति घृतवती । भुवनानाम् । अभिश्चियेत्य-
भिऽश्चियां । उर्वीऽइत्युर्वी । पृथ्वीऽइति पृथ्वी । मधुदुधेऽ

इति मधुऽदुधे । सुपेशसेति सुपेशसा । द्यावा-
पृथिवीऽइति द्यावापृथिवी । वरुणस्य । धर्मणा ।
विष्कामितेऽइति विष्कामिते । अजरेऽइत्यजरे । भू-
रिरेतसेति भूरिरेतसा ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(घृतवती) घृतमुदकं बहु विद्यते ययोस्ते (भुव-
नानाम्) लोकलोकान्तराणाम् (अग्निश्रिया) अभितः
सर्वतः श्रीः शोभा लक्ष्मीर्याभ्यान्ते (उर्वी) बहुपदार्थ
युक्ते (पृथ्वी) विस्तीर्णे (मधुदुधे) ये मधूदकं प्रपूरय-
तस्ते (सुपेशसा) शोभनं पेशो रूपं ययोस्ते (द्यावापृथि-
वी) सूर्यभूमी (वरुणस्य) सर्वेभ्यो वरस्य श्रेष्ठस्य जग-
दीश्वरस्य (धर्मणा) धारणसामर्थ्येन (विष्कामिते) विशे-
षेण धृते दृढीकृते (अजरे) स्वस्वरूपेण जरानाशरहिते
(भूरिरेतसा) भूरि बहु रेत उदकं ययोर्वा भूरीणि बहूनि
रेतांसि वीर्याणि याभ्यान्ते ॥ ४५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! यस्य वरुणस्य परमेश्वरस्य धर्मणा मधुदुधे
सुपेशसा पृथ्वी उर्वी घृतवती अजरे भूरिरेतसा भुवनानामग्निश्रिया
द्यावा पृथिवी विष्कामिते तमेवोपास्यं यूयं विजानीत ॥ ४५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्न परमेश्वरेण प्रकाशाऽप्रकाशात्मकं द्विविधं
जगन्निर्माय भूत्वा पाक्यते स एव सर्वदोषासनीयोऽस्ति ॥ ४५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जिस (वरुणस्य) सबसे श्रेष्ठ जगदीश्वर के (धर्मणा) धा-
रण करने रूप सामर्थ्य से (मधुदुधे) जल को पूर्ण करने वाली (सुपेशसा)
सुन्दर रूप युक्त (पृथ्वी) विस्तार युक्त (उर्वी) बहुत पदार्थों वाली (घृत-

वती) बहुत जल के परिवर्तन से युक्त (अजरे) अपने स्वरूप से नाशरहित (भूरिरेतसा) बहुत जलों से युक्त वा अनेक वीर्य वा पराक्रमों की हेतु (भुवना-नाम्) लोक लोकान्तरों की (आभिश्रिया) सब ओर से शोभा करने वाली (धाघापृषिवी) सूर्य और भूमि (विष्कभिने) विशेष कर धारण वा दृढ़ किये हैं उ-सी को उपासना के योग्य तुम लोग जानो ॥ ४५ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को जिस परमेश्वर ने प्रकाशरूप और अप्रकाशरूप दो प्रकार के जगत् को बना और धारण करके पालित किया है वही सर्वदा उपासना के योग्य है ॥ ४५ ॥

येन इत्यस्य विद्वद्य ऋषिः । लिङ्गोक्ता देवताः ।

भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः । धीवतः स्वर ॥

अथ राजधर्म विषयमाह ॥

अथ राजधर्म वि० ॥

ये नः सपत्ना अप ते भवन्तिवन्द्राग्निभ्या-
मव बाधामहे तान् । वसंवो रुद्रा आदित्याउप
रिस्पृशं मोग्रं चेतारमधिराजमक्रन् ॥ ४६ ॥

ये । नः । सपत्नाऽ इति सऽपत्नाः । अप । ते । भव-
न्तु । इन्द्राग्निभ्यामितिन्द्राग्निऽभ्याम् । अव । बाधा-
महे । तान् । वसंवः । रुद्राः । आदित्याः । उपरिस्पृ-
शमित्युपरिस्पृशम् । मा । उग्रम् । चेतारम् । अ-
धिराजमित्यधिऽराजम् । अक्रन् ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(ये) (नः) अस्माकम् (सपत्नाः) शत्रवः (अप)
दूरीकरणे (ते) (भवन्तु) (इन्द्राग्निभ्याम्) वायुविद्युदस्त्राभ्याम्

(अव) (वाधामहे) (तान्) (वसवः) पृथिव्यादयः (रुद्राः)
दश प्राणा एकादश आत्मा च (आदित्याः) संवत्सरस्य
मासाः (उपरिस्पृशम्) य उपरि स्पृशति तम् (मा)
माम् (उग्रम्) तीव्रस्वभावम् (चेत्तारम्) सत्याऽसत्ययो-
र्यथावद्विज्ञातारम् (अधिराजम्) सर्वेषामुपरि राजानम्
(अक्रन्) कुर्वन्तु ॥ ४६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! ये नः सपत्नाः स्युः तेऽपन्नवन्तु यथा तान्त्वयनि-
न्द्राग्निभ्यामव वाधामहे यथा च वसवो रुद्रा आदित्या उपरिस्पृशन्तु यं
चेत्तारं मामामधिराजनक्रन् तथा तान् यूयं निवारयत मां च सत्कुरुत ॥ ४६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु० । यस्याऽधिकारे पृथिव्यादयः पदार्थाः स्युस्स
एव सर्वेषामुपरि राजा स्यात् । यो राजा भवेत्स शस्त्रास्त्रैः शत्रून्निवार्य नि-
ष्कण्टकं राज्यं कुर्यात् ॥ ४६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (ये) जो (नः) हमारे (सपत्नाः) शत्रु लोग हों
(ते) वे (अप, भवन्तु) दूर हों अर्थात् पराजय को प्राप्त हों जैसे (तान्)
उन शत्रुओं को हम (इन्द्राग्निभ्याम्) वायु और विद्युत् के शस्त्रों से (अ-
व, वाधामहे) पीड़ित करें और जैसे (वसवः) पृथिवी आदि बहु (रुद्राः)
दश प्राण ग्यारहवां आत्मा और (आदित्याः) बारह नहींने (उपरिस्पृश-
म्) उच्च स्थान पर बैठने (उग्रम्) तेजस्वभाव और (चेत्तारम्) सत्या-
सरस्य को यथावत् जानने वाले (मा) मुझ को (अधिराजम्) अधिपति
स्वामी समर्थ (अक्रन्) करें वैसे उन शत्रुओं का तुम लोग निवारण और
मेरा सत्कार करो ॥ ४६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जिस के अधिकार में पृथिवी आदि पदार्थ
हैं वही सब के ऊपर राजा होवे । जो राजा होवे वह शस्त्र अस्त्रों से शत्रुओं का निवा-
रण कर निष्कण्टक राज्य करे ॥ ४६ ॥

आभासरयेत्यस्य हिरण्यस्तूप आचि । अश्विनौ देवते ।

जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथ के जगद्वितैविज इत्याह ॥

अथ कौन जगत् के हितैषी हों इस वि० ॥

आ० नासत्या त्रिभिरैकादशैरिह देवेभिर्यातं
मधुपेयमश्विना । प्रायुस्तारिष्टं नीरपांश्चसि मृ-
क्षतश्च सेधतन्द्वेषो भवतश्च सचाभुवा ॥ ४७ ॥

आ । नासत्या । त्रिभिरिति त्रिभिः । एकादशैः ।
इह । देवेभिः । यातम् । मधुपेयमिति मधुपेयम् ।
अश्विना । प्र । आयुः । तारिष्टम् । निः । रपांश्चसि ।
मृक्षतम् । सेधतम् । द्वेषः । भवतम् । सचाभुवेति
सचाभुवा ॥ ४७ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् (नासत्या) अविद्यमाना-
ऽसत्याचरणौ (त्रिभिः) (एकादशैः) त्रयस्त्रिंशता इह
(देवेभिः) दिव्यैः पृथिव्यादिभिः सह (यातम्) प्राप्नु-
तम् (मधुपेयम्) मधुरैर्गुणैर्युक्तं पातुं योग्यम् (अश्वि-
ना) विद्वांसौ राजप्रजाजनौ (प्र) (आयुः) जीवनम्
(तारिष्टम्) वर्धयतम् (निः) नितराम् (रपांसि) पा-
पानि (मृक्षतम्) मार्जयतम् (सेधतम्) गमयतम्
(द्वेषः) द्वेषादिदोषयुक्तान् प्राणिनः (भवतम्) (सचा-
भुवा) यौ सत्येन पुरुषार्थेन सह भवतस्तौ ॥ ४७ ॥

अन्वयः—हे नासत्याऽश्विना । यथा युवानिह त्रिभिरैकादशैर्देवेभिः
सह मधुपेयमायातं रपांसि मृक्षतं द्वेषो निःसेधतं सचाभुवा भवतनायुः
प्रतारिष्टं तथा वयमपि भवेन ॥ ४७ ॥

भावार्थः—त एव जगद्धितैषिणो ये पृथिव्यादिसृष्टिविद्यां विज्ञायाऽन्याम्
ग्राहयेयुर्दोषान् दूरीकुर्युश्चिरंजीवनस्य विधानं च प्रचारयेयुः ॥ ४५ ॥

पदार्थः—हे (नासत्या) असत्य आचरण से रहित (अश्विना) राज्य
और प्रजा के विद्वानो ! जैसे तुम (इह) इस जगत् में (त्रीभिः) (एकादशैः)
तेतीस (देवैभिः) उत्तम पृथिवी आदि (आठ वसु, माणादिगणरह रुद्र,
वारह महीनों तथा विजुली और यज्ञ) तैतीस देवताओं के साथ (मधुपेयम्)
गुणों से युक्त पीने योग्य ओषधियों के रस को (आ, घातम्) अच्छे प्रकार
प्राप्त होओ वा उस के लिये आया करो (ग्राप्सि) पापों को (मृततम्) शुद्ध
किया करो (द्वेषः) द्वेषादि दोषयुक्त प्राणियों का (निः, पेशतम्) खण्डन वा
निवारण किया करो (सचाभुवा) सत्य पुरुषार्थ के माथ कार्यों में संयुक्त (भ-
वतम्) होओ और (आयुः) जीवन को (प्र, तारिष्ठम्) अच्छे प्रकार बढ़ाओ
वैसे हम लोग हों ॥ ४७ ॥

भावार्थः—वे ही लोग जगत् के हितैषी हैं जो पृथिवी आदि सृष्टि की विद्या
को जान के दूसरों को प्रशङ्ग करावें दोषों को दूर करें और अधिक काल जीवन के
विधान का प्रचार किया करें ॥ ४७ ॥

एष व इत्यस्यागस्त्य ऋषिः । मरुतो देवताः ।

पंक्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याः किंकुर्यु रित्याह ॥

फिर मनुष्य लोग क्या करें इस वि० ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयङ्गीर्मीन्द्रार्यस्य मा-
न्यस्य कारोः । एषा यासीष्ट तन्वे वयां वि-
द्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ ४८ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयम् । गीः । मान्दार्ग्य-
स्य । मान्यस्य । कारोः । आ । इषा । यासीष्टातन्वे ।
वयाम् । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरदानुमिति जीर-
दानुम् ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(एषः) (वः) युष्मभ्यम् (स्तोमः) प्रशं-
सा (मरुतः) मरणधर्माणो मनुष्याः (इयम्) (गीः) सु-
शिक्षिता वाक् (मान्दार्ग्यस्य) प्रशस्तकारुकरय शिल्पिन
(आ) (इषा) इच्छयाऽन्नेन वा निमित्तेन (यासीष्ट)
प्राप्नुयात् (तन्वे) शरीरादिरक्षणार्थम् (वयाम्) वय-
सामवस्थावतां प्राणिनाम् । अत्राऽऽमि टिलोपश्छान्दसुः
(विद्याम्) लभेमहि (इषम्) विज्ञानमन्नं वा (वृजनम्)
वर्जन्ति दुःखानि येन तद्वलम् (जीरदानुम्) जीवयतीति
जीरदानुस्तम् ॥ ४८ ॥

अन्वयः—हे मरुतो मनुष्या ! मान्दार्ग्यस्य मान्यस्य कारोरेव स्तोम इयं च
गीर्वोऽस्तु युयन्निषा वयां तन्वे आजीरदानुमिषं वृजनं च विद्याम् ॥ ४८ ॥

भावार्थः—मनुष्यैस्सदैव प्रशंसनीयानि कर्माणि कृत्वा शिल्प-
विद्याविदः सत्कार्य जीवनं बलमैश्वर्यं च प्राप्तव्यम् ॥ ४८ ॥

पदार्थः—हे (मरुतः) मरण धर्म वाले मनुष्यो ! (मान्दार्ग्यस्य) प्रशस्त
कर्मों के सेवक उदार चित्त वाले (मान्यस्य) सत्कार के योग्य (कारोः)
पुरुषार्थी कारीगर का (एषः) यह (स्तोमः) प्रशंसा और (इयम्) यह
(गीः) वाणी (वः) तुम्हारे लिये उपयोगी होने तुम लोग (इषा) इच्छा

वा अन्न के निमित्त से (वयम्) अवस्था वाले प्राणियों के (तन्वे) शरीरादि की रक्षा के लिये (आ, यासीष्ट) अच्छे प्रकार प्राप्त हुआ करो और इन लोग (जीरदानुम्) जीवन के हेतु (वयम्) विज्ञान वा अग्नि तथा (वृजनम्) दुःखों के वर्जने वाले बल को (विद्याम्) प्राप्त हों ॥ ४८ ॥

भावार्थः— मनुष्यों को चाहिये कि सदैव प्रशंसनीय कर्मों का सेवन और शिल्पविद्या के विद्वानों का स्तुति करके जीवन बल और ऐश्वर्य को प्राप्त हों ॥ ४८ ॥

सहस्तोमा इत्यस्य प्राजापत्यो यज्ञ ऋषिः । ऋषयो देवताः ।

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ के ऋषयो भवन्तीत्याह ॥

अब ऋषि कौन होते हैं इस वि० ॥

सहस्तोमाः सहछन्दसऽआवृतः सहप्रमाऋषयः सप्त दैव्याः । पूर्वेषां पन्थामनुदृश्य धीराऽअन्वालेभिरे रथ्यो न रुग्मीन् ॥ ४९ ॥

सहस्तोमाऽति सहस्तोमाः । सहछन्दसऽइति सहछन्दसः । आवृतऽइत्याऽवृतः । सहप्रमाऽइति सहप्रमाः । ऋषयः । सप्त । दैव्याः । पूर्वेषाम् । पन्थाम् । अनुदृश्येत्यनुदृश्यं । धीराः । अन्वालेभिरऽइत्यनुऽआलेभिरे । रथ्युः । न । रुग्मीन् ॥ ४९ ॥

पदार्थः—(सहस्तोमाः) स्तोमैः भलाचानिस्सह वर्त्तमाना यद्वा सहस्तोमाः शास्त्रस्तुतयो येषान्ते (सहछन्दसः) सह छन्दांसि वेदाऽध्ययनं स्वातन्त्र्यं सुखभोगो

वा येषान्ते (आवृतः) ब्रह्मचर्येण सकला विद्या अधी-
त्य गुरुकुलान्निवृत्य गृहमागताः (सहप्रमाः) सहैव प्रमा
यथार्थं प्रज्ञानं येषान्ते (ऋषयः) वेदादिशास्त्रार्थविदः
(सप्त) पञ्चज्ञानेन्द्रियाण्यन्तःकरणमात्मा च (दैव्याः)
देवेषु गुणकर्मस्वभावेषु कुशलाः (पूर्वेषाम्) अतीतानां
विदुषाम् (पन्थाम्) पन्थानं मार्गम् (अनुदृश्य) आनु-
कूल्येन द्रष्टुम् (धीराः) ध्यानवन्तो योगिनः (अन्वाले-
भिरे) अनुलभन्ते (रथ्यः) रथे साधु स्थयः सारथिः
(न) इव (रश्मीन्) रज्जून् ॥ ४९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! यथा सहस्रोमाः सहस्रन्दस आवृतः सहप्रमाः सप्त
दैव्या धीरा ऋषयो रथ्यो रश्मीन्नेव पूर्वेषां पन्थामनुदृश्यान्वालेभिरे तथा
भूत्वा युयमप्याप्तमार्गमन्वा लभध्वम् ॥ ४९ ॥

भावार्थः—अत्रोपमा वाचकतुः—ये रागद्वेषादिदोषान् दूरतस्त्यक्त्वा पर-
स्परस्मिन् प्रीतिमन्तो भूत्वा ब्रह्मचर्येण चर्माऽनुष्ठान पुरःसरमखिलान् वेदान्
विज्ञाय सत्याऽसत्ये विविच्य सत्यं लब्ध्वाऽसत्यं विहायाप्तभावेन वर्तन्ते
कुशलिताः सारथयइवाऽभीष्टं धर्म्यं मार्गं गन्तुमर्हन्ति त एव विंशक्षां
लभन्ते ॥ ४९ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे (सहस्रोमाः) पशुशाओं के साथ वर्तमान
वा जिन की शस्त्रस्तुति एक साथ हों (सहस्रन्दसः) वेदादि का अध्ययन
वा स्वतन्त्र सुख भोग जिन का साथ हो (आवृतः) ब्रह्मचर्य के साथ
समस्त विद्या पढ़ और गुरुकुल में निवृत्त होके घर आये (सहप्रमाः) साथ
ही जिन का प्रमाणादि यथार्थ ज्ञान हो (सप्त) पांच ज्ञानेन्द्रिय अन्तःकरण
और आत्मा ये सात (दैव्याः) उत्तम गुण कर्म स्वभावों में प्रवीण ध्यान
वाले योगी (ऋषयः) वेदादि शास्त्रों के ज्ञाता लोग (रथ्यः) सारथि (न) जैसे

(रश्मीन्) लगाय की रस्सी को ग्रहण करता जैसे (पूर्वेषाम्) पूर्वज विद्वानों के (पन्थाम्) मार्ग को (अनु, दृश्य) अनुकूलना में देख के (अन्वालोभिरेषश्चात् प्राप्त होते हैं । जैसे होकर तुम लोग भी आमों के मार्ग को प्राप्त होओ ॥ ४९ ॥

भाषार्थः— इस मन्त्र में उपमा और वाचकलु०— जो रागद्वेषादि दोषों को दूर से छोड़ आपस में प्रीति रखने वाले हों, ब्रह्मचर्य से धर्म के अनुष्ठान पूर्वक समस्त वेदों को जान के सत्यअसत्य का निश्चय कर सत्य को प्राप्त हो और असत्य को छोड़ के आमों के भाव से वर्तते हैं वे मुशिक्षित सारथियों के समान असीद्व धर्म युक्त मार्ग में जाने का समर्थ होते और वे ही अष्टि संज्ञक होते हैं ॥ ४९ ॥

आयुष्यमित्यस्य दत्त अष्टिः । हिरण्यन्तेजो देवता ।

श्रुतिगुणिक छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अर्थभर्यजयादिसंपादनविषयमाह ॥

अथ ऐश्वर्य और जय आदि संपादन वि० ॥

आयुष्यं वर्चस्यं रायस्पोषमाँद्विदम् । इदं
हिरण्यं वर्चस्वजैत्राया विशतादु माम् ॥ ५० ॥

आयुष्यम् । वर्चस्यम् । रायः । पोषम् । औद्वि-
दम् । इदम् । हिरण्यम् । वर्चस्वत् । जत्राय । आ ।
विशतात् । ऊँइत्यै । माम् ॥ ५० ॥

पदार्थः— (आयुष्यम्) आयुषे जीवनाय हितम् (वर्च-
स्यम्) वर्चसेऽध्ययनाय हितम् (रायः) (पोषम्) धन-
स्य पोषकम् (औद्विदम्) उद्विनत्ति दुःखानि येन तदेव
(इदम्) (हिरण्यम्) तेजोमयं सुवर्णादिकम् (वर्चस्वत्)
प्रशस्तानि वर्चस्यन्तानि यस्मात्तत् (जैत्राय) जयाय (आ)
(विशतात्) समन्तात् विशतु तिष्ठतु (उ) एव
(माम्) ॥ ५० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! यदीन्द्रिमायुष्मं वर्चस्प्यं वयस्योषं वर्चस्वद्विरयं
जीवत्य नामाविशतात्तदु युष्मानप्याविशत् ॥ ५० ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः स्वात्मवत्सर्वान् ज्ञानगति विद्वद्भिः सह परासुरस्य
सत्त्वाऽसत्त्वे निर्वाचयन्ति ते दीर्घमायुः पूर्वविद्यया समग्रमैश्वर्यं विजयं च
प्राप्नुवन्ति ॥ ५० ॥

वदार्थः— हे मनुष्यो ! जो (औद्भिदम्) बुद्धि के नाशक (आयुष्यम्) जीवन
के लिये हितकारी (वर्चस्प्यम्) अध्ययन के उपयोगी (रायः, पोषम्) धन की
पुष्टि करने हार (वर्चस्वत्) प्रशस्त अश्वों के हेतु (हिरण्यम्) तेजःस्वरूप सुव
र्णादि ऐश्वर्य (जैत्राय) जय होने के लिये (प्राप्) मुझ को (आ, विशतान्)
आवेश करे अर्थात् मेरे निकट स्थिर रहे वह तुम लोगों के निकट भी स्थिर
होवे ॥ ५० ॥

भावार्थः—जो मनुष्य अपने तुल्य सब को जानते और विद्वानों के साथ विचार
कर सत्यासत्त्व का निर्णय करते हैं वे दीर्घ अवस्था पूर्ण विद्याओं समग्र ऐश्वर्य और
विजय को प्राप्त होते हैं ॥ ५० ॥

न तदित्यस्य दत्त ऋषिः । हिरण्यन्तेजो देवता ।

भूरिक् लक्ष्मी छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ ब्रह्मचर्यं प्रशंसा विषयमाह ॥

अथ ब्रह्मचर्य की प्रशंसा का वि० ॥

+ न तद्रक्षाधसि न पिशाचास्तरन्ति देवा-
नामोर्जःप्रथमजश्चेतत् । यो विमर्त्ति दाक्षायणश्च
हिरण्यश्च देवेषु कृणुते दीर्घमायुः स मनुष्येषु
कृणुते दीर्घमायुः ॥ ५१ ॥

न।तत्।रक्षांसि।न।पिशाचाः।तरन्ति।देवानाम्।
ओजः।प्रथमजमिति प्रथमऽजम्।हि।एतत्।यः।वि-
भर्त्ति।दाक्षायणम्।हिरण्यम्।सः।देवेषु।कृणुते।
दीर्घम्।आयुः।सः।मनुष्येषु।कृणुते।दीर्घम्।
आयुः॥ ५१ ॥

पदार्थः—(न) (तत्) अध्ययनं विद्याप्रापणम् (रक्षांसि)
अन्यान् प्रपीड्य स्वात्मानमेव ये रक्षन्ति ते (पिशाचाः) ये
प्राणिनां पेशितं रुधिरादिकमाचामन्ति भक्षयन्ति ते हिं-
सका म्लेच्छाचारिणो दुष्टाः (तरन्ति) उल्लंघन्ते (देवानाम्)
विदुषाम् (ओजः) बलपराक्रमः (प्रथमजम्) प्रथमे वयसि
ब्रह्मचर्याश्रमे वा जातम् (हि) खलु (एतत्) (यः) (विभर्त्ति)
(दाक्षायणम्) दक्षेण चतुरेणाऽयनं प्रापणीयं तदेव स्वा-
र्थेऽण् (हिरण्यम्) ज्योतिर्मयम् (सः) (देवेषु) विद्वत्सु (कृ-
णुते) (दीर्घम्) लम्बमानम् (आयुः) जीवनम् (सः) (म-
नुष्येषु) मननशीलेषु (कृणुते) करोति (दीर्घम्) (आयुः) ॥ ५१ ॥

अन्वयः हे मनुष्या ! यद्देवानां प्रथमजसोऽस्ति न तद्रक्षांसि
न पिशाचास्तरेन्ति यो ज्ञातदाक्षायणं हिरण्यं विभर्त्ति स देवेषु दीर्घ-
मायुः कृणुते स मनुष्येषु दीर्घमायुः कृणुते ॥ ५१ ॥

भावार्थः—ये प्रथमे वयसि दीर्घेण चर्येण ब्रह्मचर्येण पूर्णा विद्या-
मपीयते न तेषां केचिद्धोरा न दायभागिनो न तेषां भारो भवति
य एतां विद्वांसो चर्येण वर्तन्ते ते विद्वत्सु मनुष्येषु च दीर्घमायु-
ल्लंघ्या सततमानन्दस्त्यन्यामानन्दयन्ति च ॥ ५१ ॥

पदार्थ—हे मनुष्यो ! जो (देवानाम्) विद्वानों का (पूजनम्) पूजन अवस्था वा ब्रह्मचर्य आश्रम में उत्पन्न हुआ (ओजः) बल पराक्रम है (तत्) उसको (न, रक्षांसि) न अन्यो को पीड़ा विशेष दे कर अपनी ही रक्षा करने हारे और (न, पिशाचाः) न प्राणियों के रुधिरादि को खाने वाले हिंसक म्लेच्छाचारी दुष्ट जन (तरन्ति) उल्लंघन करते (यः) जो मनुष्य (एतत्) इस (दाक्षायणम्) चतुर को प्राप्त होने योग्य (हिरण्यम्) तेजःस्वरूप ब्रह्मचर्य को (विभर्ति) धारण वा पोषण करता है (सः) वह (देवेषु) विद्वानों में दीर्घम्, आयुः) अधिक अवस्था को (कुरुते) प्राप्त होता और सः) वह (मनुष्येषु) मननशील जनों में (दीर्घम्, आयुः) बड़ी अवस्था को (कुरुते) प्राप्त करता है ॥ ५१ ॥

भावार्थ—जो प्रथम अवस्था में बड़े धर्मयुक्त ब्रह्मचर्य से पूर्ण विद्यापटते हैं उन को न कोई चोर न दायभागी और न उनको भार हांता है जो विद्वान् इस प्रकार धर्मयुक्त कर्म के साथ वर्तते हैं वे विद्वानों और मनुष्यों में बड़ी अवस्था को प्राप्त हों के निरन्तर आनन्दित होते और दूसरों को आनन्दित करते हैं ॥ ५१ ॥

यदेत्यस्य दक्ष ऋषिः । हिरण्यन्तेजो देवता ।

निवृत्तं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यदाबन्धनन्दांशायुणाहिरण्यः शतानीकायसुम-
नस्यमानाः । तन्म आ बन्धनामि शतशारदाया-
युष्माञ्जरदष्टिर्यथासम् ॥५२॥

यत् । आ । अबन्धन् । दाक्षायणा । हिरण्यम् ।
शतानीकायेति शतऽअनीकाय । सुमनस्यमानाऽ
इति सुऽमनस्यमानाः । तत् । मे । आ ।

बध्नामि । शतशारदायेति शतशारदाय । आयुष्मान् ।
जरदष्टिरिति जरत् अष्टिः । यथा । असम् ॥ ५२ ॥

पदार्थः—(यत्) (आ) (अबधन्) बधीयुः (दा-
क्षायणाः) चातुर्थ्यविज्ञानयुक्ताः (हिरण्यम्) सत्यासत्य-
प्रकाशं विज्ञानम् (शतानीकाय) शतान्यनीकानि सैन-
िकानि यस्य तस्मै (सुमनस्यमानाः) सुष्ठु विचारयन्तः
सज्जनाः (तत्) (मे) मह्यम् (आ) (बध्नामि) (श-
तशारदाय) शतं शरदो जीवनाय (युष्मान्) (जरदष्टिः)
जरं पूर्णमायुर्व्याप्तो यः सः (यथा) (असम्) भवेयम् ॥ ५२ ॥

अन्वयः—ये दाक्षायणाः सुमनस्यमानाः शतानीकाय मे यद्विरचयणा-
ऽऽबधनम् तदहं शतशारदायाऽऽबध्नामि । हे विद्वांसो ! यथाऽहं युष्मान् प्रा-
प्य जरदष्टिरसं तथा यूयं मां प्रत्युपदिशत ॥ ५२ ॥

भावार्थः—एकत्र शतशः सेना एकात्रैका विद्या विजयप्रदा भवति ये
दीर्घेण ब्रह्मचर्येण विद्वद्भ्यो विद्यां सुशिक्षां च गृहीत्वा तदनुकूला वर्तन्ते
तेऽल्पाऽऽयुषः कदाचिन्न जायन्ते ॥ ५२ ॥

पदार्थः—जो (दाक्षायणाः) चतुराई और विज्ञान से युक्त (सुमनस्य-
मानाः) सुन्दर विचार करते हुए सज्जन लोग (शतानीकाय) सैकड़ों सेना
वाले (मे) मेरे लिये (यत्) जिस (हिरण्यम्) सत्याऽसत्य प्रकाशक वि-
ज्ञान का (आ, अबधन्) निबन्धन करें (तत्) उस की मैं (शतशार-
दाय) सौ वर्ष तक जीवन के लिये (आ, बध्नामि) नियत करता हूँ । हे
विद्वांन् लोगो ! जैसे मैं (युष्मान्) तुम लोगों को प्राप्त होके (जरदष्टिः)
पूर्व अवस्था को व्याप्त होने वाला (असम्) होऊँ वैसे तुम लोग मेरे प्र-
ति उपदेश करो ॥ ५२ ॥

भावार्थः-एक और सैकड़ों सेना और दूसरी ओर एक विद्या ही विजय देनेवाली होती है। जो लोग बहुत काल तक ब्रह्मचर्य धारण करके विद्वानों से विद्या और सु-शिक्षा को ग्रहण कर उस के अनुकूल वर्तते हैं वे ओड़ी अवस्था वाले कभी नहीं होते ॥५२॥

उत न इत्यस्य ऋजिष्व ऋषिः । लिङ्गोक्ता देवताः ।

भुरिक् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ के सर्वरक्षकाः सन्तीत्याह॥

अब कौन सब के रक्षक होते हैं इस वि० ॥

उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वज एकपात्पृथिवी
समुद्रः । विश्वे देवा ऋतावृधो हुवानाः स्तुता म-
न्त्राः कविशस्ता अवन्तु ॥ ५३ ॥

उत । नः । अहिः । बुध्न्यः । शृणोतु । अजः । एक
पादित्येकपात् । पृथिवी । समुद्रः । विश्वे । देवाः ।
ऋतावृधः । ऋतावृध इत्यृतुः । हुवानाः । स्तुताः ।
मन्त्राः । कविशस्ता इति कविशस्ताः । अवन्तु ॥ ५३ ॥

पदार्थः-(उत) अपि (नः) अस्माकं वचांसि (अहिः)
मेघः (बुध्न्यः) बुध्न्येऽन्तरिक्षे भवः (शृणोतु) (अजः)
यो न जायते सः (एकपात्) एकः पादोचो धो यस्य सः
(पृथिवी) (समुद्रः) अन्तरिक्षम् (विश्वे) सर्वे (देवाः)
विद्वान्सः (ऋतावृधः) सत्यस्य वर्द्धकाः (हुवानाः) स्प-
र्द्धमानाः (स्तुता) स्तुतिप्रकाशकाः (मन्त्राः) विद्या-
रसाधकाः (कविशस्ताः) कविभिर्मैधात्रिभिः शस्ताः
प्रशंसिताः (अवन्तु) ॥ ५३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! बुध्योहिरिष पृथिवी समुद्रश्चैकपादजो नः शृ-
णोतु ऋतावृषो हुवाना विश्वे देवा उतापि कविशस्ताः स्तुतामोऽमानवन्तु ॥५३॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या ! यथा पृथिव्यादयः पदार्था मेघः
परमेश्वरश्च सर्वान् रक्षन्ति तथैव विद्या विद्वान्शश्च सर्वान् पालयन्ति ॥५३॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (बुध्यः) अन्तरिक्ष में होने वाला (अहिः)
मेघ के तुल्य और (पृथिवी) तथा (समुद्रः) अन्तरिक्ष के तुल्य (एकपात्)
एक प्रकार के निश्चल अव्यभिचारी बोध वाला (अजः) जो कभी उत्पन्न
नहीं होता वह परमेश्वर (नः) हमारे वचनों की (शृणोतु) सुने तथा
(ऋतावृषः) सत्य के बहाने वाले (हुवानाः) स्पृष्टा करते हुए (विश्वे)
सब (देवाः) विद्वान् लोग (उत) और (कविशस्ताः) बुद्धिमानों से प्र-
शंसा किये हुए (स्तुताः) स्तुति के प्रकाशक (मन्त्राः) विचार के साथक
मन्त्रा ह्मारी (अवन्तु) रक्षा करे ॥ ५३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो ! जैसे पृथिवी आदि पदार्थ, मेघ
और परमेश्वर सब की रक्षा करते हैं वैसेही विद्या और विद्वान् लोग सबको पालते हैं ॥५३॥

इमेत्यस्य कूर्मगात्संनद्ध ऋषिः । आदित्या देवताः ।

त्रिष्टुप् छन्दः । शिवतः स्वरः ॥

अथ वाग् विषयमाह ॥

अथ वाणी का वि० ॥

इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नूः सनाद्राजंभ्यो
जुह्वा जुहोमि । शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो
नस्तुविज्ञातो वरुणो दक्षो अथशः ॥ ५४ ॥

इमाः । गिरः । आदित्येभ्यः । घृतस्नूरिति घृतऽस्नूः ।
 सनात् । राजभ्यऽ इति राजऽभ्यः । जुह्वा । जुहोमि ।
 शृणोतु । मित्रः । आर्य्यमा । भगः । नः । तुविजातऽ
 इति तुविऽजातः । वरुणाः । दक्षः । अंशः ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(इमाः) सत्याः (गिरः) वाचः (आदि-
 त्येभ्यः) तेजस्विभ्यः (घृतस्नूः) घृतमुदकमिव प्रदीप्तं
 व्यवहारं स्नान्ति शोधयन्ति ताः (सनात्) नित्यम् (रा-
 जभ्यः) नृपेभ्यः (जुह्वा) ग्रहणसाधनेन (जुहोमि)
 आददामि (शृणोतु) (मित्रः) सखा (अर्य्यमा) न्याय-
 कारी (भगः) ऐश्वर्य्यवान् (नः) अस्माकम् (तुवि-
 जातः) बहुषु प्रसिद्धः (वरुणः) श्रेष्ठः (दक्षः) चतुरः
 (अंशः) विभाजकः ॥ ५४ ॥

अन्वयः—अहमादित्येभ्यो राजभ्यो या इमा गिरौ जुह्वा सनात्जुहोमि
 ता घृतस्नूर्नौ गिरौ मित्रोऽर्य्यमा भगम्तुविजातो दक्षोऽशौ वरुणश्चशृणोतु ॥ ५४ ॥

भावार्थः—विद्यार्थिभिर्यो आचार्य्येभ्यः सुशिक्षिता वाचो गृहीतास्ता
 अन्य आत्माः श्रुत्वा सुपरीक्ष्य शिक्षयन्तु ॥ ५४ ॥

पदार्थः—मैं (आदित्येभ्यः) तेजस्वी (राजभ्यः) राजाओं से जिन
 (इमाः) इन सत्य (गिरः) वाणियों को (जुह्वा) ग्रहण के साधन से (स-
 नात्) नित्य (जुहोमि) ग्रहण स्वीकार करता हूँ उन (घृतस्नूः) जल के
 तुल्य अच्छे व्यवहार को शोधने वाली (नः) हम लोगों की वाणियों को
 (मित्रः) मित्र (दक्षः) चतुर (अंशः) विभागकर्ता और (वरुणः)
 श्रेष्ठ पुरुष (शृणोतु) सुने ॥ ५४ ॥

भावार्थः—विद्यार्थी लोगों ने आचार्यों से जिन सुशिक्षित वाणियों को ग्रहण किया उन को अन्य प्राप्त लोग सुन और अच्छे प्रकार परीक्षा करके शिक्षा करें ॥ ५४ ॥

रुप्तेत्यस्य कथञ्च ऋषिः । अध्यात्मं प्राणा देवताः ।

भुरिगुजगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथ शरीरेन्द्रियविषयमाह ॥

अथ शरीर और इन्द्रियों का वि० ॥

सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति
सदमप्रमादम् । सप्तापः स्वपतो लोकमीयुस्तत्र
जागृतो अस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ ॥ ५५ ॥

सप्त ऋषयः । प्रतिहिता इति प्रतिहिता । शरीरे
सप्त । रक्षन्ति । सदम् । अप्रमादमित्यप्रमादम् । स-
प्त । आपः । स्वपतः । लोकम् । ईयुः । तत्र । जागृ-
तः । अस्वप्नजावित्यस्वप्नजौ । सत्रसदाविति सत्र-
सदौ । च । देवौ ॥ ५५ ॥

पदार्थः—(सप्त) पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्च (ऋ-
षयः) विषयप्रापकाः (प्रतिहिताः) प्रतीत्या भूताः (शरी-
रे) (सप्त) (रक्षन्ति) (सदम्) सीदन्ति यस्मिंस्तत् (अ-
प्रमादम्) (सप्त) (आपः) आप्नुवन्ति व्याप्नुवन्ति श-
रीरमित्यापः (स्वपतः) शयनं प्राप्तस्य (लोकम्) जीवा-
त्मानम् (ईयुः) यन्ति (तत्र) लोकगमनकाले (जागृतः)

(अस्वप्नजौ) स्वप्नो न जायते यथोक्तौ (सत्रसदौ) सतां जीवात्मनां ज्ञाणं सत्रं तत्र सीदतस्तौ (च) (दे-
वौ) दिव्यस्वरूपौ प्राणापानौ ॥ ५५ ॥

अन्वयः-ये सप्तर्षयः शरीरे प्रतिहितास्त एव सप्ताप्रमादं यथा व्यासथा
सदं रक्षन्ति ते स्वपतः सप्ताऽप्यः लोकमीयुस्तत्राऽस्वप्नजौ सत्रसदौ च दे-
वौ जायतः ॥ ५५ ॥

भावार्थः-अस्मिन्मूलीरे स्थिराणि व्यापकानि विषयबोधकानि सान्तःक-
रणानि ज्ञानेन्द्रियाण्येव सातत्येन शरीरं रक्षन्ति यदा च जीवाः स्वपिति
तदा तमेवाश्रित्य तमोबलेनान्तर्मुखानि तिष्ठन्ति वाह्यविषयं न बोधयन्ति
स्वप्नावस्थायां च जीवात्तरक्षणतत्परौ तमोगुणानभिभूतौ प्राणापानौ जाग-
रणं कुर्वन्ते अन्यथा यद्यनयोरपि स्वप्नः स्यात्तदा तु मरणमेव सम्भाव्यमिति ॥ ५५ ॥

पदार्थः-जो (सप्त, ऋषयः) विषयों अर्थात् शब्दादि को प्राप्त कराने वा
ले पांचज्ञानेन्द्रिय मन और बुद्धि ये सात ऋषि इस (शरीरे) शरीर में (प्र-
तिहिताः) प्रतीति के साथ स्थिर हुए हैं वे ही (सप्त) सात (अप्रमादम्)
जैसे प्रमाद अर्थात् भूल न हो वैसे (सदम्) ठहरने के आधार शरीर को (र-
क्षन्ति रक्षा करते वे) (स्वपतः) सोते हुए जन के (आपः) शरीर को व्यापत
होने वाला उक्त (सप्त) सात (लोकम्) जीवात्मा को (ईयुः) प्राप्त हो-
ते हैं (तत्र) उस लोक प्राप्ति समय में (अस्वप्नजौ) जिन को स्वप्न क-
भी नहीं होता (सत्रसदौ) जीवात्माओं की रक्षा करने वाले (च) और (दे-
वौ स्थिर उत्तम गुणों वाले प्राण और अपान (जागृतः) जागते हैं ॥ ५५ ॥

भावार्थः-इस शरीर में स्थिर व्यापक विषयों के जानने वाले अन्तःकरण के स-
हित पांच ज्ञानेन्द्रिय ही निरन्तर शरीर की रक्षा करते और जब जीव सोता है तब
उसी को आश्चर्य कर तमोगुण के बल से भित्त को स्थिर होते किन्तु बाह्य विषय का
बोध नहीं कराते और स्वप्नावस्था में जीवात्मा की रक्षा में तत्पर तमोगुण से न दबे हु
ए प्राण और अपान जगाते हैं अन्यथा यदि प्राण अपान भी सो जावें तो मरण का
ही सम्भव करना चाहिये ॥ ५५ ॥

उत्तिष्ठेऽयस्य कथय ऋषिः । ब्रह्मणस्पतिर्देवता । निचृद्गृहती छन्दः ।

अध्ययः स्वरः ॥ विद्वान् किं कुर्यादित्याह ॥

विद्वन् पुरुष कथं करे इति वि० ॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तस्त्वेमहे । उप प्र-
यन्तु मरुतः सुदानव इन्द्रं प्राशूर्भवा सचा ॥५६॥

उत् । तिष्ठ । ब्रह्मणः । पते । देवयन्तऽ इति देव-
यन्तः । त्वा । ईमहे । उप । प्र । यन्तु । मरुतः । सुदा-
नवऽ इति सुदानवः । इन्द्रः । प्राशूः । भव । सचा ॥५६॥

पदार्थः—(उत्) (तिष्ठ) (ब्रह्मणः) धनस्य (पते) पालक !
(देवयन्तः) देवान् कामयमानाः (त्वा) त्वाम् (ईमहे)
याचामहे (उप) (प्र) (यन्तु) प्राप्नुयन्तु (मरुतः)
मनुष्याः (सुदानवः) शोभनदानाः (इन्द्र) ऐश्वर्यकारक !
(प्राशूः) यः प्राश्नाति सः (भव) अत्राद्यचोतस्तिष्ठ इति
दीर्घः (सचा) सत्यं समवायेन ॥ ५६ ॥

अन्वयः—हे ब्रह्मणस्पते इन्द्र ! देवयन्तो वर्णं यन्त्वेमहे यन्त्वा सुदानवो
मरुत उप प्रयन्तु स त्वमुत्तिष्ठ सचा प्राशूर्भव ॥ ५६ ॥

भावार्थः—हे विद्वन् ! ये विद्यां कामयमानास्त्वामुपतिष्ठेयुस्तेभ्यो विद्या-
दानाय भवानुत्तिष्ठतूद्युक्ती भवतु ॥ ५६ ॥

पदार्थः—हे (ब्रह्मणः) धनके (पते) रक्षक (इन्द्र) ऐश्वर्यकारक वि-
द्वन् ! (देवयन्तः) दिव्य विद्वानों की कामना करते हुए हम लोग जिस (त्वा)
आप की (ईमहे) याचना करते हैं जिस आप को (सुदानवः) सुन्दर दान

देने वाले (मरुतः) मनुष्य (उप, प्र, यन्तु] समीप से पयत्र के साथ प्राप्त हों
सो आप (उत्, तिष्ठ) उठिये और (सचा) सत्य के सम्बन्ध से (प्राशूः)
उत्तम भोग करने हारे (भव, हूजिये ॥ ५६ ॥

भावार्थः—हे विद्वन् ! जो लोग विद्या की कामना करते हुए आप का आश्रय
लें उन के अर्थ विद्या देने के लिये आप उद्यत हूजिये ॥ ५६ ॥

प्रनूनमित्युक्त्यर्थः ऋषिः । ब्रह्मणस्पतिर्देवता ।

विराट् कृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ।

अथेश्वरविषयमाह ॥

अथ ईश्वर के वि० ॥

प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्त्यम् । य-
स्मिन्निन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओका-
शसि चक्रिरे ॥ ५७ ॥

प्र । नूनम् । ब्रह्मणः । पतिः । मन्त्रम् । वदति ।
उक्त्यम् । यस्मिन् । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।
देवाः । ओकाशसि । चक्रिरे ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(प्र) (नूनम्) निश्चितम् (ब्रह्मणः) वेदविद्यायाः
(पतिः) पालकः (मन्त्रम्) (वदति) (उक्त्यम्) उक्त्येषु
प्रशंसनीयेषु साधुम् (यस्मिन्) (इन्द्रः) विदुत्सूर्योवा (वरुणः)
जलं चन्द्रो वा (मित्रः) प्राणोऽन्ये वायवश्च (अर्यमा)
सूत्रात्मा (देवाः) दिव्यगुणाः (ओकांसि) निवासान्
(चक्रिरे) कृतवन्तः सन्ति ॥ ५७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! यस्मिन्निन्द्रो वरुणो मित्रोऽर्यमा देवा ओकांसि च-
क्रिरे स ब्रह्मणस्पतिः परमात्मोक्त्यं मन्त्रं वेदारूपं नूनं प्रवदतीति वि-
जानीत ॥ ५७ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ! यस्मिन् परमात्मनि सर्वं जगत्कारणं कार्यं जीवा-
श्च वसन्ति यश्च सर्वेषां जीवानां हितसाधकं वेदोपदेशं कृतवानस्ति तमेव
युयं भजत ॥ ५७ ॥

पदार्थः—इ मनुष्यो ! (यस्मिन्) जिस परमात्मा में (इन्द्रः) विजुली वा सु-
र्य (वरुणः) जल वा चन्द्रमा (मित्रः) प्राण वा अन्य अपानादि वायु (अर्य-
मा) सूत्रात्मा वायु (देवाः) ये सब उत्तम गुण वाले (ओकांसि) निवासों को
(चक्रिरे) किये हुए हैं वह (ब्रह्मणः) वेद विद्या का (पतिः) रक्षक जगदीश्वर
(उक्थयम्) प्रशंसनीय पदार्थों में श्रेष्ठ (मन्त्रम्) वेदरूप मन्त्र भाग को (नूनम्) नि-
श्चय कर (प्रवदति) अच्छे प्रकार कहता है ऐसा तुम जानो ॥ ५७ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जिस परमात्मा में कार्यकारणरूप सब जगत् जीव वसते हैं
तथा जो सब जीवों के हितसाधक वेद का उपदेश करता हुआ उसी की तुम लोग भ-
क्ति, सेवा, उपासना करो ॥ ५७ ॥

ब्रह्मणस्पत इत्यस्य यत्समद ऋषिः । ब्रह्मणस्पतिर्देवता ।

निश्चृतं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य युन्ता मूक्तस्य बोधित-
नयं च जिन्व । विश्वन्तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृ-

हृददेम विदथे सुवीराः ॥ *य इमा विश्वा । विश्व-
कर्म्मा । यो नः पिता । अन्नपतेऽन्नस्य नो
देहि ॥ ५८ ॥

ब्रह्मणाः । पते । त्वम् । अस्य । यन्ता । सूक्तस्येति
सुऽउक्तस्य । बोधि । तनयम् । च । जिन्व । विश्वम् ।
तत् । भद्रम् । यत् । अर्वन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम ।
विदथे । सुवीराऽइति सुवीराः ॥ ५८ ॥

पदार्थः—(ब्रह्मणः) ब्रह्माण्डस्य (पते) रक्षक! (त्वम्)
(अस्य) (यन्ता) नियन्ता (सूक्तस्य) सुष्ठु वक्तुमर्हस्य
(बोधि) बोधय (तनयम्) विद्यापुत्रम् (च) (जिन्व) प्रीणी-
हि (विश्वम्) सर्वम् (तत्) (भद्रम्) कल्याणकरम् (यत्)
(अर्वन्ति) रक्षन्त्युपदिशन्ति (देवाः) विद्वांसः (बृहत्)
महत् (वदेम) उपदिशेम (विदथे) विज्ञापनीये व्यवहारे
(सुवीराः) शोभनाञ्च ते वीराञ्च सुवीराः ॥ ५८ ॥

अन्वयः—हे ब्रह्मणस्पते ! देवा विदथे यद्वन्ति यत् सुवीरा यथं बृहद्-
देव तस्यास्य सूक्तस्य त्वं यन्ता भव तनयं च बोधितद्भटं विश्वं जिन्व ॥ ५८ ॥

भावार्थः—हे जगदीश्वर ! भवानस्माकं विद्यायाः सत्यस्य व्यवहारस्य च
नियन्ता भवत्वस्माकमपत्यानि विद्यावन्ति करोतु मयं जगद्यथावद्भक्तु सर्व-
त्र न्याय्यं धर्मं सुशिक्षां परस्परप्राप्तिं च जनयत्विति ॥ ५८ ॥

* अत्र पूर्वोक्तमन्त्राणां चत्वारि प्रतीकानि, य इमा विश्वा १७ । १७ विश्वकर्मा
११ । २६ यो नः पिता १७ । २७ अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि । ११ । ८३ । विशेष क-
र्माणि कार्यानि धृतानि ॥

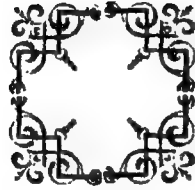
अस्मिन् अध्याये मनसो लक्षणं, शिक्षा, विद्योच्छा, विद्वत्सङ्गः, कन्याप्रबोधो, विद्वत्क्षणं, रक्षावाचनं, बलैश्वर्योच्छा, सोमोषविलक्षणं, शुभेच्छा, परमेश्वरसूर्य वर्णनं, स्वरक्षा, प्रातःकृत्यान्, पुरुषार्थनर्तित्विद्विप्रापणमीश्वरस्य जगन्निर्माणं, महाराजवर्णनमश्विगुणकथनमायुर्वर्द्धनं, विद्वत्प्राणलक्षणमीश्वरकृत्य, चोक्तम-
तोऽस्याऽध्यायार्थस्य पूर्वोऽध्यायोक्तार्थेन सह सङ्गतिर्विद्या ॥ ५८ ॥

पदार्थः— हे (ब्रह्मणः) ब्रह्माण्ड के (पते) रक्षक ईश्वर ! (देवाः) विद्वान् लोग (विद्वे) प्रकट करने योग्य व्यवहार में (यत्) जिस की रक्षा वा उपदेश करते हैं और जिस को (सुवीराः) सुन्दर उत्तम वीर पुरुष हम लांग (बृहत्) बड़ा श्रेष्ठ (वदेम) कहें उस (अस्थ) इस (सूक्तस्य) अच्छे प्रकार कहने योग्य वचन के (त्वम्) आप (यन्ता) नियम कर्त्ता हूँजिये (च) और (तनयम्) विद्या का शुद्ध विचार करने हारे पुत्रवत् प्रियपुरुष को (बोधि) बोध कराइये तथा (तत्) उम (भद्रम्) कल्याणकारी (विश्वम्) सब जीव मान को (जित्वा) तृप्त कीजिये ॥ ५८ ॥

भावार्थः— हे जगदीश्वर ! आप हमारी विद्या और सत्य व्यवहार के नियम करने वाले हूँजिये हमारे सन्तानों को विद्यायुक्त कीजिये सब जगत् की यथावत् रक्षा, न्याय-युक्त धर्म, उत्तम शिक्षा और परस्पर प्रीति उत्पन्न कीजिये ॥ ५८ ॥

इस अध्याय में मन का लक्षण, शिक्षा, विद्या की इच्छा, विद्वानों का सङ्ग, कन्याओं का प्रबोध, चेतनता, विद्वानों का लक्षण, रक्षा की प्रार्थना, बल ऐश्वर्य की इच्छा, सोमओषधि का लक्षण, शुभ कर्म की इच्छा, परमेश्वर और सूर्य का वर्णन, अपनी रक्षा, प्रातःकाल का उठना, पुरुषार्थ से आदि और सिद्धि पाना, ईश्वर के जगत् का रचना, महाराजाओं का वर्णन, ईश्वर के गुणों का कथन, अवस्था का बढ़ाना, विद्वान् और प्राणों का लक्षण और ईश्वर का कर्त्तव्य कहा है। इस से इस अध्याय के अर्थ की पूर्व अध्याय में कहे अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्योणां श्रीयुतपरमविदुषां विर-
 तानन्दसरस्वतीस्वामिनां शिष्येण श्रीमत्परमहंसपरिव्रा-
 जकाचार्येण श्रीमद्दयानन्दसरस्वतीस्वामिना विरचिते
 संस्कृतार्थभाषाभ्यां विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते
 यजुर्वेदभाष्ये चतुस्त्रिंशोऽध्यायः
 समाप्तिमगमत् ॥

ओ३म्

अथ पञ्चत्रिंशाध्यायारम्भः ॥

ओ३म् । विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परां सुव ।
यद्गदं तन्न आ सुव ॥ १ ॥

अपेतस्य आदित्या देवा वा ऋषयः । पितरो देवताः । पूर्वस्य
पिपीलिकामध्यागायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः । द्युभिरित्यु-
त्तरस्य प्राजापत्या वृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ व्यवहारजीवयोगतिमाह ॥

अत्र व्यवहार और जीव की गति वि० ॥

अपेतो यन्तु पणयोऽसुम्ना देवपीयवः । अस्य
लोकः सुतावतः । द्युभिरहोभिरक्तुभिर्व्यक्तं यमो
ददात्ववसानमस्मै ॥ १ ॥

अपे । इतः । यन्तु । पणयः । असुम्ना । देवपीयवः
इति देवऽपीयवः । अस्य । लोकः । सुतावतः । सुतवतः
इति सुतऽवतः । द्युभिरिति द्युभिः । अहोभिरित्यहःऽभिः ।
अक्तुभिरित्यक्तुऽभिः । व्यक्तमिति विऽक्तम् । यमः । द-
दातु । अवसानमित्यवऽसानम् । अस्मै ॥ १ ॥

पदार्थः—(अप) दूरीकरणे (इतः) अस्मात् (यन्तु) गच्छ-
न्तु (पणायः) व्यवहारिणः (असुम्ना) असुखानि दुःखानि ।

सुम्नमिति सुखना० निधं० ३। ६ (देवपीयवः) ये देवाना
विदुषां द्वेष्टारः (अस्य) (लोकः) दर्शनीयः (सुतावतः)
प्रशस्तानि सुतानि वेदविद्वत्प्रेरितानि कर्माणि यस्य त-
स्य (द्युभिः) प्रकाशमानैः (अहोभिः) दिनैः (अक्तुभिः)
रात्रिभिः (व्यक्तम्) प्रसिद्धम् (यमः) यन्ता (ददातु) (अ-
वसानम्) अवकाशम् (अस्मै) ॥ १ ॥

अन्वयः-ये देवपीयवः पण्योऽसुम्नाभ्यन्येभ्यो ददति त इतोऽप्यस्तु ।
लोको यतो द्युभिरहोभिरक्तुभिरस्य सुतावतो जनस्य सम्बन्धिनेऽस्मै व्यक्त-
मवसानं ददातु ॥ १ ॥

भावार्थः-य आप्तान्विदुषो द्विषन्ति ते यद्यो दुःखनाप्नुवन्ति । ये जीवाः
शरीरं त्यक्त्वा गच्छन्ति तेभ्यो यथाद्योग्यमवकाशं दत्त्वा परमेश्वरस्तेषां क
र्मानुसारेण सुखदुःखानि ददाति ॥ १ ॥

पदार्थः-आ (देवपीयवः) विद्वानों के द्वेषी (पण्यः) व्यवहारी लोग दूसरों
के लिये (असुम्ना) दुखों को देने हैं वे (इतः) यहां से (अप, यन्तु) दूर जावे
(लोकः) देखने योग्य (यमः) सब का नियन्ता परमात्मा (द्युभिः) प्रकाशमान
(अहोभिः) दिन (अक्तुभिः) और रात्रियों के साथ (अस्य) इस (सुतावतः) वद
वा विद्वानों से प्रेरित प्रशस्त कर्मों वाले जनों के सम्बन्धी (अस्मै) इस मनुष्य के
लिये (व्यक्तम्) प्रसिद्ध (अवसानम्) अवकाश को (ददातु) देवे ॥ १ ॥

भावार्थः-जो लोग आस सत्यवादी धर्मात्मा विद्वानों से द्वेष करते वे शीघ्र ही
दुःख को प्राप्त होते हैं, जो जीव शरीर छोड़ के जाते हैं उन के लिये यथायोग्य अव
काश देकर उन के कर्मानुसार परमेश्वर सुख दुःख फल देता है ॥ १ ॥

सविता तयित्यस्य आदित्या देवा ऋषयः । सविता देवता ।

गायत्री छन्दः । बहुजः स्वरः ॥

पुनरीश्वरकर्तृव्यविषयमाह ॥

फिर ईश्वर के कर्तव्य वि० ॥

सविता ते शरीरेभ्यः पृथिव्यां लोकमिच्छ-
तु । तस्मै युज्यन्तामुस्त्रियाः ॥ २ ॥

सविता । ते । शरीरेभ्यः । पृथिव्याम् । लोकम् ।
इच्छतु । तस्मै । युज्यन्ताम् । उस्त्रियाः ॥ २ ॥

पदार्थः—(सविता) परमात्मा (ते) तव (शरीरेभ्यः)दे-
हेभ्यः (पृथिव्याम्) अन्तरिक्षे भूमौ वा (लोकम्) कर्मानु-
कूलं सुखदुःखप्रापकम् (इच्छतु) (तस्मै)(युज्यन्ताम्)(उस्त्रि-
याः)किरणाः । उस्त्रा इति रश्मिना० निर्घ० १। ५ ॥ २ ॥

अन्वयः—हे जीव ! सविता यस्य ते शरीरेभ्यः पृथिव्यां लोकमिच्छतु
तस्मै तुभ्यमुस्त्रिया युज्यन्ताम् ॥ २ ॥

भावार्थः—हे जीवा ! यो जगदीश्वरो युष्मभ्यां सुखमिच्छति किरणद्वारा
लोकलोकान्तरं प्रापयति स एव युष्माभिर्न्यायकारी भक्तवत् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे जीव ! (सविता) परमात्मा जिस (ते) तेरे (शरीरेभ्यः)
जन्मजन्मान्तरों के शरीरों के लिये (पृथिव्याम्) अन्तरिक्ष वा भूमि में (लो-
कम्) कर्मों के अनुकूल सुख दुःख के साधन प्रापक स्थान को (इच्छतु)
चाहे (तस्मै) उस तेरे लिये (उस्त्रियाः) मकाशरूप किरण (युज्यन्ताम्)
अर्थात् उपयोगी हों ॥ २ ॥

भावार्थः—हे जीवो ! जो जगदीश्वर तुम्हारे लिये मुख चाहता है और किरणों के द्वारा लोकलोकान्तर को पहुँचाता है वही तुम लोगों को न्यायकारी मानना चाहिये ॥ २ ॥

वायुरित्यस्य आदित्या देवा वा ऋषयः । सविता देवता ।

उष्णिक् छन्दः । ऋषयः स्वरः ॥

जीवानां कर्मगतिविषयमाह ॥

जीवों की कर्मगति का वि० ॥

वायुः पुनातु सविता पुनात्वग्नेर्भाजसा सूर्यस्य वर्चसा । विमुच्यन्तामुस्त्रियाः ॥ ३ ॥

वायुः । पुनातु । सविता । पुनातु । अग्नेः । भाजसा । सूर्यस्य । वर्चसा । वि । मुच्यन्ताम् । उस्त्रियाः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(वायुः) (पुनातु) पवित्रयतु (सविता) सूर्यः (पुनातु)(अग्नेः) विद्युतः (भाजसा) दीप्त्या (सूर्यस्य) (वर्चसा) प्रकाशेन (वि) (मुच्यन्ताम्) त्यज्यन्ताम् (उस्त्रियाः) किरणाः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हेम मुच्या ! वायु रग्नेर्भाजसा सूर्यस्य वर्चसा यान्दमान् पुनातु सविता पुनातु उस्त्रिया विमुच्यन्ताम् ॥ ३ ॥

भावार्थः—यदा जीवाः शरीराणि त्यक्त्वा विद्युतं सूर्यप्रकाशं वाय्वादीनि च प्राप्य गच्छन्ति गर्भं प्रविशन्ति तदा किरणास्तान् त्यजन्ति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्या ! तुम (वायुः) पवन (अग्नेः) विजुह्वी की (भ्रात्रसा) क्षिति से (सूर्यस्य) सूर्य के (वर्चसा) तेज से जिन हम लोगों को (पुनातु) पवित्र करे (सविता) सूर्य (पुनातु) पवित्र करे (उल्लियाः) किरण (मुच्यन्ताम्) छोड़े ॥१॥

भावार्थः—जब जीव शरीरों को छोड़ के विद्युत् सूर्य के प्रकाश और वायु आदि को प्राप्त होकर जाते हैं और गर्भ में प्रवेश करते हैं तब किरण उनको छोड़ देती हैं ॥ १ ॥

अश्वत्थ इत्यस्य आदित्या देवा ऋषयः । वायुः सविता देवते ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

अश्वत्थे वां निषदनं पूर्णं वां वसतिष्कृ-
ता । गोभाज इत्किंलासथ यत्सनवथ पूरुषम् ॥४॥

अश्वत्थे । वः । निषदनम् । निसदनमिति निः-
सदनम् । पूर्णं । वः । वसतिः । कृता । गोभाजः
इति गोऽभाजः । इत् । किं । असथ । यत् । सन-
वथ । पूरुषम् । पुरुषमिति पुरुषम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(अश्वत्थे) श्वः स्थास्यति न स्थास्यति
वा तस्मिन्ननित्ये संसारे (वः) युष्माकम् (निषदनम्)
स्थापनम् (पूर्णं) पूर्णवच्चञ्चले जीवने (वः) युष्माकम्
(वसतिः) निवसति : (कृता) (गोभाजः) ये गाः पृ-
थिवीं वाचमिन्द्रियाणि किरणान् वा प्रजन्ति ते (इत्)

एव (किल) (असथ) भवथ (यत्) (सनवथ) से-
वध्वम् (पुरुषम्) सर्वत्र पूर्णं परमात्मानम् ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे जीवा ! येन जगदीश्वरेणाऽश्वत्थे वो निषदनं कृतं पणं वो
वसतिः कृता यत्पुरुषं किल सनवथ तेन सह गोभाज इद्युं प्रयत्नेन धर्मेऽसथ ॥ ४ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरनित्ये संसारेऽनित्यानि शरीराणि पदार्थाश्च प्राप्य
क्षणभङ्गुरे जीवने धर्माचरणेन नित्यं परमात्मानमुपास्याऽऽत्मपरमात्मसंयोगजं
नित्यं सुखं प्रापणीयम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे जीवा ! जिस जगदीश्वर ने (अश्वत्थे) कल ठहरेगा वा नहीं ऐसे
अनित्य संसार में (वः) तुम लोगों की (निषदनम्) स्थिति की (पणं) पत्ते के
तुल्य चञ्चल जीवन में (वः) तुम्हारा (वसतिः) निवास (कृता) किया (यत्)
जिस (पुरुषम्) सर्वत्र परिपूर्ण परमात्मा को (किल) ही (सनवथ) सेवन करो
उसके साथ (गोभाजः) पृथिवी वाणी इन्द्रिय वा किरणों का सेवन करने वाले (इत्)
ही तुम लोग प्रयत्न के साथ धर्म में स्थिर (असथ) होओ ॥ ४ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि अनित्य संसार में अनित्य शरीरों और व-
दार्थों को प्राप्त होके क्षणभंगुर जीवन में धर्माचरण के साथ नित्य परमात्मा की उपासना
कर आत्मा और परमात्मा के संयोग से उत्पन्न हुए नित्य सुख को प्राप्त हों ॥ ४ ॥

सवितेत्यस्यादित्या देवा वा ऋषयः । वायुसचित्तारौ देवते ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कन्या किं कुर्यादित्याह ॥

कन्या क्या करे इस वि० ॥

सविता ते शरीराणि मातुरुपस्थ आ वपतु ।
तस्मै पृथिवि शं भव ॥ ५ ॥

सविता । ते । शरीराणि । मातुः । उपस्थेऽइत्युप-
स्थे । आ । वपतु । तस्मै । पृथिवि । शम् । भव ॥ ५ ॥

पदार्थः—(सविता) उत्पत्तिकर्त्ता पिता (ते) तव (श-
रीराणि) आश्रयान् (मातुः) जननीवन्मान्यप्रदायाः पृथि-
व्याः (उपस्थे) समीपे (आ) (वपतु) स्थापयतु (तस्मै)
(पृथिवि) भूमिवद्वर्त्तमाने कन्ये (शम्) सुखकारिणी
(भव) ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे पृथिवि ! त्वं यस्यास्ते शरीराणि मातृरूपस्ये स पिता आ
वपतु सा त्वं तस्मै पित्रे शम्भव ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे कन्ये ! युष्माभिर्विवाहानन्तरमपि जनकश्च जनन्याश्च मध्ये
प्रीतिर्नैव त्याज्या कुतस्ताभ्यामेव युष्माकं शरीराणि निर्मितानि पालितानि च
सन्त्यतः ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (पृथिवि) भूमि के तुल्य सहनशील कन्या तू जिस (ते) तेरे
(शरीराणि) आश्रयों को (मातुः) माता के तुल्य मान्य देने वाली पृथिवी के (उ-
पस्थे) समीप में (सविता) उत्पत्ति करने वाला पिता (आ, वपतु) स्थापित करे
सो तू (तस्मै) उस पिता के लिये (शम्) सुखकारिणी (भव) हो ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे कन्याओ ! तुम को उचित है कि विवाह के पश्चात् भी माता और
पिता में प्रीति न छोड़ो क्योंकि उन्ही दोनों से तुम्हारे शरीर उत्पन्न हुए और पाले
गये हैं इस से ॥ ५ ॥

प्रजापतावित्यस्यादित्या देवा ऋषयः । प्रजापतिर्देवता ।

उष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः

ईश्वरोपासनविषयमाह ॥

ईश्वर की उपासना का वि० ॥

प्रजापतौ त्वा देवतायामुपोदके लोके निद-
धाम्यसौ । अप नः शोशुचदघम् ॥ ६ ॥

प्रजापताविति प्रजाऽपतौ । त्वा । देवतायाम् ।
उपोदकुऽइत्युपऽउदके । लोके । नि । दधामि । असौ ।
अप । नः । शोशुचत् । अघम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—(प्रजापतौ) प्रजायाः पालके परमेश्वरे(त्वा)
स्वाम् (देवतायाम्) पूजनीयायाम् (उपोदके) उपगतान्यु-
दकानि यस्मिंस्तस्मिन् (लोके) दर्शनीये (नि) (दधामि)
(असौ) (अप) (नः) अस्माकम् (शोशुचत्) भृशं शोच-
यतु (अघम्) पापम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे जीव ! योऽसौ नोऽघमपशोशुचत्तस्यां प्रजापतौ देवतायामु-
पोदके लोके च त्वा निदधामि ॥ ६ ॥

भाषार्थः—हे मनुष्या ! यो जगदीश्वर उपासितः सन् पापाचरणात् पृथक्
कारयति तस्मिन्नेव भक्तिकरणाय युष्मानहं स्थिरीकरोमि येन सदैव यूयं श्रेष्ठं
सुखदर्शनं प्राप्नुयात ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे जीव ! जो (असौ) यह लोक (नः) हमारे (अघम्) पाप को
(अप, शोशुचत्) शीघ्र सुखा देवे उस (प्रजापतौ) प्रजा के रक्षक (देवतायाम्)
पूजनीय परमेश्वर में तथा (उपोदके) उपगत समीपस्थ उदक जिस में हो (लोके)
दर्शनीय स्थान में (त्वा) आप को (निदधामि) निरन्तर धारण करता हूं ॥ ६ ॥

भाषार्थः—हे मनुष्यो ! जो जगदीश्वर उपासना किया हुआ पापाचरण से पृथक्
कराता है उसी में भक्ति करने के लिये तुम को मैं स्थिर करता हूं जिस से सदैव
तुम लोग श्रेष्ठ सुख के देखने को प्राप्त होओ ॥ ६ ॥

परमित्यस्य सङ्कसुक ऋषिः । यमो देवता ॥

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्तव्यमित्याह ॥

किं मनुष्यो को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

परं मृत्योऽनु परं हि पन्थां यस्तैः अन्य इतरो
देवयानात् । चक्षुष्मते शृण्वते तैर्ब्रवीमि मा नः
प्रजां रीरिषो मोत वीरान् ॥ ७ ॥

परम् । मृत्योऽइति मृत्यो । अनु । परा । इहि । प-
न्थाम् । यः । ते । अन्यः । इतरः । देवयानादिति देवया-
नात् । चक्षुष्मते । शृण्वते । ते । ब्रवीमि । मा । नः ।
प्रजामिति प्रजाम् । रीरिषः । रिरिषऽइति रिरिषः । मा ।
उत । वीरान् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(परम्) प्रकृष्टम् (मृत्यो) मृत्युः । अत्र व्य-
त्ययः (अनु) (परा) (इहि) दूरं गच्छतु (पन्थाम्)
मार्गम् (यः) (ते) तव (अन्यः) (इतरः) भिन्नः (देवयानात्)
देवा विद्वांसो यान्ति यस्मैस्तस्मात् (चक्षुष्मते) प्रशस्तं
चक्षुर्विद्यते यस्य तस्मै (शृण्वते) यः शृणोति तस्मै (ते)
तुभ्यम् (ब्रवीमि) उपदिशामि (मा) (नः) अस्माकम्
(प्रजाम्) (रीरिषः) हिंस्याः (मा) (उत) अपि (वीरान्)
प्राप्सुविद्यान् शरीरबलयुक्तान् ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य ! यस्ते देवयानादितरोऽन्यो मार्गोऽस्ति तं पन्थानं मृत्यो
परं हि मृत्युः परंतु यतस्त्वं परं देवयानमन्विहि अतएव चक्षुष्मते शृण्वतेऽहं ते

ब्रवीमि यथा मृत्युर्नः प्रजा न हि स्यादुतापि वीराक्ष हन्यात्तथा त्वं प्रजा मा री-
रिष उतापि वीरान मा रीरिषः ॥ ७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्वावजीवनं तावद्विघ्नमार्गेण गत्वा परमायुर्लब्धव्यम् ।
कदाचिद्विना ब्रह्मचर्येण स्वयंवरं कृत्वाऽन्यायुषीः प्रजा नोत्पादनीयः न चैतासां
ब्रह्मचर्यानुष्ठानेन वियोगः कर्तव्यः ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य! (यः) जो (ते) तेरा (देवमानात्) जिस मार्ग से विद्वान्
लोग चलते उससे (इतरः) भिन्न (अन्यः) और मार्ग है उस (पन्थाम्) मार्ग को
(मृत्यो) मृत्यु (परा, इहि) दूर जावे जिस कारण तू (परम्) उत्तम देवमार्ग को
(अनु) अनुकूलता से प्राप्त हो इसी से (चतुष्पते) उत्तम नेत्रवाले (शृण्वते) सुनते
हुए (ते) तेरे लिये (ब्रवीमि) उपदेश करता हूँ जैसे मृत्यु (नः) हमारी प्रजा को न मारे
और वीर पुरुषों को भी न मारे वैसे तू (प्रजाम्) सन्तानादि को (मा, रीरिषः) मत मार
वा विषयादि से नष्ट मत कर (उत) और (वीरान्) विद्या और शरीर के बल से युक्त
वीर पुरुषों को (मा) मत नष्ट कर ॥ ७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जीवन पर्यन्त विद्वानों के मार्ग से चल के
उत्तम अवस्था को प्राप्त हों और ब्रह्मचर्य के बिना स्वयंवर विवाह करके कभी न्यून अ-
वस्था की प्रजा सन्तानों को न उत्पन्न करें और न इन सन्तानों को ब्रह्मचर्य के अनुष्ठान
से अलग रखें ॥ ७ ॥

शं वात इत्यस्य आदित्या देवा वा ऋषयः । विश्वे देवा देवताः ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

सृष्टिरथाः पदार्थाः कथं मनुष्याणां सुखकारिणः स्मुरित्याह ॥

सृष्टि के पदार्थ मनुष्यों को कैसे सुखकारी हों इस वि० ॥

शं वातः शश्वहिते घृणिः शंतै भवन्ति वष्टकाः ।
शंतै भवन्ति वग्नयः पार्थिवासो मा त्वाभिगू-
शुचन् ॥ ८ ॥

शम् । वातः । शम् । हि । ते । घृणिः । शम् । ते ।
भवन्तु । इष्टकाः । शम् । ते । भवन्तु । अग्नयः । पा-
थिवासः । मा । त्वा । अभि । शूशुचन् ॥ ८ ॥

पदार्थः—(शम्) सुखकरः (वातः) वायुः (शम्) (हि)
यतः (ते) (घृणिः) रश्मिवान् सूर्यः (शम्) (ते) (भवन्तु)
(इष्टकाः) वेदां चिताः (शम्) (ते) (भवन्तु) (अग्नयः) पा-
थकाः (पार्थिवासः) पृथिव्यां विदिताः (मा) (त्वा) त्वाम्
(अभि) (शूशुचन्) भृशं शोकं कुर्युः ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे जीव ! ते वातः शं भवतु घृणिः शं हि भवतु इष्टकास्ते शं
भवन्तु पार्थिवासोऽग्नयस्ते शं भवन्ते त्वामभि शूशुचन् ॥ ८ ॥

भावार्थः—हे जीवास्तथैव युष्माभिर्धर्म्ये व्यवहारे वर्तितव्यं यथा जीवतां
मृतानां च युष्माकं सृष्टिस्था वाग्वादयः पदार्थाः सुखकराः स्युः ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे जीव ! (ते) तेरे लिये (वातः) वायु (शम्) सुखकारी हो
(घृणिः) किरण युक्त सूर्य (शम् , हि) सुखकारी हो (इष्टकाः) वेदी में चयन
की हुई ईंटें तेरे लिये (शम्) सुखदायिनी (भवन्तु) हों (पार्थिवासः) पृथिवी पर प्रसिद्ध
(अग्नयः) विद्युत् आदि अग्नि (ते) तेरे लिये (शम्) कल्याणकारी (भवन्तु)
हों, ये सब (त्वा) तुझ को (मा, अभि, शूशुचन्) सब ओर से शीघ्र शोककारी
न हों ॥ ८ ॥

भावार्थः—हे जीवो ! वैसे ही तुमको धर्मयुक्त व्यवहार में वर्तना चाहिये जैसे
जीने वा मरने बाद भी तुम को सृष्टि के वायु आदि पदार्थ सुखकारी हों ॥ ८ ॥

कल्पन्तामित्यस्यादित्या देवा ऋषयः । विश्वे देवा देवताः ।

विराट् बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

कल्पन्तान्ते दिशस्तुभ्यमापः शिवतमास्तु-
भ्यं भवन्तु सिन्धवः । अन्तरिक्षं शिवं तुभ्यं
कल्पन्तां ते दिशः सर्वाः ॥ ९ ॥

कल्पन्ताम् । ते । दिशः । तुभ्यम् । आपः । शिव-
तमाऽइति शिवतमाः । तुभ्यम् । भवन्तु । सिन्धवः ।
अन्तरिक्षम् । शिवम् । तुभ्यम् । कल्पन्ताम् । ते ।
दिशः । सर्वाः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(कल्पन्ताम्) समर्था भवन्तु (ते) तुभ्यम् (दि-
शः) पूर्वाद्याः (तुभ्यम्) (आपः) प्राणा जलानि वा (शिव-
तमाः) अतिशयेन सुखकराः (तुभ्यम्) (भवन्तु) (सिन्धवः)
नद्यः समुद्रा वा (अन्तरिक्षम्) आकाशम् (शिवम्) सुख-
करम् । शिवमिति सुखना० निघ० ३ । ६ (तुभ्यम्) (कल्प-
न्ताम्) (ते) तुभ्यम् (दिशः) ऐशान्याद्याः (सर्वाः) समग्राः ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे जीव ! ते दिशश्शिवतमाः कल्पन्तां तुभ्यमापः शिवतमा भवन्तु
तुभ्यं सिन्धवः शिवतमा भवन्तु तुभ्यं शिवमन्तरिक्षं भवतु ते सर्वा दिशः शिव-
तमाः कल्पन्ताम् ॥ ९ ॥

भावार्थः—येऽधर्मं विहाय सर्वथा धर्ममाचरन्ति तेभ्यः पृथिव्यादयः सर्वे
सृष्टिस्थाः पदार्था मङ्गलकारिणो भवन्ति ॥ ९ ॥

पदार्थः—दे बीष (ते) तेरे लिये (दिशः) पूर्व आदि दिशा (शिवतमाः) अत्यन्त सुखकारिणी (कल्पन्ताम्) समर्थ हों (तुभ्यम्) तेरे लिये (आपः) प्रायः वा जल अतिमुत्सकारी हों (तुभ्यम्) तेरे लिये (सिन्धवः) नदियां वा समुद्र अति-मुत्सकारी (भवन्तु) हों (तुभ्यम्) तेरे लिये (अन्तरिक्षम्) आकाश (शिवम्) कल्याणकारी हो और (ते) तेरे लिये (सर्वाः) सब (दिशः) ईशानादि विदिशा अत्यन्त कल्याणकारी (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ ६ ॥

भावार्थः—जो लोग अघर्म को छोड़ कर सब प्रकार से धर्म का आचरण करते हैं उन के लिये पृथिवी आदि सृष्टि के सब पदार्थ अत्यन्त यत्नकारी होते हैं ॥ ६ ॥

अश्मन्वतीत्यस्य सुचीक ऋषिः । विश्वे देवा देवताः ।

निचृत्त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

के दुःखात्तरन्तीत्याह ॥

कौन लोग दुःख के पार होते हैं इस वि० ॥

अश्मन्वती रीयते सध्वं रभध्वमुत्तिष्ठत प्र
तरता सखायः । अत्रां जह्नीमोऽशिवा ये असं-
ज्छिवान्वयमुत्तरेमाभि वाजान् ॥ १० ॥

अश्मन्वतीत्यश्मन्ऽवती । रीयते । सध्वं । रभध्व-
म् । उत् । तिष्ठत । प्र । तरत । सखायः । अत्र ।
जह्नीमः । अशिवा । ये । असन् । शिवान् । वयम् ।
उत् । तरेम् । अभि । वाजान् ॥ १० ॥

पदार्थः—(अश्मन्वती) बहवोऽश्मानो मेघाः पाषाणा
वा विद्यन्ते यस्यां सृष्टी नद्यां वा सा (रीयते) गच्छति

(सम्) सम्यक् (रभध्वम्) प्रारम्भं कुरुत (उत्) (ति-
ष्ठत) उद्यता भवत (प्र) (तरत) दुःखान्युल्लङ्घयत ।
अत्र संहितायामिति दीर्घः (सखायः) सुहृदः सन्तः (अ-
त्र) अस्मिन् संसारे समये वा । अत्र निपातरस्य चेति
दीर्घः (जहीमः) त्यजामः (अशिवाः) अकल्याणकराः
(ये) (असन्) सन्ति (शिवान्) सुखकरान् (वयम्)
(उत्) (तरेम) उल्लङ्घयेम (अभि) (वाजान्) अत्यु-
त्तमानान्नादिभोगान् ॥ १० ॥

अन्वयः—हे सखायो ! यादमन्वती रीयते तथा वयं येऽत्राशिवा असंस्तान्
जहीमः शिवान्वाजानभ्युत्तरेम तथा यूयं संरभध्वमुत्तिष्ठत प्रतरत च ॥ १० ॥

भावार्थः—ये मनुष्या बृहत्या नौकया समुद्रमिवाऽशुभाचरणानि दुष्टांश्च
तीर्त्वा प्रयत्नेनोद्यमिनो भूत्वा मङ्गलान्याचरेयुस्ते दुःखसागरं सहजतः सन्त-
रेयुः ॥ १० ॥

पदार्थः—हे (सखायः) मित्रो जो (अश्मन्वती) बहुत मेघों वा पत्थरों वाली
साष्टि वा नदी प्रवाह से (रीयते) चलती है उस के साथ जैसे (वयम्) हम लोग
(ये) जो (अत्र) इस जगत् में वा समय में (अशिवाः) अकल्याणकारी (असन्)
हैं उनको (जहीमः) छोड़ते हैं तथा (शिवान्) सुखकारी (वाजान्) अत्युत्तम अ-
नादि के भागों को (अभि, उत्, तरेम) सब ओर से पार करें अर्थात् भोग चुकें वैसे
तुम लोग (संरभध्वम्) सम्यक् आरंभ करो (उत्तिष्ठत) उद्यत होओ और (प्रतरत)
दुःखों का उल्लंघन करो ॥ १० ॥

भावार्थः—जो मनुष्य बड़ी नौका से समुद्र के जैसे पार हों वैसे अशुभ आचरणों
और दुष्ट जनों के पार हो प्रयत्न के साथ उद्यमी होके मङ्गलकारी आचरण करें वे दुः-
खसागर के सहज से पार होवें ॥ १० ॥

अपाघमित्यस्य शुनःशेष ऋषिः । आपो देवताः ।

विराडनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ के पवित्रकारका इत्याह ॥

अथ कौन मनुष्य पवित्र करने वाले हैं इस वि० ॥

अपाघमप किल्बिषमप कृत्यामपो रपः ।

अपामार्ग त्वमस्मदप दुःष्वप्यम् सुव ॥ ११ ॥

अप । अघम् । अप । किल्बिषम् । अप । कृत्याम् ।
अपोऽइत्यपो । रपः । अपामार्ग । अपमार्गेत्यपमार्ग ।
त्वम् । अस्मत् । अप । दुःष्वप्यम् । दुःष्वप्यमिति
दुःस्वप्यम् । सुव ॥ ११ ॥

पदार्थः—(अप) दूरीकरणे (अघम्) पापम् (अप)
(किल्बिषम्) स्वान्तर्यं मलम् (अप)(कृत्याम्) दुष्क्रियाम्
(अपो) दूरीकरणे (रपः) बाह्येन्द्रियचाञ्चल्यजन्यमपरा-
धम् (अपामार्ग) रोगनिवारकोऽपामार्गोषधिरिव पाप-
दूरीकर्त्तः (त्वम्) (अस्मत्) अस्माकं सकाशात् (अप)
(दुःष्वप्यम्) दुष्टश्वासौ स्वप्नो निद्रा च तस्मिन् भवम्
(सुव) प्रेरय ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे अपामार्ग ! त्वमस्मदघमपसुव किल्बिषमपसुव कृत्यामपसुव
रपोऽपोसुव दुःष्वप्यमपसुव ॥ ११ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकत्वं—यथाऽपामार्गाद्योषधयो रोगाभिवार्यं प्रा-
णिनः सुखयन्ति तथा स्वयं सर्वेभ्यो दोषेभ्यः पृथग्भूत्वाऽन्यानशुभाचरणत्

पृथक् कृत्वा ये शुद्धा भवन्त्यन्यान् भावयन्ति च त एव मनुष्यादीनां पवित्रकराः सन्ति ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (अपामार्ग) अपामार्ग ओषधि जैसे रोगों को दूर करती वैसे पापों को दूर करने वाले सज्जन पुरुष ! (त्वम्) आप (अस्मत्) हमारे निकट से (अधम्) पाप को (अप, सुव) दूर कीजिये (किल्बिषम्) मन की मलिनता को आप दूर कीजिये (कृत्याम्) दुष्टक्रिया को (अप) दूर कीजिये (रपः) बाह्य इन्द्रियों के चञ्चलता रूप अपराध को (अपो) दूर कीजिये और (दुष्पव्यम्) बुरे प्रकार की निद्रा में होने वाले बुरे विचार को (अप) दूर कीजिये ॥ ११ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जो मनुष्य जैसे अपामार्ग आदि ओषधियां रोगों को निवृत्त कर प्राणियों को सुखी करती हैं वैसे आप सब दोषों से एषक् होके अन्य मनुष्यों को अशुभ आचरण से अलग कर शुद्ध होते और दूसरों को करते हैं वे ही मनुष्यादि को पवित्र करने वाले हैं ॥ ११ ॥

सुमित्रियान इत्यस्यादित्या देवा ऋषयः । आपो देवताः ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याः किंकुर्धुरित्याह ॥

फिर मनुष्य क्या करें इस वि० ॥

सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु । योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ॥ १२ ॥

सुमित्रियाऽइति सुमित्रियाः । नः । आपः । ओषधयः । सन्तु । दुर्मित्रियाऽइति दुःमित्रियाः । तस्मै । सन्तु । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्मः ॥ १२ ॥

पदार्थः—(सुमित्रियाः) शोभना मित्रा इव (नः) अस्म-
भ्यम् (आपः) प्राणा जलानि वा (ओषधयः) सोमाद्याः (स-
न्तु) (दुर्मित्रियाः) दुर्मित्राः शत्रव इव दुःखप्रदाः (तस्मै)
(सन्तु) (यः) (अस्मान्) धर्मात्मनः (द्वेष्टि) अप्रसन्नयति
(यम्) दुष्टाचारिणम् (च) (वयम्) (द्विष्मः) अप्रीतयामः ॥१२॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! या आप ओषधयो नोऽस्मभ्यं सुमित्रियाः सन्तु ता
पुष्पभ्यमपि तादृशो भवन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तस्मा एता दुर्मित्रि-
याः सन्तु ॥ १२ ॥

भावार्थः—ये रागद्वेषादिदोषान् विहाय सर्वेषु स्वात्मवद्वर्तन्ते तेभ्यो धर्मात्मभ्यः
सर्वे जलौषध्यादयः पदार्थाः सुखकरा भवन्ति ये च स्वात्मपोषकाः परद्वेषिणस्ते-
भ्योऽधर्मात्मभ्यः सर्व एते दुःखकरा भवन्ति मनुष्यैर्धर्मात्मभिः सह प्रीतिर्दुष्टात्मभिः
सहाऽप्रीतिश्च सततं कार्या परन्तु तेषामप्यन्नःकरणेन कल्याणमेवणीयम् ॥१२॥

पदार्थः—हे मनुष्या! जो (आपः) प्राण वा जल तथा (ओषधयः) सोमा-
दि ओषधियां (नः) हमारे लिये (सुमित्रियाः) सुन्दर मित्रों के तुल्य हितकारिणी
(सन्तु) होवें तुम्हारे लिये भी वैसी हों (यः) जो (अस्मान्) हम धर्मात्माओं से
(द्वेष्टि) द्वेष करता (च) और (यम्) जिस दुष्टाचारी से (वयम्) हम लोग
(द्विष्मः) अप्रीति करें (तस्मै) उस के लिये वे पदार्थ (दुर्मित्रियाः) शत्रुओं के
तुल्य दुःखदायी (सन्तु) होवें ॥ १२ ॥

भावार्थः—जो राग द्वेष आदि दोषों को छोड़ कर सब में अपने आत्मा के तुल्य
वर्त्ताव करते हैं उन धर्मात्माओं के लिये सब जल ओषधि आदि पदार्थ सुखकारी होते
और जो स्वार्थ में प्रीति तथा दूसरों से द्वेष करने वाले हैं उन अधर्मियों के लिये वे सब

उक्त पदार्थ दुःखदायी होते हैं मनुष्यों को चाहिये कि धर्मात्माओं के साथ प्रीति और दुष्टों के साथ निरन्तर अप्रीति करें पान्तु उन दुष्टों का भी चित्त से सदा कल्याण ही चाहें ॥ १२ ॥

अनङ्गानित्यस्यादित्या देवा ऋषयः कृषीबला देवताः ।

स्वराडनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

के मनुष्याः कार्यं सादुं शक्रुवन्तीत्याह ॥

कौन मनुष्य कार्यो को सिद्ध कर सकते हैं इस वि० ॥

अनङ्गाहमन्वारंभामहे सौरभेयं स्वस्तये ।

स न इन्द्र इव देवेभ्यो वह्निः सन्तरणो भव ॥ १३ ॥

अनङ्गाहम् । अन्वारंभामहऽइत्यनु आरंभामहे । सौ-
रभेयम् । स्वस्तये । सः । नः । इन्द्र इवेतीन्द्रऽइव ।
देवेभ्यः । वह्निः । सन्तरण इति सम्स्तरणः । भव ॥ १३ ॥

पदार्थः—(अनङ्गाहम्) योऽनांसि शक्रटानि वहति त-
द्वद्वर्त्तमानम् (अन्वारंभामहे) यानानि रचयित्वा तत्र स्था-
पयेम (सौरभेयम्) सुरभ्या अपत्यम् (स्वस्तये) सुखाय (सः)
(नः) अस्मभ्यम् (इन्द्र इव) विद्युदिव (देवेभ्यः) विद्वद्भ्यः
(वह्निः) सद्यो वोढाग्निः (सन्तरणः) यः सम्यगध्वनस्तारयति
पारं करोति सः (भव) भवतु ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे विद्वन्! यो वह्निर्देवेभ्यः सन्तरणो भवति तं सौरभेयमन-
ङ्गाहमेव वर्त्तमानमग्निं वयं स्वस्तयेऽन्वारंभामहे । स तुभ्यं इन्द्र इव भव भवतु ॥ १३ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या विद्युदाद्यग्निविद्यया यानादीनि कार्याणि कर्तुं मारयन्ते ते बलिष्ठैर्वृषभैः कृषीबला इव स्वकार्याणि साधुं शक्नुवन्ति विद्युदिवे तस्ततो गन्तुञ्च ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् ! जो (वह्निः) शीघ्र पहुँचने वाला अग्नि (नः, देवेभ्यः) हम विद्वानों के लिये (सन्तरणः) सम्यक् मार्गों से पार करने वाला होता है उस (सौरभेयम्) सुरा मी के सन्तान (अनङ्वाहम्) गाड़ी आदि को खींचने वाले बैल के तुल्य वर्तमान अग्नि के हम लोग (स्वस्तये) मुख के लिये (अन्वारमामहे) यान बना के उन में प्राणियों को स्थिर करें (सः) वह आप के लिये (इन्द्र इव) विजुली के तुल्य (भव) हों ॥ १२ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य विजुली आदि अग्नि की विद्या से यान बनाने आदि कार्यों के करने का अभ्यास करते हैं वे अतिबली बैलों से खेती करने वालों के समान कार्यों को सिद्ध कर सकते और विद्युत् अग्नि के तुल्य शीघ्र इधर उधर जा सकते हैं ॥ १३ ॥

उद्वयन्तमित्यस्यादित्या देवा ऋषयः । सूर्यो देवता ।

विराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

के मोक्षमधिगच्छन्तीत्याह ॥

कौन मोक्ष को पाते हैं इस वि० ॥

उद्वयन्तमसस्परि स्तुः पश्यन्त उत्तरम् ।

देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ १४ ॥

उत् । वयम् । तमसः । परि । स्वरिति स्तुः । पश्यन्तः । उत्तरमित्युत्तरम् । देवम् । देवत्रेति देव-
-त्रा । सूर्यम् । अगन्म । ज्योतिः । उत्तममित्युत्त-
-तमम् ॥ १४ ॥

पदार्थः—(उत्) (वयम्) (तमसः) अन्धकारात् (परि) वर्जने (स्वः) स्वप्रकाशमादित्यम् (पश्यन्तः) प्रेक्षमाणाः (उत्तरम्) दुःखेभ्य उत्तारकं परत्र वर्त्तमानम् (देवम्) विजयादिलाभप्रदम् (देवत्रा) देवेषु विद्वत्सु प्रकाशमयेषु सूर्यादिषु वा (सूर्यम्) अन्तर्यामिरूपेण स्वव्याप्त्या चराऽचरात्मानं परमात्मानम् (अगम्) विजानीयाम (ज्योतिः) स्वप्रकाशम् (उत्तमम्) सर्वोत्कृष्टम् ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या! वयं यं तमसस्परं स्वरिव वर्त्तमानं देवमा देवं ज्योतिरुत्तममुत्तरं सूर्यं पश्यन्तः सन्तः पर्युदगन्म तमेव यूयमपि सर्वतो विजानीता ॥ १४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या! यथा सूर्यं पश्यन्तो दीर्घायुषो धर्मात्मानो जनाः सुखं लभन्ते तथैव धार्मिका योगिनो महादेवं सर्वप्रकाशकं जन्ममृत्युक्लेशादिभ्यः पृथग् वर्त्तमानं सच्चिदानन्दस्वरूपं परमात्मानं साक्षाद्विज्ञाय मोक्षमवाप्स्य सततमानन्दन्ति ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! हम लोग जिस (तमसः) अन्धकार से परे (स्वः) स्वयं प्रकाशरूप सूर्य के तुल्य वर्त्तमान (देवत्रा) विद्वानों वा प्रकाशमय सूर्यादि पदार्थों में (देवम्) विजयादि लाभ के देने वाले (ज्योतिः) स्वयं प्रकाशमयस्वरूप (उत्तमम्) सब से बड़े (उत्तरम्) दुःखों से पार करने वाले (सूर्यम्) अन्तर्यामी रूप से अपनी व्याप्ति कर सब चराचर के स्वामी परमात्मा को (पश्यन्तः) ज्ञान दृष्टि से देखते हुए (परि, उत्, अगम्) सब ओर से उत्कृष्टता के साथ जानें उसी को तुम लोग भी जानो ॥ १४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०— हे मनुष्यो ! जैसे सूर्य को देखते हुए दीर्घायुष्वा वाले धर्मात्मा जन सुख को प्राप्त होते वैसे ही धर्मात्मा योगीजन

महादेव सच के प्रकाशक जन्ममृत्यु के क्लेश आदि से पृथक् वर्तमान सच्चिदानन्दस्वरूप परमात्मा को साक्षात् ज्ञान मोक्ष को पाकर निरन्तर आनन्दित होते हैं ॥ १४ ॥

इममित्यस्य सङ्कसुक ऋषिः । ईश्वरो देवता ।

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मेषां नु गाद-
परो अर्थमेतम् । शतं जीवन्तु शरदः पुरुची-
रन्तर्मृत्युं दधतां पर्वतेन ॥ १५ ॥

इमम् । जीवेभ्यः । परिधिमिति परिधिमम् । द-
धामि । मा । एषाम् । नु । गात् । अपरः । अर्थम् ।
एतम् । शतम् । जीवन्तु । शरदः । पुरुचीः । अन्तः ।
मृत्युम् । दधताम् पर्वतेन ॥ १५ ॥

पदार्थः—(इमम्) प्रत्यक्षम् (जीवेभ्यः) प्राणाधा-
रकेभ्यः स्थावरशरीरेभ्यश्च (परिधिम्) मर्यादाम् (द-
धामि) व्यवस्थापयामि (मा) (एषाम्) जीवानाम्
(न) सद्यः (अगात्) प्राप्नुयात् (अपरः) अन्यः (अ-
र्थम्) द्रव्यम् (एतम्) प्राप्तम् (शतम्) (जीवन्तु)
(शरदः) (पुरुचीः) याः पुरुषाणि बहूनि वर्षाण्यञ्चन्ति
ताः (अन्तः) मध्ये (मृत्युम्) (दधताम्) धारयन्तु
(पर्वतेन) ज्ञानेन ब्रह्मचर्यादिना वा ॥ १५ ॥

अन्वयः—अहं परमेश्वर एषां जीवानामेतमर्थमपरो मा नु गादितीमं जीवेभ्यः

परिधिं दधाम्येवमाचरन्तो भवन्तः पुरुषीः शतं शरदो जीवन्तु पर्वतेन मृत्युम-
न्तर्दधताम् ॥ १५ ॥

भाष्यार्थः—हे मनुष्या ! ये परमेश्वरेण व्यवस्थापिता वर्णाचरणं कार्यमव-
र्णाचरणं त्याज्यमिति मर्यादां नोद्धृष्यन्तेऽन्यायेन परपदार्थांश्च स्वीकुर्वन्ति तेऽरो-
गाः सन्तश्शतं वर्षाणि जीवितुं शक्नुवन्ति नेतर ईश्वराज्ञाभङ्गारः । ये पूर्णेन ब्रह्म-
चर्येण विद्या अधीत्य धर्ममाचरन्ति तान्मृत्युर्मध्ये नाप्नोतीति ॥ १५ ॥

पदार्थः—मैं परमेश्वर (एषाम्) इन जीवों के (एतम्) परिश्रम से प्राप्त किये
(अर्बम्) द्रव्य को (अपरः) अन्य कोई (मा) नहीं (नु) शीघ्र (गात्) प्राप्त
कर लेवे इस प्रकार (इमम्) इस (जीवेभ्यः) जीवों के लिये (परिधिम्) मर्यादा
को (दधामि) व्यवस्थित करता हूँ इस प्रकार आचरण करते हुए आप लोग (पुरुषीः)
बहुत वर्षों के सम्बन्धी (शतम्) सौ (शरदः) शरद् ऋतुओं भर (जीवन्तु) जीवों
(पर्वतेन) ज्ञान वा ब्रह्मचर्यादि से (मृत्युम्) मृत्यु को (अन्तः) (दधताम्) द-
वाओं अर्थात् दूर करो ॥ १५ ॥

भाष्यार्थः—हे मनुष्यो ! जो लोग, परमेश्वर ने नियत किया कि धर्म का आचरण
करना और अधर्म का आचरण छोड़ना चाहिये, इस मर्यादा को उल्लङ्घन नहीं करते
अन्याय से दूसरे के पदार्थों को नहीं लेते वे नीरोग होकर सौ वर्ष तक जी सकते हैं
और ईश्वराज्ञा विरोधी नहीं । जो पूर्ण ब्रह्मचर्य से विद्या पढ़ कर धर्म का आचरण करते
हैं उन को मृत्यु मध्य में नहीं दबाता ॥ १५ ॥

अग्न इत्यस्यादित्या देवा ऋषयः । अग्निर्देवता ।

गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

के जना दीर्घायुषो भवन्तीत्याह ॥

कौन मनुष्य दीर्घ अवस्था वाले होते हैं इस वि० ॥

अग्न आयूँऽपि पवसु आ सुवोर्जमिषञ्च
नः । आरे बाधस्व दुच्छुनाम् ॥ १६ ॥

अग्ने । आयूंषि । पवसे । आ । सुव । ऊर्जम् ।
इषम् । च । नः । आरे । बाधस्व । दुच्छुनाम् ॥ १६ ॥

पदार्थः—(अग्ने) परमेश्वर विद्वन् वा (आयूंषि) अ-
न्नादीनि जीवनानि वा । आयुरित्यन्नना० निघं० २ । १
(पवसे) पवित्री करोषि (आ) (सुव) जनय (ऊर्जम्)
बलम् (इषम्) विज्ञानम् (च) (नः) अस्मभ्यम्
(आरे) दूरे निकटे वा (बाधस्व) (दुच्छुनाम्) दुष्टाः
श्वान इव वर्तमानास्तान् हिंस्यान्प्राणिनः । अत्र क-
र्मणि षष्ठी ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! त्वमायूंषि पवसे न ऊर्जमिषं चासुव दुच्छुनामारे-
बाधस्व ॥ १६ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या दुष्टाचरणदुष्टसङ्गौ विहाय परमेश्वराप्तयोः सेवां
कुर्वन्ति ते धनधान्ययुक्ताः सन्तो दीर्घायुषो भवन्ति ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) परमेश्वर वा विद्वन् आप (आयूंषि) अन्नादि पदार्थों वा
अवस्थाओं को (पवसे) पवित्र करते (नः) हमारे लिये (ऊर्जम्) बल (च) और
(इषम्) विज्ञान को (आ, सुव) अच्छे प्रकार उत्पन्न कीजिये तथा (दुच्छुनाम्)
कुत्तों के तुल्य दुष्ट हिंसक प्राणियों को (आरे) दूर वा समीप में (बाधस्व) ताड़ना
विशेष दीजिये ॥ १६ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य दुष्टों का आचरण और संग छोड़ के परमेश्वर और
आप्त सत्यवादी विद्वान् की सेवा करते हैं वे धनधान्य से युक्त हुए दीर्घ अवस्था वाले
होते हैं ॥ १६ ॥

आयुष्मानित्यस्य वैखानस ऋषिः । अग्निर्देवता ।

स्वराट् त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ राजधर्मविषयमाह ॥

अथ राजधर्म वि० ॥

आयुष्मानग्ने हविषां वृधानो घृतप्रतीको
घृतयोनिरेधि । घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं पि-
तेवं पुत्रमभि रक्षतादिमान्त्स्वाहा ॥ १७ ॥

आयुष्मान् । अग्ने । हविषां । वृधानः । घृतप्र-
तीकऽइति घृतप्रतीकः । घृतयोनिरिति घृतयोनिः ।
एधि । घृतम् । पीत्वा । मधु । चारु । गव्यम् । पि-
तेवेति पिताऽइव । पुत्रम् । अभि । रक्षतात् । इमान् ।
स्वाहा ॥ १७ ॥

पदार्थः—(आयुष्मान्) बह्वायुर्विद्यते यस्य सः (अग्ने)
अग्निरिव वर्तमान राजन् (हविषा) घृतादिना (वृधानः)
वर्द्धमानः अत्र बहुलं छन्दसीति शानचि शपो लुक् ।
(घृतप्रतीकः) यो घृतमुदकं प्रत्याययति सः (घृतयोनिः)
घृतं प्रदीप्तं तेजो योनिः कार्णां गृहं वा यस्य सः (एधि)
भव (घृतम्) (पीत्वा) (मधु) मधुरम् (चारु) सुन्दरम्
(गव्यम्) गोर्विकारम् (पितेव) (पुत्रम्) (अभि) आभिमुख्ये
(रक्षतात्) रक्ष (इमान्) (स्वाहा) सत्यया क्रियया ॥१७॥

अन्वयः—हे अग्ने! यथा इविषा वृषानो घृतमतीको घृतयोनिरग्निर्वर्द्धते तथाऽऽपुष्पोऽस्त्वमेधि । मधु चारु गव्यं घृतं पीत्वा पुत्रं पितेव स्वाहेमानभि रक्षताम् ॥ १७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु० —यथा सूर्यादिरूपेणाग्निर्वाङ्माभ्यन्तरः सन् सर्वान् रक्षति तथैव राजा पितृवद्वर्त्तमानः सन् पुत्रमिवेमाः प्रजाः सततं रक्षेत् ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के तुल्य वर्त्तमान तेजस्वी राजन्! जैसे (इविषा) घृतादि से (वृषानः) बड़ा हुआ (घृतप्रतीकः) जल को प्रसिद्ध करने वाला (घृतयोनिः) प्रदीप्त तेज जिसका कारण वा घर है वह अग्नि बढ़ता है वैसे (आयुष्मान्) बहुत अवस्था वाले आप (एधि) हूजिये (मधु) मधुर (चारु) सुन्दर (गव्यम्) गौ के (घृतम्) घी को (पीत्वा) पी के (पुत्रम्) पुत्र की (पितेव) पिता जैसे वैसे (स्वाहा) सत्य क्रिया से (इमाम्) इन प्रजास्थ मनुष्यों की (अभि) प्रत्यक्ष (रक्षताम्) रक्षा कीजिये ॥ १७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे सूर्यादि रूप से अग्नि बाहर भीतर रह कर सब की रक्षा करता है वैसे ही राजा पिता के तुल्य वर्त्ताव करता हुआ पुत्र के समान इन प्रजाओं की निरन्तर रक्षा करे ॥ १७ ॥

परीम इत्यस्य भरद्वाजः शिरम्विष्ठ ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

विराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

परीमे गामनेषतु पर्यग्निमंहपत । देवेष्वक्रतु
श्रवः क इमौ २॥ आ दधर्षति ॥ १८ ॥

परि । इमे । गाम् । अनेषत । परि । अग्निम् ।
अद्वषत । देवेषु । अक्रत । श्रवः । कः । इमान् ।
आ । दधर्षति ॥ १८ ॥

पदार्थः—(परि) सर्वतः (इमे) (गाम्) वाणीं
पृथिवीं वा (अनेषत) (परि) सर्वतः (अग्निम्) (अद्वषत)
हरत (देवेषु) विद्वत्सु (अक्रत) कुरुत । अत्र मंत्रेधसेति
च्लेर्लुक् (श्रवः) अन्नम् (कः) (इमाम्) (आ)
(दधर्षति) धर्षयितुं शक्नोति । अत्र लेटि व्यत्ययेन
इलुः ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे राजजनाः ! य इमे यूयं गां पश्येनवताऽग्निं पश्येद्वषत । एषु
देवेषु भवोऽकृतैवं भूतानिमान्भवतः क आ दधर्षति ॥ १८ ॥

भाष्यार्थः—अत्र वाचकलु०—ये राजजनाः पृथिवीवद्धीरा अग्निवसेजस्विनो-
ऽभवदायुष्कराः सन्तो धर्मेण प्रजा रक्षन्ति तेऽतुलां राजभियमाप्नुवन्ति ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे राज पुरुषो! जो (इमे) मे तुम लोग (गाम्) वाणी वा पृथिवी को
(परि, अनेषत) स्वीकार करो (अग्निम्) अग्नि को (परि, अद्वषत) सब ओर से हरो अ-
र्थात् कार्य में लाओ । इन (देवेषु) विद्वानों में (श्रवः) अन्न को (अक्रत) करो इस प्रकार
के आप लोगों को (कः) कौन (आ, दधर्षति) धमका सकता है ॥ १८ ॥

भाष्यार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो राज पुरुष पृथिवी के समान धीर अग्नि
के तुल्य तेजस्वी अन्न के समान अवस्था वर्द्धक होते हुए धर्म से प्रजा की रक्षा करते हैं
वे अतुल्य राजवल्लभी को पाते हैं ॥ १८ ॥

क्रव्यादमिरयस्य दमन ऋषिः । अग्निर्द्वैवता ।

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

क्रव्यादमग्निं प्र हिणोमि दूरं यमराज्यं ग-
च्छतु रिप्रवाहः । इहैवायमितरो जातवेदा देवे-
भ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ॥ १९ ॥

क्रव्यादमिति क्रव्याऽअदम् । अग्निम् । प्र । हि-
णोमि । दूरम् । यमराज्यमिति यमराज्यम् । गच्छतु
रिप्रवाहऽइति रिप्रऽवाहः । इह । एव । अयम् । इ-
तरः । जातवेदाऽइति जातऽवेदाः । देवेभ्यः । हव्यम्
वहतु । प्रजानन्निति प्रऽजानन् ॥ १९ ॥

पदार्थः—(क्रव्यादम्) यः क्रव्यं मांसमस्ति तम्
(अग्निम्) अग्निमिवाऽन्यान् परितापकम् (प्र) (हि-
णोमि) गमयामि (दूरम्) (यमराज्यम्) यमस्य न्या-
याधीशस्य स्थानम् (गच्छतु) (रिप्रवाहः) ये रिप्रं
पापं वहन्ति तान् (इह) अस्मिन् संसारे (एव)
(अयम्) (इतरः) भिन्नः (जातवेदाः) जातप्रज्ञानः
(देवेभ्यः) धार्मिकेभ्यो विद्वद्भ्यः (हव्यम्) आदातु-
मर्हं विज्ञानम् (वहतु) प्राप्नोतु (प्रजानन्) प्रकर्षेण
जानन् सन् ॥ १९ ॥

अन्वयः—प्रजानन् इह क्रव्यादमग्निमिव वर्त्तमानं यं दूरं प्रहिणोमि याश्च

रिप्रवाहश्च दूरं ग्रहिणोमि स यमराज्यं गच्छतु ते च इहेतरोऽयं जातवेदा देवे-
भ्यो हव्यमेव वहतु ॥ १६ ॥

भाष्यार्थः—अत्र वाचकलु०—हे न्यायाधीशः ! यूयं दुष्टाचारिणः संताड्य
प्राणादपि वियोज्य श्रेष्ठान् सत्कृत्येह सृष्टौ साम्राज्यं कुरुत ॥ १९ ॥

पदार्थः—(प्रजानन्) अच्छे प्रकार जानता हुआ मैं (क्रव्यादम्) कच्चे
मांस को खाने और (अग्निम्) अग्नि के तुल्य दूसरों को दुःख से तपाने वाले जिस
दुष्ट को (दूरम्) दूर (म, हिणोमि) पहुंचाता और जिन (रिप्रवाहः) पाप बठाने
वाले दुष्टों को दूर पहुंचाता हूं वह और वे सब पापी (यमराज्यम्) न्यायाधीश राजा
के न्यायालय में (गच्छतु) जावें और (इह) इस जगत् में (इतरः) दूसरा (अयम्) यह
(जातवेदाः) धर्म्मार्थ विद्वान् जन (देवेभ्यः) धार्म्मिक विद्वानों से (हव्यम्)
प्रदण करने योग्य विज्ञान को (एव) ही (वहतु) प्राप्त होवे ॥ १६ ॥

भाष्यार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—हे न्यायाधीश राजपुरुषो! तुम लोग दुष्टा-
चारी जनों को सम्यक् ताड़ना देकर प्राणों से भी छुड़ा के और श्रेष्ठ का सत्कार कर
के इस सृष्टि में साम्राज्य अर्थात् चक्रवर्ती राज्य करो ॥ १६ ॥

वह वपामित्यस्यादित्या देवा ऋषयः । जातवेदा देवता ।

स्वराट् त्रिष्टुच्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ पितृसेवनविषयमाह ॥

अथ पितृ लोगों का सेवन वि० ॥

वहं वपां जातवेदः पितृभ्यो यत्रैनान्वेत्थ
निहितान्पराके । मेदंसः कुल्या उपतान्त्स्रवन्तु
सत्या एषामाशिषः संनमन्ताः स्वाहा ॥ २० ॥

वहं । वपाम् । जातवेदः इति जातवेदः । पितृ
भ्यः इति पितृभ्यः । यत्र । एनान् । वेत्थ । निहिता-

निति निऽहितान् । पराके । मेदसः । कुल्याः । उप ।
तान् । स्रवन्तु । सत्याः । एषाम् । आशिष इत्याऽऽ-
शिषः । सम् । नमन्ताम् । स्वाहा ॥ २० ॥

पदार्थः—(वह) प्राप्नुहि (वषाम्) वषन्ति यस्यां
भूमौ ताम् (जातवेदः) जातप्रज्ञानः (पितृभ्यः) जनके-
भ्यो विद्याशिक्षादातृभ्यो वा (यत्र) (एनान्) (वेत्थ)
जानासि (निहितान्) (पराके) दूरे (मेदसः) स्निग्धाः
(कुल्याः) जलप्रवाहाधाराः (उप) (तान्) जनान्
(स्रवन्तु) प्राप्नुवन्तु (सत्याः) सत्सुसाध्यः (एषाम्)
(आशिषः) इच्छाः (सम्) सम्यक् (नमन्ताम्) प्रा-
प्नुवन्तु (स्वाहा) सत्यया क्रियया ॥ २० ॥

अन्वयः—हे जातवेदस्त्वं यन्नैतान् पराके निहितान् वेत्थ तत्र पितृभ्यो वषां
वह यथा मेदसः कुल्यास्तानुपस्रवन्तु तथा स्वाहेषामाशिषः सत्याः सन्नमन्ताम् ॥ २० ॥

भावार्थः—अग्न वाचकलु०—ये दूरे स्थितान् पितॄन् विदुषाम्वाहूय सत्कु-
र्वन्ति यथाऽऽरामहृत्वादीन् जलवायू वर्द्धयतस्तथैतेषामिच्छा सत्याः सत्यः सर्वतो
वर्द्धन्ते ॥ २० ॥

पदार्थः—हे (जातवेदः) उत्तम ज्ञान को प्राप्त हुए जन आप (यत्र) जहां
(एनान्) इन (पराके) दूर (निहितान्) स्थित पितृजनों को (वेत्थ) जानते हो
वहां (पितृभ्यः) जनक वा विद्या शिक्षा देने वाले सज्जन पितृओं से (वषाम्) खेती
होने के योग्य भूमि को (वह) प्राप्त हुआये जैसे (मेदसः) उत्तम (कुल्याः) जल
के प्रवाह से युक्त नदी वा नहरें (तान्) उन सज्जनों को (उप, स्रवन्तु) निकट प्राप्त
हों जैसे (स्वाहा) सत्यक्रिया से (एषाम्) इन लोगों की (आशिषः) इच्छा (स-
त्याः) वषार्थ (सम्, नमन्ताम्) सम्यक् प्राप्त होवें ॥ २० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकसु०—जो दूर रहने वाले पितृ और विद्वानों को बुलाकर बतकार करते हैं जैसे बाग वगीचों के वृक्षादि को अत वायु बढ़ाते वैसे उनकी इच्छा सत्य हुई सब ओर से बढ़ती है ॥ १० ॥

स्योनेत्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । पृथिवी देवता ।

निष्पृद् गायत्री अपनइतिप्राज्ञापस्या

गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

गृहिणी कीदृशी स्यादित्याह ॥

कुलीन की कैसी होवे इस वि० ॥

स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी ।

यच्छा नः शर्म सप्रथाः । अप नः शोशुचद-
घम् ॥ २१ ॥

स्योना । पृथिवि । नः । भव । अनुक्षरा । निवे-
शनीति निज्वेशनी । यच्छ । नः । शर्म । सप्रथाऽइति
सुप्रथाः । अप । नः । शोशुचत् । अघम् ॥ २१ ॥

पदार्थः—(स्योना) सुखकरी (पृथिवि) भूमिरिष
वर्तमाने (नः) अस्मभ्यम् (भव) (अनुक्षरा) निष्क-
ण्टका (निवेशनी) निविशन्ते यस्यां सा (यच्छ) देहि ।
अत्र द्वयचोतस्तिड इति दीर्घः (नः) अस्मभ्यम् (शर्म)
सुखम् (सप्रथाः) विस्तीर्णेन प्रशंसनेन सह वर्तमानाः
(अप) दूरीकरणे (नः) अस्माकम् (शोशुचत्) भृशं
शोधयतु (अघम्) पापम् ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे पृथिवि भूमिरिष वत्तमाने त्वि ! त्वं यथाऽनृक्षरा निवेशनी
भूमिः स्योना भवति तथा नो भव सप्रथाः सती नः शर्म यच्छ यथा न्यायेनो
नोऽघमपशोशुचत्तयाऽपरार्थं दूरं गमय ॥ २१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—या स्त्री पृथिविवत् क्षमाशीला क्रूरतादिदोषरहिता बहुप्रशंसिता अन्येषामपि दोषनिवारिका भवति सैवगृहकुले योग्या भवति ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे (पृथिवि) भूमि के तुल्य वर्तमान क्षमाशील स्त्री ! तू जैसे (अनृश्वरा) कगटक आदि से रहित (निवेशनी) बैठने का आधार भूमि (स्थान) सुख करने वाली होती वैसे (नः) हमारे लिये (शर्म) सुख को (यच्छ) दे जैसे न्यायाधीश (नः) हमारे (अधम्) पाप को (अप, शोशुत्) शीघ्र दूर करे वा शुद्ध करे वैसे तू अपराध को दूर कर ॥ २१ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो स्त्री पृथिवी के तुल्य क्षमा करने वाली क्रूरता आदि दोषों से अलग बहुत प्रशंसित दूसरों के दोषों का निवारण करने वाली है वही घर के कायों में योग्य होती है ॥ २१ ॥

अस्मादित्यस्यादित्या देवा ऋषयः । अग्निर्देवता ।

स्वराड् गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

अस्मात्त्वमधि जातोऽसि त्वदयं जायतां पुनः ।
असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा ॥ २२ ॥

अस्मात् । त्वम् । अधि । जातः । असि । त्वत् ।
अयम् । जायताम् । पुनरिति पुनः । असौ । स्वर्गाये-
ति स्वःऽगाय । लोकाय । स्वाहा ॥ २२ ॥

पदार्थः—(अस्मात्) लोकात् (त्वम्) (अधि) उपरि

भावे (जातः) (असि) भवति (त्वत्) तव सकाशादुत्पन्नः
(अयम्) पुत्रः (जायताम्) उत्पद्यताम् (पुनः) पश्चात्
(असौ) विशेषनामा (स्वर्गाय) विशेषसुखभोगाय (लो-
काय द्रष्टव्याय (स्वाहा) सत्यया क्रियया ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! यतस्त्वमस्माल्लोकादधिजातोऽसि तस्मादयं त्वत्पुनरसौ
स्वाहा स्वर्गाय लोकाय जायताम् ॥ २२ ॥

भाषार्थः—हे मनुष्या ! युष्माभिरिह मनुष्यशरीरं धृत्वा विद्यामुशिञ्जामु-
शीलधर्मयोगविज्ञानानि सद्गुरु मुक्तिसुखाय प्रयतितव्यमिदमेव मनुष्यजन्मसा-
फल्यं वेद्यमिति ॥ २२ ॥

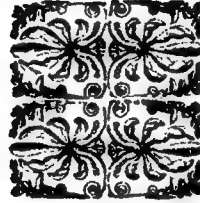
अस्मिन्नध्याये व्यवहारजीवगतिजन्ममृत्युसत्याऽऽशिरग्निस-
त्येच्छानां व्याख्यानादेतदध्यायोक्तार्थस्य पूर्वाध्यायोक्तार्थेन सह
सङ्गतिरस्तीति वेद्यम् ॥

पदार्थः—हे विद्वान् पुरुष ! (त्वम्) आप (अस्नात्) इस लोक से अर्थात्
वर्तमान मनुष्यों से (अधि) सर्वोपरि (जातः) प्रसिद्ध विराजमान (असि) है
इस से (अयम्) यह पुत्र (त्वत्) आप से (पुनः) पाँछे (असौ) विशेष नाम
वाला (स्वाहा) सत्य क्रिया से (लोकाय) देखने योग्य (स्वर्गाय) विशेष सुख भो-
गने के लिये (जायताम्) प्रकट समर्थ होवे ॥ २२ ॥

भाषार्थः—हे मनुष्यो ! तुम लोगों को चाहिये कि इस जगत् में मनुष्यों का
शरीर धारण कर विद्या, उत्तम शिक्षा, अच्छासमाज, धर्म, योगाभ्यास और विज्ञान का
सम्बन्ध ग्रहण करके मुक्ति सुख के लिये प्रयत्न करो और यही मनुष्य जन्म की सफलता
है ऐसा जानो ॥ २२ ॥

इस अध्याय में व्यवहार, जीव की गति, जन्म, मरण, सत्य, आशीर्वाद, अग्नि
और सत्य इच्छा आदि का व्याख्यान होने से इस अध्याय में कहे अर्थ की पूर्व अ-
ध्याय में कहे अर्थ के साथ सङ्गति जाननी चाहिये ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां श्रीमन्महाविदु-
 षां विरजानन्दसरस्वतीस्वामिनां शिष्येण श्रीमत्पर-
 महंसपरिव्राजकाचार्येण श्रीमद्दयानन्दसरस्वती-
 स्वामिना विरचिते संस्कृतार्यभाषाभ्यां सम-
 न्विते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये पञ्च-
 त्रिंशोऽध्यायोऽलमगमत् ॥

ओ३म्

अथ षट्त्रिंशाऽध्यायारम्भः ॥

—:०*०:—

ओं विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परा सुव ।

यद्भद्रं तन्न आ सुव ॥ १ ॥

ऋचमित्यस्य दध्यद्द्व्यर्घ्येण ऋषिः । अग्निर्देवता ।

पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ विद्वरसङ्गेन किञ्जायतइत्याह ॥

अथ छत्तीसवें अध्याय का आरम्भ किया जाता है इस के प्रथम मन्त्र

में विद्वानों के संग से क्या होता है इस विषय को कहते हैं ॥

ऋचं वाचं प्र पद्ये मनो यजुः प्र पद्ये सामं
प्राणं प्र पद्ये चक्षुः श्रोत्रं प्र पद्ये । वागोजः स-
हौजो मयि प्राणापानौ ॥ १ ॥

ऋचम् । वाचम् । प्र । पद्ये । मनः । यजुः । प्र ।
पद्ये । सामं । प्राणम् । प्र । पद्ये । चक्षुः । श्रोत्रम् ।
प्र । पद्ये । वाक् । ओजः । सह । ओजः । मयि ।
प्राणापानौ ॥ १ ॥

पदार्थः—(ऋचम्) प्रशंसनीयमृगवेदम् (वाचम्)
वाणीम् (प्र) (पद्ये) प्राप्नुयाम् (मनः) मननात्मकं
चित्तम् (यजुः) यजुर्वेदम् (प्र) (पद्ये) (साम्) सा-
मवेदम् (प्राणम्) (प्र) (पद्ये) (चक्षुः) चक्षे पश्यति

येन तत् (श्रोत्रम्) शृणोति येन तत् (प्र) (पद्मे) (वाक्)
वाणी (ओजः) मानसं बलम् (सह) (ओजः) शरीरं ब-
लम् (मयि) आत्मनि (प्राणापानौ) प्राणश्चाऽपानश्च
तावुच्छ्वासनिश्वासी ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या! यथा मयि प्राणापानौ दृढौ भवेतां मम वागोजः प्रा-
मुयात्तथा ताभ्यां च सहाऽहमोजः प्रामुयाद्युचं वाचं प्रपद्ये मनो यजुः प्रपद्ये साम
प्राणं प्रपद्ये चक्षुः श्रोत्रं प्रपद्ये तथा यूयमेतानि प्रामुत ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे विद्वांसो! युष्मत्सङ्गेन मम श्लाघिष प्रशंसनीया
वाग्यजुरिव मनः सामइव प्राणः सप्तदशतत्त्वात्मकं लिङ्गं शरीरञ्च स्वस्थं निरुपद्रवं
समर्थं भवतु ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे (मयि) मेरे आत्मा में (प्राणापानौ) प्राण और
अपान ऊपर नीचे के श्वास दृढ़ हों मेरी (वाक्) वाणी (ओजः) मानस बल को
प्राप्त हो उस वाणी और उन श्वासों के (सह) साथ मैं (ओजः) शरीर बल को प्राप्त
होऊं (श्रुचम्) श्रुग्दे रूप (वाचम्) वाणी को (प्र, पद्ये) प्राप्त होऊं (मनः)
मनन करने वाले अन्तःकरण के तुल्य (यजुः) यजुर्वेद को (प्र, पद्ये) प्राप्त होऊं
(प्राणम्) प्राण की क्रिया अर्थात् योगाभ्यासादिक उपासना के साधक (साम) सा-
मवेद को (प्र, पद्ये) प्राप्त होऊं (चक्षुः) उत्तम नेत्र और (श्रोत्रम्) श्रेष्ठ कान को
(प्र, पद्ये) प्राप्त होऊं जैसे तुम लोग इन सब को प्राप्त होओ ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे विद्वानो ! तुम लोगों के संग से मेरी श्रुग्दे
के तुल्य प्रशंसनीय वाणी, यजुर्वेद के समान मन, सामवेद के सदृश प्राण और सत्रह तत्त्वों
से युक्त लिंग शरीर स्वस्थ, सब उपद्रवों से रहित और समर्थ होवे ॥ १ ॥

यन्मे छिद्रमित्यस्य दध्यद्दधार्थेण ऋषिः । बृहस्पतिर्देवता ।

निष्पत्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथेश्वरप्रार्थनाविषयमाह ॥

अथ ईश्वर प्रार्थना वि० ॥

यन्मे छिद्रं चक्षुषो हृदयस्य मनसो वातितृ-
णं बृहस्पतिर्मेतद्दधातु । शं नो भवतु भुवन-
स्य यस्पतिः ॥ २ ॥

यत् । मे । छिद्रम् । चक्षुषः । हृदयस्य । मनसः ।
वा । अतितृणमित्यतितृणाम् । बृहस्पतिः । मे । तत् ।
दधातु । शम् । नः । भवतु । भुवनस्य । यः । पतिः ॥ २ ॥

पदार्थः—(यत्) (मे) मम (छिद्रम्) न्यूनत्वम् (च-
क्षुषः) नेत्रस्य (हृदयस्य) (मनसः) अन्तःकरणस्य (अ-
तितृणम्) अतिहिंसितं व्याकुलत्वम् (बृहस्पतिः) बृ-
हतामाकाशादीनां पालकईश्वरः (मे) मह्यम् (तत्) दधातु
पुष्पातु (शम्) (नः) अस्मभ्यम् (भवतु) (भुवनस्य)
भवन्ति भूतानि यस्मिंस्तस्य (यः) (पतिः) पालकः
स्वामीश्वरः ॥ २ ॥

अन्वयः—यन्मे चक्षुषो हृदयस्य छिद्रं मनसो वातितृणमस्ति तद्बृहस्पति-
र्मे दधातु यो भुवनस्य पतिरस्ति स नः शम्भवतु ॥ २ ॥

भाषार्थः—सर्वैर्यनुष्यैः परमेश्वरस्योपासनयाऽऽज्ञापालनेन चाऽहिंसाधर्मस्वी-
कृत्य जितेन्द्रियत्वं सम्पादनीयम् ॥ २ ॥

पदार्थः—(यत्) जो (मे) मेरे (चक्षुषः) नेत्र की वा (हृदयस्य)
अन्तःकरण की (छिद्रम्) न्यूनता (वा) वा (मनसः) मन की (अतितृणम्)

आकुलता है (तत्) उस को (बृहस्पतिः) बड़े आकाशदि का पालक परमे-
श्वर (मे) मेरे लिये (दधातु) पुष्ट वा पूर्ण करे (नः) जो (भुवनस्व) सब सं-
सार का (पतिः) रक्षक है वह (नः) हमारे लिये (शुम्) कल्याणकारी (भवतु)
हाव ॥ २ ॥

भावार्थः—सब मनुष्यों को चाहिये कि परमेश्वर की उपासना और आज्ञापा-
लन से अहिंसा धर्म को स्वीकार कर जितेन्द्रियता को सिद्ध करें ॥ २ ॥

भूर्भुवः स्वरित्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । सविता देवता ।

देवी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥ तत्सवितुरित्यस्य

निचृद्गायत्रीछन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथेश्वरोपासनाविषयमाह ॥

अथ ईश्वर की उपासना का वि० ॥

भूर्भुवः स्वः । तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य
धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ३ ॥

भूः । भुवः । स्वः । तत् । सवितुः । वरेण्यम् ।
भर्गः । देवस्य । धीमहि । धियः । यः । नः । प्रचोद-
यादिति प्रचोदयात् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(भूः) कर्मविद्याम् (भुवः) उपासनाविद्याम्
(स्वः) ज्ञानविद्याम् (तत्) इन्द्रियैरग्राह्यं परीक्षम्
(सवितुः) सकलैश्वर्यप्रदस्येश्वरस्य (वरेण्यम्) स्वीकर्तव्यम्
(भर्गः) सर्वदुःखप्रणाशकं तेजःस्वरूपम् (देवस्य) कमनी-
यस्य (धीमहि) ध्यायेम (धियः) प्रज्ञाः (यः) (नः) अस्मा-
कम् (प्रचोदयात्) प्रेरयेत् ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! यथा वयं भूर्भुवः स्वरणीत्य यो नो धियः प्रचोदया-
चस्य देवस्य सवितुस्तद्वरेण्यं भर्गो धीमहि तथा बुद्धमप्येतद्व्यापयत ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये मनुष्याः कर्मोपासनाज्ञानविधाः संक्षु-
ष्णान्नैश्वर्ययुक्तेन परमात्मना सह स्वात्मनो युज्यन्तेऽधर्माऽनैश्वर्यदुःखानि विधूय
धर्मैश्वर्यमुखानि प्राप्नुवन्ति तानन्तर्यामी जगदीश्वरः स्वयं धर्माऽनुष्ठानमधर्मत्यागं
च कारयितुं सदैवेच्छति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे हम लोग (मूः) कर्मकाण्ड की विधा (मुषः)
उपासना काण्ड की विधा और (स्वः) ज्ञानकाण्ड की विधा को संग्रह पूर्वक पढ़के
(यः) जो (नः) हमारी (धियः) चारणावली बुद्धियों को (मचोदयात्) प्रेरणा
करे उस (देवस्य) कामना के योग्य (सवितुः) समस्त ऐश्वर्य के देने वाले परमेश्वर
के (तत्) उस इन्द्रियों से न ग्रहण करने योग्य परोक्ष (धर्मः) सब दुःखों के
नाशक तेजस्वरूप का (धीमहि) ध्यान करें वैसे तुम लोग भी इस का ध्यान करो ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो मनुष्य कर्म उपासना और ज्ञान
सम्बन्धिनी विधाओं का सम्यक् ग्रहण कर सम्पूर्ण ऐश्वर्य से युक्त परमात्मा के साथ अ-
पने आत्मा को युक्त करते हैं तथा अधर्म अनैश्वर्य और दुःस्वरूप मलों को छुड़ा के
धर्म ऐश्वर्य और सुखों को प्राप्त होते हैं उन को अन्तर्यामी जगदीश्वर आप ही धर्म
के अनुष्ठान और अधर्म का त्याग कराने को सदैव चाहता है ॥ ३ ॥

कया न इत्यस्य यामदेव ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

कया नश्चित्र आ भुवदूती सदावृधः सखा ।
कया शचिष्ठया वृता ॥ ४ ॥

कया । नः । चित्रः । आ । भुवत् । ऊती । सदा-
वृधः इति सदाऽवृधः । सखा । कया । शचिष्ठया ।
वृता ॥ ४ ॥

पदार्थः—(कया) (नः) अस्माकम् (चित्रः) अ-
द्भुतगुणकर्मस्वभावः परमेश्वरः (आ) समन्तात् (भुवत्)
भवेत् (ऊती) रक्षणादिक्रियया । अत्र तृतीयैकवचनस्य
सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णः (सदावृधः) सदैव वर्द्धमानः
(सखा) सुहृत् (कया) (शचिष्ठया) अतिशयेन शची
प्रज्ञा तया वृता वर्त्तमानया ॥ ४ ॥

अन्वयः—स सदावृधश्चित्रो नः कयोती सखा आभुवत् कया वृता शचि-
ष्ठयाऽस्मान् शुभेषु गुणकर्मस्वभावेषु प्रेरयेत् ॥ ४ ॥

भावार्थः—वयमिदं यथार्थतया न विजानीमः स ईश्वरः कया पुनः कयाऽ-
स्मान् प्रेरयति यस्य सहायेनैव वयं धर्मार्थकाममोक्षान् साधुं शक्नुमः ॥ ४ ॥

पदार्थः—वह (सदावृधः) सदा बढ़ने वाला अर्थात् कभी न्यूनता को नहीं
पास हो (चित्रः) आश्चर्यरूप गुण कर्म स्वभावों से युक्त परमेश्वर (नः) हम लोगों
का (कया) किस (ऊती) रक्षण आदि क्रिया से (सखा) मित्र (आ, भुवत्)
होवे तथा (कया) किस (वृता) वर्द्धमान (शचिष्ठया) अत्यन्त उत्तम बुद्धि से हम
को शुभ गुण कर्म स्वभावों में प्रेरणा करे ॥ ४ ॥

भावार्थः—हम लोग इस बात को ब्यर्थ प्रकार से नहीं जानते कि वह ईश्वर
किस युक्ति से हम को प्रेरणा करता है कि जिस के सहान से ही हम लोग धर्म अर्थ
काम और मोक्षों के सिद्ध करने को समर्थ हो सकते हैं ॥ ४ ॥

कस्त्वेत्यस्य वामदेव ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

निष्कृदायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

कस्त्वां सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्ध-
सः । दृढा चिदारुजे वसु ॥ ५ ॥

कः । त्वा । सत्यः । मदानाम् । मंहिष्ठः । मत्सत् ।
अन्धसः । दृढा । चित् । आरुजः । इत्यारुजे । वसु ॥ ५ ॥

पदार्थः—(कः) सुखस्वरूपः (त्वा) त्वाम् (सत्यः)
सत्सु पदार्थेषु साधुरीश्वरः (मदानाम्) आनन्दानां मध्ये
(मंहिष्ठः) अतिशयेन मंहिता वृद्धः (मत्सत्) आनन्द-
यति (अन्धसः) अन्नादेः सकाशात् (दृढा) दृढानि (चित्)
अपि (आरुजे) दुःखभञ्जकाय जीवाय (वसु) वसूनि
धनानि । अत्र सुपां सुलुगिति जसो लुक् ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य ! मदानां मंहिष्ठः कः सत्यः मजापतिरन्धसस्त्वा मत्स-
दारुजे तुभ्यं चित् दृढा वसु प्रयच्छति ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ! योऽन्नादिना सत्यचिन्नापनेन च धनानि मदाय
सर्वानानन्दयति तं सुखस्वरूपं परमात्मानमेव यूयं नित्यमुपाध्वम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य ! (मदानाम्) आनन्दों के बीच (मंहिष्ठः) अत्यन्त
बड़ा हुआ (कः) सुखस्वरूप (सत्यः) विद्यमान पदार्थों में श्रेष्ठतम मजा का

रक्षक परमेश्वर (अन्वयः) जन्मादि पदार्थ से (त्वाम्) तृप्त को (मत्सत्) आ-
नन्दित करता और (आरुहे) दुःखनाशक तेरे लिये (चित्) मी (दद्या) दद
(वसु) धनों को देता है ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो जन्मादि और सत्य के जताने से धनादि पदार्थ देके
सब को आनन्दित करता है उस मुखस्वरूप परमात्मा की ही तुम लोग नित्य उपासना
किया करो ॥ ५ ॥

अभी षु ण इत्यस्य वामदेव ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

पादनिचृद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उली वि० ॥

अभी षु णः सर्वानामविता जरितृणाम् ।

शतम्भवास्यूतिभिः ॥ ६ ॥

अभी । सु । नः । सर्वानाम् । अविता । जरितृ-
णाम् । शतम् । भवासि । ऊतिभिः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(अभि) सर्वतः । अत्र निपातस्य चेति दीर्घः
(सु) शोभने (नः) अस्माकम् (सर्वानाम्) मित्राणाम्
(अविता) रक्षिता (जरितृणाम्) सत्यस्तावकानाम् (श-
तम्) असंख्यम् (भवासि) भवेः (ऊतिभिः) रक्षणा-
दिभिः ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर ! यतस्त्वं शतं दददभ्यतिभिः सखीनां जरितृ-
णामविता भवासि तस्मादस्माभिः सत्कर्त्तव्योऽसि ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ! जो रागद्वेषरहितानामजातशत्रूणां सर्वेषां सुहृदां
मनुष्याणामसंख्यमैश्वर्यमशुलं विज्ञानं च प्रदाय सर्वतोऽभिरक्षति तमेव परमेश्वरं
नित्यं सेवयन् ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र बाचकलुः—हे जगदीश्वर ! यतो भवान् सर्वपापवि-
व्यापकः मनुष्यपशवादीनां सुखमिच्छुरसि तस्मात्सर्वैकपासनीयोऽसि ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर ! जो आप (इन्द्रः) बिजुली के तुल्य (विरवस्य) सं-
सार के बीच (राजति) प्रकाशमान हैं उन आप की कृपा से (नः) हमारे (द्विपदे)
पुत्रादि के लिये (यम्) सुख (अस्तु) होवे और हमारे (चतुष्पदे) गौ आदि के
लिये (यम्) सुख होवे ॥ ८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में बाचकलुः—हे जगदीश्वर ! जिस से आप सर्वत्र सब
ओर से अभिव्याप्त मनुष्य पश्यादि को सुख चाहने वाले हैं इससे सबको उपासना करने
योग्य हैं ॥ ८ ॥

शन्न इत्यस्य दध्यह्नायर्वण ऋषिः। मित्रादयो लिङ्गोक्ता

देवताः। निचृदनुष्टुप् छन्दः। गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्यैः स्वार्थपरां सुखमिषितव्यमित्याह ॥

मनुष्यों को अपने दूसरों के लिये सुख चाहना करनी चाहिये इस वि० ॥

शन्नो मित्रशं वरुणः शन्नो भवत्वय्यमा । शन्न
इन्द्रो बृहस्पतिः शन्नो विष्णुरुक्रमः ॥ ९ ॥

शम् । नः । मित्रः । शम् । वरुणाः । शम् । नः ।
भवतु । अय्यमा । शम् । नः । इन्द्रः । बृहस्पतिः ।
शम् । नः । विष्णुः । उरुक्रमः इत्युरुक्रमः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(शम्) सुखकारि (नः) अस्मभ्यम् (मित्रः)
प्राणद्वय प्रियः सखा (शम्) (वरुणः) जलमिव शान्तिप्रदः

(शम्) (नः) अस्मभ्यम् (भवतु) (अर्घ्यमा)
योऽर्यान् मन्यते स न्यायाधीशः (शम्) (नः) अस्म-
भ्यम् (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् (बृहस्पतिः) बृहत्या वा-
चः पालको विद्वान् (शम्) (नः) अस्मभ्यम् (वि-
ष्णुः) व्यापकेश्वरः (उरुक्रमः) उरु बहुक्रमः संसार-
रचने यस्य सः ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! यथा नो मित्रः शं भवतु वरुणः शम्भवत्वर्घ्यमा
नः शं भवतु इन्द्रो बृहस्पतिर्नः शम्भवतु उरुक्रमो विष्णुर्नः शम्भवतु तथा युष्म-
भ्यमपि भवेत् ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैर्यथा स्वार्थं सुखमेष्टव्यं तथा परार्थमपि
यथा च ते स्वयं सत्सङ्गमिच्छेयुस्तथा तत्रान्यानपि प्रेरयेयुः ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे (नः) हमारे लिये (मित्रः) प्राण के तुल्य
प्रिय मित्र (शम्) सुखकारी (भवतु) हो (वरुणः) जल के तुल्य शान्ति देने वा-
ला जन (शम्) सुखकारी हो (अर्घ्यमा) पदार्थों के स्वामी वा बैश्यों को मानने
वाला न्यायाधीश (नः) हमारे लिये (शम्) सुखकारी हो (इन्द्रः) परम ऐश्वर्य-
वान् (बृहस्पतिः) महती वेदरूप वाणी का रक्षक विद्वान् (नः) हमारे लिये (शम्)
कल्याणकारी हो और (उरुक्रमः) संसार की रचना में बहुत शीघ्रता करने वाला
(विष्णुः) व्यापक ईश्वर (नः) हमारे लिये (शम्) कल्याणकारी होवे वैसे हम
लोगों के लिये भी होवे ॥ ९ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—मनुष्यों को योग्य है कि जैसे अपने
लिये सुख चाहें वैसे दूसरों के लिये भी और जैसे आप सत्सङ्ग करना चाहें वैसे इस
में अन्य लोगों को भी प्रेरणा किवा करें ॥ ६ ॥

शक्नो वात इत्यस्य दध्यङ्ङायवर्ण ऋषिः । वातादयो देवताः ।

विराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्तव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्य क्या करें इस वि० ॥

शन्नो वातः पवतां शन्नस्तपतु सूर्यः । शन्नः
कनिक्रदद्देवः पर्जन्यो अभि वर्षतु ॥ १० ॥

शम् । नः । वातः । पवताम् । शम् । नः । तपतु ।
सूर्यः । शम् । नः । कनिक्रदत् । देवः । पर्जन्यः ।
अभि । वर्षतु ॥ १० ॥

पदार्थः—(शम्) सुखकारकः (नः) अस्मभ्यम्
(वातः) पवनः (पवताम्) चलतु (शम्) (नः)
(तपतु) (सूर्यः) (शम्) (नः) (कनिक्रदत्) भृ-
शं शब्दं कुर्वन् (देवः) दिव्य गुणायुक्तो विद्युदाख्यः
(पर्जन्यः) मेघः (अभि) आभिमुख्ये (वर्षतु) ॥ १० ॥

अन्वयः—हे परमेश्वर ! विद्वन् वा यथा वातो नः शं पवतां सूर्यो नस्त-
पतु कनिक्रदद्देवो नः शं भवतु पर्जन्यो नोऽभिवर्षतु तथाऽस्मान् शिञ्जत ॥ १० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या ! येन प्रकारेण वायु सूर्यविद्युन्मे-
घाः सर्वेषां सुखकराः स्युस्तथाऽनुतिष्ठत ॥ १० ॥

पदार्थः—हे परमेश्वर ! वा विद्वान् पुरुष ! जैसे (वातः) पवन (नः) हमारे
लिये (शम्) सुखकारी (पवताम्) चले (सूर्यः) सूर्य (नः) हमारे लिये (शम्)
सुखकारी (तपतु) तपे (कनिक्रदत्) अत्यन्त शब्द करता हुआ (देवः) उत्तम

गुण युक्त विद्युत्कृप अग्नि (नः) हमारे लिये (शम्) कल्याणकारी हो और (प-
र्जन्यः) मेघ हमारे लिये (अग्नि, वर्षतु) सब ओर से वर्षा करे वैसे हम को शिवा
कीजिये ॥ १० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकुल०—हे मनुष्यो! जिस प्रकार से वायु सूर्य
बिजुली और मेघ सब को सुखकारी हैं वैसे अनुष्ठान किया करो ॥ १० ॥

अहानि शमित्यस्य दध्यङ्हाथर्वण ऋषिः । लिङ्गोक्ता देवताः ।

अतिशक्ती छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं उक्ती वि० ॥

अहानि शं भवन्तु नः शम् रात्रीः प्रति धी-
यताम् । शन्नं इन्द्राग्नी भवतामवोभिः शन्न
इन्द्रावरुणा रातहंव्या । शन्नं इन्द्रापूषणा वाज-
सातो शमिन्द्रासोमां सुविताय शंयोः ॥ ११ ॥

अहानि । शम् । भवन्तु । नः । शम् । रात्रीः । प्रति ।
धीयताम् । शम् । नः । इन्द्राग्नी इतीन्द्राग्नी । भव-
ताम् । अवोभिरित्यवोभिः । शम् । नः । इन्द्रावरु-
णा । रातहव्येति रातऽहंव्या । शम् । नः । इन्द्रापू-
षणा । वाजसातादिति वाजऽसातो । शम् । इन्द्रा-
सोमां । सुविताय । शंयोः ॥ ११ ॥

पदार्थः—(अहानि) दिनानि (शम्) सुखकार-
काणि (भवन्तु) (नः) अस्मभ्यम् (शम्) (रात्रीः)
रात्रयः (प्रति) (धीयताम्) धीयन्ताम् । अत्र वचन-

व्यत्ययेनैकवचनम् (शम्) (नः) अस्मभ्यम् (इन्द्रा-
ग्नी) विद्युत्पावकौ (भवताम्) (अबोभिः) रक्षणा-
दिभिः सह (शम्) (नः) (इन्द्रावरुणा) विद्युज्जले
(रातहव्या) रातं दत्तं हव्यमादातव्यं सुखं याभ्यान्ते
(शम्) (नः) (इन्द्रापूषणा) विद्युत्पृथिव्यौ (वाज-
सातौ) वाजान्यन्नानि संभजन्ति यया तस्यां युधि (शम्)
(इन्द्रासोमा) विद्युदोषधिगणौ (सुविताय) प्रेरणाय
(शंयोः) सुखस्य ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे परमेश्वर विद्वन् वा ! यथाऽबोभिः सह शंयोः सुविताय नो-
ऽहानि शं भवन्तु रात्रीशं प्रतिधीयतामिन्द्राग्नी नः शं भवतां रातहव्या इन्द्रा-
वरुणा नः शं भवतां वाजसातामिन्द्रापूषणा नः शं भवतामिन्द्रासोमा च शं
भवतां तथाऽस्माननुशिन्तेताम् ॥ ११ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकल०—हे मनुष्या यदिश्वरासविदुषां शिक्षार्थं भवन्तः
प्रवर्त्तेरस्तर्हर्निशं भूम्यादयः सर्वे पदार्था युष्माकं सुखकराः स्युः ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे परमेश्वर वा विद्वन् जन ! जैसे (अबोभिः) रक्षा आदि के साथ
(शंयोः) सुख की (सुविताय) प्रेरणा के लिये (नः) हमारे अर्थ (अहानि) दिन
(शम्) सुखकारी (भवन्तु) हों (रात्रीः) रातें (शम्) कल्याण के (प्रति) प्रति
(धीयताम्) हम को धारण करें (इन्द्राग्नी) विजुली और प्रत्यक्ष अग्नि (नः)
हमारे लिये (शम्) सुखकारी (भवताम्) हों (रातहव्या) ग्रहण करने योग्य सुख
जिन से प्राप्त हुआ वे (इन्द्रावरुणा) विद्युत् और जल (नः) हमारे लिये (शम्)
सुखकारी हों (वाजसातौ) अन्न के सेवन के हेतु संग्राम में (इन्द्रापूषणा) विद्युत्
और पृथिवी (नः) हमारे लिये (शम्) सुखकारी हों और (इन्द्रासोमा) विजुली
और ओषधियां (शम्) सुखकरिणी हों वैसे हम को आप अनुकूल शिक्षा करें ॥ ११ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकुलु०—हे मनुष्यो ! जो ईश्वर और आप सत्यवादी विद्वान् लोगों की शिक्षा में आप लोग प्रवृत्त रहो तो दिन रात तुम्हारे भूमि आदि सब पदार्थ सुखकारी होंगे ॥ ११ ॥

शन्नो देवीरित्यस्य दध्यङ्ङाथर्तण ऋषिः । आपो देयताः ।

गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

कीदृशा जनाः सुखसम्पन्ना भवन्तीत्याह ॥

जैसे मनुष्य सुखों से युक्त होते हैं इस वि० ॥

शन्नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये ।
शंयोरभि स्रवन्तु नः ॥ १२ ॥

शम् । नः । देवीः । अभिष्टये । आपः । भवन्तु ।
पीतये । शंयोः । अभि । स्रवन्तु । नः ॥ १२ ॥

पदार्थः—(शम्) (नः) अस्मभ्यम् (देवीः) दिव्याः (अभिष्टये) इष्टसुखसिद्धये (आपः) जलानि (भवन्तु) (पीतये) पानाय (शंयोः) सुखस्य (अभि) सर्वतः (स्रवन्तु) वर्षन्तु (नः) अस्मभ्यम् ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर विद्वन्वा ! यथाऽभिष्टये पीतये देवीरापो नः शं यवः तु नः शंयोर्दृष्टिमभिस्रवन्तु तथापदिशतम् ॥ १२ ॥

भावार्थः—ये यज्ञादिना जलादिपदार्थान् शुद्धान् सेवन्ते तेषामुपरि सुखा-
युतस्य वृष्टिः सततं भवति ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर वा विद्वान् ! जैसे (अभिष्टये) इष्ट सुख की सिद्धि के लिये (पीतये) पीने के अर्थ (देवीः) दिव्य उत्तम (आपः) जल (नः) हम को

(शम्) सुखकारी (भवन्तु) होवें (नः) हमारे लिये (शंयोः) सुख की वृद्धि (अभि, भवन्तु) सब ओर से करें वैसे उपदेश करो ॥ १२ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य यज्ञादि से जलादि पदार्थों को शुद्ध सेवन करते हैं उन पर सुखरूप भूमत की वर्षा निरन्तर होती है ॥ १२ ॥

स्योनेत्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । पृथिवी देवता ।

पिपीलिका मध्या निचृद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पतिव्रता कीदृशी स्यादित्याह ॥

पतिव्रता कौ कैसी हो इस वि० ॥

स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी ।

यच्छा नः शर्म सप्रथाः ॥ १३ ॥

स्योना । पृथिवि । नः । भव । अनृक्षरा । निवेशनीति
निऽवेशनी । यच्छ । नः । शर्म । सप्रथाऽइति सऽ-
प्रथाः ॥ १३ ॥

पदार्थः—(स्योना) सुखकारी (पृथिवि) भूमिः(नः)
अस्मभ्यम् (भव) भवतु । अत्र पुरुषव्यत्ययः (अनृक्षरा)
कण्टकगर्तादिरहिता (निवेशनी) यानित्यान् निवेशयति
सा (यच्छ) ददातु (नः) अस्मभ्यम् (शर्म) गृहम् (सप्रथाः)
विस्तारेण सह वर्तमानाः ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे पृथिवीव वर्तमाने त्वि यथाऽनृक्षरा निवेशनी पृथिवि नो
भवति तथा त्वं भव सा सप्रथा नः शर्म यच्छेतया स्योना त्वं नः शर्म यच्छ ॥ १३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकतु०—यथा सर्वेषां भूतानां सुखैश्वर्यप्रदा पृथिवी
वर्तते तथैव विदुषी पतिव्रता स्त्री पत्नीदीनामानन्दप्रदा भवति ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे पृथिवी के तुल्य वर्तमान क्षमाशील सि ! जैसे (अनृक्षरा) कटि गदों आदि से रहित (निवेशनी) नित्य स्थिर पदार्थों को स्थापन करने हारी (पृथिवी) भूमि (नः) हमारे लिये होती है वैसे तू हो वह पृथिवी (सप्रथाः) विस्तर के साथ वर्तमान (नः) हमारे लिये (शर्म) स्थान देवे वैसे (स्योना) सुल करने हारी तू (नः) हमारे लिये घर के सुख को (यच्छ) दे ॥ १३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे सब प्राणियों को सुख ऐश्वर्य देनेवाली पृथिवी वर्तमान है वैसे ही विदुषी पतिव्रता स्त्री पति आदि को आनन्द देने वाली होती है ॥ १३ ॥

आप इत्यस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः । आपो देवताः ।

गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

आपो हि प्रा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधा-
तन । महे रणाय चक्षसे ॥ १४ ॥

आपः । हि । स्थ । मयोभुवऽइति मयः । भुवः । ताः ।
नः । ऊर्जे । दधातन । महे । रणाय । चक्षसे ॥ १४ ॥

पदार्थः—(आपः) जलानीव शान्तिशीला विदुष्यः सत्स्त्रियः (हि) यतः (स्थ) भवत । अत्र संहिताया-
मिति दीर्घः (मयोभुवः) या मयः सुखं भावयन्ति ताः ।
मय इति सुखना० निघं० ३ । ६ (ताः) (नः) अस्मान्
(ऊर्जे) पराक्रमाय बलाय वा (दधातन) धरत (महे)

महते (रणाय) सङ्ग्रामाय । रण इति सङ्ग्रामना०
निधं० २ । १७ (चक्षसे) प्रसिद्धाय ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे आपः ! स्त्रियो यथा मयोभुव आपो हि नो महे रणाय चक्षस
ऊर्जे दधतु तथैता यूयं दधातन मिताः स्थः ॥ १४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा सत्यः पतिव्रताः स्त्रियः सर्वतः सर्वान् सु-
खयन्ति तथैव जलादयः पदार्थाः सुखकराः सन्तीति वेद्यम् ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे आप (जलों के तुल्य शान्ति शील विदुषी श्रेष्ठ स्त्रियो) जैसे (म-
योभुवः) सुख उत्पन्न करने हारे जल (हि) जिस कारण (नः) हम को (महे)
बड़े (रणाय, चक्षसे) प्रसिद्ध संग्राम के लिये वा (ऊर्जे) बल पराक्रम के अर्थ धा-
रण वा पोषण करें वैसे इनको तुम लोग धारण करो और प्यारी (स्थ) होओ ॥ १४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे श्रेष्ठ पतिव्रता स्त्रियां सब ओर से सब
को सुखी करती वैसे जलादि पदार्थ सब को सुखकारी होते हैं ऐसा जानो ॥ १४ ॥

यो व इत्यस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः । आपो देवताः

गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः ।
उशतीरिव मातरः ॥ १५ ॥

यः । वः । शिवतम इति शिवतमः । रसः । तस्य ।
भाजयत । इह । नः । उशतीरिवेत्युशतीऽईव ।
मातरः ॥ १५ ॥

पदार्थः—(यः) (वः) युष्माकम् (शिवतमः) अतिशयेन कल्याणकरः (रसः) आनन्दवर्द्धकः स्नेहरूपः (तस्य) रसम् । अत्र कर्मणि षष्ठी (भाजयत) सेवयत (इह) अस्मि-
ज्जगति (नः) अस्मान् (उशतीरिव) कामयमाना इव अत्र वाञ्छुन्दसि ६।१।१०६ इति पूर्वसवर्णादेशः (मातरः) ॥१५॥

अन्वयः—हे सत्त्वियो ! यो वः शिवतमो रसोऽस्ति तस्येह नो मातरः पुत्रानुशतीरिव भाजयत ॥ १५ ॥

भावार्थः—यदि होमादिनाऽऽपः शुद्धाः क्रियेरैस्तर्हि मातरोऽपस्थानीव पतिव्रता पतीनिव सर्वान् प्राणिनस्सुखयन्ति ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे श्रेष्ठस्त्रियो ! (यः) जो (वः) तुम्हारा (शिवतमः) अतिशय कल्याणकारी (रसः) आनन्दवर्द्धक स्नेहरूप रस है (तस्य) उस का (इह) इस जगत् में (नः) हम को (उशतीरिव, मातरः) पुत्रों की कामना करने वाली माताओं के तुल्य (भाजयत) सेवा कराओ ॥ १५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जो होम आदि से जल शुद्ध किये जावे तो ये माता जैसे सन्तानों वा पतिव्रता स्त्रियां अपने पतिओं को सुखी करती हैं वैसे सब प्राणियों को सुखी करते हैं ॥ १५ ॥

तस्मा इत्यस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः । आपो देवता : ।

गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उर्मा वि० ॥

तस्मा अरङ्गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ ।
आपो ज्ञनयथा च नः ॥ १६ ॥

तस्मै । अरम् । गमाम् । वः । यस्य । क्षयाय ।
जिन्वथ । आपः । जनयथ । च । नः ॥ १६ ॥

पदार्थः—(तस्मै) (अरम्) अलम् (गमाम्) प्राप्नुयाम
(वः) युष्मान् (यस्य) (क्षयाय) निवासाय (जिन्वथ)
प्रीणयथ (आपः) जलानीव (जनयथ) अत्र संहितायामि-
ति दीर्घः (च) (नः) अस्मान् ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे स्त्रियो! यथा यूयं नाऽस्मानाप इव शान्ताञ्जनयथ तथा वो यु-
ष्मान् शान्ता वयं जनयेम यूयं यस्य क्षयाय जिन्वथ तस्मै वयमरद्भुमाम् ॥ १६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—स्त्री पुरुषैः परस्परस्याऽनन्दाय जलवत्स-
रलतया वर्त्तितव्यं शुभाचरणैः परस्परमलंकृतैरेव भवितव्यम् ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे स्त्रियो! जैसे तुम लोग (नः) हम को (आपः) जलों के तुल्य
शान्त (जनयथ) प्रकट करो वैसे (वः) तुम को हम लोग शान्त प्रकट करें (च)
और तुम लोग (यस्य) जिस पति के (क्षयाय) निवास के लिये (जिन्वथ) उस को
तृप्त करो (तस्मै) उस के लिये हम लोग (अरम्) पूर्ण सामर्थ्य युक्त (गमाम्)
प्राप्त हों ॥ १६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—स्त्री पुरुषों को योग्य है कि परस्पर आ-
नन्द के लिये जल के तुल्य सरलता से वर्त्तें और शुभ आचरणों के साथ परस्पर सुषो-
भित ही रहें ॥ १६ ॥

क्षौरित्यस्य दध्यङ्हाथर्तण ऋषिः । ईश्वरो देवता ।

भुरिक्छक्करी छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यैः कथं प्रयतितव्यमित्याह ॥

मनुष्यों को कैसे प्रयत्न करना चाहिये इस वि० ॥

द्यौः शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिः पृथिवी शा-
न्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिः । वनस्पतयः
शान्तिर्विश्वे देवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः सर्वं
शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः सा मा शान्तिरे-
धि ॥ १७ ॥

द्यौः । शान्तिः । अन्तरिक्षम् । शान्तिः । पृथिवी ।
शान्तिः । आपः । शान्तिः । ओषधयः । शान्तिः ।
वनस्पतयः । शान्तिः । विश्वे । देवाः । शान्तिः । ब्र-
ह्म । शान्तिः । सर्वम् । शान्तिः । शान्तिः । एव । शा-
न्तिः । सा । मा । शान्तिः । एधि ॥ १७ ॥

पदार्थः—(द्यौः) प्रकाशयुक्तः पदार्थः (शान्तिः)
शान्तिकरः (अन्तरिक्षम्) उभयोर्लोकयोर्मध्यस्थमाकाशम्
(शान्तिः) (पृथिवी) भूमिः (शान्तिः) (आपः)
जलानि प्राणा वा (शान्तिः) (ओषधयः) सोमाद्याः
(शान्तिः) (वनस्पतयः) वटादयः (शान्तिः) (विश्वे)
सर्वे (देवाः) विद्वांसः (शान्तिः) (ब्रह्म) परमेश्वरो
वेदा वा (शान्तिः) (सर्वम्) अखिलं वस्तु (शान्तिः)

(शान्तिः) (एव) (शान्तिः) (सा) (मा) माम्
(शान्तिः) (एधि) भवतु ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! या द्यौः शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः
शान्तिरोषधयः शान्तिर्वनस्पतयः शान्तिर्विश्वे देवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः सर्वं
शान्तिः शान्तिरेव शान्तिर्बैधि सा शान्तिर्युष्माकमपि प्राप्नोतु ॥ १७ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ! यथा प्रकाशादयः पदार्थाः शान्तिकराः स्युस्तथा
यूयं प्रयतध्वम् ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जो (शान्तिः, द्यौः) प्रकाशयुक्त पदार्थ शान्तिकारक
(अन्तरिक्षम्) दोनों लोक के बीच का आकाश (शान्तिः) शान्तिकारी (पृथिवी)
भूमि (शान्तिः) सुखकारी निरुपद्रव (आपः) जल वा प्राण (शान्तिः) शान्तिदायी
(ओषधयः) सोमलता आदि ओषधियां (शान्तिः) सुखदायी (वनस्पतयः) वट
आदि वनस्पति (शान्तिः) शान्तिकारक (विश्वे, देवाः) सब विद्वान् लोग (शान्तिः)
उपद्रवनिवारक (ब्रह्म) परमेश्वर वा वेद (शान्तिः) सुखदायी (सर्वम्) सम्पूर्ण
वस्तु (शान्तिरेव) शान्ति ही (शान्तिः) शान्ति (मा) मुझ को (एधि) प्राप्त होवें
(सा) वह (शान्तिः) शान्ति तूम लोगों के लिये भी प्राप्त होवें ॥ १७ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे प्रकाश आदि पदार्थ शान्ति करने वाले होते हैं वैसे
तुम लोग प्रयत्न करो ॥ १७ ॥

दृते इत्यस्य दध्यङ्हाथर्वण ऋषिः । ईश्वरो देवता ।

भुरिग् जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथ के धर्मात्मान इत्याह ॥

अब कौन मनुष्य धर्मात्मा हो सकते हैं इस वि० ॥

दृते दध्यङ्हा मा मित्रस्य मा चक्षुषा सर्वाणि
भूतानि समीक्षन्ताम् । मित्रस्याऽहं चक्षुषा स-
र्वाणि भूतानि समीक्षे । मित्रस्य चक्षुषा समी-
क्षामहे ॥ १८ ॥

दृते । दृ॒त्तं ह । मा । मि॒त्रस्य॑ । मा । चक्षु॑षा । सर्वा॑-
णि । भू॒तानि॑ । सम् । ई॒क्षन्ता॑म् । मि॒त्रस्य॑ । अ॒हम् ।
चक्षु॑षा । सर्वा॑णि । भू॒तानि॑ । सम् । ई॒क्षे । मि॒त्रस्य॑ ।
चक्षु॑षा । सम् । ई॒क्षाम॑हे ॥ १८ ॥

पदार्थः—(दृते) अविद्यान्धकारनिवारक जगदी-
श्वर विद्वन् वा (दृ॒त्तं ह) दृढीकुरु (मा) माम् (मि॒त्रस्य)
सुहृदः (चक्षु॑षा) दृष्ट्या (सर्वा॑णि) (भू॒तानि) प्राणिनः
(सम्) सम्यक् (ई॒क्षन्ता॑म्) प्रेक्षन्तां पश्यन्तु (मि॒त्र-
स्य) (अ॒हम्) (चक्षु॑षा) (सर्वा॑णि) (भू॒तानि) (सम्)
(ई॒क्षे) पश्येयम् (मि॒त्रस्य) (चक्षु॑षा) (सम्) (ई॒क्षाम॑हे)
पश्येयम् ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे दृते ! येन सर्वाणि भूतानि मित्रस्य चक्षुषा मा समीक्षन्तामहं
मित्रस्य चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे एवं वयं सर्वे परस्परान् मित्रस्य चक्षुषा
समीक्षामहे तत्रास्मान् दृढ ॥ १८ ॥

भावार्थः—न एव धर्मात्मानो मनुष्या ये स्वात्मवत्सर्वान् प्राणिनो मन्येरन्
काञ्चिदपि न द्विषेयुर्मित्रवत्सर्वान् सदोपकुर्युरिति ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे (दृते) अविद्यारूपी अन्धकार के निवारक जगदीश्वर वा विद्वन्
जिस से (सर्वा॑णि) सब (भू॒तानि) प्राणी (मि॒त्रस्य) मित्र की (चक्षु॑षा) दृष्टि से (मा)
मुझ को (सम् , ई॒क्षन्ता॑म्) सम्यक् देखें (अ॒हम्) मैं (मि॒त्रस्य) मित्र की (चक्षु॑षा)
दृष्टि से (सर्वा॑णि , भू॒तानि) सब प्राणियों को (समीक्षे) सम्यक् देखूँ इस प्रकार सब
हम लोग परस्पर (मि॒त्रस्य) मित्र की (चक्षु॑षा) दृष्टि से (समीक्षामहे) देखें इस विषय में
हम को (दृढ) दृढ़ कीजिये ॥ १८ ॥

भाषार्थः—हे भगवन् ! हरसे शोचिषे ते नमो अर्चिषे ते नमोस्तु हेतवस्तेऽ-
स्मदन्त्यास्तपन्तु त्वमस्मभ्यं पावकः शिवो भव ॥ २० ॥

भाषार्थः—हे परमेश्वर ! वयं भवच्छुभगुणकर्मस्वभावतुल्यानस्मद्गुणकर्म-
स्वभावान् कर्तुं ते नमस्कुर्मो निश्चितमिदं जानीमोऽधार्मिकास्ते शासनाः पीड-
यन्ति धार्मिकाश्चानन्दयन्ति तस्मान्मङ्गलस्वरूपं भवन्तमेव वयमुपास्महे ॥ २० ॥

पदार्थः—हे भगवन् ईश्वर ! (हरसे) पाप हरने वाले (शोचिषे) प्रकाशक (ते)
आप के लिये (नमः) नमस्कार तथा (अर्चिषे) स्तुति के योग्य (ते) आपके लिये
(नमः) नमस्कार (अस्तु) प्राप्त होवे (ते) आपकी (हेतवः) वज्र
के तुल्य अमिट व्यवस्था (अस्मत्) हम से (अन्यान्) भिन्न अन्यायी शत्रुओं को
(तपन्तु) दुःख देवें आप (अस्मभ्यम्) हमारे लिये (पावकः) पवित्रकर्त्ता (शिवः)
कल्याणकारी (भव) हूजिये ॥ २० ॥

भाषार्थः—हे परमेश्वर ! हम लोग आप के शुभ गुण कर्म स्वभावों के तुल्य अपने
गुण कर्म स्वभाव करने के लिये आप को नमस्कार करते हैं और यह निश्चित जानते हैं
कि अधर्मियों को आप की शिक्षा पीड़ा और धर्मात्माओं को आनन्दित करती है इस
मङ्गल स्वरूप आप की ही हम लोग उपासना करते हैं ॥ २० ॥

नमस्त इत्यस्य दध्यङ्ङाथयण ऋषिः । ईश्वरो देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

* नमस्ते अस्तु विद्युते नमस्ते स्तनयित्तवे ।

नमस्ते भगवन्नस्तु यतः स्रुः समीहसे ॥ २१ ॥

नमः । ते । अस्तु । विद्युत् इति विद्युते । नमः ।
ते । स्तनयित्त्नवे । नमः । ते । भगवन्निति भगवन् ।
अस्तु । यतः । स्वरिति स्वः । समीहसे इति सम्-
ईहसे ॥ २१ ॥

पदार्थः—(नमः) (ते) तुभ्यं परमेश्वराय (अस्तु)
(विद्युते) विद्युदिवः अभिव्याप्ताय (नमः) (ते) (स्तन-
यित्त्नवे) स्तनयित्त्नुरिव दुष्टानां भयङ्कराय (नमः) (ते)
(भगवन्) अत्यन्तैश्वर्य्यसम्पन्न (अस्तु) (यतः) (स्वः)
सुखदानाय (समीहसे) सम्यक् चेष्टसे ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे भगवन् ! यतस्त्वमस्मभ्यं स्वः समीहसे तस्माद्विद्युते ते नमोऽ-
स्तु स्तनयित्त्नवे ते नमोऽस्तु सर्वाभिरक्षकाय ते नमश्च सततं कुर्यामि ॥ २१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या ! यस्मादीश्वरोऽस्मभ्यं सदाऽऽन-
न्दाय सर्वाणि साधनोपसाधनानि प्रयच्छति तस्मादयमस्माभिः सेव्योऽस्ति ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे (भगवन्) अनन्त ऐश्वर्य्ययुक्त परमेश्वर ! (यतः) जिस कारण
आप हमारे लिये (स्वः) सुख देने के अर्थ (समीहसे) सम्यक् चेष्टा करते हैं इससे
(विद्युते) विजुली के समान अभिव्याप्त (ते) आप के लिये (नमः) नमस्कार
(अस्तु) हो (स्तनयित्त्नवे) अधिकतर गर्जने वाले विद्युत् के तुल्य दुष्टों को भय देने
वाले (ते) आप के लिये (नमः) नमस्कार (अस्तु) हो और सब की सब प्रकार
रक्षा करने हारे (ते) तेरे लिये (नमः) निरन्तर नमस्कार करें ॥ २१ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो ! जिस कारण ईश्वर हमारे लिये सदा आनन्द के अर्थ सब साधन उपसाधनों को देता है इस से हमको सेवा करने योग्य है ॥ २१ ॥

यतोयत्त इत्यस्य दध्यद्विध्याथर्वेण ऋषिः । ईश्वरो देवता ।

भुरिगुणिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यतोयतः समीहसे ततो नो अभयं कुरु ।
शनः कुरु प्रजाभ्योऽभयं नः पशुभ्यः ॥ २२ ॥

यतोयत्तुऽ इति यतःऽयतः । समीहसुऽ इति समुऽ-
ईहसे । ततः । नः । अभयम् । कुरु । शम् । नः ।
कुरु । प्रजाभ्युऽ इति प्रजाभ्यः । अभयम् । नः ।
पशुभ्युऽ इति पशुभ्यः ॥

पदार्थः—(यतोयतः) यस्मादस्मात्स्थानात् (समीहसे)
सम्यक् चेष्टसे (ततः) तस्मात्तस्मात् (नः) अस्मान्
(अभयम्) निर्भयम् (कुरु) (शम्) सुखम् (नः) अ-
स्माकम् (कुरु) (प्रजाभ्यः) (अभयम्) (नः) अ-
स्माकम् (पशुभ्यः) गवादिभ्यः ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे भगवन्नीश्वर ! त्वं कृपाकटाक्षेण यतोयतः समीहसे ततो नो-
ऽभयं कुरु । नः प्रजाभ्यो नः पशुभ्यश्च शम्भयं च कुरु ॥ २२ ॥

भावार्थः—हे परमेश्वर ! भवान् यतः सर्वाभिव्याप्तोऽस्ति तस्मादस्मान-
न्यामि सर्वेषु कालेषु सर्वेषु देशेषु सर्वेभ्यः प्राणिभ्यो निर्भयान् करोतु ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे भगवन् ईश्वर ! आप अपने कृपाकटाक्ष से (यतोयतः) जिस २
स्थान से (समीहसे) सम्यक् चेष्टा करते हो (ततः) उस २ से (नः) हम को
(अभयम्) भय रहित (कुरु) कीजिये (नः) हमारी (प्रजाभ्यः) प्रजाओं से
और (नः) हमारे (पशुभ्यः) गौ आदि पशुओं से (शम्) सुख और (अभयम्)
निर्भय (कुरु) कीजिये ॥ २२ ॥

भावार्थः—हे परमेश्वर ! आप जिस कारण सब में अभिव्याप्त हैं इस से हम को
और दूसरों को सब कालों और सब देशों में सब प्राणियों से निर्भय कीजिये ॥ २२ ॥

सुमित्रियेत्यस्य दध्यङ्हापर्यण ऋषिः । सोमो देवता ।

विराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कथं पदार्था हितकारिणो भवन्तीत्याह ॥

कैसे पदार्थ हितकारी होते हैं इस वि० ॥

सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मि-
त्रियास्तस्मै सन्तु । योऽस्मान् द्वेष्टि यश्च वयं
द्विष्मः ॥ २३ ॥

सुमित्रियाऽ इति सुमित्रियाः । नः । आपः । ओ-
षधयः । सन्तु । दुर्मित्रियाऽ इति दुःमित्रियाः । तस्मै ।
सन्तु । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् ।
द्विष्मः ॥ २३ ॥

पदार्थः—(सुमित्रियाः) शोभनं मित्रमिव वर्तमानाः
(नः) अस्मभ्यम् (आपः) प्राणा जलानि वा (ओष-

धयः) मवाद्याः (सन्तु) (दुर्मित्रियाः) शत्रुरिव विरुद्धाः
 (तस्मै) (सन्तु) (यः) अधर्मी (अस्मान्) धार्मिकान्
 (द्वेष्टि) अप्रीतयति (यम्) (च) (वयम्) (द्विष्मः) ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! या इमा आप ओषधयो नः सुमित्रियाः सन्तु ता
 योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तस्मै दुर्मित्रियाः सन्तु ॥ २३ ॥

भावार्थः—यथा जितान्यनुकूलानीन्द्रियाणि मित्रवाद्द्वैतकारीणि भवन्ति
 तथा जलादयोऽपि पदार्था देशकालानुकूल्येन यथोचितं सेविता हितकरा विरुद्धं
 सेविताश्च शत्रुबहुः खदा भवन्ति ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जो ये (आपः) प्राण वा जल (ओषधयः) जौ आदि
 ओषधियां (नः) हमारे लिये (सुमित्रियाः) सुन्दर मित्र के समान वर्तमान (सन्तु)
 होंवे वेही (यः) जो अधर्मी (अस्मान्) हम धर्मात्माओं से (द्वेष्टि) द्वेष करें (च)
 और (यम्) जिससे (वयम्) हम लोग (द्विष्मः) द्वेष करें (तस्मै) उस के लिये
 (दुर्मित्रियाः) शत्रु के तुल्य विरुद्ध (सन्तु) होंवे ॥ २३ ॥

भावार्थः—जैसे अनुकूलता से जीते हुए इन्द्रिय मित्र के तुल्य हितकारी होते
 वैसे जलादि पदार्थ भी देशकाल के अनुकूल यथोचित सेवन किये हितकारी और वि
 रुद्ध सेवन किये शत्रु के तुल्य दुःस्वदायी होते हैं ॥ २३ ॥

तच्चक्षुरित्यस्य दध्यङ्ङायर्वण ऋषिः । सूर्यो देवता ।

भुरिग् ब्राह्मी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथेश्वरप्रार्थनाविषयमाह ॥

अथ ईश्वर की प्रार्थना का वि० ॥

तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । पश्येम
 शरदः शतं जीवेम शरदः शतं शृणुयाम शरदः

शतं प्र ब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः
शतं भूयश्च शरदः शतात् ॥ २४ ॥

तत् । चक्षुः । देवहितमिति देवहितम् । पुरस्तात् ।
शुक्रम् । उत् । चरत् । पश्येम । शरदः । शतम् ।
जीवेम । शरदः । शतम् । शृणुयाम । शरदः । शतम् ।
प्र । ब्रवाम । शरदः । शतम् । अदीनाः । स्याम ।
शरदः । शतम् । भूयः । च । शरदः । शतात् ॥ २४ ॥

पदार्थः—(तत्) चेतनं ब्रह्म (चक्षुः) चक्षुरिव सर्वद-
र्शकम् (देवहितम्) देवेभ्यो विद्वद्भ्यो हितकारि (पुरस्तात्)
पूर्वकालात् (शुक्रम्) शुद्धम् (उत्) (चरत्) चरति सर्वं
जानाति (पश्येम) (शरदः) (शतम्) (जीवेम) प्राणान् धार-
येम (शरदः) (शतम्) (शृणुमाम) शास्त्राणि मङ्गलवचनानि
चेति शेषः (शरदः) (शतम्) (प्र, ब्रवाम) अध्यापयेमोप-
दिशेम वा (शरदः) (शतम्) (अदीनाः) दीनतारहिताः
(स्याम) ज्ञवेम (शरदः) (शतम्) (भूयः) अधिकम् (च)
पुनः (शरदः) (शतात्) ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे परमात्मन् ! भवान् यदेवहितं शुक्रं चक्षुरिव वर्चमानं ब्रह्म
पुरस्तादुच्चरत्तत्त्वां शतं शरदः पश्येम शतं शरदो जीवेम शतं शरदः शृणुयाम
शतं शरदः प्रब्रवाम शतं शरदोऽदीनाः स्याम शताच्चरदो भूयश्च पश्येम जीवेम
शृणुयाम प्रब्रवामाऽदीनाः स्याम च ॥ २४ ॥

अथ सप्तत्रिंशोऽध्यायारम्भः ॥

—:०:—:०:—:०:—

ओ३म् विश्वानि देव सवितर्दु॒स्तानि परा॑सुव ।

यद्भ॒द्रं तन्न॒ आ सु॑व ॥ १ ॥

देवेत्यस्य दध्यङ्हायर्वण ऋषिः । सविता देवता ।

निचृदुष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अथ मनुष्यैः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

अब सैंतीसवें अध्याय का आरम्भ किया जाता है इस के पहिले मन्त्र में
मनुष्यों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

देवस्य॑ त्वा स॒वितुः॑ प्र॒स॒व्वे॒श्विनोर्बा॑हुभ्यां पू॒ष्णो
हस्ता॑भ्याम् । आ द॒दे नारि॑रसि ॥ १ ॥

देवस्य॑ । त्वा । स॒वितुः॑ । प्र॒स॒व॒ऽइति॑ प्र॒ऽस॒वे । अ॒श्विनोः॑ ।
बा॒हुभ्या॑मिति॑ बा॒हुऽभ्या॑म् । पू॒ष्णः॑ । हस्ता॑भ्याम् ।
आ । द॒दे । नारिः॑ । अ॒सि ॥ १ ॥

पदार्थः—(देवस्य) सकलसुखप्रदातुः (त्वा) त्वाम्
(सवितुः) जगदुत्पादकस्य (प्रसवे) उत्पन्ने जगति
(अश्विनोः) अध्यापकोपदेशकयोः (बाहुभ्याम्) बल-
वीर्याभ्याम् (पूष्णः) पोषकस्य (हस्ताभ्याम्) करा-
भ्याम् (आ) (ददे) समन्ताद्गृह्णामि (नारिः) नायकः
(असि) ॥ १ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! यतस्त्वं नारिरसि तस्मात् सवितुर्देवस्य प्रसवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां त्वाऽऽदे ॥ १ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या! यूयं विद्वद्भिरान् प्राप्य संसेव्यैतेभ्यो विद्याशिक्षे सृ-
ष्ट्वाऽत्र सृष्टौ नायका भवत ॥ १ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् ! जिस कारण आप (नारिः) नायक (असि) हैं इस से
(सवितुः) जगत् के उत्पादक (देवस्य) समस्त सुख के दाता (प्रसवे) उत्पन्न हुए
जगत् में (अश्विनोः) अध्यापक और उपदेश के (बाहुभ्याम्) बल पराक्रम से
(पूष्णः) पुष्टिकर्ता जन के (हस्ताभ्याम्) हाथों से (त्वा) आप को (आ, ददे)
अच्छे प्रकार ग्रहण करता हूँ ॥ १ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! तुम लोग उत्तम विद्वानों को प्राप्त होके उन से विद्या शि-
क्षा ग्रहण कर इस सृष्टि में नायक हो ॥ १ ॥

युञ्जत इत्यस्य श्यावाश्व ऋषिः । सविता देवता ।

जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथ योगाभ्यासविषयमाह ॥

अत्र योगाभ्यास का वि० ॥

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य
बृहतो विपश्चितः । वि होत्रा दधे वयुनाविदेक
इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥ २ ॥

युञ्जते । मनः । उत । युञ्जते । धियः । विप्राः ।
विप्रस्य । बृहतः । विपश्चितः इति विपःचितः । वि ।

होत्राः । दधे । वयुनावित् । वयुनविदिति वयुनऽवित् ।
 एकः । इत् । मही । देवस्य । सवितुः । परिष्टुतिः । परि-
 स्तुतिरिति परिऽस्तुतिः ॥ २ ॥

पदार्थः—(युञ्जते) समादधति (मनः) संकल्पवि-
 कल्पात्कम् (उत) अपि (युञ्जते) (धियः) प्रज्ञाः
 कर्माणि वा (विप्राः) विविधमेधाव्यापिनो मेधाविनः
 (विप्रस्य) विशेषेणा सर्वत्र व्याप्तस्य (बृहतः) सर्वे-
 भ्यो महतः (विपश्चितः) अनन्तविदस्य (वि) (होत्राः)
 ये जुह्वत्याददति ते (दधे) दधाति (वयुनावित्) यो व-
 युनानि प्रज्ञानानि वेत्ति सः (एकः) अद्वितीयः (इत्)
 एव (मही) महती (देवस्य) सकलजगत्प्रकाशकस्य
 (सवितुः) सर्वान्तर्यामिणः (परिष्टुतिः) परितः सर्वतः
 स्तुतिः प्रशंसा ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! य एको वयुनाविज्जगदीश्वरो सर्वं विदधे यस्य स-
 वितुर्देवस्येयं मही परिष्टुतिरस्ति होत्रा विप्रा योगिनो यस्य बृहतो विपश्चितो
 विप्रस्य मध्ये मनो युञ्जत उत धियो युञ्जते तामिदेव यूयमुपाध्वम् ॥ २ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ! यो योगिभिर्ध्येयो यस्य प्रशंसा दृष्टान्ताः सूर्यादयो
 वर्तन्ते यः सर्वज्ञोऽसहायः सन्निदानन्दस्वरूपोऽस्ति तस्मै सर्वे धन्यवादा दातुमर्हा
 वर्तन्ते तमेवेष्टदेवं यूयं मन्यध्वम् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! वो (वयुनावित्) उत्कृष्ट ज्ञानो मे प्रवीण (एकः) अ-
 द्वितीय जगदीश्वर सब को (वि, दधे) रचता जिस (सवितुः) सर्वान्त-

यामी (देवस्य) समग्र जगत के प्रकाशक ईश्वर की यह (मही) बड़ी (परिष्कृतिः) सब ओर से स्तुति प्रशंसा है (होत्राः) शुभ गुण ग्रहीता (विप्राः) अनेक प्रकार की बुद्धियों में व्याप्त बुद्धिमान् योगी जन जिस (वृद्धतः) सब से बड़े (विपश्चितः) अनन्त विद्या वाले (विप्रस्य) विशेष कर सर्वत्र व्याप्त परमेश्वर के वाच (मनः) संकल्प विकल्प रूप मन को (युञ्जते) समाहित करते (उत) और (धियः) बुद्धि वा कर्मों को (युञ्जते) युक्त करते हैं (इन्) उसी की तुम लोग उपासना किया करो ॥ २ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो योगी जनों को ध्यान करने योग्य जिस की प्रशंसा के हेतु सूर्य आदि दृष्टान्त वर्तमान हैं जो सर्वत्र अमहायी सच्चिदानन्द स्वरूप है जिस के लिये सब धन्यवाद देने योग्य हैं उसी को इष्टदेव तुम लोग मानो ॥ २ ॥

देवीत्यस्य दध्यङ्हाथर्वण ऋषिः। द्यावापृथिव्यौ देवते ।

ब्राह्मी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ यज्ञविषयमाह ॥

अथ यज्ञ वि० ॥

देवीं द्यावापृथिवीं मुखस्य वामद्य शिरो रा-
ध्यासं देवयजने पृथिव्याः । मुखाय त्वा मुख-
स्य त्वा शीर्ष्णे ॥ ३ ॥

देवीऽइति देवीं । द्यावापृथिवीऽइति द्यावापृथिवी ।
मुखस्य । वाम् । अद्य । शिरः । राध्यासम् । देवय-
जनऽइति देवऽयजने । पृथिव्याः । मुखाय । त्वा । म-
खस्य । त्वा । शीर्ष्णे ॥ ३ ॥

पदार्थः—(देवी) दिव्यगुणसम्पन्ने (द्यावापृथिवी) प्रकाशभूमिवद्वर्त्तमाने (मखस्य) यज्ञस्य (वाम्) युवयोः (अद्य)इदानीम्(शिरः)उत्तमाङ्गम्(राध्यासम्) संसाधयेयम् (देवयजने) देवा विद्वांसो यजन्ति यस्मिँस्तस्मिन् (पृथिव्याः) भूमेर्मध्ये (मखाय) यज्ञाय (त्वा) त्वाम् (मखस्य) यज्ञस्य (त्वा) (शीर्ष्णे) उत्तमाङ्गाय॥ ३ ॥

अन्वयः—देवी द्यावापृथिव्यध्यापिकोपदेशिके स्त्रियावद्य पृथिव्या देवयजने वां मखस्य शिरो राध्यासम् । मखस्य शीर्ष्णे त्वा मखाय त्वा राध्यासम् ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या ! अत्र जगति यथा सूर्यभूमी उत्तमाङ्गवद्वर्त्तते तथैव भवन्तः सर्वोत्तमा वर्त्तन्तां येन सर्वसङ्गस्यधिष्ठानो यज्ञः पूर्णः स्यात् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(देवी) उत्तम गुणों से युक्त (द्यावापृथिवी) प्रकाश और भूमि के तुल्य वर्त्तमान अध्यापिका और उपदेशिकास्त्रिया ! (अद्य) इस समय (पृथिव्याः) पृथिवी के बीच (देवयजने) विद्वानों के यज्ञ स्थल में (वाम्) तुम दोनों के (मखस्य) यज्ञ के (शिरः) उत्तम अवयव को मैं (राध्यासम्) सम्यक्सिद्ध करूँ (मखस्य) यज्ञ के (शीर्ष्णे) उत्तम अवयव की सिद्धि के लिये (त्वा) तुझ को और (मखाय) यज्ञ के लिये (त्वा) तुझ को सम्यक् सिद्ध करूँ ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो ! इस जगत् में जैसे सूर्य भूमि उत्तम अवयव के तुल्य वर्त्तमान हैं वैसे आप लोग सब से उत्तम वर्त्तो जिस से सब स्रक्तियों का आश्रय यज्ञ पूर्ण होवे ॥ ३ ॥

देव्य इत्यस्य दध्यङ्गाधर्वण ऋषिः । यज्ञो देवता ।

निचृत्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ विदुष्यः स्त्रियः कीदृश्यः स्युरित्याह ॥

अन विदुषी स्त्री कैसी होंवे इस वि० ॥

देव्यो वम्रयो भूतस्य प्रथमजा मखस्य वोऽ-
द्य शिरो राध्यासं देवयजने पृथिव्याः । मखाय
त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे ॥ ४ ॥

देव्यः । वम्रयः । भूतस्य । प्रथमजाऽ इति प्रथमऽ
जाः । मखस्य । वः । अद्य । शिरः । राध्यासम् ।
देवयजनेऽ इति देवऽयजने । पृथिव्याः । मखाय ।
त्वा । मखस्य । त्वा । शीर्ष्णे ॥ ४ ॥

पदार्थः—(देव्यः) देदीप्यमानाः (वम्रयः) अल्पव-
यस्यः (भूतस्य) उत्पन्नस्य (प्रथमजाः) प्रथमाज्जाताः
(मखस्य) यज्ञस्य (वः) युष्मान् (अद्य) (शिरः)
शिरोवत् (राध्यासम्) (देवयजने) विदुषां सङ्कति-
करणे (पृथिव्याः) (मखाय) यज्ञाय (त्वा) त्वाम्
(मखस्य) यज्ञस्य निर्मापिकाम् (त्वा) त्वाम् (शी-
र्ष्णे) शिरोवद्वर्त्तमानाय ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे प्रथमजा वम्रयो देव्यो विदुष्यो ! भूतस्य मखस्य पृथिव्या देव-
यजनेऽद्य वः शिरोवद्वम्रराध्यासं मखस्य त्वा मखाय शीर्ष्णे त्वा राध्यासम् ॥ ४ ॥

भावार्थः— हे मनुष्या ! यावत् स्त्रियो विदुष्यो न भवन्ति तावदुत्तमा शिक्षा न वर्द्धते ॥ ४ ॥

पदार्थः— हे (प्रथमजाः) पहिले से हुई (वस्त्रचः) थोड़ी अवस्था वाली (देव्यः) तेजस्विनी विदुषी स्त्रियो (भूतस्य) उत्पन्न सिद्ध हुए (मलस्य) यज्ञ की सम्बन्धिनी (पृथिव्याः) पृथिवी के (देवयजने) उस स्थान में जहाँ विद्वान् लोग संगति करते हैं (अथ) अत्र (यः) तुम लोगों को (शिरः) शिर के तुल्य में (राध्यासम्) सम्बन्ध सिद्ध किया करूँ (मलस्य) यज्ञ का निर्माण करने वाली (त्वा) तुम्हें (मलाय, शीर्ष्णे) शिर के तुल्य वर्तमान यज्ञ के लिये (त्वा) तुम्हें सम्बन्ध उद्यत वा सिद्ध करूँ ॥ ४ ॥

भावार्थः— हे मनुष्यो ! जब तक स्त्रियाँ विदुषी नहीं होती तब तक उत्तम शिक्षा भी नहीं बढ़ती है ॥ ४ ॥

इयतीत्यस्य दध्यङ्गाथर्वण ऋषिः । यज्ञो देवता ।

स्वराङ्ग ब्राह्मी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथाध्यापकविषयमाह ॥

अथ अध्यापक वि० ॥

इयत्यग्रै आसीन्मुखस्य तेऽद्य शिरो राध्यासं
देवयजने पृथिव्याः । मखायं त्वा मुखस्य त्वा
शीर्ष्णे ॥ ५ ॥

इयति । अग्रै । आसीत् । मुखस्य । ते । अद्य ।
शिरः । राध्यासम् । देवयजनऽ इति देवयजने । पृ-
थिव्याः । मखायं । त्वा । मुखस्य । त्वा । शीर्ष्णे ॥ ५ ॥

पदार्थः— (इयति) एतावति (अग्रै) (आसीत्) अस्ति
(मुखस्य) यज्ञस्य (ते) तव (अद्य) (शिरः) उत्तम-

गुणाम् (राध्यासम्) देवयजने) विदुषां पूजने (पृथिव्याः)
भूमेः (मखाय) सत्काराख्याय (त्वा) (त्वाम्) (मखस्य)
सङ्गतिकरणास्य (त्वा) (शीर्ष्णो) उत्तमत्त्वाय ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे विद्वन्मम्रे मखाय त्वा मखस्य शीर्ष्णे त्वा राध्यासं यस्य ते
मखस्य शिर आसीत् तं त्वामद्य पृथिव्या इयति देवयजने राध्यासम् ॥ ५ ॥

भावार्थः—त एवाध्यापकाः श्रेष्ठाः सन्ति ये पृथिव्या मध्ये सर्वान् सुशि-
क्षाविधायुक्तान् कर्तुं शक्नुवन्ति ॥ ५ ॥

वदार्थः—हे विद्वन् ! मैं (अग्रे) पहिले (मखाय) सत्कार रूप यज्ञ के लिये (त्वा)
तुम्हें को (मखस्य) संगति करण की (शीर्ष्णे) उत्तमता के लिये (त्वा) तुम्हें को (राध्या-
सम्) सिद्ध करूं जिस (ते) आप के (मखस्य) यज्ञ का (शिरः) उत्तम गुण (आसीत्)
है उस आप को (अद्य) आज (पृथिव्याः) भूमि के बीच (इयति) इतने (देवयजने) वि-
द्वानों के पूजने में सम्यक् सिद्ध होऊँ ॥ ५ ॥

भावार्थः—वेही अध्यापक श्रेष्ठ हैं जो पृथिवी के बीच सब को उत्तम शिक्षा और
विद्या से युक्त करने को समर्थ हैं ॥ ५ ॥

इन्द्रस्येत्यस्य दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिः । यज्ञो देवता ।

भुरिगतिजगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याः किंकुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्य क्या करें इस वि० ॥

इन्द्रस्यौजः स्थ मखस्य वोऽद्य शिरो राध्या-
सं देवयजने पृथिव्याः । मखाय त्वा मखस्य
त्वा शीर्ष्णे मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे मखाय
त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे ॥ ६ ॥

इन्द्रस्य । ओजः । स्थ । मखस्य । वः । अद्य ।
 शिरः । राध्यासम् । देवयजनऽइति देवऽयजने । पृ-
 थिव्याः । मखाय । त्वा । मखस्य । त्वा । शीर्ष्णे । म-
 खाय । त्वा । मखस्य । त्वा । शीर्ष्णे । मखाय । त्वा ।
 मखस्य । त्वा । शीर्ष्णे ॥ ६ ॥

पदार्थः—(इन्द्रस्य) परमैश्वर्ययुक्तस्य (ओजः) पराक्र-
 मम् (स्थ) भवत (मखस्य) यज्ञस्य (वः) युष्मान् (अ-
 द्य) (शिरः) (राध्यासम्) (देवयजने) (पृथिव्याः) भूमेः (म-
 खाय) धार्मिकाणां सत्कारनिमित्ताय (त्वा) त्वां सत्कार-
 म् (मखस्य) प्रियाचरणाख्यस्य व्यवहारस्य (त्वा) त्वाम्
 (शीर्ष्णे) शिरः सम्बन्धिने वचसे (मखाय) शिल्पयज्ञवि-
 धानाय (त्वा) त्वाम् (मखस्य) (त्वा) (शीर्ष्णे) उत्तमगुण-
 प्रचारकाय (मखाय) विज्ञानोद्भावनाय (त्वा) (मखस्य)
 विद्याबुद्धिकरस्य व्यवहारस्य (त्वा) (शीर्ष्णे) ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! यथाहमिन्द्रस्यैजो राध्यासं तथाऽद्य पृथिव्या देवयजने
 शिरोवक् वो राध्यासम् शीर्ष्णे मखाय त्वा मखस्य त्वा राध्यासं शीर्ष्णे मखाय
 त्वा मखस्य त्वा राध्यासं शीर्ष्णे मखाय त्वा मखस्य त्वा राध्यासं तथा यूय-
 मोजस्विनः स्य ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये मनुष्या धर्माणि कर्माणि कुर्वन्ति ते सर्वेषु
 शिरोवद्भवन्ति ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे मैं (इन्द्रस्य) परमैश्वर्ययुक्त पुरुष के (ओजः) पराक्रम को (राधासम) सिद्ध करूँ वैसे (अथ) आज (प्रथिव्याः) भूमि के (देवमजने) उस स्थान में जहां विद्वानों का पूजन होता हो (शिरः) उत्तम अवयव के समान (वः) तुम लोगों को सिद्ध करूँ (शीर्ष्णे) शिर सम्बन्धी (मस्त्राय) धर्मात्माओं के सत्कार के निमित्त वचन के लिये (त्वा) तुम को (मस्त्रस्य) प्रिय आचरण रूप व्यवहार के सम्बन्धी (त्वा) आप को सिद्ध करूँ (शीर्ष्णे) उत्तम गुणों के प्रचारक (मस्त्राय) शिल्पयज्ञ के विधान के लिये (त्वा) आप का (मस्त्रस्य) सत्याचरण रूप व्यवहार के सम्बन्धी (त्वा) आपको सिद्ध करूँ (शीर्ष्णे) उत्तम (मस्त्राय) विज्ञान की प्रकटता के लिये (त्वा) आप को और (मस्त्रस्य) विद्या की बढ़ाने हारे व्यवहार के सम्बन्धी (त्वा) आप को सिद्ध करूँ । वैसे तुम लोग भी पराक्रमी (स्य) होओ ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो मनुष्य धर्मयुक्त कार्यों को करते हैं वे सब के शिरोमणि होते हैं ॥ ६ ॥

प्रैत्वित्यस्य कण्व ऋषिः । ईश्वरो देवता ।

निचृदष्टिशृणुन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

स्त्रीपुरुषाः कीदृशाः स्युरित्याह ॥

स्त्री पुरुष कैसे हों इस वि० ॥

*— प्रेतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनृता । अच्छा
वीरन्नयम्पुक्तिराधसन्देवा यज्ञन्नयन्तु नः ।
मस्त्राय त्वा मस्त्रस्य त्वा शीर्ष्णे । मस्त्राय त्वा
मस्त्रस्य त्वा शीर्ष्णे । मस्त्राय त्वा मस्त्रस्य त्वा
शीर्ष्णे ॥ ७ ॥

प्र । एतु । ब्रह्मणः । पतिः । प्र । देवी । एतु । सू-
नृता । अच्छ । वीरम् । नयम् । पुक्तिराधसमिति प-

ङ्किराधसम् । देवाः । यज्ञम् । नयन्तु । नः । मखाय ।
 त्वा । मखस्य । त्वा । शीर्ष्णे । मखाय । त्वा । मखस्य ।
 त्वा । शीर्ष्णे । मखाय । त्वा । मखस्य । त्वा । शीर्ष्णे ॥ ७ ॥

पदार्थः—(प्र) (एतु) प्राप्नोतु (ब्रह्मणः) धनस्य
 (पतिः) पालकः (प्र) (देवी) विदुषी (एतु) (सू-
 नृता) सत्यभाषणादि सुशीलतायुक्ता (अच्छ) । अत्र
 निपातस्य चेति दीर्घः (वीरम्) सर्वदुःखप्रक्षेप्तारम्
 (नर्यम्) नृषु साधुम् (पङ्किराधसम्) यः पङ्कीः समु-
 दायान् राध्नोति तम् (देवाः) विद्वांसः (यज्ञम्)
 सुखसङ्गमकम् (नयन्तु) प्रापयन्तु (नः) अस्मान्
 (मखाय) विद्यावृद्धये (त्वा) त्वाम् (मखस्य) सुखर-
 क्षणास्य (त्वा) (शीर्ष्णे) शिरोवद्वर्त्तमानाय (मखाय)
 धर्माचरणानिमित्ताय (त्वा) (मखस्य) धर्मरक्षणरय (त्वा)
 (शीर्ष्णे) (मखाय) सर्वसुखकराय (त्वा) (मखस्य)
 सुखवर्द्धकस्य (त्वा) (शीर्ष्णे) उत्तमसुखप्रदाय ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे विद्वन्! यं वीरं नर्यं पङ्क्तिराधसं यज्ञं देवा नोऽम्मानयन्तु
 ब्रह्मणस्पतिः प्रेतु सूनृता देव्यच्छ प्रेतु तं मखाय त्वा मखस्य शीर्ष्णे त्वा मखाय
 त्वा मखस्य शीर्ष्णे त्वा मखाय त्वा मखस्य शीर्ष्णे त्वा ययमाश्चवेम ॥ ७ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या याः स्त्रियश्च स्वयं विद्यादिगुणान् आप्यान्यान् प्रापय
 विद्यामुखधर्मवृद्धयेऽधिकान् मुश्नितान् विदुषः कुर्वन्ति ते ताश्च सततमानन्दन्ति ॥ ७ ॥

✱ **पदार्थः**—हे विद्वन् । जिस (वीरम्) सब दुःखों को हटाने वाले (नर्त्यम्) मनुष्यों में उत्तम (पङ्क्तिराक्षसम्) समुदायों को सिद्ध करने वाले (यज्ञम्) सुख प्राप्त के हेतु जन को (देवाः) विद्वान् लोग (नः) हम को (नयन्तु) प्राप्त करें (ब्रह्मणः, पतिः) धन का रक्षक जन (प्र, एतु) प्रकर्षता से प्राप्त हो (सूनृता) सत्य बोलना आदि सुशीलता वाली (देवी) विदुषी स्त्री (अचङ्ग) (प्र, एतु) अचङ्गे प्रकार प्राप्त होवे उस (त्वा) तुझ को (मखाय) विद्या वृद्धि के लिये (मखस्य) सुख रक्षा के (शीर्ष्णे) उत्तम अवयव के लिये (त्वा) आप को (मखाय) धर्माचरण निमित्त के लिये (त्वा) आप को, (मखस्य) धर्म रक्षा के (शीर्ष्णे) उत्तम अवयव के लिये (त्वा) आप को (मखाय) सब सुख करने वाले के लिये त्वा आप को (मखस्य) सब सुख बढ़ाने वाले के सम्बन्धी (शीर्ष्णे) उत्तम सुखदायी जन के लिये (त्वा) आपका आश्रय करें ॥ ७ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य और जो स्त्रियां स्वयं विद्यादि गुणों को पाकर अन्वों को प्राप्त कराके विद्या सुख और धर्म की वृद्धि के लिये अधिक मुशिक्षित जनों को विद्वान् करते हैं वे पुरुष और स्त्रियां निरन्तर आनन्दित होते हैं ॥ ७ ॥

मखस्येत्यस्य दध्यङ्ङाथवण ऋषिः । यज्ञो देवता ।

स्वराडतिधृतिश्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

मनुष्या त्रिदुषा सह कथं वर्त्तन्तिरित्याह॥

मनुष्य लोग विद्वान् के साथ कैसे वर्त्ते इस वि० ॥

मुखस्य शिरोसि मखाय त्वा मुखस्य त्वा
शीर्ष्णे । मुखस्य शिरोसि मखाय त्वा मुखस्य
त्वा शीर्ष्णे । मुखस्य शिरोसि मखाय त्वा मुख-
स्य त्वा शीर्ष्णे । मखाय त्वा मुखस्य त्वा शी-

ष्णो । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीष्णो । मखाय
त्वा मखस्य त्वा शीष्णो ॥ ८ ॥

मखस्य । शिरः । असि । मखाय । त्वा । मखस्य ।
त्वा । शीष्णो । मखस्य । शिरः । असि । मखाय ।
त्वा । मखस्य । त्वा । शीष्णो । मखस्य । शिरः । असि ।
मखाय । त्वा । मखस्य । त्वा । शीष्णो । मखाय ।
त्वा । मखस्य । त्वा । शीष्णो । मखाय । त्वा । मखस्य ।
त्वा । शीष्णो । मखाय । त्वा । मखस्य । त्वा ।
शीष्णो ॥ ८ ॥

पदार्थः—(मखस्य) ब्रह्मचर्यास्थस्य (शिरः) मूर्ध्व
(असि)(मखाय) विद्याग्रहणानुष्ठानाय (त्वा)(मखस्य) ज्ञा-
नस्य (त्वा) (शीष्णो) उत्तमव्यवहाराय (मखस्य) मनना-
स्थस्य (शिरः) उत्तमाङ्गवत् (असि) (मख य) गार्हस्थ्य-
व्यवहाराय (त्वा) (मखस्य) (त्वा) (शीष्णो) (मखस्य) गृ-
हस्थ (शिरः) शिरोवत् (असि) (मखाय) गृहस्थकार्यस-
ङ्गतिकरणाय (त्वा) (मखस्य) (त्वा) (शीष्णो) (मखाय)
(त्वा) (मखस्य) सद्व्यवहारसिद्धेः (त्वा) शीष्णो शिरोव-
द्वर्त्तमानाय (मखाय) योगाभ्यासाय (त्वा) (मखस्य) सा-
ङ्गोपाङ्गस्य योगस्य (त्वा) (शीष्णो) शिरोवत्सर्वोपरि-
वर्त्तमानाय (मखाय) ऐश्वर्यप्रदाय (त्वा) त्वाम् (मखस्य)
ऐश्वर्यप्रदस्य (त्वा) (शीष्णो) सर्वोत्कर्षाय ॥ ८ ॥

आन्वयः—हे विद्वन् ! यतस्त्वं मत्स्यस्य शिरोऽसि तस्मान्मत्स्वाय त्वा मत्स्व-
य शीर्ष्णे त्वा । यतस्त्वं मत्स्यस्य शिरोऽसि तस्मान्मत्स्वाय त्वा मत्स्यस्य शीर्ष्णे
॥ । यतस्त्वं मत्स्यस्य शिरोऽसि तस्मान्मत्स्वाय त्वा मत्स्यस्य शीर्ष्णे त्वा । तस्मा-
न्मत्स्वाय त्वा मत्स्यस्य शीर्ष्णे त्वा मत्स्वाय त्वा मत्स्यस्य शीर्ष्णे त्वा मत्स्वाय त्वा
मत्स्यस्य शीर्ष्णे त्वा वयं सेवेमहि ॥ ८ ॥

भावार्थः—ये सत्क्रियायागुत्तमाः सन्ति तेऽन्यानपि सत्कारिणो निर्भाय
मस्तकवदुत्तमाङ्गा भवेयुः ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् ! जिस कारण आप (मत्स्वाय) ब्रह्मचर्य्य आश्रम रूप
यज्ञ के (शिरः) शिर के तुल्य (असि) हैं इस से (मत्स्वाय) विद्या ग्रहण के अनु-
ष्ठान के लिये (त्वा) आप को (मत्स्यस्य) ज्ञान सम्बन्धी (शीर्ष्णे) उत्तम व्यवहार
के लिये (त्वा) आप को जिस कारण आप (मत्स्यस्य) विचार रूप यज्ञ के (शिरः)
उत्तम अवयव के समान (असि) हैं इस से (मत्स्वाय) गृहस्थों के व्यवहार के लिये
(त्वा) आप को (मत्स्यस्य) यज्ञ के (शीर्ष्णे) उत्तम अवयव के लिये (त्वा) आप
को जिस कारण आप (मत्स्यस्य) गृहाश्रम के (शिरः) उत्तम अवयव के समान
(असि) हैं इस से (मत्स्वाय) गृहस्थों के कार्यों को सङ्गत करने के लिये (त्वा)
आप को (मत्स्यस्य) यज्ञ के (शीर्ष्णे) उत्तम शिर के समान अवयव के लिये (त्वा)
आप को सेवन करें । इस से (मत्स्वाय) उत्तम व्यवहार की सिद्धि के लिये (त्वा)
आप को (मत्स्यस्य) सत् व्यवहार की सिद्धि सम्बन्धी (शीर्ष्णे) उत्तम अवयव के
तुल्य वर्तमान होने के लिये (त्वा) आप को (मत्स्वाय) योगाभ्यास के लिये (त्वा)
आप को (मत्स्यस्य) सांगोपाङ्ग योग के (शीर्ष्णे) सर्वोपरि वर्तमान विषय के लिये
(त्वा) आप को (मत्स्वाय) ऐश्वर्य्य देने वाले के लिये (त्वा) आप को (मत्स्यस्य)
ऐश्वर्य्य देने वाले के (शीर्ष्णे) सर्वोत्तम कार्य के लिये (त्वा) आप को हम लोग
सेवन करें ॥ ८ ॥

भावार्थः—जो लोग सत्कार करने में उत्तम हैं वे दूसरों को भी सत्कारी बना
के मस्तक के तुल्य उत्तम अवयवों वाले हों ॥ ८ ॥

अश्वस्येत्यस्य दध्यङ्गार्थवर्ण ऋषिः । विद्वान् देवता ।
 पूर्वस्योत्तरस्य च अतिशक्नोरी छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

के मनुष्याः सुखिनो भवन्तीत्याह ॥

कौन मनुष्य सुखी होते हैं इस वि० ॥

अश्वस्य त्वा वृष्णः शक्ना धूपयामि देव-
 यजने पृथिव्याः । मखाय त्वा मखस्य त्वा शी-
 ष्णे । अश्वस्य त्वा वृष्णः शक्ना धूपयामि देवय-
 जने पृथिव्याः । मखाय त्वा मखस्य त्वा शी-
 ष्णे । अश्वस्य त्वा वृष्णः शक्ना धूपयामि देव-
 यजने पृथिव्याः । मखाय त्वा मखस्य त्वा शी-
 ष्णे । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीष्णे । मखाय
 त्वा मखस्य त्वा शीष्णे । मखाय त्वा मखस्य
 त्वा शीष्णे ॥ ९ ॥

अश्वस्य । त्वा । वृष्णाः । शक्ना । धूपयामि । दे-
 वयजन् इति देवऽयजने । पृथिव्याः । मखाय । त्वा ।
 मखस्य । त्वा । शीष्णे । अश्वस्य । त्वा । वृष्णाः ।
 शक्ना । धूपयामि । देवयजन् इति देवऽयजने ।
 पृथिव्याः । मखाय । त्वा । मखस्य । त्वा । शीष्णे ।

अश्वस्य । त्वा । वृष्णाः । शक्ना । धूपयामि । देव-
जन्तुऽऽतिं देवस्यजने । पृथिव्याः । मखाय । त्वा ।
मखस्य । त्वा । शीर्ष्णे । मखाय । त्वा । मखस्य । त्वा ।
शीर्ष्णे । मखाय । त्वा । मखस्य । त्वा । शीर्ष्णे । म-
खाय । त्वा । मखस्य । त्वा । शीर्ष्णे ॥ ९ ॥

पदार्थः—(अश्वस्य) वह्न्यादेः (त्वा) त्वाम् (वृष्णाः)
बलवतः (शक्ना) शकृता दुर्गन्धादिनिवारणसामर्थ्येन
धूमादिना (धूपयामि) सन्तापयामि (देवयजने) विद्वद्य-
जनाधिकरणे (पृथिव्याः) अन्तरिक्षस्य (मखाय) वायु-
शुद्धिकरणाय (त्वा) (मखस्य) शोधकस्य (त्वा) (शीर्ष्णे)
(अश्वस्य) तुरङ्गस्य (त्वा) (वृष्णाः) वेगवतः (शक्ना) श-
कृता (धूपयामि) (देवयजने) देवायजन्ति यस्मिंस्तस्मि-
न् (पृथिव्याः) भूमेः (मखाय) पृथिव्यादिविज्ञानाय (त्वा)
(मखस्य) तत्त्वबोधस्य (त्वा) (शीर्ष्णे) (अश्वस्य) आशु-
गामिनः (त्वा) (वृष्णाः) बलवतः (शक्ना) शकृता (धू-
पयामि) (देवयजने) विदुषां पूजने (पृथिव्याः) भूमेः
(मखाय) उपयोगाय (त्वा) (मखस्य) (त्वा) (शीर्ष्णे) शि-
रसे (मखाय) (त्वा) (मखस्य) (त्वा) (शीर्ष्णे) (मखाय)
(त्वा) (मखस्य) त्वा (शीर्ष्णे) (मखाय) (त्वा) (मखस्य)
(त्वा) (शीर्ष्णे) ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य ! यथाऽहं पृथिव्या देवयजने वृष्णोऽश्वस्य शक्ना त्वा मखाय त्वा मखस्य शीर्ष्णे त्वा धूपयामि । पृथिव्या देवयजने वृष्णोऽश्वस्य शक्ना त्वा मखाय त्वा मखस्य शीर्ष्णे त्वा धूपयामि । पृथिव्या देवयजने वृष्णोऽश्वस्य शक्ना त्वा मखाय त्वा मखस्य शीर्ष्णे त्वा मखाय त्वा मखस्य शीर्ष्णे त्वा धूपयामि ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र पुनर्वचनपतिशयित्वयोतनार्थम् । ये मनुष्यारोगादिक्लेश-
निवृत्तये बह्व्यादीन्पदार्थान् संप्रयुज्जते ते सुखिनो जायन्ते ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य ! जैसे मैं (पृथिव्याः) अन्नरुक्ति के (देवयजने) विद्वानों
यज्ञ स्थल में (वृष्णः) बलवान् (अश्वस्य) अग्नि आदि के (शक्ना) दुर्गन्ध के निवार
में समर्थ धूम आदि से (त्वा) तुम्हें को (मखाय) वायु की शुद्धि करने के लिये (र
तुम्हें को (मखस्य) शोधक पुरुष के (शीर्ष्णे) शिर रोग की निवृत्ति के अर्थ (त्वा) तुम्हें
को (धूपयामि) सम्यक् तपाता हूं । (पृथिव्याः) पृथिवी के बीच विद्वानों के (देवयजने
यज्ञ स्थल में (वृष्णः) बलवान् (अश्वस्य) घोड़े की (शक्ना) लेंडी लीद से (त्वा) तुम्हें
को (मखाय) पृथिव्यादि के ज्ञान के लिये (त्वा) तुम्हें को (मखस्य) उत्तमवोध के (शी-
र्ष्णे) उत्तम अवयव के लिये (त्वा) तुम्हें को (मखाय) यज्ञ सिद्धि के लिये (त्वा) तुम्हें
को (मखस्य) यज्ञ के (शीर्ष्णे) उत्तम अवयव की सिद्धि के लिये (त्वा) तुम्हें को (धूप-
यामि) सम्यक् तपाता हूं । (पृथिव्याः) भूमि के बीच (देवयजने) विद्वानों की पूजा स्थल
में (वृष्णः) बलवान् (अश्वस्य) शीघ्रगामी अग्नि के (शक्ना) तेज आदि से (त्वा) आप
को (मखाय) उपयोग के लिये (त्वा) तुम्हें को (मखस्य) उपयुक्त कार्य के (शीर्ष्णे) उ-
त्तम अवयव के लिये (त्वा) तुम्हें को (मखाय) यज्ञ के लिये (त्वा) तुम्हें को (मखस्य)
यज्ञ के (शीर्ष्णे) उत्तम अवयव के लिये (त्वा) तुम्हें को (मखाय) यज्ञ के लिये (त्वा)
आप को और (मखस्य) यज्ञ के (शीर्ष्णे) उत्तम अवयव के लिये (त्वा) तुम्हें को (धूप-
यामि) सम्यक् तपाता हूं ॥ ९ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में पुनरुक्ति अधिकता जताने के अर्थ है । जो मनुष्य रो-
गादि क्लेश की निवृत्ति के लिये अग्नि आदि पदार्थों का सम्प्रयोग करते हैं वे सुखी होते
॥ ९ ॥

ऋजवे इत्यस्य दध्यङ्गायर्त्तण ऋषिः । विद्वांसो देवताः ।

स्वराद् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

के महद्वाज्यं प्राप्नुवन्तीत्याह ॥

कौन बड़े राज्य को प्राप्त होते हैं इस वि० ॥

ऋजवे त्वा साधवे त्वा सुक्षित्यै त्वा । मखा-
य त्वा मुखस्य त्वा शीर्ष्णे । मखाय त्वा मुखस्य
त्वा शीर्ष्णे । मखाय त्वा मुखस्य त्वा शीर्ष्णे ॥ १० ॥

ऋजवे । त्वा । साधवे । त्वा । सुक्षित्याऽ इति सु-
क्षित्यै । त्वा । मखाय । त्वा । मुखस्य । त्वा । शीर्ष्णे ।
मखाय । त्वा । मुखस्य । त्वा । शीर्ष्णे । मखाय ।
त्वा । मुखस्य । त्वा । शीर्ष्णे ॥ १० ॥

पदार्थः—(ऋजवे) सरलाय (त्वा) त्वाम् (साधवे)
परोपकारसाधकाय (त्वा) (सुक्षित्यै) उत्तमायै भूम्यै
(त्वा) (मखाय) विदुषां सत्काराय (त्वा) (मुख-
स्य) यज्ञस्य (त्वा) (शीर्ष्णे) (मखाय) (त्वा)
(मुखस्य) (त्वा) (शीर्ष्णे) (मखाय) (त्वा) (म-
खस्य) (त्वा) (शीर्ष्णे) ॥ १० ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! ऋजवे त्वा मखाय त्वा मुखस्य शीर्ष्णे त्वा साधवे
त्वा मखाय त्वा मुखस्य शीर्ष्णे त्वा सुक्षित्यै त्वा मखाय त्वा मुखस्य शीर्ष्णे
त्वा वयं स्थापयामः ॥ १० ॥

भावार्थः—ये विनयसाधुत्वाभ्यां युक्ताः प्रयत्नेन सर्वोपकाराख्यं यज्ञं साध्नुवन्ति ते महद्वाज्यमाप्नुवन्ति ॥ १० ॥

पदार्थः—हे विद्वन् ! (ऋजवे) सरल स्वभाव वाले (त्वा) आप को (मखाय) विद्वानों के सत्कार के लिये (त्वा) आप को (मखाय) यज्ञ के (शीर्ष्यो) उत्तम अवयव के लिये (त्वा) आप को (साधवे) परोपकार को सिद्ध करने वाले के लिये (त्वा) आप को (मखाय) यज्ञ के लिये (त्वा) आप को (मखाय) यज्ञ के (शीर्ष्यो) शिर के लिये (त्वा) आप को (सुस्त्रित्यै) उत्तम भूमि के लिये (त्वा) आप को (मखाय) यज्ञ के लिये (त्वा) आप को (मखाय) यज्ञ के (शीर्ष्यो) उत्तम अवयव के लिये (त्वा) आप को हम लोग स्थापित करते हैं ॥ १० ॥

भावार्थः—जो लोग विनय और सविषेण से युक्त प्रयत्न के साथ सर्वोपकार रूप यज्ञ को सिद्ध करते हैं वे बड़े राज्य को प्राप्त होते हैं ॥ १० ॥

यमायेत्यस्य दध्यङ्गार्थवर्ण ऋषिः । सविता देवता ।

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ सज्जनाः कीदृशा भवन्तीत्याह ॥

अथ सज्जन कैसे होते हैं इस वि० ॥

युमाय त्वा मखाय त्वा सूर्यस्य त्वा तपसे ।
देवस्त्वा सविता मध्वानक्तु पृथिव्याः सुधस्पृश-
स्पाहि । अर्चिरसि शोचिरसि तपोऽसि ॥ ११ ॥

युमाय । त्वा । मखाय । त्वा । सूर्यस्य । त्वा ।
तपसे । देवः । त्वा । सविता । मध्वा । अनक्तु । पृ-
थिव्याः । सुधस्पृश इति समुष्पृशः । पाहि । अर्चिः ।
असि । शोचिः । असि । तपः । असि ॥ ११ ॥

पदार्थः—(यमाय) (त्वा) त्वाम् (मस्माय) न्यायानु-
ष्ठानाय (त्वा) (सूर्यस्य) प्रेरकस्थेश्वरस्य (त्वा) (तपसे)
धर्मानुष्ठानाय (देवः) दाता (त्वा) (सविता) ऐश्वर्यकर्ता
(मध्वा) मधुरेण (अनक्तु) संयुनक्तु (पृथिव्याः) भूमेः
(संस्पृशः) सम्यक् स्पर्शात् (पाहि) (अर्चिः) प्रदीप्तिः
(असि) (शोचिः) शोचिरिव पवित्रः (असि) (तपः) धर्मे
श्रमकर्ता (असि) ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे विद्वन्! सविता देवो मस्माय यमाय त्वा सूर्यस्य तपसे गृह्णातु
। पृथिव्यास्त्वा मध्वाऽनक्तु स त्वं संस्पृशः पाहि यतस्त्वमर्चिरसि शोचिरसि
तपोऽसि तस्मात्त्वा सत्कुर्यामि ॥ ११ ॥

भाषार्थः—ये न्यायव्यवहारेण प्रदीप्तयशसो भवन्ति ते दुःखस्पर्शात् पृ-
थग् भूत्वा तेजस्विनो भवन्ति दुष्टान्परिताप्य श्रेष्ठान् सुखयन्ति च ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे विद्वन्! (सविता) ऐश्वर्यकर्ता (देवः) दानशील पुरुष (मस्माय)
न्याय के अनुष्ठान के लिये (यमाय) नियम के अर्थ (त्वा) आपको (सूर्यस्य)
प्रेरक ईश्वर सम्बन्धी (तपसे) धर्म के अनुष्ठान के लिये (त्वा) आप को प्रहय करे
(पृथिव्याः) भूमि सम्बन्धी (त्वा) आप को (मध्वा) मधुरता से (अनक्तु) सं-
युक्त करे सो आप (संस्पृशः) सम्यक् स्पर्श से (पाहि) रक्षा कीजिये जिस कारण
आप (अर्चिः) तेजस्वी (असि) हैं (शोचिः) अग्नि की लपट के तुल्य पवित्र
(असि) हैं और (तपः) धर्म में श्रम करने हारे (असि) हैं इस से (त्वा) आप
का सत्कार करें ॥ ११ ॥

भाषार्थः—जो लोग यथार्थ व्यवहार से प्रकाशित कीर्ति वाले होते हैं वे दुःख
के स्पर्श से अलग होकर तेजस्वी होते हैं और दुष्टों को दुःख देकर श्रेष्ठों को सुखी
करते हैं ॥ ११ ॥

अनाधृष्ट्यस्य दध्यह्नाथर्वण ऋषिः । पृथिवी देवता ।

स्वराहुकृतिरुन्दः । बहुजः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

अनाधृष्टा पुरस्तादग्नेराधिपत्य आयुर्मे दाः ।
 पुत्रवती दक्षिणत इन्द्रस्याधिपत्ये प्रजामे दाः ।
 सुषदा पश्चाद्देवस्य सवितुराधिपत्ये चक्षुर्मे दाः ।
 आश्रुतिरुत्तरतो धातुराधिपत्ये रायस्पोषमे दाः ।
 विधृतिरुपरिष्ठाद्बृहस्पतेराधिपत्य ओजो मे दाः ।
 विश्वाम्यो मा नाष्ट्राभ्यस्पाहि मनोरश्वासि ॥ १२ ॥

अनाधृष्टा । पुरस्तात् । अग्नेः । आधिपत्य इत्या-
 धिपत्ये । आयुः । मे । दाः । पुत्रवतीति पुत्रवती ।
 दक्षिणतः । इन्द्रस्य । आधिपत्य इत्याधिपत्ये । प्र-
 जामिति प्रजाम् । मे । दाः । सुषदा । सुसदेति सु-
 षदा । पश्चात् । देवस्य । सवितुः । आधिपत्य इत्या-
 धिपत्ये । चक्षुः । मे । दाः । आश्रुतिरित्याश्रुतिः ।
 उत्तरतः । धातुः । आधिपत्य इत्याधिपत्ये । रायः ।
 पोषम् । मे । दाः । विधृतिरिति विधृतिः । उपरिष्ठात् ।
 बृहस्पतेः । आधिपत्य इत्याधिपत्ये । ओजः । मे ।
 दाः । विश्वाम्यः । मा । नाष्ट्राभ्यः । पाहि । मनोः ।
 अश्वा । असि ॥ १२ ॥

पदार्थः—(अनाधृष्टा) परैर्धर्षणारहिता (पुरस्तात्)
 पूर्वदेशात् (अग्नेः) पावकस्य (आधिपत्ये) अधि-
 पतेर्भावे (आयुः) जीवनप्रदमन्नम् । आयुरित्यन्नना०
 निघं० । २ । ७ (मे) मह्यम् (दाः) दद्याः (पुत्रवती)
 प्रशस्ताः पुत्रा विद्यन्ते यस्याः सा (दक्षिणतः) दक्षि-
 णादेशात् (इन्द्रस्य) विद्युत ऐश्वर्यस्य वा (आधिपत्ये)
 अधिष्ठातृत्वे (प्रजाम्) (मे) मह्यम् (दाः) दद्याः
 (सुषदा) सुष्ठु सीदन्ति यस्यां सा (पश्चात्) पश्चि-
 मतः (देवस्य) देदीप्यमानस्य (सवितुः) सवितृमण्ड-
 लस्य (आधिपत्ये) (चक्षुः) (मे) मह्यम् (दाः)
 (आश्रुतिः) समन्ताच्छ्रवणं यस्याः सा (उत्तरतः) धातुः
 धर्तुर्वायोः (आधिपत्ये) (रायः) धनस्य (पोषम्)
 पुष्टिम् (मे) (दाः) (विधृतिः) विविधा धारणा य-
 स्याः सा (उपरिष्ठात्) ऊर्ध्वात् (बृहस्पतेः) बृहतां
 पालकस्य सूत्रात्मनः (आधिपत्ये) (ओजः) बलम्
 (मे) (दाः) (विश्वाभ्यः) सर्वाभ्यः (मा) माम्
 (नाष्ट्राभ्यः) नष्ट्रभ्रष्टस्वभावाभ्यो व्यभिचारिणीभ्यः
 (पाहि) (मनोः) अन्तःकरणस्य (अइवा) व्यापिका
 (आसि) भवसि ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे स्त्रि ! त्वमनाधृष्टा सती पुरस्तादग्नेराधिपत्ये मे आयुर्दाः पुत्र-
 वती सती दक्षिणत इन्द्रस्याधिपत्ये मे प्रजा दाः सुषदा सती पश्चात्सवितुर्देवस्या-
 धिपत्ये मे चक्षुर्दा आश्रुतिः सत्युत्तरतो धातुराधिपत्ये मे रायस्पोषं दाः । विधृतिः
 सत्युपरिष्ठाबृहस्पतेराधिपत्ये मे ओजो दाः । यतो मनोरम्भाऽसि तस्माद्विम्बाभ्यो
 नाष्ट्राभ्यो मा पाहि ॥ १२ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ! यथाऽग्निर्जीवनं यथा विष्णुः प्रजां यथा सविता दर्शनं यथा अथ महाशयो बलञ्च ददाति तथैव मुलक्षणा पत्नी सर्वाणि सु-
स्तानि प्रपच्छति तां यथावद्वसत ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे लि ! तू (अनाधृष्टा) दूसरों से नहीं धमकायी हुई (पुरस्तात्) पूर्वदेश से (अग्नेः) अग्नि के (आधिपत्ये) स्वामीपन में (मे) मेरे लिये (वायुः) जीवन के हेतु अन्न को (दाः) दे (पुत्रवती) प्रसूत पुत्रों वाली हुई (दक्षिणतः) दक्षिण देश से (इन्द्रस्य) विजुली वा सूर्य के (आधिपत्ये) स्वामीपन में (मे) मेरे लिये (प्रजाम्) प्रजा सन्तान (दाः) दीजिये (मुषदा) जिस के सम्बन्ध में सुन्दर प्रकार स्थित हो ऐसी हुई (पश्चात्) पश्चिम से (देवस्य) प्रकाशमान (सवितुः) सूर्यमण्डल के (आधिपत्ये) स्वामीपन में (मे) मेरे लिये (चतुः) नेत्र दीजिये (आश्रुतिः) अच्छे प्रकार जिस का सुनना हो ऐसी हुई तू (उत्तरतः) उत्तर से (वातुः) धारणकर्ता वायु के (आधिपत्ये) मालिकपन में (मे) मेरे लिये (रायः) धन की (पोषम्) पुष्टि को (दाः) दे (विधृतिः) अनेक प्रकार की धारणकर्ता वाली हुई (उपरिष्ठात्) ऊपर से (बृहस्पतेः) बड़े पदार्थों के रक्षक सूत्रात्मा वायु के (आधिपत्ये) स्वामीपन में (मे) मेरे लिये (ओजः) बल (दाः) दे । जिस कारण (मनोः) मननशील अन्तःकरण की (अश्वा) व्यापिका (अग्नि) हैं इस से (विश्वाभ्यः) सब (नाष्ट्राभ्यः) नष्टभ्रष्ट स्वभाव वाली व्यभिचारिणियों से (मा) मुझ को (पाहि) रक्षित कर ॥ १२ ॥

भावार्थः— हे मनुष्यो ! जैसे अग्नि जीवन को जैसे विजुली प्रजा को जैसे सूर्य देखने को धारणकर्ता ईश्वर लक्ष्मी और शोभा को और महाशय जन बल को देता है वैसे ही मुलक्षणा पत्नी सब सुखों को देती है उस की तुम रक्षा किया करो ॥ १२ ॥

स्वाहेत्यस्य दध्यङ्गायर्वण ऋषिः । विद्वान् देवता ।

निचृद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

**स्वाहा मरुद्भिः परि श्रीयस्व । दिवः सुथ-
स्पृशंस्पाहि मधु मधु मधु ॥ १३ ॥**

स्वाहा । मरुद्भिरिति मरुत्प्रभिः । परि । श्रीयस्व ।
दिवः । संस्पृश इति संस्पृशः । पाहि । मधु ।
मधु । मधु ॥ १३ ॥

पदार्थः—(स्वाहा) सत्यां क्रियाम् (मरुद्भिः) मनुष्यैः
सह (परि) सर्वतः (श्रीयस्व) सेवस्व । अत्र विकरणव्य-
त्ययेन इयन् (दिवः) प्रकाशाद्विद्युतः (संस्पृशः) यः संस्पृ-
शति तस्मात् (पाहि) (मधु) कर्म (मधु) उपासनम् (म-
धु) विज्ञानम् ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे विद्वत्सं मरुद्भिः स्वाहा मधु मधु मधु श्रीयस्व संस्पृशो दिवो-
ज्ज्ञान परि पाहि ॥ १३ ॥

भावार्थः—ये पूर्णविद्वद्भिः सह कर्मोपासनाज्ञानविद्यां सत्क्रियां च गृहीत्वा
सेवन्ते ते सर्वतो रक्षिताः सन्तो महदैश्वर्यं प्राप्नुवन्ति ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् ! आप (मरुद्भिः) मनुष्यों के साथ (स्वाहा) सत्क्रिया (मधु)
कर्म (मधु) उपासना और (मधु) विज्ञान का (श्रीयस्व) सेवन कीजिये तथा (संस्पृशः)
सम्यक् स्पर्श करने वाली (दिवः) प्रकार रूप विजुली से हमारी (परि, पाहि) सब ओर
से रक्षा कीजिये ॥ १३ ॥

भावार्थः—जो लोग पूर्ण विद्वानों के साथ कर्म उपासना और ज्ञान की विद्या
तथा उत्तम क्रिया को ग्रहण कर सेवन करते हैं वे सब ओर से रक्षा को प्राप्त हुए व-
ड़े ऐश्वर्य को प्राप्त होते हैं ॥ १३ ॥

गर्भहृत्यस्य दध्यह्वाथर्वण ऋषिः । ईश्वरो देवता ।

भुरिगनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथेश्वरीपासनविषयमाह ॥

एव ईश्वर की उपासना का वि० ॥

गर्भो देवानां पिता मतीनां पतिः प्रजानां-

म् । सं देवो देवेन सवित्रा गतु सधसूर्येण रो-
चते ॥ १४ ॥

गर्भः । देवानाम् । पिता । मृतीनाम् । पतिः ।
प्रजानामिति प्रजानाम् । सम् । देवः । देवेन । सवि-
त्रा । गतु । सम् । सूर्येण । रोचते ॥ १४ ॥

पदार्थः—(गर्भः) गर्भ इवान्तः स्थितः(देवानाम्) वि-
दुषां पृथिव्यादीनां वा (पिता) जनकइव (मृतीनाम्) म-
ननशीलानां मेधाविनां मनुष्याणाम् (पतिः) पालकः
(प्रजानाम्) उत्पन्नानां पदार्थानाम् (सम्) एकीभावे (दे-
वः) स्वप्रकाशस्वरूपः (देवेन) विदुषा (सवित्रा) प्रसवहे-
तुना (गत) प्राप्तुत । अत्र लोटि शपो लुक् (सम्) (सूर्ये-
ण) प्रकाशकेन सह (रोचते) प्रकाशते ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! यो देवानां गर्भो मृतीनां पिता प्रजानां पतिर्देवः पर-
मात्मा सवित्रा देवेन सूर्येण सह संरोचते तं यूयं सङ्गत ॥ १४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ! यः सर्वेषां जनकः पितृवत्पालकः सर्वादीनामपि प्र-
काशकः सर्वत्राऽभिन्यासो जगदीश्वरोस्ति तमेव पूर्णं परमात्मानं सदैवोपास-
ताम् ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जो (देवानाम्) विद्वानों वा पृथिवी आदि तैलीस देवों के (ग-
र्भः) बीच स्थित व्याप्य (मृतीनाम्) मननशील बुद्धिमान् मनुष्यों के (पिता) पिता के
तुल्य (प्रजानाम्) उत्पन्न हुए पदार्थों का (पतिः) रक्षक स्वामी (देवः) स्वयं प्रकाशस्व-
रूप परमात्मा (सवित्रा) उत्पत्ति के हेतु (देवेन) (सूर्येण) प्रकाशक विद्वान् के साथ (स-
म्, रोचते) सम्बन्ध प्रकाशित होता है उस को तुम लोग (सम्, गत) सम्बन्ध प्राप्त हो-
ओ ॥ १४ ॥

अर्थः—मनुष्य लोग जो सब का उत्पन्न करने द्वारा पिता के तुल्य रहकर प्रकाशक सूर्यादि पदार्थों का भी प्रकाशक सर्वत्र अभिव्याप्त जगदीश्वर है उसी पूर्ण परमात्मा की सदैव उपासना किया करें ॥ १४ ॥

समग्नीत्यस्य दध्यङ्गाथर्वण ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निषूद्ब्राह्मथनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं उसी वि० ॥

समग्निरग्निना गतं सं दैवेन सवित्रा सध
सूर्यैणारोचिष्ट । स्वाहा समग्निस्तपसा गतं सं
दैव्येन सवित्रा सध सूर्यैणारुरुचत ॥ १५ ॥

सम् । अग्निः । अग्निना । गत । सम् । दैवेन ।
सवित्रा । सम् । सूर्यैण । अरोचिष्ट । स्वाहा । सम् ।
अग्निः । तपसा । गत । सम् । दैव्येन । सवित्रा ।
सम् । सूर्यैण । अरुरुचत ॥ १५ ॥

पदार्थः—(सम्) सम्यक् (अग्निः) प्रकाशकः (अग्निना) स्वयंप्रकाशेन जगदीश्वरेण (गत) विजानीत (सम्) (दैवेन) देवेन निर्मितेन (सवित्रा) प्रेरकेण (सम्) (सूर्येण) (अरोचिष्ट) प्रकाशते (स्वाहा) सत्यया क्रियया (सम्) (अग्निः) (तपसा) धर्मानुष्ठानेन (गत) (सम्) (दैव्येन) देवेषु पृथिव्यादिषु मत्वेन (सवित्रा) ऐश्वर्यकार-

केण (सम्) (सूर्येण) प्रेरकेण (अरुरुचत) सम्यक्
प्रकाशते ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! योऽग्निनाऽग्निदैवेन सवित्रा सूर्येण सह सम रोचिष्ठ
तं परमात्मानं यूयं स्वाहा सकृत् योऽग्निदैव्येन सवित्रा सूर्येण तपसा समरु
चत तं पूर्य सकृत् । १५ ॥

भाषार्थः—ये मनुष्या अग्नेरग्निं सवितुः सवितारं सूर्यस्य सूर्यं परमा-
त्मानं विजानीयुस्तेभ्योऽभ्युदयनिःश्रेयसे सुखे सम्यक्प्राप्नुतः ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जो (अग्निना) स्वयं प्रकाश जगदीश्वर से (अग्निः)
प्रकाशक अग्नि (दैवेन) ईश्वर ने बनाये (सवित्रा) प्रेरक (सूर्येण) सूर्य के साथ
(सम्) (अरोचिष्ठ) सम्यक् प्रकाशित होता है उस परमात्मा को तुम लोग (स्वाहा)
सत्य क्रिया से (सम्, गत) सम्यक् जानो और जो (अग्निः) प्रकाशक ईश्वर (दैव्येन)
पृथिवी आवि में हुए (सवित्रा) ऐश्वर्य का कारक (सूर्येण) प्रेरक (तपसा) धर्मद्वैष्टान
से (सम्, अरुरुचत) सम्यक् प्रकाशित होता है उस को तुम लोग (सम्, गत)
सम्यक् प्राप्त होओ ॥ १५ ॥

भाषार्थः—जो मनुष्य अग्नि के उत्पादक के उत्पादक सूर्य के सूर्य परमात्मा
को विशेष कर जानें उन के लिये इस लोक परलोक के सुख सम्यक् प्राप्त होते हैं ॥ १५ ॥

धर्तृत्यस्य दध्यह्वाथर्वण ऋषिः । ईश्वरो देवता ।

भुरिगृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

धर्ता दिवो विभाति तपसस्पृथिव्यां धर्ता
देवो देवानाममर्त्यस्तपोजाः । वाचमस्मे नि यच्छ
देवा युवम् ॥ १६ ॥

धूर्ता । दिवः । वि । भ्राति । तपसः । पृथिव्याम् ।
धूर्ता । देवः । देवानाम् । अमर्त्यः । तपोजाऽइति त-
पःऽजाः । वाचम् । अस्मेऽइत्यस्मे । नि । यच्छ । देवा-
युवम् । देवऽयुवमिति देवऽयुवम् ॥ १६ ॥

पदार्थः—(धूर्ता) (दिवः) प्रकाशमयस्य सूर्यदिः (वि,
भ्राति) विशेषेण प्रकाशते (तपसः) प्रतापकस्य (पृथिव्याम्)
अन्तरिक्षे (धूर्ता) देवः प्रकाशस्वरूपः (देवानाम्) पृथि-
व्यादीनाम् (अमर्त्यः) मृत्युधर्मरहितः (तपोजाः) यस्तप-
सो जायते प्रकटयते सः (वाचम्) सुशिक्षितां वाणीम्
(अस्मे) अस्मभ्यम् (नि) नितराम् (यच्छ) देहि (देवायुवम्)
या देवान् पृथिव्यादीन् दिव्यगुणान्विदुषो वा यावयति
ताम् ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! यः पृथिव्यां तपसो दिवो धर्ता यस्तपोजाऽअमर्त्यो देवो
देवानां धर्ता जगदीश्वरो विभाति तद्विज्ञानेनाऽस्मे देवायुवं वाचं नियच्छ ॥ १६ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो ! यः परमेश्वरः सर्वेषां धर्ता प्रकाशकस्तपसा विज्ञा-
तश्चोऽस्ति तज्ज्ञापिकां विद्यामस्मभ्यं दत्त ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् ! जो (पृथिव्याम्) आकाश में (तपसः) सब को तपाने
वाले (दिवः) प्रकाशमय सूर्य आदि का (धर्ता) धारणकर्ता जो (तपोजाः) तप
से प्रकट होने वाला (अमर्त्यः) मरण धर्म रहित (देवः) प्रकाशस्वरूप (देवानाम्)
पृथिव्यादि तैत्तीस देवों का (धर्ता) धारणकर्ता जगदीश्वर (वि, भ्राति) विशेष कर
प्रकाशित होता है उसके विज्ञान से (अस्मे) हमारे लिये (देवायुवम्) दिव्यगुण
(वाचं) पृथिव्यादि वा विद्वानों को संगत करने वाली (वाचम्) वाणी को (नि, यच्छ)
निरन्तर बोलिये ॥ १६ ॥

भावार्थः—हे विद्वान् लोगो ! जो परमेश्वर सब का धर्ता प्रकाशक तप से विशेष
कर जानने योग्य है उसे जो जानने वाली विद्या को हमारे लिये देओ ॥ १६ ॥

अपश्यमित्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । ईश्वरो देवता ।

निष्त्विष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

ईश्वरोपासकाः कीदृशा भवन्तीत्याह ॥

ईश्वर के उपासक कैसे होते हैं इस वि० ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परा च पृ-
थिमिश्चरन्तम् । स सध्रीचीः स विषूचीवसान्
आवरीवर्ति भुवनेष्वन्तः ॥ १७ ॥

अपश्यम् । गोपाम् । अनिपद्यमानमित्यनिपद्य-
मानम् । आ । च । परा । च । पृथिमिरिति पृथिभिः ।
चरन्तम् । सः । सध्रीचीः । सः । विषूचीः । वसानः ।
आ । वरीवर्ति । भुवनेषु । अन्तरित्यन्तः ॥ १७ ॥

पदार्थः—(अपश्यम्) पश्येयम् (गोपाम्) रक्षकम् (अ-
निपद्यमानम्) अपदनशीलमचलम् (आ) (च) (परा)(च)
(पृथिभिः) ज्ञानमार्गैः (चरन्तम्) प्राप्नुवन्तम् (सः) (स-
ध्रीचीः) सहवर्त्तमानाः (सः) (विषूचीः) व्याप्ताः (वसानः)
आच्छादकः (आ) (वरीवर्ति) समन्ताद्भूशमाकृणोति
समन्ताद्वर्त्तते वा (भुवनेषु) लोकलोकान्तरेषु (अन्तः)
मध्ये ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! अहं यं पृथिवीचरन्तं पराचरन्तमनिपद्यमानं गोपाम्
जगदीश्वरमपश्यं स च सध्रीचीः स च विषूचीवसानः स च भुवनेष्वन्तरावरीवर्ति
तं यूयमपि पश्यत ॥ १७ ॥

आचार्यः—ये मनुष्याः सर्वलोकाभिध्यापिनमन्तर्यामिरूपेण प्राप्तमार्गिकैर-
विद्वज्जिरयोगिभिरविद्वेधं परमात्मानं विज्ञायात्मना युज्जते ते सर्वान् धर्म्मान्मार्गा-
न्नाप्य विशुद्धान्ति ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो! मैं जिस (पद्मिभिः) शुद्ध ज्ञान के मार्गों से (आ, चरन्तम्)
अच्छे प्रकार प्राप्त होते हुए (परा) परभाग में भी प्राप्त होते हुए (अनिपद्यमानम्) अचल
(गोपाम्) रत्नक जगदीश्वर को (अपश्यम्) देखूं (स, च) वह भी (सग्रीचीः) साथ वर्त्त-
मान दिशाओं (च) और (सः) वह (विपूचीः) व्याप्त उपदिशाओं को (वसानः) आच्छा-
दित करने आता हुआ (भुवनेषु) लोकलोकान्तरों के (अन्तः) बीच (आ, बरीबर्त्ति) अ-
च्छे प्रकार सब का आबरण करता वा वर्त्तमान है ॥ १७ ॥

आचार्यः—जो मनुष्य सब लोकों में अभिव्यापि अन्तर्यामि रूप से प्राप्त अ-
धर्मो अविद्वान् और अयोगि लोगों के न जानने योग्य परमात्मा को जानकर अपने
आत्मा के साथ युक्त करते हैं वे सब धर्मयुक्त मार्गों को प्राप्त होकर शुद्ध होते हैं ॥ १७ ॥

विश्वासांमिदस्य दध्यङ्गाधर्वण ऋषिः । ईश्वरो देवता ।

अस्यष्टिशृङ्गः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

विश्वासां भुवां पते विश्वस्य मनसस्पते वि-
श्वस्य वचसस्पते सर्वस्य वचसस्पते देवश्रुत्व-
न्देव धर्म देवो देवान् पाह्यत्र प्रावीरनु वान्देव-
वीतये । मधु माध्वीभ्यां मधु माधूचीभ्याम् ॥ १८ ॥

विश्वासाम् । भुवाम् । पते । विश्वस्य । मनसः । प-
ते । विश्वस्य । वचसः । पते । सर्वस्य । वचसः । पु-

ते । देवश्रुतिं देवऽश्रुत । त्वम् । देव । धर्म । देवः ।
 देवान् । पाहि । अत्र । प्र । अवीः । अनु । वाम् ।
 देववीतयऽ इति देवऽवीतये । मधु । माध्वीभ्याम् ।
 मधु । माधूचीभ्याम् ॥ १८ ॥

पदार्थः—(विश्वासाम्) समग्राणाम् (भुवाम्) पृथिवीना-
 म् (पते) स्वामिन् (विश्वस्य) समग्रस्य (मनसः) सङ्कल्प-
 विकल्पादिवृत्तियुक्तस्यान्तःकरणस्य (पते) रक्षक (विश्व-
 स्य) (वचसः) वेदवाचः (पते) पालक (सर्वस्य) अखिलस्य
 (वचसः) वचनस्य (पते) रक्षक (देवश्रुत) यो देवान् वि-
 दुषः शृणोति सः (त्वम्) (देव) सर्वसुखदातः (धर्म) प्रदी-
 पक (देवः) रक्षकः सन् (देवान्) धार्मिकान् विदुषः (पाहि)
 (अत्र) अस्मिन् जगति (प्र) (अवीः) देहि । अत्र लोढर्थं
 लुङ्ङभावश्च (अनु) (वाम्) युवाभ्याम् (देववीतये) दिव्यानां
 गुणानां त्याग्ये (मधु) मधु विज्ञानम् (माध्वीभ्याम्) मधु-
 रादि गुणयुक्ताभ्यां विद्यासुशिक्षाभ्याम् (मधु) मधुरादिगु-
 णयुक्तं धर्मम् (माधूचीभ्याम्) यौ मधुविद्यामञ्जतस्ताभ्या-
 म् ॥ १८ ॥

आन्वयः—हे विश्वासां भुवां पते विश्वस्य मनसस्पते विश्वस्य वचसस्पते
 सर्वस्य वचसस्पते धर्म देव जगदीश्वर! देव भुवस्त्वमग्रे देवान्पाहि । माध्वीभ्यां
 सह मधु माध्वीमाधूचीभ्यां देववीतये देवाननुपाहीति । हे अध्यापकोपदेशको वां
 युवाभ्यामहमिदमुपदिशेयम् ॥ १८ ॥

आचार्यः—हे विद्वानो! यूयं विश्ववेदात्मकवर्षां स्वामिन् सर्व-
स्य रक्षितारं परमात्मानं विद्वाय दिव्यं सुखं प्राप्स्यन्त्यान् आपयत ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे (विश्वासाय) सब (भुवाम्) एषिवियों के (पते) लामिन् (वि-
श्वस्य) सब (मनसः) संकल्प विकल्प आदि वृत्तियुक्त अन्तःकरण के (पते) रक्षक
(विश्वस्य) सप्तस्त (वचसः) वेदवाणी के (पते) पालक (सर्वस्य) संपूर्ण अर्थों
मात्र के (पते) रक्षक (धर्म) प्रकाशक (देव) सब सुखों के दाता भगदीश्वर! (दे-
वैर्भुत) विद्वानों को सुनने हारे (देवः) रक्षक हुए (त्वम्) आप (अत्र) इस
अवस्थ में (देवाम्) धार्मिक विद्वानों की (पाहि) रक्षा कीजिये (माध्वीम्याम्) मधु-
शदि गुण युक्त विद्या और उत्तम शिक्षा के (मधु) मधुर विज्ञान को (म, अर्वाः)
प्रकर्ष के साथ दीजिये (माध्वीम्याम्) विष को विनाशने वाली मधुविषा को प्राप्त हो-
ने वाले अध्यापक उपदेशकों के साथ (देववीतये दिव्य गुणों की प्राप्ति के लिये वि-
द्वानों की (अनु) अनुकूल रक्षा कीजिये। इस प्रकार हे अध्यापक उपदेशको!
(वाम्) तुम्हारे लिये मैं उपदेश को करूँ ॥ १८ ॥

भावार्थः—हे विद्वानो! तुम लोग सब देव आत्मा और मनों के स्वामी सब सुनने
वाले सब के रक्षक परमात्मा को जान और उत्तम सुख को प्राप्त होकर दूसरों को सु-
ख प्राप्त करो ॥ १८ ॥

हृदे त्वेत्यस्याथर्वण ऋषिः । ईश्वरो देवता ।

विराडुष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वा ।

ऊर्ध्वो अध्वरं द्विवि देवेषु धेहि ॥ १९ ॥

हृदे । त्वा । मनसे । त्वा । दिवे । त्वा । सूर्याय । त्वा ।
ऊर्ध्वः । अध्वरम् । दिवि । देवेषु । धेहि ॥ १९ ॥

पदार्थः—(हृदे) हृदयस्य चेतनत्वाय (त्वा) त्वाम् (मनसे)
विज्ञानवतेऽन्तःकरणाय (त्वा) (दिवे) विद्याप्रकाशाय वि-
द्युद्विद्यायै वा (त्वा) (सूर्याय) सूर्यादिलोकविज्ञानाय (त्वा)
(ऊर्ध्वः) सर्वेभ्य उत्कृष्टः (अध्वरम्) अहिंसामयं यज्ञम् (दि-
वि) दिव्ये व्यवहारे (देवेषु) विद्वत्सु (धेहि) प्रचारय ॥ १९ ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर! यं हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वा ध्यायेम
स ऊर्ध्वस्त्वं दिवि देवेषु चाध्वरं धेहि ॥ १९ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः सत्यभावेनात्मान्तःकरणशुद्धये सृष्टिविद्यायै चेश्वरमु-
पासते तान् स कृपालुरीश्वरो विद्याधर्मदानेन सर्वेभ्यो दुःखेभ्य उद्धारति ॥ १९ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर! जिस (हृदे) हृदय की चेतनता के लिये (त्वा) आप
को (मनसे) विज्ञानवान् अन्तःकरण होने के लिये (त्वा) आप को (दिवे) विद्या
के प्रकाश वा विद्युत् विद्या की प्राप्ति के लिये (त्वा) आप को (सूर्याय) सूर्यादि
लोकों के ज्ञानार्थ (त्वा) आप का हम लोग ध्यान करें सो (ऊर्ध्वः) सब से उत्कृष्ट
आप (दिवि) उत्तम व्यवहार और (देवेषु) विद्वानों में (अध्वरम्) अहिंसामय यज्ञ
का (धेहि) प्रचार कीजिये ॥ १९ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सत्यभाव से आत्मा और अन्तःकरण की शुद्धि के लिये
और सृष्टिविद्या के लिये ईश्वर की उपासना करते हैं उनका यह कृपालु ईश्वर विद्या
और धर्म के दास से सब दुःखों से उद्धार करता है ॥ १९ ॥

पिता न इत्यस्याथर्वण ऋषिः । ईश्वरो देवता ।

निष्कृतिजगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेवविषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

पिता नोऽसि पिता नो बोधि नमस्ते अस्तु
मा मा हिंसीः । त्वष्टृमन्तस्त्वा सपेम पुत्रा-
न्पशून्मयि धेहि प्रजामस्मासुं धेहरिष्टाह
सहपत्या भूयासम् ॥ २० ॥

पिता । नः । असि । पिता । नः । बोधि । नमः ।
ते । अस्तु । मा । मा । हिंसीः । त्वष्टृमन्तऽ इति त्व-
ष्टृमन्तः । त्वा । सपेम । पुत्रान् । पशून् । मयि । धे-
हि । प्रजामिति प्रजाम् । अस्मासुं । धेहि । अरिष्टा ।
अहम् । सहपत्येति सहपत्या । भूयासम् ॥ २० ॥

पदार्थः—(पिता) जनक इव (नः) अरमाकम् (असि)
(पिता) राजैव पालकः (नः) अस्मान् (बोधि) बोधय (नमः)
(ते) तुभ्यम् (अस्तु) (मा) निषेधे (मा) माम् (हिंसीः)
हिंसया युक्तं कुर्याः (त्वष्टृमन्तः) व्यवस्तवष्टारः प्रकाशा-
स्मानः पदार्था विद्यन्ते येषु ते (त्वा) त्वाम् (सपेम) स-
म्यन्धं कुर्याम (पुत्रान्) पवित्रगुणकर्मस्वभावान् (पशून्)

गवादीन् (मयि) (धेहि) (प्रजाम्) राष्ट्रम् (अस्मासु)
(धेहि) (अरिष्टा) अहिंसिता (अहम्) (सहपत्या) स्वा-
मिना सह (भूयासम्) ॥ २० ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर ! त्वं नः पिताऽसि पिता सन्नोऽस्मान् बोधि ते
नमोऽस्तु त्वं मा मा हिंसीस्त्वष्ट्र नो वयं त्वा सपेम त्वं पुत्रान् पशून् मयि धेहि
अस्मासु प्रजा धेहि यतोऽहमरिष्टा सतां सहपत्या भूयासम् ॥ २० ॥

भावार्थः—हे जगदीश्वर ! भवान् नोऽस्मकं पिता स्वामी बभ्रुर्मित्रो रक्ष-
कोऽसि तस्मात्तां वयं सततमुपास्येहे । हे स्त्रियो यूयं परमात्मन एवोपासनां नि-
वे कुरुत यतः सर्वाणि सुखानि प्राप्नुत ॥ २० ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर ! आप (नः) हमारे (पिता) पिता के समान (असि)
हैं (पिता) राजा के तुल्य रक्षक हुए (नः) हम को (बोधि) बोध कराइये (ते)
आप के लिये (नमः) नमस्कार (अस्तु) होवे आप (मा) मुझ को (मा, हिंसीः)
मत हिंसायुक्त कीजिये (त्वष्ट्रान्तः) बहुत स्वच्छ प्रकाशरूप पदार्थों वाले हम (त्वा)
आप से (सपेम) सम्बन्ध करें । अ प (पुत्रान्) पवित्र गुण कर्म स्वभाव वाले सन्तान-
नों को तथा (पशून्) गौ आदि पशुओं को (मयि) मुझ में (धेहि) धारण की-
जिये तथा (अस्मासु) हम में (प्रजाम्) प्रजा को (धेहि) धारण कीजिये जिस से
(अहम्) मैं (अरिष्टा) अहिंसित हुई (सहपत्या) पति के साथ (भूयासम्)
होऊं ॥ २० ॥

भावार्थः—हे जगदीश्वर ! आप हमारे पिता स्वामी बभ्रु मित्र और रक्षक हैं इस
से आप की हम निरन्तर उपासना करते हैं । हे स्त्रियो ! तुम परमेश्वर ही की उपासना
नित्य किया करो जिस से सब दुखों को प्राप्त होओ ॥ २० ॥

अहः केतुनेत्यस्याथर्वण ऋषिः । ईश्वरो देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उमी वि० ॥

अहः केतुनां जुषतां सुज्योतिर्ज्योतिषा
स्वाहा । रात्रिः केतुनां जुषतां सुज्योतिर्ज्योति-
षा स्वाहा ॥ २१ ॥

अहरित्यहः । केतुनां । जुषताम् । सुज्योतिरिति
सुज्योतिः । ज्योतिषा । स्वाहा । रात्रिः । केतुनां ।
जुषताम् । सुज्योतिरिति सुज्योतिः । ज्योतिषा ।
स्वाहा ॥ २१ ॥

पदार्थः— (अहः) दिनम् (केतुना) जागरूकेण
ज्ञानेन जागृतावस्थया (जुषताम्) सेवताम् (सुज्योतिः)
विद्याप्रकाशम् (ज्योतिषा) सूर्यादिप्रकाशेन वा धर्मादिप्र-
काशेन (स्वाहा) सत्यया क्रियया (रात्रिः) (केतुना)
प्रज्ञया सुकर्मणा वा (जुषताम्) (सुज्योतिः) (ज्योतिषा)
प्रकाशेन सह (स्वाहा) सत्यया वाचा ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् विदुषि स्त्रिः वा भवती स्वाहा केतुना ज्योतिषा चाहः
सुज्योतिर्जुषतां स्वाहा केतुना ज्योतिषा सह सुज्योतिरात्रिरस्यान् जुषताम् ॥ २१ ॥

भाषार्थः—हे सूर्यपुरुषा दिवा स्वापं रात्रौ त्विमां गच्छं विहाय पुनः हारवि-

हारा ईश्वरोपासनतत्परा भवेयुस्तानहर्निशं सुखकरं वस्तु प्राप्नोति । अतो यथा
प्रज्ञा वर्द्धेत तथानुष्ठानव्यमिति ॥ २१ ॥

अत्रेश्वरस्य योगिनः सूर्यपृथिव्योर्यज्ञस्य सन्मार्गस्य
स्त्रीपत्योः पितृवद्वर्त्तमानस्य परमेश्वरस्य च वर्णनं युक्ता-
हारविहारस्य चानुष्ठानमुक्तमत एतदर्थस्य पूर्वाध्यायेन सह
सङ्गतिरस्तीति वेद्यम् ॥

पदार्थः—हे विद्वन् वा विदुषी स्त्रि! आप (स्वाहा) सत्य किया से (केतुना)
उत्कट ज्ञान वा जागृत अवस्था से और (ज्योतिषा) सूर्यादि वा भर्मादि के प्रकाश से
(अहः, मुज्योतिः) दिन और विद्या को (जुषताम्) सेवन कीजिये (स्वाहा) सत्य वा-
णी (केतुना) बुद्धि वा सुन्दर कर्म और (ज्योतिषा) प्रकाश के साथ (मुज्योतिः) सुन्दर
ज्योति युक्त गात्रि हम को (जुषताम्) सेवन करे ॥ २१ ॥

भावार्थः—जो स्त्री पुरुष दिन के सोने और रात्रि के अति जागने को छोड़ यु-
क्त आहार बिहार करने हारे ईश्वर की उपासना में तत्पर हों उन को दिन रात सुख-
कर वस्तु प्राप्त होती है इस से जैसे बुद्धि बढ़े वैसा अनुष्ठान करना चाहिये ॥ २१ ॥

इस अध्याय में ईश्वर, योगी, सूर्य, पृथिवी, यज्ञ, सन्मार्ग स्त्री पति और पिता
के तुल्य वर्त्तमान परमेश्वर का वर्णन तथा युक्त आहार बिहार का अनुष्ठान कहा है
इस से इस अध्याय में कहे अर्थ ही पूर्व अध्याय में कहे अर्थ के साथ सङ्गति जाननी चाहिये ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां परमविदुषां श्री
विरजानन्दसरस्वतीस्वामिनां शिष्येण श्रीमत्परमहंस
परिव्राजकाचार्येण श्रीमद्व्यानन्दसरस्वती-
स्वामिना विरचिते संस्कृतार्थभा-

षाभ्यां विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते
यजुर्वेदभाष्ये सप्तत्रिंशोऽ-
ध्यायः पूर्तिमगात् ॥

ओ३म्

अथाऽष्टत्रिंशोऽध्याय आरभ्यते

—०:*:*:०:*:*:०—

ओ३म् विश्वानि देव सवितर्दुर्तानि परां सुव ।

यद्भुदं तन्न आ सुव ॥ १ ॥

देवस्येत्यस्याथर्वण ऋषिः । सविता देवता ।

निष्प्रष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ पत्न्या किं भूतया भवितव्यमित्याह ॥

अब अङ्गीसर्वे अध्याय का आरम्भ है उस के प्रथम मन्त्र में स्त्री को कैसी होना चाहिये इस वि० ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पू-
ष्णो हस्ताभ्याम् । आददेऽदित्यै रास्नाऽसि ॥ १ ॥

देवस्यं । त्वा । सवितुः । प्रसवेऽ इति प्रसवे । अ-
श्विनोः । बाहुभ्यामिति बाहुभ्याम् । पूष्णः । हस्ता-
भ्याम् । आ । ददे । अदित्यै । रास्ना । असि ॥ १ ॥

पदार्थः—(देवस्य) कमनीयस्य (त्वा) त्वाम् (सवितुः)
सकलजगदुत्पादकस्य (प्रसवे) उत्पत्तिधर्मके (अश्विनोः)
सूर्याचन्द्रमसोः (बाहुभ्याम्) बलवीर्याभ्यामिव भुजाभ्याम्
(पूष्णः) पोषकस्य (हस्ताभ्याम्) गतिधारणाभ्यामिव क-

राभ्याम् (आ) (ददे) गृह्णीयाम् (अदित्यै) नाशरहितायै
नीत्यै (रास्ना) दात्री (असि) भवसि ॥ १ ॥

अन्वयः—हे विदुषि ! यनस्त्वमदित्यै रास्नासि तस्मात्सवितुर्देवस्य प्रसवेऽ-
भिनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां त्वाददे ॥ १ ॥

भावार्थः—हे स्त्री ! यथा सूर्यो भूगोलान् प्राणः शरीरमध्यापकोपदेशकौ
सत्यं गृह्णति तथैव त्वामहं गृह्णामि त्वं सततमनुकूला सुखपदा च भव ॥ १ ॥

पदार्थः—हे विदुषि स्त्री ! जिस कारण तू (अदित्यै) नाशरहित नीति के लिये (रा-
स्ना) दानशील (असि) है इस से (सर्वतु) समस्त जगत् के उत्पादक (देवस्य) कामना
के योग्य परमेश्वर के (प्रसवे) उत्पन्न होने वाले जगत् में (अश्विनोः) सूर्य और चन्द्रमा
के (बाहुभ्याम्) बल पराक्रम के तुल्य बहुओं से (पूष्णः) पोषक वायु के (हस्ताभ्याम्)
गमन और धारण के समान दायों से (त्वा) तुम्हें कां (आ, ददे) ग्रहण करूं ॥ १ ॥

भावार्थः—हे स्त्री ! जैसे सूर्य भूगोलों का, प्राण शरीर का और अध्यापक उपदेशक
सत्य का ग्रहण करते हैं वैसे ही तुम्हें कां मैं ग्रहण करता हूं तू निरन्तर अनुकूल सुख
देने वाली हो ॥ १ ॥

इड इत्यस्याथर्वण ऋषिः । सरस्वती देवता ।

निचूद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

स्त्रीपुरुषौ कथं विवहेतामित्याह ॥

(स्त्री पुरुष कैसे विवाह करें इस वि०) ॥

इड एह्यदितु एहि सरस्वत्येहि । असावेह्यसा-
वेह्यसावेहि ॥ २ ॥

इहे । एहि । अदिते । एहि । सरस्वति । एहि ।
असौ । एहि । असौ । एहि । असौ । एहि ॥ २ ॥

पदार्थः—(इडे) सुशिक्षितावागित्र (एहि) पाप्महि (अदिते)
अखण्डितानन्ददे (एहि) (सरस्वति) प्रशस्तविज्ञानयुक्ते (ए-
हि) (असौ) (एहि) (असौ) (एहि) (असौ) (एहि) ॥ २ ॥

अन्वयः—हे इडे ! त्वं मापेहि योऽसौ त्वां पाप्मः त तपेहि । हे अदिते !
त्वमखण्डितानन्दमोहि योऽसौ त्वावस्व गडानन्दं दद्यात्तपेहि । हे सरस्वति ! त्वं वि-
ज्ञांसमोहि योऽसौ सुशिक्षकः स्यात्तपेहि ॥ २ ॥

भावार्थः—यदा स्त्रीपुरुषौ विवाहं कर्तुमिच्छतां तदा ब्रह्मचर्येण विधया
स्त्रीपुरुषधर्माचरणं विदित्वैव कुर्याताम् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (इडे) सुशिक्षित वाणी के तुल्य कि ! तू मुझ को (एहि) प्राप्त
हो जो (असौ) वह तुझ को प्राप्त हो उस को तू (एहि) प्राप्त हो । हे (अदिते)
अखण्डित आनन्द देने वाली तू अखण्डित आनन्द को (एहि) प्राप्त हो जो (अ-
सौ) वह तुझ को अखण्डित आनन्द दे। उस को (एहि) प्राप्त हो । हे (सर-
स्वति) प्रशस्त विज्ञान युक्त कि ! तू विद्वान् को (एहि) प्राप्त हो जो (असौ) वह
सुशिक्षक हो उस को (एहि) प्राप्त हो ॥ २ ॥

भावार्थः—जब स्त्री पुरुष विवाह करने की इच्छा करें तब ब्रह्मचर्य और विद्या
से स्त्री और पुरुष के धर्म और आचरण को जान कर ही करें ॥ २ ॥

अदित्या इत्यस्याथर्वण ऋषिः । पूषा देवता ।

भुरिक्साग्नी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

स्त्रिया किं कार्यमित्याह ॥

स्त्री को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

अदित्यै रास्नांसीन्द्राण्या उष्णीषः । पूषासि
धर्मा दीप्ति ॥ ३ ॥

अदित्ये । रास्ना । असि । इन्द्राण्ये । उष्णीषः । पूषा ।
असि । घर्माय । दीप्व ॥ ३ ॥

पदार्थः—(अदित्यै) नित्यविज्ञानम् । अत्र कर्मणि चतुर्थी
(रास्ना) दात्री (असि) (इन्द्राण्ये) परमैश्वर्यकारिण्यै
राजनीत्यै (उष्णीषः) शिरोवेष्टनमिव (पूषा) भूमिरिव पोषि-
का (असि) (घर्माय) प्रसिद्धः प्रसिद्धसुखप्रदाय यज्ञाय (दीप्व)
दीहि । अत्र शपो लुक् छन्दस्युभयधेत्याहुर्धातुकत्वम् ॥ ३ ॥

अन्वयः—कन्ये ! या त्वमदित्यै रास्नासि उष्णीष इवेन्द्राण्यै पूषासि सा
त्वं घर्माय दीप्व ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे स्त्रि ! यथोष्णीषादीनि वस्त्राणि सुखप्रदानि
सन्ति तथापत्ये सुखानि प्रपच्छ ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे कन्ये ! जो तू (अदित्यै) नित्य विज्ञान के (रास्ना) देने वाली
(असि) है (इन्द्राण्ये) परमैश्वर्य करने वाली नीति के लिये (उष्णीषः) शिरोवेष्टन
पगड़ी के तुल्य (पूषा) भूमि के सदृश पोषण करने वाली (असि) है सो तू (घ-
र्माय) प्रसिद्ध अमरसिद्ध सुख देने वाले यज्ञ के लिये (दीप्व) दान कर ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे स्त्रि ! जैसे पगड़ी अदि वस्त्र सुख देने
वाले होते हैं वैसे तू पति के लिये सुख देने वाली हो ॥ ३ ॥

अग्निभ्यामित्यस्याथर्वण ऋषिः । सरस्वती देवता ।

आर्ची पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ।

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं उती वि० ॥

अश्विभ्यां पिन्वस्व सरस्वत्यै पिन्वस्वेन्द्राय
पिन्वस्व । स्वाहेन्द्रवत्स्वादेन्द्रवत्स्वाहेन्द्राय ॥ ४ ॥

अश्विभ्याम् । पिन्वस्व । सरस्वत्यै । पिन्वस्व ।
इन्द्राय । पिन्वस्व । स्वाहा । इन्द्रवद्वितीन्द्रवत् ।
स्वाहा । इन्द्रवद्वितीन्द्रवत् । स्वाहा । इन्द्रवद्वितीन्द्र-
वत् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(अश्विभ्याम्) चन्द्रसूर्याभ्याम् (पिन्वस्व)
वृष्णुहि (सरस्वत्यै) सुशिक्षितायै वाचे (पिन्वस्व) (इन्द्राय)
परमेश्वर्याय (पिन्वस्व) (स्वाहा) सत्यया क्रियया
(इन्द्रवत्) इन्द्रं परमेश्वर्यं विद्यते यस्मिंस्तत् गृहीत्वा
स्वाहा सत्यया वाचा (इन्द्रवत्) चेतनात्मगुणसंयुक्तं श-
रीरं प्राप्य (स्वाहा) (इन्द्रवत्) विद्युद्वत् ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे विदुषि स्त्रि ! त्वयिन्द्रवत्स्वाहाऽश्विभ्यां पिन्वस्वेन्द्रवत्स्वाहा
सरस्वत्यै पिन्वस्वेन्द्रवत्स्वाहेन्द्राय पिन्वस्व ॥ ४ ॥

भाषार्थः—ये स्त्रीपुरुषा विद्युदादिविद्यैर्धर्ममुपगयेयुस्ते सुखमपि लभेरन् ॥ ४ ॥

भाषार्थः—हे विदुषि स्त्रि ! तू (इन्द्रवत्) परम ऐश्वर्ययुक्त वस्तु को ग्रहण कर
(स्वाहा) सत्ययया से (अश्विभ्याम्) सूर्य चन्द्रमा के सिधे (पिन्वस्व) वृष्ण
से (इन्द्रवत्) चेतनता के गुणों से संयुक्त शरीर को पाकर (स्वाहा) सत्ययया
से (सरस्वत्यै) सुशिक्षित वाणी के सिधे (पिन्वस्व) संतुष्ट हो (इन्द्रवत्) विद्युत्
विद्या को जानकर (स्वाहा) सत्यता से (इन्द्राय) परमोच्च ऐश्वर्य के सिधे (पि-
न्वस्व) संतुष्ट हो ॥ ४ ॥

भाषार्थः—ओ जी पुरुष विद्युत् भादि विद्या से ऐश्वर्य की कछुटि कर्ने के सुख
के ली प्राप्त होयें ॥ ४ ॥

इति इत्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । वासु देवता ।

निष्ठादुतिजगती छन्दः । निष्ठादः वायुः ।

पुनः स्त्रीपुरुषौ किं कुर्यातामित्याह ॥

फिर औ पुरुष क्या करें इस वि० ॥

यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्यो रत्नधा
वसुविद्यः सुदत्रः । येन विश्वापुष्यसि वाय्याणि
सरस्वति तमिह धातवेऽकः । उर्वन्तरिक्षमन्वे-
मि ॥ ५ ॥

यः । ते । स्तनः । शशयः । यः । मयोभूरिति म-
यःऽभूः । यः । रत्नधाऽ इति रत्नऽधाः । वसुविदिति
वसुऽवित् । यः । सुदत्रऽ इति सुऽदत्रः । येन । विश्वा ।
पुष्यसि । वाय्याणि । सरस्वति । तम् । इह । धात-
वे । अकुरित्यकः । उरु । अन्तरिक्षम् । अनु । एमि ॥ ५ ॥

पदार्थः—(यः) (ते) तव (स्तनः) दुग्धाधारमङ्गम्

(शशयः) शेते यस्मिन् सः (यः) (मयोभूः) यो मयः सुखं
भावयति सः (यः) (रत्नधाः) यो रत्नानि दधातिसः (व-
सुवित्) यो वसूनि धनानि विन्दति प्राप्नोति सः (यः)
(सुदत्रः) शोभनं दत्रं दानं यस्य सः (येन) (विश्वा) सम्-
प्राप्ति (पुष्यसि) (वाय्याणि) वरितुमर्हाणि (सरस्वति) व-
ह्विज्ञानयुक्ते (तम्) (इह) अस्मिन् संसारे (धातवे) धा-
तुम् (अकः) कुर्याः (उरु) बहु (अन्तरिक्षम्) आका-
शम् (अनु) (एमि) प्राप्नोमि ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे सरस्वति स्त्रि ! यस्ते शशयः स्तनो यो यवो भूयो रत्नघा वसु-
विषः सुदत्रो येन विश्वा वार्याणि पुष्यसि तमिह घातयेऽहः । तेनाहमुर्वन्तरिक्ष-
मन्वेमि ॥ ५ ॥

भावार्थः—यदि स्त्री न स्यात्ताहि बालकानां पालनमप्यशक्यं भवेत् । य-
था पुरुषो बहुमुखं येन स्त्री च पुष्कलं सुखप्राप्त्यात्तौ द्वावेतरेतरं विवहेताम् ॥५॥

पदार्थः—हे (सरस्वति) बहुत विज्ञान वाली स्त्री ! (यः) जो (ते) तेरा (शशयः)
जिस के आश्रय से बालक सोवे वह (स्तनः) दूध का आधार बन तथा (यः) जो (वसु-
यूः) सुख सिद्ध करने हारा (यः) जो (रत्नघाः) उत्तम २ गुणों का धारण कर्त्ता (वसु-
वित्) धनों को प्राप्त होने वाला और (यः) जो (सुदत्रः) सुन्दर दान देने वाला पति
कि (येन) जिस के आश्रय से (विश्वा) सब (वार्याणि) ग्रहण करने योग्य वस्तुओं को
(पुष्यसि) पुष्ट करती है (तम्) उस को (इह) इस संसार में बा घर में (घातये) भाग्य करने
वा दूध पिलाने को नियत (अहः) कर । उस से मैं (उरु) अधिकतर (अन्तरिक्षम्) वा-
काश का (अन्वेमि) अनुगामी होऊँ ॥ ५ ॥

भावार्थः—जो स्त्री न होवे तो बालकों की रक्षा होना भी कठिन होवे जिस
स्त्री से पुरुष बहुत सुख और पुरुष से स्त्री भी अधिकतर आनन्द पावे वे ही दोनों आ-
यस में विवाह करें ॥ ५ ॥

गायत्रमित्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । अश्विनी देवते ।

निचृदत्यष्टिश्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः स्त्रीपुरुषयोः कीदृशः सम्बन्धः स्यादित्याह ॥

फिर भी स्त्री पुरुष का कैसा सम्बन्ध हो इस वि० ॥

गायत्रं छन्दोऽसि त्रैष्टुभं छन्दोऽसि द्यावापृ-
थिवीभ्यान्त्वा परिगृह्णाम्यन्तरिक्षेणोपयच्छा-
मि । इद्राश्विना मधुनः सारघस्यं घर्मं पातु

वसवो यजत वाट । स्वाहा सूर्यस्य रश्मये
वृष्टिवनये ॥ ६ ॥

गायत्रम् । छन्दः । असि । त्रैष्टुभम् । त्रैस्तुभमि-
ति त्रैस्तुभम् । छन्दः । असि । द्यावापृथिवीभ्याम् ।
त्वा । परि । गृह्णामि । अन्तरिक्षेण । उप । यच्छा-
मि । इन्द्र । अश्विना । मधुनः । सारघस्य । धर्मम् ।
पात । वसवः । यजत । वाट । स्वाहा । सूर्यस्य । र-
श्मये । वृष्टिवनयः इति वृष्टिवनये ॥ ६ ॥

पदार्थः—(गायत्रम्) गायत्री छन्दसा प्रकाशितम् (छ-
न्दः) स्वतन्त्राह्लादकरमिव (असि) त्रैष्टुभम् त्रिष्टुभा
व्याख्यातमर्थजातम् (छन्दः) स्वतन्त्रमिव (असि) (द्या-
वापृथिवीभ्याम्) सूर्यभूमीभ्याम् (त्वा) त्वाम् (परि) स-
र्वतः (गृह्णामि) स्वी करोमि (अन्तरिक्षेण) उदकेन सह
प्रतिज्ञाताम् (उप) यच्छामि गृह्णामि (इन्द्र) परमैश्वर्य-
युक्त (अश्विना) प्राणाऽपानाविव कार्यसाधकौ (मधुनः)
मधुरादिगुणयुक्तस्य (सारघस्य) सरघाभिर्मधुमक्षिका-
भिर्निर्मितस्य (धर्मम्) सुखवर्षकं यज्ञम् (पात) रक्षत
(वसवः) पृथिव्यादय इव प्रथमविद्याकल्पाः (यजत) सं-
ङ्गच्छध्वम् (वाट) सुष्ठु (स्वाहा) सत्यया क्रियया (सू-
र्यस्य) (रश्मये) शोधनाय (वृष्टिवनये) वृष्टेः संविमाज-
काय ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! वक्ता त्वं वाचकं छन्द इव हृषां शिवं प्राप्तवानसि त्वेन्द्रं
छन्द इव प्रशंसितां लब्धवानसि तथाऽहं त्वा हृषा यावापृथिवीभ्यां भियां शिवं
परिवृष्टाभ्यन्तरिक्षोपयच्छामि । हे अश्विना ! जीपुरुषौ युवां तयैव वर्त्तवावाह ।
हे वसवो विद्वांसो ! व्यं स्वाहा मधुनः सारवस्य धर्म पात सूर्यस्य वृष्टिजनये रश्मये
वाद् वजत ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा शब्दानामर्थैः सह वाच्यवाचकसम्बन्धः
सूर्येण सह पृथिव्या रश्मिभिस्सह वृष्ट्येन सह वजमानस्यत्विजा वास्ति तयैव
विवाहितयोः स्त्रीपुरुषयोः सम्बन्धो भवतु ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्रः) परम ऐश्वर्ययुक्त पुरुष ! जैसे आप (गायत्रीम्) गायत्री छन्द
से प्रकाशित (छन्दः) स्वतन्त्र आनन्दकारक अर्थ के समान हृदय को प्रिय स्त्री को
प्राप्त (असि) हैं (त्रैलुमम्) त्रिष्टुप् छन्द से व्याख्यात हुए (छन्दः) स्वतन्त्र अर्थ
मात्र के समान प्रशंसित पत्नी को प्राप्त हुए (असि) हैं वैसे मैं (त्वा) तुम को देख
कर (यावापृथिवीभ्याम्) सूर्य भूमि से अतिशोभायमान भिया स्त्री को (परि, वृष्ट्यामि)
सब ओर से स्वीकार करता हूं और (अन्तरिक्षेण) हाथ में जल लेकर प्रतिज्ञा करा-
ई हुई को (उप, यच्छामि) स्त्री के साथ ग्रहण करता हूं । हे (अश्विना) प्राण
अपान के तुल्य कार्यसाधक स्त्री पुरुषो ! तुम दोनों भी वैसे ही वर्त्ताकरो । हे (वसवः)
पृथिवी वसुओं के तुल्य प्रथम कक्षा के विद्वानों ! तुम लोग (स्वाहा) सत्त्व क्रिया से
(मधुनः, सारवस्य) मक्खियों ने बनाये मधुरादि गुण युक्त शहत और (धर्मम्) सु-
क्त पहुंचाने वाले यज्ञ की (पात) रक्षा करो । (सूर्यस्य) सूर्य के (वृष्टिजनये)
वर्षा का विभाग करने वाले (रश्मये) संशोधक किरण के लिये (वाद्) अच्छे प्रका-
र (वजत) संगत होओ ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे शब्दों का अर्थों के साथ वाच्यवा-
चक सम्बन्ध, सूर्य के साथ पृथिवी का, किरणों के साथ वर्षा का, यज्ञ के साथ वज-
मान और अश्विओं का सम्बन्ध है वैसे ही विवाहित स्त्रीपुरुषों का सम्बन्ध होवे ॥ ६ ॥

समुद्रायेत्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । वासो देवता ।

भुरिगष्टिश्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनः कृतविवाहौ स्त्रीपुंसौ किं कुर्यातामित्याह ॥

फिर विवाह किये स्त्रीपुरुष क्या करें इस वि० ॥

समुद्राय त्वा वाताय स्वाहा । सरिराय त्वा
वाताय स्वाहा । अनाधृष्याय त्वा वाताय स्वाहा ।
अप्रतिधृष्याय त्वा वाताय स्वाहा । अवस्यवे त्वा
वाताय स्वाहा । अशिमिदाय त्वा वाताय स्वाहा ॥ ७ ॥

समुद्राय । त्वा । वाताय । स्वाहा । सरिराय । त्वा ।
वाताय । स्वाहा । अनाधृष्याय । त्वा । वाताय । स्वाहा ।
अप्रतिधृष्यायेत्यप्रतिधृष्याय । त्वा । वाताय । स्वाहा ।
अवस्यवे । त्वा । वाताय । स्वाहा । अशिमिदायेत्यशिमि-
दाय । त्वा । वाताय । स्वाहा ॥ ७ ॥

पदार्थः—(समुद्राय) अन्तरिक्षे गमनाय (त्वा) त्वाम् (वा-
ताय) वायुविद्यायै वायोः शोधनाय वा (स्वाहा) सत्यया
वाचाक्रियया वा (सरिराय) उदकशोधनाय (त्वा) (वाताय)
गृहस्थाय वायवे (स्वाहा) (अनाधृष्याय) भयधर्षणाराहि-
त्याय (त्वा) (वाताय) ओषधिस्थवायुविज्ञानाय (स्वाहा)
(अप्रतिधृष्याय) अधर्षितुं योग्यान् प्रति वर्तमानाय (त्वा)
(वाताय) वायुवेगगतिविज्ञानाय (स्वाहा) (अवस्यवे) आ-
त्मनोऽवमिच्छवे (त्वा) (वाताय) प्राणशक्तिविज्ञानाय (स्वा-

हा) (अशिमिदाय) यदश्यते भुज्यते तदन्नं तन्मेदते यस्मि-
स्तस्मै रसाय (त्वा) (वाताय) उदानाय (स्वाहा) ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे स्त्रि पुरुष ! वाऽहं स्वाहा समुद्राय वाताय त्वा स्वाहा सरि-
राय वाताय त्वा स्वाहाऽनाधृष्याय वाताय त्वा स्वाहाऽप्रतिधृष्याय वाताय त्वा
स्वाहाऽवस्यवे वाताय त्वा स्वाहाऽशिमिदाय वाताय त्वोपयच्छामि ॥ ७ ॥

भावार्थः—अत्र पूर्वस्मान्मन्त्रादुपयच्छामीति पदे अनुवर्त्तते । कृतविवाहौ
स्त्रीपुरुषौ सृष्टिविद्योन्नतये प्रयतेयाताम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे त्रि वा पुरुष । मैं (स्वाहा) सत्यक्रिया से (समुद्राय) आकाश में
चलने के अर्थ (वाताय) वायुविद्या वा वायु के शोधन के लिये (त्वा) तुम्ह को
(स्वाहा) सत्यक्रिया से (सरिरायः) जल के तथा (वाताय) वर के अयु के शोधन
के लिये (त्वा) तुम्ह को (स्वाहा) सत्यवाणी से (अनाधृष्याय) अब और धम-
काने से रहित होने के लिये तथा (वाताय) ओषधिस्व वायु के जानने को (त्वा)
तुम्ह को (स्वाहा) सत्य वाणी वा क्रिया से (अप्रतिधृष्याय) नहीं धमकाने कोम्हों
के प्रति वर्तमान के अर्थ (वाताय) वायु के वेग की गति जानने के लिये (त्वा)
तुम्ह को (स्वाहा) सत्यक्रिया से (अवश्यते) अपनी रक्षा चाहने वाले के अर्थ
तथा वाताय प्राणशक्ति को विशेष जानने के लिये (त्वा) तुम्ह को और (स्वाहा)
सत्यक्रिया से (अशिमिदाय) भोग्य अन्न जिस में स्नेह करने वाला है उस रस और
(वाताय) उदान वायु के लिये (त्वा) तुम्ह को समीप स्वीकार करता हूं ॥ ७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में पूर्व मन्त्र में से (उप, वच्छामि) इन पदों की अ-
नुवृत्ति आती है । विवाह किये हुए श्री पुरुष सृष्टिविद्या की उन्नति के लिये प्रयत्न
करें ॥ ७ ॥

इन्द्रायेत्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

अष्टिचन्द्रः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनः स्त्रीपुरुषैः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

किं जी पुरुषों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवते स्वाहेन्द्राय त्वा-
दित्यवते स्वाहेन्द्राय त्वाभिमातिघ्ने स्वाहा ।
सुवित्रे त्वं ऋभुमतं विभुमते वाजवते स्वाहा
बृहस्पतये त्वा विश्वदेव्यावते स्वाहा ॥ ८ ॥

इन्द्राय । त्वा । वसुमतुऽ इति वसुष्मते । रुद्रवतु-
ऽइति रुद्रवते । स्वाहा । इन्द्राय । त्वा । आदित्य-
वतुऽइत्यादित्यवते । स्वाहा । इन्द्राय । त्वा । अभि-
मातिघ्न इत्यभिष्मातिघ्ने । स्वाहा । सुवित्रे । त्वा ।
ऋभुमतुऽ इत्यृभुष्मते । विभुमतुऽ इति विभुष्मते ।
वाजवतुऽइति वाजवते । स्वाहा । बृहस्पतये । त्वा ।
विश्वदेव्यावते । विश्वदेव्यवतुऽ इति विश्वदेव्यवते ।
स्वाहा ॥ ८ ॥

पदार्थः—(इन्द्राय) परमेश्वर्याय (त्वा) त्वां स्त्रियं
पुरुषं वा (वसुमते) बहुधनयुक्ताय (रुद्रवते) बहवो रुद्राः
प्राणा वियन्ते यस्मिँस्तस्मै (स्वाहा) सत्यया वाचा क्रि-
यया वा (इन्द्राय) दुःखविदारकाय (त्वा) (आदित्यवते)
पूर्णाविद्यायुक्तपाणिदित्यवते (स्वाहा) (इन्द्राय) परमेश्व-
र्यपदाय (त्वा) (अभिमातिघ्ने) योऽभिमातीन् शत्रून्

हन्ति तस्मै (स्वाहा) (सवित्रे) सवितृविद्यादि (त्वा) (ऋ-
भुमते) बहव ऋभवो मेधाविनो विद्यन्ते यस्मिँस्तस्मै (वि-
भुमते) विभवः पदार्था विदिता येन तस्मै (वाजवते) पुष्क-
लान्नयुक्ताय स्वाहा) (बृहस्पतये) बृहत्या वाचः पत्ये
(त्वा) (विश्वदेव्यावते) विश्वानि देव्यानि विद्यन्ते
यस्मिँस्तस्मै (स्वाहा) ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे स्त्री पुरुष! वाऽहं स्वाहा वसुमत इन्द्राय त्वा स्वाहाऽऽदित्य-
वते रुद्रावन इन्द्राय त्वा स्वाहाऽभिमानिद्या इन्द्राय त्वा स्वाहा सवित्र ऋभुमते
विभुमते वाजवते त्वा स्वाहा बृहस्पतये विश्वदेव्यावा त्वाप-च्छामि ॥ ८ ॥

भावार्थः—अत्राप्युपयच्छामीति पदे अनुवर्त्तते । ये स्त्री पुरुषा वसुभीरादि-
त्यैरेवयमुक्तयन्ति ते विद्वान् इत्वा बुद्धिमतः सन्तानान् प्राप्य सर्वस्य रक्षां विधातुं
शक्नुवन्ति ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे स्त्री वा पुरुष ! मैं (स्वाहा) सत्यवाणी से (वसुमते) बहुत धन-
युक्त (इन्द्राय) उत्तम ऐश्वर्य वाले सन्तान के अर्थ (त्वा) तुम्हको (स्वाहा) उत्तम
क्रिया से (आदित्यवते) समस्त विद्यार्थों की परिहर्ताई से युक्त (रुद्रावते) बहुत प्राणों
के बल वाले (इन्द्राय) दुःखनाशक सन्तान के लिये (त्वा) तुम्हको (स्वाहा) सत्य
वाणी से (अभिमानिन्ने) शत्रुओं को मारने वाले (इन्द्राय) उत्तम ऐश्वर्य देने वाले स-
न्तान के लिये (त्वा) तुम्हको (स्वाहा) सत्यक्रिया से (सवित्रे) सूर्यविद्या के
ज्ञाता (ऋभुमते) अनेक बुद्धिमानों के साथी (विभुमते) विभु आकाशदि पदार्थों को
जिखने जाना है (वाजवते) पुष्कल अन्नवाले सन्तान के अर्थ (त्वा) तुम्हको
और (स्वाहा) सत्यवाणी से (बृहस्पतये) बड़ी वेदरूप वाणी के रक्षक (विश्वदे-
व्यावते) समस्त विद्वानों के हितकारी पदार्थों वाले सन्तान के लिये (त्वा) तुम्हको
अन्न देकरता वा करती हूँ ॥ ८ ॥

भावार्थः—इमं मन्त्रं मे भी (उप, यच्छामि) इन पदों की अनुवृत्ति आती है । जो स्त्री पुरुष पृथिवी आदि वसुओं और जैत्रादि मन्त्रीनों से अपने ऐश्वर्य को बढ़ाते हैं वे बिघों को नष्ट कर बुद्धिमान् सन्तानों को प्राप्त होकर सब की रक्षा करने को समर्थ होते हैं ॥ ८ ॥

यमायेत्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । वायुर्देवता ।

भुरिग्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

युमाय त्वाङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहा । स्वाहा
घर्माय । स्वाहा घर्मः पित्रे ॥ ९ ॥

युमाय । त्वा । अङ्गिरस्वते । पितृमतुऽङिति पितृम-
ते । स्वाहा । स्वाहा । घर्माय । स्वाहा । घर्मः । पित्रे ॥ ९ ॥

पदार्थः—(युमाय) न्यायाधीशाय (त्वा) त्वाम्
(अङ्गिरस्वते) विद्युदादिविद्या यस्मिन् विद्यन्ते तस्मै
(पितृमते) पितरः पालका विज्ञानिनो विद्यन्ते यस्मिन्-
स्तस्मै (स्वाहा) (स्वाहा) (घर्माय) यज्ञाय (स्वाहा)
(घर्मः) यज्ञः (पित्रे) पालकाय ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे अङ्गिर पुरुष ! वा घर्मोऽहं स्वाहाऽङ्गिरस्वते युमाय पितृमते स्वा-
हा घर्माय स्वाहा पित्रे त्वोपयच्छामि ॥ ९ ॥

भावार्थः—अत्रोपयच्छामीति पदे अनुवर्त्तते । या स्त्रीपुरुषौ प्राणवन्न्यासं
जनकान् विदुषश्च संवेतां तां यज्ञवत्सर्वेषां मुखकरो स्याताम् ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि ! वा पुरुष ! (घर्मः) यज्ञ के तुल्य प्रकाशमान में । स्वाहा सत्ववाणां से (अन्निरस्वत) विद्युन् आदि विद्या जानने वाले (यमाय) न्यायाधीश के अर्थ (पितृमते) रत्नक ज्ञानी जनों में युक्त मन्त्रान के लिये (स्वाहा) सत्यक्रिया से (यज्ञाय) यज्ञ के लिये और (स्वाहा) सत्याक्रिया से (पित्रे) रत्नक के लिये (स्वा) तुम्हें को स्वीकार करती वा कर्ता हूँ ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में भी (उप, यच्छ्रमि) पदों की अत्युक्ति आती है । जो स्त्री पुरुष प्राण के तुल्य न्याय, पितरों और ऋद्धों का सेवा करें वे यज्ञ के तुल्य सब को सुखकारी हों ॥ ६ ॥

अश्वा इत्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । अश्विनौ देवते ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनरध्यापकोपदेशकी किं कुर्यानामित्याह ॥

(फिर अध्यापक उपदेशक क्या करें इस वि० ॥)

विश्वा आशां दक्षिणसदृशान् देवानया इह ।
स्वाहाकृतस्य घर्मस्य मधोः पिबतमश्विना ॥१०॥

विश्वाः । आशाः । दक्षिणसदिति दक्षिणऽसत् ।
विश्वान् । देवान् । अयात् । इह । स्वाहाकृतस्येति
स्वाहाऽकृतस्य । घर्मस्य । मधोः । पिबतम् । अश्विना १०

पदार्थः—(विश्वाः) सर्वा (आशाः) दिशः (दक्षिणसत्) यो दक्षिणो देशे सीदति (विश्वान्) सम-
यान् (देवान्) शुभान् गुणान् विदुषो वा (अयात्)
यजेत्सङ्गच्छेत् (इह) अस्मिन् संसारे (स्वाहाकृतस्य)

सत्यक्रियानिष्पन्नस्य (धर्मस्य) यज्ञस्य (मधोः) मधु-
रादिगुणयुक्तस्य (पिबतम्) (अश्विना) अध्यापको-
पदेशकौ ॥ १० ॥

अन्वयः—हे अश्विना ! यथा युवामिह स्वाहाकृतस्य धर्मस्य मधोरवशिष्टं
भागं पिबतं तथाऽयं दक्षिणमज्जनो निरना आशा विश्वान्देवानयाद् सग-
च्छेन ॥ १० ॥

भावार्थ—यथोपदेशकाऽध्यापकाः शिक्षालाध्यापयेयुश्च तथैव सर्वे
सकृत्पूर्णयुः ॥ १० ॥

पदार्थः—हे (अश्विना) अध्यापक उपदेशक लोगो ! तुम (इह) इस जगत् में
(स्वाहाकृतस्य) सत्य क्रिया से सिद्ध हुए (धर्मस्य, मधोः) मधुरादि गुण युक्त यज्ञ
के अवशिष्ट भाग को (पिबतम्) पिओ जैसे यह (दक्षिणम्) वेदी से दक्षिण दिशा
में बैठने वाला आचार्य (पिबताः) सब (आशाः) दिशाओं तथा (विश्वान्) सम-
स्त (देवान्) उत्तम गुणों व विद्वानों का (अयाद्) संग वा मैं न पूजन करे ॥ १० ॥

भावार्थः—मैं उपदेशक शिक्षा करे और अध्यापक पढ़ाये जैसे ही सब लोग
मदद करे ॥ १० ॥

दिविधा इत्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । ७ ज्ञो देवता ।

विराडुष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनः स्त्रीपुरुषाः किं कुर्युं रित्याह ॥

किं स्त्रीपुरुष क्या करें इस वि० ॥

दिवि धा इयं यज्ञमिमं यज्ञं दिविधाः । स्वाहा-
अनये यज्ञियाय शं यजुर्म्यः ॥ ११ ॥

दिवि । धाः । इमम् । यज्ञम् । इमम् । यज्ञम् ।
दिवि । धाः । स्वाहा । अनये । यज्ञियाय । शम् ।
यजुर्म्यऽज्ञात् यजुऽनयः ॥ ११ ॥

पदार्थः—(दिवि) सूर्यादिप्रकाशे (धाः) धेहि (इ-
मम्) गृहाश्रमव्यवहारोपयोगिनम् (यज्ञम्) सङ्गन्तु-
मर्हम् (इमम्) परमार्थसिद्धिकरं संन्यासाश्रमोपयो-
गिनम् (यज्ञम्) विद्वत्संगपुक्तम् (दिवि) विज्ञानप्रकाशे
(धाः) धेहि (स्वाहा) सत्पया क्रियया (अग्नये) पावकाय
(यज्ञियाय) यज्ञार्हाय (शम्) सुखम् (यजुर्भ्यः) याजके-
भ्यो यजुर्वेदविभागेभ्यो वा ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे स्त्री! पुरुष! वा त्वं यजुर्भ्यः स्वाहाऽग्नये यज्ञियायदिवीमं ब्र-
ह्मं शं धाः । दिविमं यज्ञं शं धाः ॥ ११ ॥

भावार्थः—ये स्त्री पुरुषा ब्रह्मचर्येणाऽखिलां विद्यामुशिद्धां प्राप्य वेदो-
क्ता कर्माद्यनुतिष्ठेयुस्तेऽनुते सुखं लभेयन् ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे स्त्री! वा पुरुष! तू (यजुर्भ्यः) यज्ञ करने वाले या यजुर्वेद के विभागों
से (स्वाहा) सत्पाकया के साथ अग्नये (यज्ञियाय) यज्ञ कर्म के योग्य अग्नि के लि-
ये (दिवि) सूर्यादि के प्रकाश में (इमम्) इम (यज्ञम्) मङ्गल करने योग्य गृहाश्रम व्यव-
हार के उपयोगी यज्ञ को (शम्) मूल पूर्वक (धाः) धारण कर (दिवि) विज्ञान के प्रका-
श में (इमम्) इस परमार्थ के माधक संन्यास आश्रम के उपयोगी (यज्ञम्) विद्वानों के
सङ्गरूप यज्ञ को मूल पूर्वक (धाः) धारण कर ॥ ११ ॥

भावार्थः—जो स्त्री पुरुष ब्रह्मचर्य के माध्यमसे विद्यया उन्नत शिक्षा को
प्राप्त होकर वेद शास्त्र से कर्मों का अनुष्ठान करें वे अनुते मूल को प्राप्त होंगे ॥ ११ ॥

अश्विनेत्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । अश्विनी देवते ।

आर्षी पङ्क्तिश्छन्दः । यज्ञमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अश्विना घर्म पातश्च हाद्वान्महर्द्विवाभिस्तुति-

भिः । तन्त्रायिणे नमो द्यावापृथिवीभ्याम् ॥ १२ ॥

अश्विना । घर्मम् । पातम् । हार्द्धानम् । अहः ।
दिवाभिः । ऊतिभिरित्यूतिभिः । तन्त्रायिणो । नमः ।
द्यावापृथिवीभ्याम् ॥ १२ ॥

पदार्थः—(अश्विना) सुशिक्षितौ स्त्रीपुरुषौ (घर्मम्)
(पातम्) रक्षतम् (हार्द्धानम्) हृदं वनति सम्भजति येन
तदेव (अहः) प्रतिदिनम् (दिवाभिः) अहर्निशवर्तमाना-
भिः (ऊतिभिः) रक्षादिभिः (तन्त्रायिणो) तन्त्राणि क-
लाशास्त्राणि अयितुं ज्ञातुं प्राप्तुं वा शीलं यस्य तस्मै (न-
मः) अन्नम् (द्यावापृथिवीभ्याम्) सूर्यान्तरिक्षाभ्याम् ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे अश्विना स्त्रीपुरुषौ! युवामहर्दिवाभिरुतिभिस्तन्त्रायिणे हार्द्धानं
घर्मं पातं द्यावापृथिवीभ्यां तन्त्रायिणे नमो दत्तम् ॥ १२ ॥

भावार्थः—यथा भूमिसूर्यौ सदा परस्परपकारिणौ सह वर्तन्ते तथा सौहा-
र्देन सहिनौ सततं स्त्रीपुरुषौ वर्तन्ताताम् ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे (अश्विना) सुशिक्षित स्त्रीपुरुषौ! तुम (अहः) प्रतिदिन (दिवाभिः)
दिनरातवर्तमान (ऊतिभिः) रक्षादिक्रियाओं से (तन्त्रायिणे) शिल्पविद्या के शास्त्रों को ज्ञा-
नने वा प्राप्त होने के लिये (हार्द्धानम्) हृदय को प्राप्त हुए ज्ञान सम्बन्धी (घर्मम्) यज्ञ
की (पातम्) रक्षा करो और (द्यावापृथिवीभ्याम्) सूर्य और आकाश के सम्बन्ध से शि-
ल्प शास्त्र पुरुष के लिये (नमः) अन्न को देओ ॥ १२ ॥

भावार्थः—जैसे भूमि और सूर्य परस्पर उपकारी हुए साथ वर्तमान हैं वैसे मि-
त्रभाव से युक्त स्त्रीपुरुष निरन्तर वर्त्ता करें ॥ १२ ॥

अपातामित्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । अश्विनो देवते

निचृदुष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अपातामश्विना घर्ममनु द्यावापृथिवी अमं-
साताम् । इहैव रातयः सन्तु ॥ १३ ॥

अपाताम् । अश्विना । घर्मम् । अनु । द्यावापृथिवी
इति द्यावापृथिवी । अमंसाताम् । इह । एव । रा-
तयः । सन्तु ॥ १३ ॥

पदार्थः—(अपाताम्) रक्षेतम् (अश्विना) सुरीत्या वर्त्त-
मानौ स्त्रीपुरुषौ (घर्मम्) गृहाश्रमव्यवहारानुष्ठानम् (अनु)
आनुकूल्ये (द्यावापृथिवी) सूर्यभूमीइव (अमंसाताम्) मन्वे-
ताम् (इह) अस्मिन्नाश्रमे (एव) (रातयः) विद्यादिसुखदा-
नानि (सन्तु) ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे अश्विना ! युवां वायुविद्युताविव घर्ममपातां द्यावापृथिवी इव
घर्ममन्वमंसातां यत इह रातय एव सन्तु ॥ १३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकत्वं—यथा वायुविद्युता भूमिसूर्यौ सह वर्त्तित्वा
सुखानि दत्तस्तथैव स्त्रीपुरुषौ प्रीत्या सह वर्त्तमानौ सर्वेभ्योऽनुलं सुखं दद्याताम्
॥ १३ ॥

पदार्थः—हे (अश्विना) सुन्दर रीति से वर्त्तमान स्त्री पुरुषो । तुम वायु और
विजुली के तुल्य (घर्मम्) गृहाश्रम व्यवहार के अनुष्ठान की (अपाताम्) रक्षा
करो (द्यावापृथिवी) सूर्य भूमि के समान गृहाश्रम व्यवहार के अनुष्ठान का (अनु,

अवंसाताम्) अनुमान किया करो जिस से कि (इह) इस गृहश्रम में (राक्षसः)
विद्यादिजन्य सुखों के दान (एव) ही (सन्तु) होंगे ॥ १२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे वायु और विजुली तथा सूर्य और भू-
मि साथ बर्सेकर सुख देते हैं वैसे सांपुरुष प्रीति के साथ वर्तमान हुए तप के लिये
अतुल सुख देंगे ॥ १२ ॥

इषे पिन्वस्वेत्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । द्यावापृथिवी देवते ।

अतिशक्ती छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

इषे पिन्वस्वोर्जे पिन्वस्व ब्रह्मणो पिन्वस्व क्षत्रा-
य पिन्वस्व द्यावापृथिवीभ्यां पिन्वस्व । धर्मासि
सुधर्मा मे न्यस्मे नृम्णानि धारय ब्रह्म धारय क्षत्रं
धारय विशं धारय ॥ १४ ॥

इषे । पिन्वस्व । ऊर्जे । पिन्वस्व । ब्रह्मणो । पिन्वस्व ।
क्षत्राय । पिन्वस्व । द्यावापृथिवीभ्याम् । पिन्वस्व । धर्म ।
असि । सुधर्मेति सुधर्म । अर्मेनि । अस्मेऽइत्यस्मे ।
नृम्णानि । धारय । ब्रह्मधारय । क्षत्रम् । धारय । विश-
म् । धारय ॥ १४ ॥

पदार्थः—(इषे) अन्नाद्याय (पिन्वस्व) सेत्रस्व (ऊर्जे) बला-
दाय (पिन्वस्व) (ब्रह्मणे) वेदविज्ञानाय परमेश्वराय वेदविदे

ब्राह्मणाय वा (पिन्वस्व) (क्षत्राय) राज्याय (पिन्वस्व)
 (द्यावापृथिवीभ्याम्) भूमिसूर्याभ्याम् (पिन्वस्व) (धर्म)
 सत्यधारक (असि) (सुधर्म) शोभनो धर्मो यस्य तत्स-
 म्बुद्धौ (अमेनि) अहिंसकः सन् । अत्र सुपां सुलुगिति
 सुलोपः (अस्मे) अस्मभ्यम् (नृम्णानि) धनानि (धा-
 रय) (ब्रह्म) वेदं ब्राह्मणं वा (धारय) (क्षत्रम्) क्ष-
 त्रियं राज्यं वा (धारय) (विशम्) प्रजाम् (धारय) ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे धर्म सुधर्म पुरुष ! त्विह वा न्वममेन्यसि येनाऽस्मै नृम्णानि धा-
 रय ब्रह्म धारय क्षत्रं धारय विशं धारय तेनेपं पिन्वस्वोर्जे पिन्वस्व ब्रह्मणे पिन्व-
 स्व क्षत्राय पिन्वस्व द्यावापृथिवीभ्यां पिन्वस्व ॥ १४ ॥

भावार्थः—ये श्रीपुरुषा अहिंसका धार्मिकाः सन्तः स्वयं धनानि विष्ठां
 राज्यं प्रजां च धृत्वाऽन्यान्धारयेयुस्तेऽस्रवत्तद्विद्याराज्यानि प्राप्य भूमिसूर्यकण्डरु
 सुखा जायेरन् ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे (धर्म) सत्य के धारक (सुधर्म) सुन्दर धर्मयुक्त पुरुष ! वा त्विह !
 तू (अमेनि) हिंसा धर्म से रहित (असि) है जिस से (अस्मे) हमारे लिये (नृम्णानि) धनों
 को (धारय) धारण कर (ब्रह्म) वेद वा ब्राह्मण को (धारय) धारण कर (क्षत्रम्)
 क्षत्रिय वा राज्य को (धारय) धारण कर (विशम्) प्रजा को (धारय) धारण कर
 उस से (इमे) अज्ञादि के लिये (पिन्वस्व) सेवन कर (ऊर्जे) बल आदि के लिये
 (पिन्वस्व) सेवन कर (ब्रह्मणे) वेद विज्ञान परमेश्वर वा वेदज्ञ ब्राह्मण के लिये (पिन्वस्व)
 सेवन कर (क्षत्राय) राज्य के लिये (पिन्वस्व) सेवन कर और (द्यावापृथिवीभ्याम्)
 भूमि और सूर्य के लिये (पिन्वस्व) सेवन कर ॥ १४ ॥

भावार्थः—जो स्त्री पुरुष अहिंसक धर्मात्मा हुए आप ही धन, विद्या, राज्य और प्रजा को धारण करें वे अन्न, वन, विद्या और राज्य को पाकर भूमि और सूर्य के तुल्य प्रत्यक्ष सुख वाले होंगे ॥ १४ ॥

स्वाहा पूष्ण इत्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । पूषादयो लिङ्गोक्तम्

देवताः । स्वराङ् जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

स्वाहा पूष्णे शरमे स्वाहा ग्रावभ्यः स्वाहा
प्रतिरवेभ्यः । स्वाहा पितृभ्य ऊर्ध्वर्हिभ्यो घ-
र्मपावभ्यः स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा वि-
श्वेभ्यो देवेभ्यः ॥ १५ ॥

स्वाहा । पूष्णे । शरमे । स्वाहा । ग्रावभ्यः इति
ग्रावभ्यः । स्वाहा । प्रतिरवेभ्यः इति प्रतिरवेभ्यः ।
स्वाहा । पितृभ्यः इति पितृभ्यः । ऊर्ध्वर्हिभ्यः इ-
त्यूर्ध्वर्हिभ्यः । घर्मपावभ्यः इति घर्मपावभ्यः ।
स्वाहा । द्यावापृथिवीभ्याम् । स्वाहा । विश्वेभ्यः ।
देवेभ्यः ॥ १५ ॥

पदार्थः—(स्वाहा) सत्या क्रिया (पूष्णे) पुष्टिका-
रकाय (शरमे) हिंसकाय (स्वाहा) सत्या वाक् (ग्राव-
भ्यः) गर्जकेभ्यो मेघेभ्यः । ग्रावेति मेघना० निघं० १ । १०
(स्वाहा) (प्रतिरवेभ्यः) ये रत्नान् प्रतिरुचन्ति शब्दायन्ते

तेभ्यः (स्वाहा) (पितृभ्यः) पालकेभ्य ऋतव इव वर्तमा
नेभ्यः (ऊर्द्ध्वर्हिभ्यः) ऊर्द्ध्वमुत्कृष्टं बर्हिर्वर्द्धनं येभ्यस्तेभ्यः
(घर्मपावभ्यः) घर्मेण यज्ञेन पवित्रीकर्तृभ्यः (स्वाहा)
(आवापृथिवीभ्याम्) सूर्यान्तरिक्षाभ्याम् (स्वाहा)
(विश्वेभ्यः) समग्रेभ्यः (देवेभ्यः) दिव्येभ्यो पृथिव्या-
दिभ्यो विद्वद्भ्यो वा ॥ १५ ॥

अण्वयः—स्त्रीपुरुषैः पूज्ये शरसे स्वाहा प्रतिबरेभ्यः स्वाहा प्रावभ्यः स्वाहो-
र्द्ध्वर्हिभ्यो घर्मपावभ्यः पितृभ्यः स्वाहा आवापृथिवीभ्यां स्वाहा विश्वेभ्यो देवे-
भ्यश्च स्वाहा सदा प्रयोज्या ॥ १५ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषैः सत्येन विज्ञानेन सत्यवा क्रियेपरशः पुकपार्थं कर्त्त-
व्यो येन विश्वं पुष्टमानन्दितं स्यात् ॥ १५ ॥

वदार्थः—श्री पुरुषों को बोध्य है कि (पूज्ये) पुष्टिकारक (शरसे) हिसक के
लिये (स्वाहा) सत्यक्रिया अर्थात् प्रार्थन से बचाने का उपाय (प्रतिबरेभ्यः) शब्द
के प्रति शब्द कहने हारों के लिये (स्वाहा) सत्यवाणी (प्रावभ्यः) कर्मों वाले
मेंनों के लिये (स्वाहा) सत्यक्रिया (ऊर्द्ध्वर्हिभ्यः) उत्तम कक्षा तक पहुँचने (व-
र्मेपावभ्यः) बन्ध से संसार को पवित्र करने हारे (पितृभ्यः) रत्न ऋतुओं के मुख्य
वर्तमान सज्जनों के लिये (स्वाहा) सत्यवाणी (आवापृथिवीभ्याम्) सूर्य
और आकाश के लिये (स्वाहा) सत्यक्रिया और (विश्वेभ्यः) पृथिव्यादि वा
विज्ञानों के लिये (स्वाहा) सत्यक्रिया वा सत्यवाणी का सदा प्रयोग किया करें ॥ १५ ॥

भावार्थः—श्री पुरुषों को चाहिये कि सत्यविज्ञान और सत्यक्रिया से देसा
पुरुषार्थ करें जिससे सबको पुष्टि और आनन्द होवे ॥ १५ ॥

स्वाहा वद्रायेत्यस्य दीर्घतमा ऋचिः । वद्रादयो देवताः ।

सुरिगतिचृतिरुच्छन्दः । वद्रजः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यै किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

(किर मनुष्यों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

स्वाहा रुद्राय रुद्रहूतये स्वाहा सं ज्योतिषा
ज्योतिः । अहः केतुना जुषतां सुज्योतिर्ज्यो-
तिषा स्वाहा । रात्रिः केतुना जुषतां सुज्यो-
तिर्ज्योतिषा स्वाहा । मधु हुतमिन्द्रतमे अग्ना-
वश्याम ते देव धर्म नमस्ते अस्तु मा मा
हिंसीः ॥ १६ ॥

स्वाहा । रुद्राय । रुद्रहूतय इति रुद्रहूतये । स्वा-
हा । सम् । ज्योतिषा । ज्योतिः । अहरित्यहः । के-
तुना जुषताम् । सुज्योतिरिति सुज्योतिः । ज्योति-
षा । स्वाहा । रात्रिः । केतुना । जुषताम् । सुज्यो-
तिरिति सुज्योतिः । ज्योतिषा । स्वाहा । मधु । हुतम् ।
इन्द्रतमः इतीन्द्रतमे । अग्नौ । अश्याम । ते । देव ।
धर्म । नमः । ते । अस्तु । मा । मा । हिंसीः ॥ १६ ॥

पदार्थः—(स्वाहा) (रुद्राय) जीवाय (रुद्रहूतये) रुद्रा-
ग्राणा जीवा वा हूयन्ते स्तूयन्ते येन तस्मै (स्वाहा)
(सम्) (ज्योतिषा) प्रकाशेन (ज्योतिः) प्रकाशम्

(अहः) दिनम् (केतुना) प्रज्ञया । केतुरिति प्रज्ञाना० निर्घ०
३ । ६ (जुषताम्) सेवताम् (सुज्योतिः) शोभनं विद्यादिस-
द्गुणप्रकाशम् (ज्योतिषा) सत्यविद्योपदेशरूपप्रकाशेन (स्वा-
हा) (रात्रिः) रात्रिम् । अत्र विभक्तित्यत्ययः (केतुना) स-
केसरूपचिह्नेन (जुषताम्) (सुज्योतिः) धर्मादिसद्गुणप्रका-
शम् (ज्योतिषा) मननादिरूपप्रकाशेन (स्वाहा) (मधु) म-
धुरादिगुणयुक्तं घृतादि (हुतम्) बह्वीप्रक्षिप्तम् (इन्द्रतमे) अ-
तिशयेनैश्वर्यकारके विद्युद्रूपे (अग्नी) पावके (अश्याम्)
प्राप्नुयाम (ते) तुभ्यम् (देव) विद्वन् (घर्म) प्रकाशमान (न-
मः) (ते) (अस्तु) (मा) निषेधे (मा) माम (हिंसीः) हिं-
स्याः ॥ १६ ॥

आन्वयः—हे स्त्रि ! पुरुष ! वा भवति भवन्वा केतुना रुद्राय रुद्रहूतये स्वाहा
ज्योतिषा ज्योतिः स्वाहा ज्योतिषा सुज्योतिरहः स्वाहा संजुषताम् । केतुना ज्यो-
तिषा सुज्योतिः रात्री रात्रि स्वाहा जुषताम् । हे देव धर्म ! येन त इन्द्रतमेऽग्नौ मधु
हुतमश्याम् ते नमोऽस्तु त्वं मा मा हिंसीः ॥ १६ ॥

भावार्थः—प्रज्ज्यैः प्राणानां जीवनस्य समाजस्य च रक्षणाय विज्ञानेन क-
र्मावयवहीरावध युक्त्या सेवनीयः प्रतिदिनं प्रातः सायं कस्तूर्यादि मुगन्धियुक्तं
घृतं बह्वी हुत्वा वाय्वादिशुद्धिद्वारा नित्यं मोदनीयम् ॥ १६ ॥

व्याख्या—हे स्त्रि ! वा पुरुष ! आप (केतुना) बुद्धि से (रुद्रहूतये) प्राण वा जीवों की
स्तुति करने वाले (रुद्राय) जीव के लिये (स्वाहा) सत्यवाणी से (ज्योतिषा) प्रकाश के
रूप (ज्योतिः) प्रकाश को (स्वाहा) सत्यक्रिया से युक्त (ज्योतिषा) सत्यविद्या के उपदेश

रूप प्रकाश के साथ (मुज्योतिः) सुन्दर विधादि सद्गुणों के प्रकाश तथा (जहः) दिन को (स्वाहा) सत्यक्रिया से (सम्, जुषताम्) सम्बन्ध सेवन करो (केतुना) संकेतरूप बिन्दु और (ज्योतिषा) मननादि रूप प्रकाश के साथ (मुज्योतिः) धर्मादि रूप सद्गुणों के प्रकाश और (रात्रिः) रात्रि को (स्वाहा) सत्यक्रिया से (जुषताम्) सेवन करो । हे (वर्म) प्रकाशमान (वेव) विद्वान् जन जिस से (ते) आप के लिये (इन्द्रतमे) अतिशय ऐश्वर्य के हेतु विष्णुरूप (अग्नौ) अग्नि में (हुतम्) होम किये (मधु) मधुरादि गुणयुक्त वृत्तादि पदार्थ को प्राण द्वारा (अश्वाम) प्राप्त होवें (ते) आप के लिये (वमः) वमस्कर (अस्तु) प्राप्त हो आप (मा) मुक्त को (मा) मत (हिंसीः) मारिये ॥ १९ ॥

भाषार्थः—मनुष्यों को बोध्य है कि प्राण जीवन और समाज की रक्षा के लिये विज्ञान के साथ कर्म और दिन रात्रि का युक्ति से सेवन करें और प्रतिदिन प्राप्त सावें काल में कस्तूरी आदि सुगन्धित द्रव्ययुक्त वृत्त को अग्नि में होम कर वायु आवि की युद्धि द्वारा नित्य आनन्दित होवें ॥ १९ ॥

अग्नीममित्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । अग्निर्द्वैवता ।

निष्पृदतिशक्करी छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अग्नीमं महिमा दिवं विप्रों वभूव सुप्रथाः ।
उत श्रवसा पृथिवीथ सथ सीदस्व महौ२॥ऽअ-
सि रोचस्व देववीतमः । वि धूममग्ने अरुषं
मियेद्वयसृज प्रशस्त दर्शतम् ॥ १७ ॥

अग्नि । इमम् । महिमा । दिवम् । विप्रः । वभूव ।
सुप्रथाऽ इति सुप्रथाः । उत । श्रवसा । पृथिवीम् ।

सम् । सीदस्व । महान् । असि । रोचस्व । देववीतम्
इति देववीतमः । वि । धूमम् । अग्ने । अरुषम् ।
मियेध्य । सृज । प्रशस्त । दर्शतम् ॥ १७ ॥

पदार्थः—(अग्नि) अभिमुख्ये (इमम्) (महिमा) (दिवम्)
अविद्यागुणप्रकाशम् (विप्रः) मेधावि (बभूव) भवति (सप्रथाः)
सुकीर्त्तिं प्रख्यातियुक्तः (उत्त) अपि (श्रवसा) श्रवणेनाऽस्मिन्
वा (पृथिवीम्) भूमिम् (सम्) (सीदस्व) सम्यगास्व (महान्)
(असि) (रोचस्व) अमितः प्रातो भव (देववीतमः) यो देवान्
दिद्यान् गुणान् विदुषो वेति द्याप्नोति प्राप्नोति सोऽतिशयितः
(वि) (धूमम्) (अग्ने) अग्निरिव प्रकाशमान विद्वन् ! (अरु-
षम्) आरक्तरूपविशिष्टम् (मियेध्य) दुष्टानां प्रक्षेपणशील !
(सृज) सर्जय (प्रशस्त) (दर्शतम्) दर्शनीयम् ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे प्रशस्त मियेध्याऽग्ने महिमा सप्रथाविप्रस्त्वमिमं दिवमभि बभूव ।
उतापि श्रवसा पृथिवीं सं सीदस्व यतो देववीतमो महानसि तस्माद्रोचस्वारुषं
भूयं विद्वज्ज ॥ १७ ॥

भाष्यार्थः—अयमेव मनुष्याणां महिमा यद्ब्रह्मचर्येण विद्यां प्राप्य सर्वत्र
विस्तार्य शुभानां गुणानां प्रचारं कृत्वा सृष्टिविद्यामुन्नयन्ति ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे (प्रशस्त) प्रशंसा को प्राप्त (मियेध्य) दुष्टों को दूर करनेहारे
(अग्ने) अग्नि के तुल्य प्रकाशमान तेजस्वी विद्वन् ! (महिमा) महागुण विशिष्ट
(सप्रथाः) प्रसिद्ध उत्तम कीर्त्ति वाले (विप्रः) बुद्धिमान् आप (इमम्) इस (वि-

वम्) अविष्ठादि गुणों के प्रकाश की (अग्नि, वसुव) तिरस्कृत करते हैं (उव) और (अवसा) सुने वा अन्न के साथ (एधिषीम्) भूमि पर (सम, सीदत्स) सम्बन्ध बैठिये जिस कारण (देववीतमः) दिव्य गुणों वा विद्वानों को अतिशय कर प्राप्त होने वाले (महान्) महात्मा (अग्नि) हैं जिस से (रोचस्व) सब ओर से मसल दुजिये और (अरुषम्) ओड़े लाल रंग से युक्त इसी से (दर्शतम्) देखने योग्य (धूमम्) धुँएँ को होम द्वारा (वि, सृज) विशेष कर उत्पन्न कीजिये ॥ १७ ॥

भावार्थ:—यही मनुष्यों की महिमा है जो ब्रह्मचर्य के साथ विद्या को प्राप्त हो सर्वत्र फैलाकर शुभ गुणों का प्रचार करके सृष्टिविद्या की उत्पत्ति करते हैं ॥ १७ ॥

यात इत्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । यज्ञो देवता ।

भुरिगाकृतिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः स्त्रीपुरुषः किं कुर्युरित्याह ॥

(फिर स्त्री पुरुष क्या करें इस वि०)

या ते धर्म दिव्या शुग्या गायत्र्याध हवि-
र्धाने । सा त आप्यायतान्निष्ठ्यायतान्तस्यै ते
स्वाहा । या ते घर्मान्तरिक्षं शुग्या त्रिष्टुभ्याग्नीध्रे ।
सा त आ प्यायतान्निष्ठ्यायतान्तस्यै ते स्वाहा ।
या ते धर्म पृथिव्याध शुग्या जगत्याध सदस्या ।
सा त आप्यायतान्निष्ठ्यायतान्तस्यै ते स्वाहा ॥ १८ ॥

या । ते । धर्म । दिव्या । शुक् । या । गायत्र्याम् ।
हविर्धानेऽङ्गिर्नि हविःऽधाने । सा । ते । आ । प्यायताम् ।

निः । स्थायताम् । तस्यै । ते । स्वाहा । या । ते । घर्म ।
अन्तरिक्षे । शुक् । या । त्रिष्टुभिः । त्रिस्तुभीति त्रि-
स्तुभिः । आग्नीध्रे । सा । ते । आ । प्यायताम् । निः ।
स्थायताम् । तस्यै । ते । स्वाहा । या । ते । घर्म । पृथि-
व्याम् । शुक् । या । जगत्याम् । सदस्या । सा ।
ते । आ । प्यायताम् । निः । स्थायताम् । तस्यै ।
ते । स्वाहा ॥ १८ ॥

पदार्थः—(या) (ते) (घर्म) प्रकाशात्मन् (दिव्या)
दित्येषु गुणेषु भवा (शुक्) शोचन्ति विचारयन्ति यथा
सा (या) (गायत्र्याम्) गायत्री रक्षिकायां विद्यायाम्
(हविर्धाने) हविषां धारणे (सा) (ते) तव (आ)
(प्यायताम्) सर्वतो वर्द्धताम् (निः) नितराम् (स्थाय-
ताम्) अत्र व्यत्ययेनात्मनेपदम् संहता भवन्तु (तस्यै)
(ते) तुभ्यम् (स्वाहा) प्रशंसितावाक् (या) (ते) तव
(घर्म) दिनमिव विशालविद्या (अन्तरिक्षे) आकाशे
(शुक्) सूर्यस्यैव प्रदीप्तिः (या) (त्रिष्टुभिः) त्रिष्टुब्
निर्मितेऽर्धे (आग्नीध्रे) अग्नीधः धारणे (सा) (ते) तव
(आ) (प्यायताम्) (निः) (स्थायताम्) (तस्यै) (ते) (स्वाहा)
(या) (ते) तव (घर्म) विद्युतः प्रकाश इव वर्त्तमान (पृथि-
व्याम्) भूमौ (शुक्) प्रदीप्तिः (या) (जगत्याम्) ज-
गदन्वितायां सृष्टौ (सदस्या) सदसि सभायां भवा (सा)

(तव) (आ) (प्यायताम्) (निः) (स्वायताम्)
(तस्यै) (ते) (स्वाहा) (सत्यविद्या) ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे धर्म विद्वन् ! विदुषि ! वा या ते गायत्र्या हविर्धमि शुग्वा च दिव्या वर्धते सा त आप्यायतां निष्ट्यायतां तस्यै ते स्वाहा स्वाहा । हे धर्म ! या तेऽन्तरिक्षे शुग्वा आग्नीध्रे त्रिष्टुमि शुगस्ति सा त आप्यायतां निष्ट्यायतां तस्यै ते स्वाहा । हे धर्म ! या ते पृथिव्यां या सदस्या जगत्यां शुगस्ति सा त आप्यायतां निष्ट्यायतां तस्यै ते स्वाहा भवतु ॥ १८ ॥

भावार्थः—हे क्षीपुरुषा दिव्यां क्रियां शुद्धामुपासनां पवित्रं विज्ञानं च प्रा-
ण प्रकाशन्ते त एव मनुष्यजन्मफलापना भवन्ति अन्यानपि तथैव कुरुः ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे (धर्म) प्रकारस्वरूप विद्वन् ! वा विदुषी स्त्रि ! (वा) जो (ते)
तेरी (गायत्र्याम्) पढ़ने वालों की रक्षक विद्या और (हविर्धमि) होमने योग्य पदा-
नों के कारण में (शुक्) विचार की साधनरूप क्रिया और (वा) जो (दिव्या)
दिव्य गुणों में हुई क्रिया है (सा) वह (ते) तेरी (आ, प्यायताम्) सब ओर से
बढ़े और (निः, स्वायताम्) निरन्तर संयुक्त होने । हे (धर्म) दिन के मुख्य प्रका-
शित विद्या वाले जन ! वा क्षि ! (वा) जो (ते) तेरी (अन्तरिक्षे) आकाश विषय में (शुक्)-
सूर्य की दीप्ति के समान विमानादि की गमन क्रिया और (वा) जो (आग्नीध्रे) अ-
ग्नि के आश्रय में तथा (त्रिष्टुमि) त्रिष्टुप्छन्द से निकले अर्ध में विचार रूप क्रिया
है (सा) वह (ते) तेरी (आ, प्यायताम्) बढ़े और (निः, स्वायताम्)
निरन्तर संयुक्त होने (तस्यै) उस क्रिया और (ते) तेरे लिये (स्वाहा) सत्यवाची
होने । हे (धर्म) त्रिष्टुप् की प्रकाश के मुख्य कार्यमान क्षि वा कुरु ! (वा) जो (ते)
तेरी (पृथिव्याम्) भूमि पर और (या) जो (सदस्या) समा में हुई (जगत्याम्)
चेतन प्रजायुक्त सृष्टि में (शुक्) प्रकाशयुक्त क्रिया है (सा) वह (ते) तेरी (आ,
प्यायताम्) बढ़े और (निः स्वायताम्) निरन्तर सत्य होने (तस्यै) उस क्रिया
तथा (ते) तेरे लिये (स्वाहा) सत्यवाची होने ॥ १८ ॥

आवासीयः—जो भी पुरुष दिव्य क्रिया शुद्ध उपासना और पवित्र गिहान को पाकर प्रकाशित होते हैं वे ही मनुष्य जन्म के कल से युक्त होते हैं औरों को भी ऐसा ही करें ॥ १८ ॥

क्षत्रस्येत्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । यज्ञो देवता ।

निष्पदुपरिष्ठादूहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ राजप्रजे किं कुर्यातामित्याह ॥

(अथ राजा और मजा क्या करें इस वि०) ।

क्षत्रस्य त्वा परस्पाय ब्रह्मणस्तन्वुं याहि ।
विशस्त्वा धर्मणा वयमनु क्रामाम सुविताय
नव्यसे ॥ १९ ॥

क्षत्रस्य । त्वा । परस्पाय । परः प्रायेति परःस्पाय ।
ब्रह्मणः । तन्वम् । याहि । विशः । त्वा । धर्मणा ।
वयम् । अनु । क्रामाम् । सुविताय । नव्यसे ॥ १९ ॥

पदार्थः—(क्षत्रस्य) राजन्यकुलस्य राष्ट्रस्य वा (त्वा)
त्वाम् (परस्पाय) येन परानन्यान् पाति तस्मै (ब्रह्मणः)
ब्रह्मविदः (तन्वम्) शरीरम् (याहि) (विशः) मनुष्यादि-
प्रजाः । विशङ्गति मनुष्यना० निघं० २ । ३ (त्वा) त्वाम्
(धर्मणा) धर्मेण (वयम्) (अनु) (क्रामाम्) अनुक्रमेण
गच्छेम (सुविताय) ऐश्वर्यप्राप्तये (नव्यसे) अतिशयेन
नवीनाय ॥ १९ ॥

अन्वयः—हे राजन्! राज्ञि वा त्वं परस्पाय क्षत्रस्य ब्रह्मणस्तन्वुं याहि
यथा वयं नव्यसे सुविताय धर्मणाऽनुक्रामाम तथैव धर्मेण वर्त्तमानं त्वा विशो-
ऽनुगच्छन्तु ॥ १९ ॥

भावार्थः—राज्ञा राजपुरुषैश्च धर्मैश्च विदुषः प्रजास्य संरक्षणीयाः । एवं प्र-
जाम्भी राजपुरुषैश्च राजा सदा संरक्षणीय एवं न्यायविनयाभ्यां वर्तित्वा राजप्रे-
नूतनैश्च धर्मैश्च पुनयेताम् ॥ १९ ॥

पदार्थः—हे राजर्षी वा राणी ! आप (परस्पाय) जिस कर्म से दूसरों की रक्षा हो
उस के लिये (दत्तस्य) दानिय कुल वा राज्य के तथा (ब्रह्मणः) वेदवित् ब्राह्मण-
कुल के सम्बन्धी (त्वा) आप के (तन्वम्) शरीर की (पाहि) रक्षा कीजिये जैसे
(ययम्) हम लोग (नवस्ये) नवीन (सुविताय) ऐश्वर्य की प्राप्ति के लिये (धर्मया) धर्म
के साथ (अनुकामाय) अनुकूल चलें वैसे ही धर्म के साथ वर्तमान (त्वा) आपके
अनुकूल (विद्युः) प्रजाजन चलें ॥ १९ ॥

भावार्थः—राजा और राजपुरुषों को बोग है कि धर्म के साथ विद्वानों और प्र-
जानों की रक्षा करें । वैसे ही प्रजा और राजपुरुषों को चाहिये कि राजा की सदैव
रक्षा करें । इस प्रकार न्याय तथा विनय के साथ वर्तकर राजा और प्रजा नवीन २
ऐश्वर्य की उत्पत्ति किया करें ॥ १९ ॥

चतुःसक्तिरित्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । यज्ञो देवता ।

निचृत्प्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्य क्या करें इस वि० ॥

**चतुःसक्तिर्नाभिर्ऋतस्य सप्रथाः स नो वि-
श्वायुः सप्रथाः स नः सुर्वायुः सप्रथाः । अप
द्वेषो अप द्वरोऽन्यत्रतस्य सश्चिम ॥ २० ॥**

**चतुःसक्तिरिति चतुःऽसक्तिः । नाभिः । ऋतस्य ।
सप्रथाऽ इति सप्रथाः । सः । नः । विश्वायुरिति**

विश्वऽआयुः । सप्रथा इति सुऽप्रथाः । सः । नः । स-
र्वायुरिति सर्वऽआयुः । सप्रथाऽइति सुऽप्रथाः । अ-
प । द्वेषः । अप । हूरः । अन्यव्रतस्येत्यन्यऽव्रतस्य ।
सश्रिम ॥ २० ॥

पदार्थः—(चतुःशक्तिः) चतुरसा (नाभिः) नाभिरिव
(ऋतस्य) सत्यस्वरूपस्य (सप्रथाः) विस्तारेण सह वर्त्त-
मानः (सः) (नः) अस्मान् (विश्वऽआयुः) सर्वमायुर्यस्य (सप्र-
थाः) विस्तारेण सह वर्त्तमानः (सः) (नः) अस्मान् (स-
र्वायुः) विस्तारेण सह वर्त्तमानः (सः) (नः) अस्मान् (स-
र्वायुः) संपूर्णजीवनम् (सप्रथाः) विस्तीर्णसुखः (अप) दूरी-
करणे (द्वेषः) ये द्विषन्ति तान् (अप) (हूरः) ये हूरन्ति
कुटिलं गच्छन्ति तान् (अन्यव्रतस्य) अन्येषां पालने व्रतं
शीलं यस्य तस्य (सश्रिम) दूरे प्राप्नुयाम गमयेम वा ॥ २० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! यथा चतुःशक्तिर्नाभिरिव सप्रथा अन्यव्रतस्यर्त्तस्य
परमात्मनः सेवां करोति स सप्रथा विश्वऽआयुर्नोऽस्मान् बोधयतु स सप्रथाः सर्वा-
युर्नः परमेश्वरविद्यां ग्राहयतु येन वयं द्वेषोपसंश्रिय तथा यूयमपि कुरुत ॥ २० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकतुः—हे मनुष्या ! यथा प्राप्तरसा नाभीरसमुत्पाद्य
सर्गान् शरीरावयवान् पुण्याति तथा सेविता विद्वांस उपासितः परमेश्वरश्च द्वेषं
कुटिलादिदोषांश्च निवार्य सर्वान् जीवान् संरक्षतीति यत्वा तेषां तस्य च स-
ततं सेवा कार्य्या ॥ २० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे (चतुःशक्तिः) चार कोन वाली (नाभिः) नाभि मध्य
मार्ग के तुल्य दिप्यतु (सप्रथाः) विस्तार के साथ वर्त्तमान सत्पुरुष (अन्यव्रतस्य) दूसरे

धन वस्तु की रक्षा करने के लिये वाक्ते (ऋतस्य) सत्य स्वरूप परमात्मा की सेवा करता (सः) वह (सम्पन्नाः) विस्तृत कार्यो वाला (विद्यायुः) संपूर्ण आयु से युक्त पुरुष (नः) हम लोगों को बोधित करे । (सः) वह (सम्पन्नाः) अधिक सुखी (सर्वायुः) समग्र अवस्था वाला पुरुष (नः) हम को ईश्वर सम्बन्धी विद्या का ग्रहण करावे जिससे हम लोग (द्वेषः) द्वेषी शत्रुओं को (अप, सन्निभ) दूर पहुंचावें और (हवरः) कुटिल जनों को (अप) पछक करें । वैसे तुम लोग भी करो ॥ २० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हं मनुष्यो । जैसे रस को प्राप्त हुई नाभि रस को उत्पल कर शरीर के अवयवों को पुष्ट करती वैसे सेवन किये विद्वान् वा उपासना किया परमेश्वर द्वेष और कुटिलतादि दोषों को निवृत्त करा कर सब जीवों की रक्षा करते वा करता है उन विद्वानों और उस परमेश्वर की निरन्तर सेवा करनी चाहिये ॥ २० ॥

धर्मेतदित्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । यज्ञो देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेवविषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

धर्मेतत्तं पुरीषं तेन वर्द्धस्व चा च प्यायस्व ।
वर्द्धिषीमहि च वयमा च प्यासिषीमहि ॥ २१ ॥

धर्म । एतत् । ते । पुरीषम् । तेन । वर्द्धस्व । च ।
आ । च । प्यायस्व । वर्द्धिषीमहि । च । वयम् । आ ।
च । प्यासिषीमहि ॥ २१ ॥

पदार्थः—(धर्म) पूजनीयतम ! (एतत्) (ते) तव (पुरीषम्) व्यापनं पालनं वा (तेन) (वर्द्धस्व) (च) (आ) (च)

(व्यायस्व) पुष्पाण (वर्द्धिषीमहि) पूर्णं वृद्धिं प्राप्नुया-
म (च) (वयम्) (आ) (च) (व्यासिषीमहि) सर्वतो
वर्द्धेम ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे धर्म सर्वतः प्रकाशमय जगदीश्वर! विद्वन्! वा यदेतत्ते पुरीषमास्ति
तेन त्वं वर्द्धस्व चाऽन्यान् वर्द्धय स्वयमाप्यायत्वाऽन्यांश्च पोषय तव कृपया शिक्षया
वा यथा वयं वर्द्धिषीमहि तथाचाऽन्यान् वयं वर्द्धयेम यथा च वयमाप्यासिषीमहि
तथाऽन्यान् समन्ततः पोषयेम तथायूयमपि कुरुत ॥ २१ ॥

भाषार्थः—अत्र श्लेषवाचकलु०—हे मनुष्या! यथेश्वरेण सर्वत्राभिव्याप्ते-
न सर्वं रक्ष्यते पोष्यते च तथैव वर्द्धमानैः पुष्टैरस्माभिः सर्वं जीवा वर्द्धनीयाः
पोषणीयाश्च ॥ २१ ॥

वदार्थः—हे (धर्म) अत्यन्त पूजनीय सव ओर से प्रकाशमय जगदीश्वर ! वा
विद्वन् ! जो (एतत्) वह (ते) आपका (पुरीषम्) व्याप्ति वा पालन है (तेन)
उस से आप (वर्द्धस्व) वृद्धि को प्राप्त हूजिये (च) और दूसरों को बढ़ाइये । आप
सब (आ, व्यायस्व) पुष्ट हूजिये (च) और दूसरों को पुष्ट कीजिये, आप की कृ-
पा वा शिक्षा से जैसे हम लोग (वर्द्धिषीमहि) पूर्ण वृद्धि को पावें (च) और वैसे
ही दूसरों को बढ़ावें (च) और वैसे हम लोग (आ, व्यासिषीमहि) सब ओर से बढ़ें
वैसे दूसरों को विस्तार पुष्ट करें वैसे तुम लोग भी करो ॥ २१ ॥

अनुवार्थः—इस मन्त्र में श्लेष और वाचकलु०—हे मनुष्यो! जैसे सर्वत्र अभि-
व्याप्त ईश्वर ने सब की रक्षा वा पुष्टि की है वैसे ही बढ़े हुए पुष्ट हम लोगों को बाढ़ि-
ये कि सब जीवों को बढ़ावें और पुष्ट करें ॥ २१ ॥

अचिक्रददित्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । यज्ञो देवता ।

परोष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अचिक्रददृषा हरिर्महान्मित्रो न दर्शतः । सद्य
सूर्येणा दिद्युतदुदधिनिधिः ॥ २२ ॥

अचिक्रदत् । वृषा । हरिः । महान् । मित्रः । न ।
दर्शतः । सम् । सूर्येणा । दिद्युतत् । उदधिरित्युदधिः ।
निधि रिति निधिः ॥ २२ ॥

पदार्थः—(अचिक्रदत्) शब्दं कुर्यन् (वृषा) वर्षकः (हरिः)
आशुगन्ता सर्वेभ्यो ज्येष्ठः (मित्रः) सखा (न) इव (दर्शतः)
द्रष्टव्यः (सम्) (सूर्येण) सवित्रा (दिद्युतत्) विद्योतते
(उदधिः) उदकानि धीयन्ते यस्मिँस्तत्समुद्रोऽन्तरिक्षं वा
(निधिः) निधीयन्ते पदार्था यस्मिन् सः ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या! यो वृषा हरिर्महानचिक्रदन्मित्रो न दर्शतः सूर्येण स-
ह उदधिनिधिरिव संदिद्युतत्स एव विद्युद्वपोऽग्निः सर्वैः संग्रहोऽयः ॥ २२ ॥

भाष्यार्थः—अत्रोपमावाचकलु०=हे मनुष्याः । यथा वृषयास्तुरङ्गाश्च शब्दायन्ते
यथा सखा सखीन् गीतयति तथैव सर्वैर्लोकैः सह वर्षमाना विद्युत् सर्वान् वक्ता शक-
ति तां विजानीत ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे अनुष्ठा ! जो (वृषा) वर्षा का निमित्त (हरिः) शीघ्र चलन वाला (महान्) सब से बड़ा (अचिक्रदत्) शब्द करता हुआ (मित्रः) मित्र के तुल्य (दर्शतः) देखने योग्य (सूर्येण) सूर्य के साथ (उदधिः, निधिः) निम्न पदार्थ रखे जाते तथा जिसमें जल इकट्ठे होते उस समुद्र वा आकाश में (सम्. विद्युत्तन) सम्यक् प्रकाशित होता है वही बिजुली रूप अग्नि सब को कार्य में लाने योग्य है ॥ २२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलु०—हे मनुष्यो ! जैसे बैल वा घोड़े शब्द करते और जैसे मित्र मित्रों को तृप्त करता है वैसे ही सब लोकों के साथ वर्तमान विद्युत् रूप अग्नि सब को प्रकाशित करता है उस को जानो । २२ ॥

सुमित्रिया इत्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । आपो देवता ।

निचूदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ सज्जनदुर्जनकृत्यमाह ॥

(अथ सज्जन और दुर्जनों का कृत्यम् वि० ॥)

सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रि-
यास्तस्मै सन्तु युऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं
द्विष्मः ॥ २३ ॥

सुमित्रिया इति सुमित्रियाः । नः । आपः । ओ-
षधयः । सन्तु । दुर्मित्रिया इति दुःमित्रियाः । तस्मै ।
सन्तु । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् ।
द्विष्मः ॥ २३ ॥

पदार्थः—(सुमित्रियाः) सुष्ठु सखाय इव (नः)
अस्माभ्यम् (आपः) प्राणाः (ओषधयः) सोमाद्याः

(सन्तु) (दुर्मित्रियाः) दुष्टानि मित्राणीव (तस्मै)
 (सन्तु) (यः) पक्षपातेनाऽधर्मी (अस्मान्) (द्वेष्टि)
 (यम्) (च) (वयम्) (द्विष्मः) न प्रीणीमः ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! आप ओषधयो नोऽस्मभ्यं सुमित्रिया इव सन्तु ।
 योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मस्तस्मै आप ओषधयश्च दुर्मित्रिया इव सन्तु ॥ २३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये मनुष्या अन्येषां सुपथ्यौषधिप्राणवद्रोगदुःख-
 निवारकास्ते धन्याः । ये च कुपथ्यकुष्ठौषधमृत्युवदन्वेषां दुःखप्रदास्तान् विगिभू ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (आपः) प्राण वा जल तथा (ओषधयः) सोमलता
 आदि ओषधियां (नः) हमारे लिये (सुमित्रियाः) सुन्दर मित्रों के तुल्य सुखदायी
 (सन्तु) होवें (यः) जो पक्षपाती अधर्मी (अस्मान्) हम धर्मात्माओं से (द्वेष्टि)
 द्वेष करे (च) और (यम्) जिस दुष्ट से (वयम्) हम धर्मात्मा लोग (द्विष्मः)
 द्वेष करें (तस्मै) उसके लिये प्राण जल वा ओषधियां (दुर्मित्रियाः) दुष्ट मित्रों के
 समान दुःखदायी (सन्तु) होवें ॥ २३ ॥

भावार्थः—इस में वाचकलु०—जो मनुष्य दूसरों के सुपथ्य ओषधि और
 प्राण के तुल्य रोग दुःख दूर करते हैं वे धन्यवाद के योग्य हैं । और जो कुपथ्य दुष्ट
 ओषधि और मृत्यु के समान औरों को दुःख देते हैं उनको बार २ धिक्कार है ॥ २३ ॥

उद्वयमित्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । सविता देवता ।

विराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कीदृशो जनः सुखमाप्नुयादित्याह ॥

कैसा पुरुष सुख को प्राप्त होवे० ॥

उद्वयन्तमसुस्परि स्तुः पश्यन्तु उत्तरम् ।

देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ २४ ॥

उत् । वयम् । तमसः । परि । स्वरिति स्वः । प-
श्यन्तः । उत्तरमित्युत्तरम् । देवम् । देवत्रेति देव-
त्रा । सूर्यम् । अगन्म । ज्योतिः । उत्तममित्युत्त-
मम् ॥ २४ ॥

पदार्थः—(उत्) (वयम्) (तमसः) अन्धकारात् (परि)
वर्जने (स्वः) सुखम् (पश्यन्तः) (उत्तरम्) सर्वेभ्यः प-
दार्थेभ्य उत्तरस्मिन् वर्तमानम् (देवम्) दिव्यगुणकर्म-
स्वभावम् (देवत्रा) देवेषु दिव्येषु पदार्थेषु (सूर्यम्) स-
वितृवत् प्रकाशमयम् (अगन्म) (ज्योतिः) सर्वस्य प्र-
काशकम् (उत्तमम्) सर्वोत्कृष्टम् ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः! यथा वयं यं तमसः पृथक् वर्तमानमुत्तरं देवत्रा देवमु-
त्तमं उच्योतिः सूर्यं पश्यन्तः सन्तः स्वः सुखं पर्युद्गम्य तथैव यूयमपि प्राप्तुः ॥ २४ ॥

भाषार्थः—अत्र बाच० लु०—ये मनुष्या विद्युदादिविद्यां प्राप्य परमा-
त्मानं साक्षात्पश्येयुस्ते प्रकाशिताः सन्तः सुखमवाप्नुयुः ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो! जैसे (वयम्) हम लोग (तमसः) अन्धकार से पृथक्
वर्तमान (उत्तरम्) सब पदार्थों से उत्तर भाग में वर्तमान (देवत्रा) दिव्य उत्तम
पदार्थों में (देवम्) उत्तम गुणकर्मस्वभाव वाले (उत्तमम्) सब से श्रेष्ठ (उच्योतिः) स-
ब के प्रकाशक (सूर्यम्) सूर्य के तुल्य प्रकाशस्वरूप ईश्वर को (पश्यन्तः) ज्ञानदृष्टि से
देखते हुए (स्वः) सुख को (परि, उत्, अगन्म) सब ओर से उत्कृष्टता के साथ प्राप्त
होवें तुम लोग भी प्राप्त होओ ॥ २४ ॥

भाषार्थः—इस मन्त्र में बाचकलु०—जो मनुष्य विद्युत् आदि विद्या को प्राप्त
हो परमात्मा को साक्षात् देखें वे प्रकाशित हुए निम्नतर सुख को प्राप्त होवें ॥ २४ ॥

एध इत्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । ईश्वरो देवता ।

साम्नी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथाऽग्निमिषेण योगिकृत्यमाह ॥

अथ अग्नि के मिष से योगियों के कर्त्तव्य वि० ॥

एधोऽस्येधिषीमहि समिदसि तेजोऽसि तेजो
मयि धेहि ॥ २५ ॥

एधः । असि । एधिषीमहि । समिदिति समऽइत् ।
असि । तेजः । असि । तेजः । मयि । धेहि ॥ २५ ॥

पदार्थः—(एधः) इन्धते प्रदीपयन्ति येन तद्वत् (अ-
सि) (एधिषीमहि) सर्वतो वर्द्धयेम (समित्) सम्यक् प्र-
दीप्तेव (असि) (तेजः) प्रकाशमयः (असि) (तेजः)
(मयि) (धेहि) ॥ २५ ॥

अनवयः—हे परमेश्वर ! यस्त्वमस्मदात्मस्वेधइव प्रकाशकोऽसि समिदिवा-
ऽसि तेजावत्सर्वविद्यादर्शकोऽसि स त्वं मयि तेजो धेहि भवन्तं प्राप्य वयमेधि-
षीमहि ॥ २५ ॥

भाष्यार्थः—हे मनुष्या ! यद्येन्धनेन घृतेन चाग्नेर्वाला वर्द्धते तथैवोपसि-
तेन जगदीश्वरेण योगिनामात्मानः प्रकाशिता भवन्ति ॥ २५ ॥

पदार्थः—हे परमेश्वर जो आप हमारे आत्माओं में (एधः) प्रकाश करने वाले
ईन्धन के तुल्य प्रकाशक (असि) हैं (समित्) सम्यक् प्रदीप्त समिधा के समान (असि)
हैं (तेजः) प्रकाशमय बिजुली के तुल्य सब विद्या के दिखाने वाले (असि) हैं सो आप
(मयि) सुम्न में (तेजः) तेज को (धेहि) धारण कीजिये आप को प्राप्त होकर हम लोग
(एधिषीमहि) सब ओर से वृद्धि को प्राप्त हों ॥ २५ ॥

आचार्यः—हे मनुष्यो ! जैसे ईश्वर से और भी से अग्नि की ज्वाला बढ़ती है वैसे उपासना किये जगदीश्वर से योगियों के आत्मा प्रकाशित होते हैं ॥ २५ ॥

यावतीत्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

स्वराट् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर विद्वान् लोग क्या करें इस वि० ॥

मध्यसिन्धवः

यावती व्यावापृथिवी यावच्च सप्त सिन्धवो
वितस्थिरे । तावन्तमिन्द्र ते ग्रहमूर्जा गृह्णाम्य-
क्षितं मयि गृह्णाम्यक्षितम् ॥ २६ ॥

यावतीऽ इति यावती । व्यावापृथिवीऽ इति व्यावा-
पृथिवी । यावत् । च । सप्त । सिन्धवः । वितस्थिरऽ
इति विस्तस्थिरे । तावन्तम् । इन्द्र । ते । ग्रहम् । ऊ-
र्जा । गृह्णामि । अक्षितम् । मयि । गृह्णामि । अ-
क्षितम् ॥ २६ ॥

पदार्थः—(यावती) यावत्परिमाणे (व्यावापृथिवी) भू-
मिसूर्यौ (यावत्) यावत्परिमाणाः (च) (सप्त) (सिन्धवः)
समुद्राः (वितस्थिरे) विशेषेण तिष्ठन्ति (तावन्तम्) (इ-
न्द्र) विद्युदिव वर्तमान (ते) तव (ग्रहम्) गृह्णामि येन
तम् (ऊर्जा) बलेन (गृह्णामि) (अक्षितम्) क्षयरहितम्
(मयि) गृह्णामि (अक्षितम्) नाशरहितम् ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! ते ~~आकाश~~ ~~वायु~~ ~~अग्नि~~ ~~जल~~ ~~पृथिवी~~ वितस्थिरे
तावन्तमक्षितं ग्रहमूर्जाऽहं गृह्णामि तावन्तमक्षितवहं मयि गृह्णामि ॥ २६ ॥

भावार्थः—विद्वान्निर्गोबन्धकं तावत्पृथिवी विद्युदादिगुहान् कृतीत्याऽक्षयं
सुखमाप्तव्यम् ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) विद्युत् के समान वर्तमान परमेश्वर (ते) आप की (यावती)
जितनी (यावापृथिवी) मृत् भूमि (च) और (यावत्) बितने बड़े ~~रक्त~~ (सिन्धवः) समस्त
समुद्र (वितस्थिरे) पितृक ~~अस्ति~~ हैं (तावन्तम्) उतने (अक्षितम्) नाशरहित (ग्रहम्)
ग्रहण के साधन रूप सामर्थ्य को (ऊर्जा) बल के साथ मैं (गृह्णामि) स्वीकार करता
तथा उतने (अक्षितम्) नाशरहित सामर्थ्य को मैं (मयि) अपने में (गृह्णामि) ग्रहण
करता हूँ ॥ २६ ॥

भावार्थः—विद्वानों को योग्य है कि जहां तक होसके वहां तक पृथिवी और
विजुली आदि के गुणों को ग्रहण कर अक्षय्य सुख को प्राप्त होवें ॥ २६ ॥

मयि त्यदित्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । यज्ञो देवता ।

पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ मनुष्यान् किं सुखयतीत्याह ॥

अब मनुष्यों को क्या वस्तु सुख देता है इस वि० ॥

मयि त्यदिन्द्रियं बृहन्मयि दक्षो मयि क्रतुः ।
घर्मस्त्रिशुग्विराजति विराजा ज्योतिषा सह ब्र-
ह्मणा तेजसा सह ॥ २७ ॥

मयि । त्यत् । इन्द्रियम् । बृहत् । मयि । दक्षः ।
मयि । क्रतुः । घर्मः । त्रिशुगिति त्रिशुक् । वि । रा-
जति । विराजेति विराजा । ज्योतिषा । सह । ब्रह्म-
णा । तेजसा । सह ॥ २७ ॥

पदार्थः—(मयि) इन्द्रे जीवात्मनि (त्यत्) तत् (इन्द्रिय-
म्) मन आदि (बृहत्) महत् (मयि) (दक्षः) बलम् (मयि)
(क्रतुः) प्रज्ञा कर्म वा (धर्मः) प्रतापो यज्ञो वा (त्रिशुक्)
तिस्रो मृदुमध्यतीव्रा दीप्तयो यस्य सः (विराजति) विशेषे-
णा प्रकाशते (विराजा) विशेषेण प्रकाशेन (ज्योतिषा) द्यो-
तमानेन (सह) (ब्रह्मणा) धनेन (तेजसा) तीक्ष्णेन (सह)
॥ २७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यथा विराजा ज्योतिषा सह ब्रह्मणा तेजसा सह
च त्रिशुक् धर्मो विराजति तथा मयि बृहत् तदिन्द्रियं मयि दक्षो मयि क्रतुर्विरा-
जति तथा युष्मासु स्वयं विराजताम् ॥ २७ ॥

भाषार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्याः ! यथाऽग्निविद्युत्सूर्यरूपेण त्रिविधः
प्रकाशो जगत्प्रकाशयति तथोत्तमं बलं कर्म प्रज्ञाधर्मसञ्चितं धनं जितमिन्द्रियं बृ-
हत्सुखं भवच्छति ॥ २७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्याः ! जैसे (विराजा) विशेष कर प्रकाशक (ज्योतिषा) प्रदीप्त
ज्योति के (सह) साथ और (ब्रह्मणा, तेजसा) तीक्ष्ण कार्यसाधक धन के (सह)
साथ (त्रिशुक्) कामल मध्यम और तीव्र दीप्तियों वाला (धर्मः) प्रताप (विराजति)
विशेष प्रकाशित होता है वैसे (मयि) मुझ जीवात्मा में (बृहत्) बड़े (त्यत्) उस
(इन्द्रियम्) मन आदि इन्द्रिय (मयि) मुझ में (दक्षः) बल और (मयि) मुझ
में (क्रतुः) बुद्धि वा कर्म विशेष कर प्रकाशित होता है वैसे तुम लोगों के बीच भी
यह विशेष कर प्रकाशित होवे ॥ २७ ॥

भाषार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे मनुष्याः ! जैसे अग्नि विद्युत् और सूर्यरूप
से तीन प्रकार का प्रकाश जगत् को प्रकाशित करता है वैसे उत्तम, बल, कर्म, बुद्धि
धर्म से संचित धन जीता गया इन्द्रिय महान् सुख को देता है ॥ २७ ॥

पयस इत्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । यज्ञो देवता ।

स्वराद्भूतिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याः किं किं कुर्युरित्याह ॥

किं मनुष्यं क्यां रक्रे इमं वि० ॥

पयसो रंत आभृतं तस्य दोहमशीमद्युत्तरामु-
त्तराथ समाम् । त्विषः सवृक् क्रत्वे दक्षस्य ते
सुषुम्णस्य ते सुषुम्णाग्निहुतः । इन्द्रपीतस्य प्र-
जापतिभक्षितस्य मधुमत उपहूत उपहूतस्य
भक्षयामि ॥ २८ ॥

पयसः । रेतः । आभृतमित्याऽभृतम् । तस्य ।
दोहम् । अशीमहि । उत्तरामुत्तरामित्युत्तराम्ऽउत्तराम् ।
समाम् । त्विषः । सवृगिति सम्ऽवृक् । क्रत्वे । दक्ष-
स्य । ते । सुषुम्णस्य । सुसुम्नस्येति सुऽसुम्नस्य । ते । सु-
षुम्ण । सुसुम्नेति सुऽसुम्न । अग्निहुतऽ इत्यग्निऽहुतः ।
इन्द्रपीतस्येतीन्द्रऽपीतस्य । प्रजापतिभक्षितस्येति प्र-
जापतिऽभक्षितस्य । मधुमतऽ इति मधुऽमतः । उप-
हूतऽइत्युपऽहूतः । उपहूतस्येत्युपऽहूतस्य । भक्षयामि
॥ २८ ॥

पदार्थः—(पयसः) उदकस्य दुग्धस्य वा (रेतः) वीर्यम्
(आभृतम्) समन्तात् पुष्टं धृतं वा (तस्य) (दोहम्)
प्रपूर्तिम् (अशीमहि) प्राप्नुयाम (उत्तरामुत्तराम्) आगा-

मिनीमामामिनीम् (समाम्) वेलाम् (त्विवः) प्रदीप्तस्य (सं-
वृक्) यः संवृक्ते सः (क्रत्वे) प्रज्ञायै (दक्षस्य) बलस्य (ते) तत्र
(सुषुम्णस्य) शोभनं सुम्नं सुस्मयं यस्य (ते) तत्र (सुषुम्ण)
शोभनसुखयुक्त ! (अग्निहुतः) अग्नौ हुतं प्रक्षिप्तं येन (इ-
न्द्रपीतस्य) सूर्येण जीवेन वा पीतस्य (प्रजापतिभक्षितस्य)
प्रजास्वामिनेश्वरेण सेवितस्य भक्षितस्य वा (मधुमतः)
मधुरादिगुणयुक्तस्य (उपहूतः) उप समीपे कृताऽऽह्वानः
(उपहूतस्य) समीपमाहूतस्य (भक्षयामि) ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे सुषुम्ण ! यथा त्वया यस्य पयसो रेत आभृतं तस्य दोहमुत्त-
रामुत्तरां समां वयमशीमहि तस्य ते क्रत्वे त्विवो दक्षस्य त आभृतमशीमहि सु-
षुम्णस्येन्द्रपीतस्य प्रजापतिभक्षितस्योपहूतस्य मधुमतः पयसो दोषान् संवृक् समु-
पहूतोऽग्निहुतोऽहं भक्षयामि ॥ २८ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सदा वीर्यं वर्द्धनीयं विद्यादिशुभगुणा वर्त्तव्याः प्रति-
दिनं सुखं वर्द्धनीयं यथा स्वस्य सुखमिच्छेयुस्तथाऽन्येषामप्याकाङ्क्षेरन्निति ॥ २८ ॥

अस्मिन्नाध्यायेऽस्यां सृष्टौ शुभगुणग्रहणां स्वस्य परस्य
च पोषणां यज्ञेन जगत्पदार्थशोधनं सर्वत्र सुखप्राप्तिसा-
धनं धर्मानुष्ठानं पुष्टिवर्द्धनमीश्वरगुणध्याख्या सर्वतो बलव-
र्द्धनं सुखभोगश्चोक्तोऽतएतदध्यायोक्तार्थस्य पूर्वाऽध्या-
येन सह सङ्गतिरस्तीति वेदाम् ॥

पदार्थः—हे (सुषुम्ण) शोभनं सुखं युक्तं जन ! जैसे आप ने जिस (पयसः)
बल वा दूध के (रेतः) पराक्रम को (आभृतम्) पुष्ट वा धारण किया (तस्य) इस

की (दोहम्) पूर्णता तथा (उत्तरामुत्तराम्) उत्तर २ (समाप्त) समस्त को (अग्नि-
हि) प्राप्त होयें । उस (ते) आपकी (कृते) बुद्धि के लिये (स्विषः) प्रकाशित
(दक्षस्य) बल के और (ते) आप की पुष्टि वा वारण को प्राप्त होयें (सुषुम्णस्य)
सुन्दर मुख देने वाले (इन्द्रपीतस्य) सूर्य वा जीव ने ग्रहण किये (प्रजापतिमक्षित-
स्य) प्रजारक्षक ईश्वर ने सेवन वा जीव ने भोगन किये (उपहृतस्य) समीप लाये हुए
दूध वा जन के दोषों को (भैवृक्) सम्बन्ध अलग करने वाला (उपहृतः) समीप
बुलाया गया और (अग्निहृतः) अग्नि में होम करने वाला में भोजन वा सेवन कर्त्त॥ २८

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि सदा वीर्य बढ़ावे विद्यादि शुभगुणों का वार-
ण करें । प्रतिदिन मुख बढ़ावे जैसे अपना मुख चाहें वैसे औरों के लिये भी मुख की
आकांक्षा किये करें ॥ २८ ॥

इस अध्याय में इन सृष्टि में शुभगुणों का ग्रहण, अपना और दूसरों का पोषण,
यज्ञ से जगत् के पदार्थों का शोधन, सर्वत्र मुख प्राप्ति का साधन, धर्म का अनुष्ठान,
पुष्टि का बढ़ाना, ईश्वर के गुणों की श्लाघा, राज और से बल बढ़ाना, और मुख भोग
कहा है इस से इस अध्याय में कहे अर्थ की पूर्ण अध्याय के अर्थ के साथ संगति
जाननी चाहिये ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां परमविदुषां

श्रीत्रिरजानन्दसरस्वतीस्वामिनां शिष्येण श्रीमद्-

यानन्दसरस्वतीस्वामिनां निर्मिते संस्कृता-

र्यभाषाभ्यां समन्विते सुप्रमाणयुक्ते

यजुर्वेदभाष्येऽष्टत्रिंशोऽध्यायः

समाप्तमगमत् ॥ ३९ ॥

अर्थकोनचत्वारिंशोऽध्याय आरम्भ्यते

ओं विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परांसुव ।

यद्भद्रं तन्न आ सुव ॥ १ ॥

स्वाहा प्राणेभ्य इत्यस्य दीर्घतमा ऋषिः प्राणादयो लिङोक्तः।

देवताः । पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथान्त्येष्टिकर्मविषयमाह ॥

अथ उनतालीसवें अध्याय का आरम्भ है उसके प्रथम मन्त्र में

(अन्त्येष्टि कर्म का विषय कहते हैं ॥)

स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्यः । पृथिव्यै
स्वाहाऽग्नये स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा वायवे
स्वाहा दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहा ॥ १ ॥

स्वाहा । प्राणेभ्यः । साधिपतिकेभ्यः इति साधि-
पतिकेभ्यः । पृथिव्यै । स्वाहा । अग्नये । स्वाहा ।
अन्तरिक्षाय । स्वाहा । वायवे । स्वाहा । दिवे । स्वाहा ।
सूर्याय । स्वाहा ॥ १ ॥

पदार्थः—(स्वाहा) सत्या क्रिया (प्राणेभ्यः) जीव-
नहेतुभ्यः (साधिपतिकेभ्यः) अधिपतिना जीवेन सह
वर्त्तमानेभ्यः (पृथिव्यै) भूम्यै (स्वाहा) सत्या वाक् (अ-

ग्नये) पावकाय (स्वाहा) (अन्तरिक्षाय) आकाशे ग-
मनाय (स्वाहा) (वायवे) वायुप्राप्तये (स्वाहा) (दिवे)
विद्युत् प्राप्तये (स्वाहा) (सूर्याय) सवितृप्रापणाय
(स्वाहा) ॥ १ ॥

अन्वयः—हे अनुष्या ! युष्माभिः साधिपतिकेभ्यः प्राण्येभ्यः स्वाहा पृथि-
व्यै स्वाहाऽग्नये स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा वायवे स्वाहा दिवे स्वाहा सूर्याय स्वा-
हा च यथावत् संयोज्या ॥ १ ॥

भावार्थः—अस्मिन्ध्यायेऽन्वेष्टिर्यस्या नृमेषः पुरुषमेषो दाहकर्मत्यनर्था-
न्तरं नामोच्यते । यदा कश्चिन्निघ्नेत तदा शरीरभारेण तुल्यं घृतं घृहीत्वा तत्र
प्रतिप्रस्थमेकः क्तिकाभावां कस्तूरीं माचकमात्रं केसरं चन्दनादीनि काष्ठानि च
यथायोग्यं संभृत्य यावानूर्द्ध्वशुक्रः पुरुषस्तावदायामप्रमितां सार्द्धं निहस्तमात्रामुप-
रिष्ठाद्विस्तीर्णां तावद्भीरां वितस्तिमात्रामर्वाग्भेदीं निर्घायाऽधस्तादर्थमात्रां समिञ्चिः
प्रपूर्य तदुपरि शवं निधाय पुनः पार्श्वयोरुपरिष्ठाच्च सम्यक् समिधः सञ्चित्य बध्नाः
स्थलादिषु कर्पूरं संस्थाप्य कर्पूरं प्रदीपमग्निं चितायां प्रवेश्य यदा प्रदीप्तोऽ-
ग्निर्भवेत्तद्देवैः स्वाहान्तरेतदध्यायस्यैर्मन्त्रैः पुनः पुनरनु घृत्या घृतं हुत्वा शवं स-
म्यक् प्रदेहपुरेवं कृते दाहकानां यज्ञफलं प्राप्तवान् कदाचित्छवं भूमौ निदधु-
र्नारण्ये त्यजेयुर्न जले निमज्जयेयुर्विना दाहेन संवन्धिगो महत्पापं प्राप्तुः कुतः
प्रेतस्य विकृतस्य शरीरस्य सकाशादधिकदुर्गन्धो ज्ञतेः प्राण्यप्राणिष्वसंस्मरोमप्रा-
दुर्भावाच्चस्मात्पूर्वोक्तविधिना शक्यं दाहय्य कृते भद्रं नान्यथा ॥ १ ॥

पदार्थः—हे अनुष्यो ! तुम को योग्य है कि (साधिपतिकेभ्यः) इन्द्रियादि के
अधिपति जीव के साथ वर्तमान (प्राण्येभ्यः) जीवन के तुल्य प्राणों के लिये (स्वाहा)
सत्यक्रिया (पृथिव्यै) भूमि के लिये स्वाहा सत्यवाणी (अग्नये) अग्नि के अर्थ (स्वाहा)
सत्यक्रिया (अन्तरिक्षाय) आकाश में चलने के लिये (स्वाहा) सत्यवाणी (वायवे)

वायु की प्राप्ति के अर्थ (स्वाहा) सत्यक्रिया (दिवे) विष्णु की प्राप्ति के अर्थ (स्वाहा) सत्यवाणी और (सूर्याय) सूर्यमण्डल की प्राप्ति के लिये (स्वाहा) सत्यक्रिया को बधावत संयुक्त करो ॥ १ ॥

भाषार्थः— इस अध्याय में अन्त्येष्टिकर्म जिस को नरमेघ, पुरुषमेघ और दाहकर्म भी कहते हैं । जब कोई मनुष्य मरे तब शरीर की बराबर तोख पीलेकर उस में अत्येक सेर में एक रघी कस्तूरी एक मासा केसर और चन्दन आदि काष्ठों को बधायोग्य स-
म्भाल के जितना उर्ध्वबाहु पुरुष होवे उतनी लम्बी, साढ़े तीन हाथ चौड़ी और इतनी ही गहरी एक बिलस्त भीचे तले में बेदी बनाकर उसमें नीचे से अष्वर तक समिधा भर-
कर उसपर मुर्दे को भर कर फिर मुर्दे के इषर ऊपर और ऊपर से अच्छे प्रकार समिधा भर-
पुनकर वक्षः स्थल आदि में कपूर घर कपूर से अग्नि को जलाकर चिता में प्रवेश कर
जब अग्नि जलने लगे तब इस अध्याय के इन स्वाहान्त मंत्रों की बार २ आवाज से
धी का होमकर मुर्दे को सम्यक् जलावे इस प्रकार करने में दाह करने वालों को यज्ञ
कर्म के फल की प्राप्ति होवे । और मुर्दे को न कभी घूमि में गाढ़ें, न वन में छोड़ें, न जल
में डुबावें, बिना दाह किये सम्बन्धी लोग महापाप को प्राप्त होंगे क्योंकि मुर्दे के बिगड़े
शरीर से अधिक दुर्गन्ध बढ़ने के कारण बराबर जगत् में असंख्य रोगों की उत्पत्ति
होती है इससे पूर्वोक्त विधि के साथ मुर्दे के दाह करने में ही कल्याण है अन्यथा नहीं ॥१॥

दिग्भ्य इत्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । दिगादयो लिङोक्ता देवताः ।

भुरिगनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

दिग्भ्यः स्वाहा चन्द्राय स्वाहा नक्षत्रेभ्यः स्वा-
ह्यऽद्भ्यः स्वाहा वरुणाय स्वाहा नाम्यै स्वाहा
पूताय स्वाहा ॥ २ ॥

दिग्भ्यऽ इति दिक्ऽभ्यः । स्वाहा । चन्द्राय ।

स्वाहा । नक्षत्रेभ्यः । स्वाहा । अद्र्यऽ इत्युत्पन्नः ।
 स्वाहा । वरुणाय । स्वाहा । नाभ्यै । स्वाहा । पूताय ।
 स्वाहा ॥ २ ॥

पदार्थः—(दिग्भ्यः) दिक्षु हुतद्रव्यस्य गमनाय (स्वा-
 हा) (चन्द्राय) चन्द्रलोकस्य प्राप्तये (स्वाहा) (नक्षत्रेभ्यः)
 नक्षत्र प्रकाशप्राप्तये (स्वाहा) (अद्र्यः) अद्र्यस्य गमनाय
 (स्वाहा) (वरुणाय) समुद्रादिषु गमनाय (स्वाहा) (ना-
 भ्यै) नामेर्दहनाय (स्वाहा) (पूताय) पवित्रकरणाय
 (स्वाहा) ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः! यूयं शरीरस्य दाहे दिग्भ्यः स्वाहा चन्द्राय स्वाहा न-
 क्षत्रेभ्यः स्वाहाऽद्र्यः स्वाहा वरुणाय स्वाहा नाभ्यै स्वाहा पूताय स्वाहा स-
 त्स्य क्रिया सम्प्रयुक्तम् ॥ २ ॥

भावार्थः—मनुष्याः पूर्वोक्तविधिना शरीरं दग्ध्वा तस्मात् दिक्षु शरीराव-
 शानिनिष्ठारां गमयेयुः ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो! तुम लोग शरीर के जलने में (दिग्भ्यः) दिशाओं में
 हुतद्रव्य के पहुंचाने को (स्वाहा) सत्यक्रिया (चन्द्राय) चन्द्रलोक की प्राप्ति के लिये
 (स्वाहा) सत्यक्रिया (नक्षत्रेभ्यः) नक्षत्रलोकों के प्रकाश की प्राप्ति के लिये (स्वा-
 हा) सत्यक्रिया (अद्र्यः) जलों में चलने के लिये (स्वाहा) सत्यक्रिया (व-
 रुणाय) समुद्रादि में जाने के लिये (स्वाहा) सत्यक्रिया (नाभ्यै) नाभि के जलने के
 लिये (स्वाहा) सत्यक्रिया और (पूताय) पवित्र करने के लिये (स्वाहा) सत्यक्रि-
 या को सम्यक् प्रयुक्त करो ॥ २ ॥

भावार्थः—मनुष्य लोग पूर्वोक्त विधि से शरीर जला कर सब दिशाओं में शरीर
 के अवशेषों की अग्निद्वारा पहुंचाने ॥ २ ॥

वाच इत्यस्य दीर्घतमाश्रुतिः। वागादयो लिङ्गोक्ता देवताः।

स्वराडनुष्टुप् छन्दः। गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं उसी वि० ॥

वाचे स्वाहा प्राणाय स्वाहा प्राणाय स्वाहा
चक्षुषे स्वाहा चक्षुषे स्वाहा श्रोत्राय स्वाहा श्रो-
त्राय स्वाहा ॥ ३ ॥

वाचे । स्वाहा । प्राणाय । स्वाहा । प्राणाय । स्वाहा ।
चक्षुषे । स्वाहा । चक्षुषे । स्वाहा । श्रोत्राय । स्वाहा ।
श्रोत्राय । स्वाहा ॥ ३ ॥

पदार्थः—(वाचे) वागिन्द्रियहोमाय (स्वाहा) (प्रा-
णाय) शरीरस्याऽवयवान् अगतप्राने गमनाय (स्वाहा)
(प्राणाय) धर्नजयगमनाय (स्वाहा) (चक्षुषे) एक-
स्य चक्षुर्गोलकस्य दहनाय (स्वाहा) (चक्षुषे) इतर-
स्य नेत्रगोलकस्य दहनाय (स्वाहा) (श्रोत्राय) एक-
स्य श्रोत्रगोलकस्य विभागाय (स्वाहा) (श्रोत्राय)
द्वितीयस्य श्रोत्रगोलकस्य विभागाय (स्वाहा) ॥ ३ ॥

अन्वयः—१ अनुष्टुप् । २ ध्वं मृतशरीरस्य वाचे स्वाहा प्राणाय स्वाहा प्राणा-
य स्वाहा चक्षुषे स्वाहा चक्षुषे स्वाहा श्रोत्राय स्वाहा श्रोत्राय स्वाहोक्ता घृताहुती-
क्षितायां प्रक्षिपते ॥ ३ ॥

भावार्थः—ये मुगान्धियुक्तेन घृतादिसम्भारेण मृतं शरीरं दाहयेयुस्ते पृथ-
गर्जा जायन्ते ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे अनुष्यो! तुम लोग मरे हुए शरीर के (बाचे) बाकी इन्द्रिय स-
म्बन्धी होम के लिये (स्वाहा) सुन्दरक्रिया (प्राणायाम) शरीर के अवयवों को जगत्
के प्राण वायु में पहुँचाने को (स्वाहा) सत्यक्रिया (प्राणायाम) धनञ्जय वायु को प्राप्त
होने के लिये (स्वाहा) सत्याक्रिया (चक्षुषे) एक नेत्र गोलक के जलाने के लिये
(स्वाहा) सुन्दर आहुति (चक्षुषे) दूसरे नेत्र गोलक के जलाने को (स्वाहा) अच्छी
आहुति (ओत्राय) एक कान के विभाग के लिये (स्वाहा) सुन्दर आहुति (ओत्रा-
य) दूसरे कान के विभाग के लिये (स्वाहा) वह शब्द कर बी बी आहुति बिता
में छोड़ो ॥ १ ॥

आचार्यः—ओ लोग सुगन्धित शुक्त घृतादि सामाग्री से मरे शरीर को जलाने
के पुण्यसेवी होते हैं ॥ १ ॥

मनस इत्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । श्रीर्द्वैवता ।

निषदृष्टहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किर उसी वि० ॥

मनसः काममाकूतिं वाचः सत्यमशीय । पशू-
नाथ रूपमन्नस्य रसो यशः श्रीः श्रयतां मयि
स्वाहा ॥ ४ ॥

मनसः । कामम् । आकूतिमित्याऽऽकूतिम् । वाचः ।
सत्यम् । अशीय । पशूनाम् । रूपम् । अन्नस्य । रसः ।
यशः । श्रीः । श्रयताम् । मयि । स्वाहा ॥ ४ ॥

पदार्थः—(मनसः) अन्तःकरणस्य (कामम्) इ-
च्छापूर्तिम् (आकूतिम्) उत्साहम् (वाचः) (वाण्याः)

सत्सु साधु यशः (अशीय) प्राप्नुयाम् (पशूनाम्) गवा-
दीनाम् (रूपम्) सुन्दरं स्वरूपम् (अन्नस्य) अनुमह-
स्योदमादेः (रसः) मधुरादिः (यशः) कीर्तिः (श्रीः)
शोभनैश्वर्यं च (श्रयताम्) सेवताम् (मयि) जीवात्मनि
(स्वाहा) सत्यया क्रियया ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्यो ! यथाहं स्वाहं पूर्वपरोक्षप्रकारेण मृतानि शरीराणि
दग्ध्वा मनसो वाचश्च सत्यं काममाकूतिं पशूनां रूपमशीय यथा मद्यन्नस्य रसो
यशः श्रीः श्रयतां तथैवं कृत्वा यूयमेनं प्राप्तुं एता युष्मासु श्रयन्ताम् ॥ ४ ॥

भाषार्थः—अत्र वाचकलु ०—ये मनुष्याः सुविज्ञानोत्साहसत्यवचनैर्मृतानि
शरीराणि विधिना दाहयन्ति ते पशून् प्रजाधनधान्यादीनि पुरुषार्थेन लभन्ते ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे मैं (स्वाहा) सत्यक्रिया से ऐसे आगे पीछे कड़े प्र-
कार से मरे हुए शरीरों को जला के (मनसः) अन्तःकरण और (वाचः) वाणी
के (सत्यम्) विद्यमानों में उत्तम (कामम्) इच्छा पूर्ति (आकूतिम्) उत्साह (प-
शूनाम्) गौ आदि के (रूपम्) सुन्दर स्वरूप को (अशीय) प्राप्त होऊँ जैसे (मयि)
मुझ जीवात्मा में (अन्नस्य) लहने योग्य अन्नादि के (रसः) मधुरादि रस (यशः)
कीर्ति (श्रीः) शोभा वा ऐश्वर्य (श्रयताम्) आश्रय करें वैसे ही तुम इसको प्राप्त
होगो और ये तुम में आश्रय करें ॥ ४ ॥

भाषार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु ०—जो मनुष्य सुन्दर विज्ञान उत्साह और सत्य
वचनों से मरे शरीरों को विधिपूर्वक जलाते हैं वे पशु प्रजा धनधान्य आदि को पुरुषार्थ
से पाते हैं ॥ ४ ॥

प्रजापतिरित्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

कृतिरछन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं वसी वि० ॥

प्रजापतिः सम्भ्रियमाणाः सम्राट् सम्भृतो
वैश्वदेवः संधसन्नो घर्मः प्रवृक्तस्तेज उद्यंत आ-
श्विनः परंस्यानीयमाने पौष्णो विष्पन्दमाने मा-
रुतः क्लथन्। मैत्रः शरंसि सन्ताप्यमाने वायव्यो
द्वियमाण आग्नेयो हूयमानो वाग्धुतः ॥ ५ ॥

प्रजापतिरिति प्रजाऽपतिः । सम्भ्रियमाणऽइति स-
म्भ्रियमाणः । सम्राडिति सम्प्राट् । सम्भृतऽइति
सम्भृतः । वैश्वदेवऽइति वैश्वदेवः । संधसन्नऽइति
सम्पन्नः । घर्मः । प्रवृक्तऽइति प्रवृक्तः । तेजः । उ-
द्यंतऽइत्युत्पद्यंतः । आश्विनः । परंसि । आनीयमानऽ
इत्याऽनीयमाने । पौष्णः । विष्पन्दमाने । विष्पन्द-
मानऽइति विष्पन्दमाने । मारुतः । क्लथन् । मैत्रः ।
शरंसि । सन्ताप्यमानऽइति सम्पन्ताप्यमाने । वाय-
व्यः । द्वियमाणाः । आग्नेयः । हूयमानः । वाक् ।
धुतः ॥ ५ ॥

पदार्थः--(प्रजापतिः) प्रजायाः पालको जीवः (सम्भ्र-
यमाणः) सम्यक् पोष्यमाणो भ्रियमाणो वा (सम्राट्) यः

सम्यग्जायते सः (सम्भूतः) सम्यक् पोषितो धृतो वा (वै-
श्वदेवः) विश्वेषां देवानां दिव्यानां जीवानां पदार्थानां वा
यः सम्बन्धी (संसन्नः) सम्यक् गच्छन् प्राप्नुवन् (धर्मः)
(प्रवृत्तः) शरीरात्पृथक्भूतः (तेजः) (उद्यतः) उर्ध्वं गच्छन्
(आश्विनः) आश्विनोः प्राणापानगत्योरयं सम्बन्धी (प-
यसि) उदके (आनीयमाने) समन्तात्प्राप्ते (पौष्णः) पूष्णः
पृथिव्या अयं सम्बन्धी (विस्पन्दमाने) विशेषेण गम्यमाने
(मारुतः) मनुष्यदेहानामयम् (ऋधन्) हिंसां कुर्वन् (मैत्रः)
मित्रस्यायं सम्बन्धी (शरसि) तडागे (सन्तार्यमाने) विस्ता-
र्यमाणे पाल्यमाने वा (वायव्यः) वायौ भवः (ह्रियमाणः)
यो ह्रियते सः (आग्नेयः) अग्निदेवताकः (हूयमानः) शब्द-
मानः (वाक्) यो वदति सः (हुतः) शब्दितः ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या! येनेश्वरेण सम्भ्रियमाणः सम्राट् वैश्वदेवः संसन्नो
धर्मस्तेजः प्रवृत्त उद्यत आश्विन आनीयमाने पयसि पौष्णो विस्पन्दमाने मारुतः
ऋधन्मैत्रः सन्तार्यमाने शरसि वायव्यो ह्रियमाणः अग्नेयो हूयमानो वायुतः
प्रजापतिः सम्भृतोऽस्ति तमेव परमात्मानं यूयमुपाध्वय ॥ ५ ॥

भावार्थः—यदायं देहं त्यक्त्वा सर्वेषु पृथिव्यादिपदार्थेषु भ्रमन् यत्र कुत्र प्र-
विशन् यतस्ततो गच्छन् कर्मानुसारिणेरवरण्यवस्थया जन्म प्राप्नोति तदैव सुप्र-
सिद्धो भवति ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो! जिस ईश्वर ने (सम्भ्रियमाणः) सम्यक् पोषण वा धारण
किया हुआ (सम्राट्) सम्यक् प्रकाशमान (वैश्वदेवः) सब उत्तम जीव वा पदार्थों
के सम्बन्धी (संसन्नः) सम्यक् प्राप्त होता हुआ (धर्मः) नाम रूप (तेजः) प्रकाश
(तथा) (प्रवृत्तः) शरीर से पृथक् हुआ (उद्यतः) ऊपर की चलाता हुआ (आ-
श्विनः) प्राण अपान सम्बन्धी तेज (आनीयमाने) अच्छे प्रकार प्राप्त हुए (पयसि) जल

में (पौष्णः) प्रविष्टी सम्बन्धी तेज (विस्पन्दमाने) विशेष कर प्राप्त हुए समक में (मारुतः) मनुष्य देह सम्बन्धी तेज (ऋणन्) हिंसा करता हुआ (मैत्रः) मित्र प्राण सम्बन्धी तेज (सन्ताप्यमाने) विस्तार किये वा पालन किये (शरसि) तलाब में (वायव्यः) वायु सम्बन्धी तेज (ह्रियमाणः) हरण किया हुआ (आग्नेयः) अग्नि देवता सम्बन्धी तेज (हूयमानः) चुखाया हुआ (वाक्) बोलने वाला (हुतः) शब्द किया तेज और (प्रजापतिः) प्रजा का रक्षक जीव (सम्भृतः) सम्यक् पोषण वा धारण किया है उसी परमात्मा की तुम लोग उपासना करो ॥ ५ ॥

भावार्थः—जब यह जीव शरीर को छोड़ सब प्रविष्ट्यादि वदार्थों में भ्रमण करता जहाँ तहाँ प्रवेश करता और इधर उधर जाता हुआ कर्मानुसार ईश्वर की व्यवस्था से जन्म पाता है तब ही सुप्रसिद्ध होता है ॥ ५ ॥

सवितेत्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । सवितादयो देवताः ।

विराड्धृतिश्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥ .

फिर उसी वि० ॥

सविता प्रथमेऽह्नग्निर्द्वितीयं वायुस्तृतीयं
आदित्यश्चतुर्थं चन्द्रमाः पञ्चम ऋतुः षष्ठे म-
रुतः सप्तमे बृहस्पतिरष्टमे मित्रो नवमे वरुणो
दशम इन्द्र एकादशे विश्वे देवा द्वादशे ॥ ६ ॥

सविता । प्रथमे । अह्नः । अग्निः । द्वितीयं । वा-
युः । तृतीयं । आदित्यः । चतुर्थं । चन्द्रमाः । पञ्चमे ।
ऋतुः । षष्ठे । मरुतः । सप्तमे । बृहस्पतिः । अष्टमे । मित्रः ।
नवमे । वरुणः । दशमे । इन्द्रः । एकादशे । विश्वे । दे-
वाः । द्वादशे ॥ ६ ॥

पदार्थः—(सविता) सूर्यः (प्रथमे) आदिमे (अह्न)
दिने (अग्निः) बन्धिः (द्वितीये) द्वयोः पूर्ण (वायुः)
(तृतीये) (आदित्यः) (चतुर्थे) (चन्द्रमाः) (पञ्चमे)
(ऋतुः) (षष्ठे) (मरुतः) मनुष्यादयः (सप्तमे) (बृह-
स्पतिः) बृहतांपालकः सूत्रात्मा (अष्टमे) मित्रः) प्राणः
(नवमे) (वरुणः) उदानः (दशमे) (इन्द्रः) विद्युत्
(एकादशे) (विश्वे) सवे (देवाः) दिव्यगुणाः (द्वाद-
शे) ॥ ६ ॥

अध्यायः—हे मनुष्या ! अनेन जीवेन प्रथमेऽह्ने सविता द्वितीयेऽग्निस्तृतीये वायुश्चतुर्थे आदित्यः पञ्चमे चन्द्रमाः षष्ठे ऋतुः सप्तमे मरुतोऽष्टमे बृहस्पति-
नवमे मित्रो दशमे वरुण एकादश इन्द्रो द्वादशेऽहनि विश्वे देवाश्च प्राप्यन्ते ॥६॥

भाषार्थः—हे मनुष्या ! यदमे जीवाः शरीरं त्यजन्ति तदा सूर्य प्रकाशादीन्
पदार्थान् प्राप्य किञ्चित्कालं समयं कृत्वा स्वकर्मानुयोगेन गर्भाशये गत्वा शरी-
रं धृत्वा जायन्ते तदैव पुण्यपापकर्मणा सुखदुःखानि फलानि भुञ्जते ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! इस जीव को (प्रथमे) शरीर छोड़ने के पहिले (अहम्)
दिन (सविता) सूर्य (द्वितीये) दूसरे दिन (अग्निः) अग्नि (तृतीये) तीसरे (वायुः)
वायु (चतुर्थे) चौथे (आदित्यः) महीना (पञ्चमे) पाँचवें (चन्द्रमाः) चन्द्रमा
(षष्ठे) छठे (ऋतुः) ऋतु (सप्तमे) सातवें (मरुतः) मनुष्यादि प्राणि
(अष्टमे) आठवें (बृहस्पतिः) बड़ों का रक्षक सूत्रात्मा वायु (नवमे) नववें में (मि-
त्रः) मित्र (दशमे) दशवें में (वरुणः) उदान (एकादशे) बारहवें में (इन्द्रः)
विजुली और (द्वादशे) बारहवें दिन (विश्वे) सब (देवाः) दिव्य उत्तम गुण प्राप्त
होते हैं ॥ ६ ॥

भाषार्थः—हे मनुष्यो ! जब ये जीव शरीर को छोड़ते हैं तब सूर्य प्रकाश आदि
पदार्थों को प्राप्त होकर कुछ काल समय कर अपने कर्मों के अनुकूल गर्भाशय को

प्राप्त हो शरीर धारण कर उत्पन्न होते हैं सभी पुण्य पाप कर्म से मुक्तदुःखरूप कलों को योगते हैं ॥ १ ॥

उग्रश्चेत्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । मरुतो देवता ।

भुरिग्गायत्री छन्दः । चडूजः स्वरः ॥

पुनः के जीवाः किंगुणाः सन्तीत्याह ॥

किर कौन जीव किस गुण वाले हैं इस वि० ॥

उग्रश्च भीमश्च ध्वान्तश्च धुनिश्च । सासहान्
श्चाभियुग्वा च विक्षिपः स्वाहा ॥ ७ ॥

उग्रः । च । भीमः । च । ध्वान्तऽइति धुऽआन्तः । च ।
धुनिः । च । सासहान् । ससहानिति ससहान् । च ।
अभिऽयुग्वेत्यभि युग्वा । च । विक्षिपऽइति विऽ-
क्षिपः । स्वाहा ॥ ७ ॥

पदार्थः—(उग्रः) तीव्रस्वभावः (च) शान्तः (भीमः)
विभेति यस्मात्स भयंकरः (च) निर्भयः (ध्वान्तः)
ध्वान्तमन्धकारं प्राप्तः (च) प्रकाशं गतः (धुनिः) कम्पमानः
(च) निष्कम्पः (सासहान्) भृशं सहमानः (च)
असहमानो वा (अभियुग्वा) योऽभितो युंक्ते स च
वियुक्तः (विक्षिपः) यो विक्षिपति विक्षेपं प्राप्नोति सः
(स्वाहा) स्वकीयया क्रियया ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! मरणं प्राप्तो जीवः स्वारेोग्रश्च भीमश्च ध्वान्तश्च धुनि-
श्च सासहान् अभियुग्वा च विक्षिपो जायते ॥ ७ ॥

भाषार्थः—हे मनुष्या ! ये जीवाः पापाचरणास्त उग्रः ये धर्माचरणास्ते शान्तः ये भयप्रदास्ते भीमा ये भयं प्राप्तास्ते भीता येऽभयप्रदास्ते निर्भया येऽविद्यायुक्तास्तेऽन्धकारावृता ये विद्वांसो योगिनस्ते प्रकाशयुक्ता येऽजितेन्द्रियास्ते चञ्चला ये जितेन्द्रियास्तेऽचञ्चलाः स्वस्वकर्मफलानि सहमानाः संयुक्ता विक्षेपं प्राप्ताः सन्तोऽत्र जगति नित्यं भ्रमन्तीति विजानीत ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! मरण को प्राप्त हुआ जीव (स्वाहा) अपने कर्म से (उग्रः) तत्र स्वभाव वाला (च) शान्त (भीमः) भयकारी (च) निर्भय (ध्वान्तः) अन्धकार को प्राप्त (च) प्रकाश को प्राप्त (धुनिः) कांपता (च) निष्कम्प (सासहान्) शीघ्र सहनशील (च) न सहने वाला (अभियुग्मा) सब ओर से निमग्नकारी (च) सब से अलग और (विक्षेपः) विक्षेप को प्राप्त होता है ॥ ७ ॥

भाषार्थः—हे मनुष्यो ! जो जीव पापाचरणी हैं वे कठोर जो धर्मात्मा हैं वे शान्त जो भय देने वाले वे भीम शब्द वाच्य जो भय को प्राप्त हैं वे भीत शब्द वाच्य जो भयमय देने वाले हैं वे निर्भय जो अविद्यायुक्त हैं वे अन्धकार से भरे जो विद्वान् योगी हैं वे प्रकाशयुक्त । जो जितेन्द्रिय नहीं हैं वे चंचल जो जितेन्द्रिय हैं वे चञ्चलता रहित अपने १ कर्म फलों को सहते भोगते संयुक्त विक्षेप को प्राप्त हुए इस जगत् में नित्य भ्रमण करते हैं ऐसा जानो ॥ ७ ॥

अग्निमित्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । अग्न्यादयो लिङ्गोक्ता

देवताः । निचृदत्यष्टिश्छन्दः । गन्धारः स्वरः ॥

के जना उभयजन्मनोः सुखमाप्नुवन्तीत्याह ॥

कौन मनुष्य दोनों जन्म में सुख पाते हैं इस वि० ॥

अग्निं हृदयेनाशनिं हृदयाग्रेण पशुपतिं कृत्स्नहृदयेन भवं युक्ता । शर्वमतस्नाभ्यामीशानं मन्युना महादेवमन्तः पर्श्वेनोग्रं देवं वनिष्पुना वसिष्ठहनुःशिङ्गीनि क्रोश्याभ्याम् ॥ ८ ॥

अग्निम् । हृदयेन । अशनिम् । हृदयाग्रेणेति
 हृदयऽग्रेणे । पशुपतिमिति पशुऽपतिम् । कृत्स्न-
 दयेनेति कृत्स्नऽहृदयेन । भवम् । यक्ना । शर्वम् ।
 मतस्नाभ्याम् । ईशानम् । मन्युना । महादेवमिति महाऽ-
 देवम् । अन्तःऽपर्शव्येन । उग्रम् । देवम् । वनिष्ठुना ।
 वसिष्ठह्नुरिति वसिष्ठऽहनुः । शिङ्गीनि । कोश्याभ्याम् ८

पदार्थः—(अग्निम्) पावकम् (हृदयेन) हृदयावयवेन
 (अशनिम्) विद्युत्तम् (हृदयाग्रेण) हृदयस्य पुरोभागेन
 (पशुपतिम्) पशूनां पालकं जगद्गुत्तारं रुद्रं सर्वप्राणम्
 (कृत्स्नहृदयेन) संपूर्णं हृदयावयवेन (भवम्) यस्सर्वत्र
 भवति तम् (यक्ना) यकृताशरीराऽवयवेन (शर्वम्) वि-
 ज्ञातारम् (मतस्नाभ्याम्) (हृदयपार्श्वाऽवयवाभ्याम्) (ई-
 शानम्) सर्वस्य जगतः स्वामिनम् (मन्युना) दुष्टाचारिणः
 पापं च प्रति वर्त्तमानेन क्रोधेन (महादेवम्) महाश्चासौ
 देवश्च तं परमात्मानं (अन्तःपर्शव्येन) अन्तःपार्श्वावयव-
 भावेन (उग्रम्) तीक्ष्णस्वभावम् (देवम्) देदीप्यमानम्
 (वनिष्ठुना) आंत्रविशेषेण (वसिष्ठहनुः) वसिष्ठस्यातिश-
 येन वासहेतोर्ह्नुरिव हनुर्यस्य तम् । अत्र सुपां सुलुगित्यमः
 स्थाने सुः (शिङ्गीनि) ज्ञातुं प्राप्तुम् योग्यानि ॥ अत्र खगि-
 धातोः पृषोदरादिनाप्तीष्टरूपसिद्धिः । (कोश्याभ्याम्) कोश
 उदरेभवाभ्यां मांसपिण्डाभ्याम् ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! ये ते मृता जीवा हृदयेनाग्निहृदयाग्नेयाशनिं कृत्स्न-
हृदयेन पशुपतिं यक्ना भवं मतस्नाभ्यां शर्वं मन्युनेशानमन्तःपर्वण्येन महादेवमुग्रं
देवं वनिप्पुना वसिष्ठहनुः कोश्याभ्यां शिञ्जीनि प्राप्नुवन्तीति यूयं विजानीत ॥ ८ ॥

आचार्यः—ये मनुष्याः सर्वाङ्गैर्धर्माचरणं विद्याग्रहणं सत्सङ्गं जगदीश्वरोपा-
सनं च कुर्वन्ति ते वर्तमानभविष्यतोर्जन्मनोः सर्वाणि सुखानि प्राप्नुवन्ति ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जो वे मरे हुए जीव (हृदयेन) हृदय रूप अवयव से (अ-
ग्निम्) अग्नि को (हृदयाग्नेयं) हृदय के ऊपरले भाग से (अशनिम्) विजुली को
(कृत्स्नहृदयेन) संपूर्ण हृदय के अवयवों से (पशुपतिम्) पशुओं के रक्षक जगत् वा-
रण कर्ता सब के जीवन हेतु परमेश्वर को (यक्ना) यकृत् रूप शरीर के अवयव से
(यवम्) सर्वत्र होने वाले ईश्वर को (मतस्नाभ्याम्) हृदय के इधर उधर के अवयवों
से (शर्वम्) विज्ञानयुक्त ईश्वर को (मन्युना) दुष्टाचारी और पाप के प्रति वर्तमान
कोष से (ईशानम्) सब जगत् के स्वामी ईश्वर को (अन्तःपर्वण्येन) भीतरली प-
सुरियों के अवयवों में हुए विज्ञान से (महादेवम्) महादेव (उग्रम्, देवम्) तीक्ष्ण
स्वभाव वाले प्रकाशमान ईश्वर को (वनिप्पुना) आत विशेष से (वसिष्ठहनुः) अत्य-
न्त वास के हेतु राजा के तुल्य ठोड़ी वाले जन को (कोश्याभ्याम्) पेट में हुए दो
भास पिंडों से (शिञ्जीनि) जानने वा प्राप्त होने योग्य वस्तुओं को प्राप्त होते हैं ऐसा
तुम लोग जानो ॥ ८ ॥

आचार्यः—जो मनुष्य शरीर के सब अंगों से धर्माचरण विद्याग्रहण सत्सङ्ग और
जगदीश्वर की उपासना करते हैं वे वर्तमान और भविष्यत् जन्मों में सुखों को
प्राप्त होते हैं ॥ ८ ॥

उग्रमित्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । उग्रादयो लिङ्गीक्ता देवताः ।

भुरिगष्टिश्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

मनुष्याः कथमुग्रस्वभावादीन् प्राप्नुवन्तीत्याह ॥

मनुष्य लोग कैसे उग्रस्वभाव आदि को प्राप्त होते हैं इस वि० ॥

उग्रं लोहितेन मित्रं सौव्रत्येन रुद्रं दौव्रत्ये-
नेन्द्रं प्रक्रीडेन मरुतो बलेन साध्यान्प्रमुदा ।
भवस्य कण्ठ्यं रुद्रस्यान्तः पाश्वर्यं महादेवस्य
यकृच्छर्वस्य वनिष्ठुः पशुपतैः पुरीतत् ॥ ९ ॥

उग्रम् । लोहितेन । मित्रम् । सौव्रत्येन । रुद्रम् ।
दौव्रत्येनेति दौःस्व्रत्येन । इन्द्रम् । प्रक्रीडेनेति प्रऽक्री-
डेन । मरुतः । बलेन । साध्यान् । प्रमुदेति प्रऽमुदा ।
भवस्य । कण्ठ्यम् । रुद्रस्य । अन्तःऽपाश्वर्यमित्यन्तःऽ
पाश्वर्यम् । महादेवस्येति महाऽदेवस्य । यकृत् । श-
र्वस्य । वनिष्ठुः । पशुपतेरिति पशुपतैः । पुरीतत् ।
पुरितदिति पुरिऽतत् ॥ ९ ॥

पदार्थः—(उग्रम्) तीव्रं गुणम् (लोहितेन) शुद्धेन
रक्तेन (मित्रम्) प्राणमिव सखायम् (सौव्रत्येन) श्रेष्ठेन
कर्मणा (इन्द्रम्) परमैश्वर्यं विद्युतं वा (रुद्रम्) रोद-
यितारम् (दौव्रत्येन) दुष्टाचारेण (प्रक्रीडेन) (मरुतः)
उत्तमान् मनुष्यान् (बलेन) (साध्यान्) साहुं योग्यान्
(प्रमुदा) प्रकृष्टेन हर्षेण (भवस्य) यः प्रशंसितो भवति
तस्य (कण्ठ्यम्) कण्ठे भवं स्वरम् (रुद्रस्य)

दुष्टानां रोदयितुः (अन्तः पाश्वर्यम्) अन्तः पाश्वरीं ज-
वम् (महादेवस्य) महतो विदुषः (यकृत्) हृदयस्थो रो-
हितः पिण्डः (शर्वस्य) सुखप्रापकस्य (वनिष्ठुः) आ-
न्त्रविशेषः । अत्र सुपांसुलुगित्यमः स्थाने सुरादेशः (पशु-
पतेः) (पुरीतत्) हृदयस्य नाडी ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! गर्भाशयस्था जीवा बाह्या वा लोहितेनोग्रं सौम्रत्येन
पित्रं दौर्मत्येन रुद्रं प्रक्रीडेनेन्द्रं बलेन मरुतः प्रमुदा साध्यान् भवस्य कण्ठ्यं रुद्र-
स्यान्तः पाश्वर्यं महादेवस्य यकृच्छर्वस्य वनिष्ठुः पशुपतेः पुरीतत् प्राप्नुवन्ति ॥ ९ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ! यथा देहिनो रुधिराद्यैरुपादिस्वभावादीन् प्राप्नुव-
न्ति तथा गर्भाशयेऽपि लभन्ते ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! गर्भाशय में स्थित वा बाहर रहने वाले जीव (लोहितेन)
शुद्धरुधिर से (उग्रम्) तीव्र गुण (सौम्रत्येन) श्रेष्ठ कर्म से (मित्रम्) प्राण के तुल्य
प्रिय (दौर्मत्येन) दुष्टाचरण से (रुद्रम्) रुलाने हारे (प्रक्रीडेन) (इन्द्रम्)
उत्तम क्रीड़ा से परम ऐश्वर्य्य वा विजुली (बलेन) बल से (मरुतः) उत्तम मनु-
ष्यों को (प्रमुदा) उत्तम आनन्द से (साध्यान्) साधने योग्य पदार्थों को (भवस्य)
प्रशंसा को प्राप्त होने वाले के (कण्ठ्यम्) कण्ठ में हुए स्वर (रुद्रस्य) दुष्टों को
रुलाने हारे जन को (अन्तः पाश्वर्य्यम्) भीतर पसुरी में हुए (महादेवस्य) महादेव
विद्वान् के (यकृत्) हृदय में स्थित लालपिण्ड (सर्वस्य) सुख प्राप्तक मनुष्य का
(वनिष्ठुः) अन्त विशेष (पशुपतेः) पशुओं के रक्षक पुरुष के (पुरीतत्) हृदय की
नाडी को प्राप्त होते हैं ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे देहधारी रुधिर आदि से तेजस्वी स्वभाव आदि को
प्राप्त होते हैं वैसे ही गर्भाशय में भी प्राप्त होते हैं ॥ ६ ॥

लोमभ्य इत्यस्य दीर्घतमा ऋचिः । अग्निर्देवता ।

आकृतिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

मनुष्यैर्भस्मान्तरं शरीरं मन्त्रैर्दाह्यमित्याह ॥

मनुष्यों को भस्म होने तक शरीर का मन्त्रों से दाह करना चाहिये इस वि० ॥

लोमभ्यः स्वाहा लोमभ्यः स्वाहा त्वचे स्वा-
हा त्वचे स्वाहा लोहिताय स्वाहा लोहिताय
स्वाहा मेदोभ्यः स्वाहा मेदोभ्यः स्वाहा माध-
सेभ्यः स्वाहा माधसेभ्यः स्वाहा स्नावभ्यः
स्वाहा स्नावभ्यः स्वाहाऽस्थभ्यः स्वाहाऽस्थभ्यः
स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहा । रेतसे
स्वाहा प्रायवे स्वाहा ॥ १० ॥

लोमभ्यऽ इति लोमऽभ्यः । स्वाहा । लोमभ्यऽ
इति लोमऽभ्यः । स्वाहा । त्वचे । स्वाहा । त्वचे ।
स्वाहा । लोहिताय । स्वाहा । लोहिताय । स्वाहा ।
मेदोभ्यऽ इति मेदऽभ्यः । स्वाहा । मेदोभ्यऽ इति
मेदऽभ्यः । स्वाहा । माधसेभ्यः । स्वाहा । माधसेभ्यः ।
स्वाहा । स्नावभ्यऽइति स्नावऽभ्यः । स्वाहा । स्नाव-
भ्यऽ इति स्नावऽभ्यः । स्वाहा । अस्थभ्यऽइत्यस्थऽ-
भ्यः । स्वाहा । अस्थभ्यऽइत्यस्थऽभ्यः स्वाहा । म-
ज्जभ्यऽइति मज्जऽभ्यः । स्वाहा । मज्जभ्यऽ इति म-
ज्जऽभ्यः । स्वाहा । रेतसे । स्वाहा । प्रायवे । स्वाहा ॥१०॥

पदार्थः—(लोमभ्यः) त्वगुपरिस्थेभ्यो बालेभ्यः (स्वाहा)
 (लोमभ्यः) नखादिभ्यः (स्वाहा) (त्वचे) शरीरावरणदाहाय
 (स्वाहा) (त्वचे) तदन्तरावरणदाहाय (स्वाहा) (लोहिताय)
 रक्ताय (स्वाहा) (लोहिताय) हृदयस्थाय लोहितपिण्डाय
 (स्वाहा) (मेदोभ्यः) स्निग्धेभ्यो घातुविशेषेभ्यः (स्वाहा)
 (मेदोभ्यः) सर्वशरीरावयवार्द्रिकरेभ्यः (स्वाहा) (मांसेभ्यः)
 बहिःस्थेभ्यः (स्वाहा) (मांसेभ्यः) शरीरान्तर्गतेभ्यः (स्वाहा)
 (स्नावभ्यः) स्थूलनाडीभ्यः (स्वाहा) (स्नावभ्यः) सूक्ष्माभ्यः
 सिराभ्यः (स्वाहा) (अस्थभ्यः) शरीरस्थकठिनावयवेभ्यः
 (स्वाहा) (अस्थभ्यः) सूक्ष्मावयवाऽस्थिरूपेभ्यः (स्वाहा) (म-
 ज्जभ्यः) अस्थ्यन्तर्गतेभ्यो घातुभ्यः (स्वाहा) (मज्जभ्यः)
 तदन्तर्गतेभ्यः (स्वाहा) (रेतसे) वीर्याय (स्वाहा) (पायवे)
 गुह्यावयवदाहाय (स्वाहा) ॥ १० ॥

अन्वयः—मनुष्यैः प्रेतक्रियायां घृतादेर्लोमभ्यः स्वाहा लोमभ्यः स्वाहा त्व-
 चे स्वाहा त्वचे स्वाहा लोहिताय स्वाहा लोहिताय स्वाहा मेदोभ्यः स्वाहा मेदो-
 भ्यः स्वाहा मांसेभ्यः स्वाहा मांसेभ्यः स्वाहा स्नावभ्यः स्वाहा स्नावभ्यः स्वाहा-
 ऽस्थभ्यः स्वाहाऽस्थभ्यः स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहा रेतसे स्वाहा
 पायवे स्वाहा सततं प्रयोज्या ॥ १० ॥

भाषार्थः—हे मनुष्या! यावच्छोमान्वारभ्य वीर्यपर्यन्तस्य तच्छरीरस्य भस्म
 न स्यात्तावद् घृतेन्धनानि प्रक्षिपत ॥ १० ॥

पदार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि दाहकर्म में घी आदि से (लोमम्यः) त्वचा के ऊपरले बालों के लिये (स्वाहा) इस शब्द का (लोमम्यः) नख आदि के लिये (स्वाहा) (त्वचे) शरीर की त्वचा जलाने को (स्वाहा) (त्वचे) भीतरली त्वचा जलाने के लिये (स्वाहा) (लोहिताय) रुधिर जलाने को (स्वाहा) (लोहिताय) हृदयस्थ रुधिर पिण्ड के जलाने को (स्वाहा) (मेदोम्यः) चिकने घातुओं के जलाने को (स्वाहा) (मेदोम्यः) सब शरीर के अवयवों को आर्द्र करने वाले भागों के जलाने को (स्वाहा) (मांसिम्यः) बाहरले मांसों के जलाने को (स्वाहा) (मांसिम्यः) भीतरले मांसों के जलाने के लिये (स्वाहा) (स्नावभ्यः) स्थूल नाड़ियों के जलाने को (स्वाहा) (स्नावभ्यः) सूक्ष्म नाड़ियों के जलाने को (स्वाहा) (अस्थिम्यः) शरीरस्थ कठिन अवयवों के जलाने के लिये (स्वाहा) (अस्थिम्यः) सूक्ष्म अस्थिरूप अवयवों के जलाने को (स्वाहा) (मज्जम्यः) हाडों के भीतर के घातुओं के लिये (स्वाहा) (मज्जम्यः) उसके अन्तर्गत भाग के जलाने को (स्वाहा) (रेतसे) रीर्य के जलाने को (स्वाहा) और (पायवे) गुदारूप अवयव के दाह के लिये (स्वाहा) इस शब्द का निरन्तर प्रयोग करें ॥ १० ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जब तक लोम से लेकर रीर्य पर्यन्त उस मृत शरीर की भस्म न हो तब तक घी और ईन्धन डाला करो ॥ १० ॥

आयासायेत्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । अग्निर्द्वैवता ।

स्वराड् जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैर्जन्मान्तरे सुखार्थं किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को जन्मान्तर में सुख के लिये क्या कर्त्तव्य है इस वि० ॥

आयासाय स्वाहा प्रायासाय स्वाहा संयासाय
स्वाहा वियासाय स्वाहौद्यासाय स्वाहा । शुचे
स्वाहा शोचंते स्वाहा शोचमानाय स्वाहा शोका-
य स्वाहा ॥ ११ ॥

आयासायेत्याऽयासाय । स्वाहा । प्रायासाय । प्रयासा
येति मऽयासाय । स्वाहा । संयासायेति समऽयासाय ।
स्वाहा । वियासायेति विऽयासाय । स्वाहा । उद्या-
सायैत्युत्तयासाय । स्वाहा । शुचे । स्वाहा । शोचते ।
स्वाहा । शोचमानाय । स्वाहा । शोकाय । स्वाहा ॥११॥

पदार्थः—(आयासाय) समन्तात्प्रापणाय (स्वाहा)
(प्रायासाय) प्रयाणाय (स्वाहा) (संयासाय) सम्यग्-
गमनाय (स्वाहा) (वियासाय) विविधप्राप्तये (स्वाहा)
(उद्यासाय) ऊर्ध्वं गमनाय (स्वाहा) (शुचे) पवित्राय-
(स्वाहा) शोचते) शुद्धिकर्त्रे (स्वाहा) (शोचमानाय)
विचारप्रकाशाय (स्वाहा) (शोकाय) शोचन्ति यस्मिँ-
स्तस्मै (स्वाहा) ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या! यूयमायासाय स्वाहा प्रायासाय स्वाहा संयासाय स्वा-
हा वियासाय स्वाहोद्यासाय स्वाहा शुचे स्वाहा शोचते स्वाहा शोचमानाय स्वाहा-
शोकाय स्वाहा प्रयुङ्क्ष्वम् ॥ ११ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः पुरुषार्थादिसिद्धये सत्या वाग् यतिः क्रिया चानुष्ठेया येन
देहान्तरे जन्मान्तरे च मङ्गलं स्यात् ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! तुम लोग (आयासाय) अच्छे प्रकार प्राप्त होने को (स्वा-
हा) इस शब्द का (प्रायासाय) जाने के लिये (स्वाहा) (संयासाय) सम्यक् चलने
के लिये (स्वाहा) (वियासाय) विविध प्रकार वस्तुओं की प्राप्ति को (स्वाहा) (उ-
द्यासाय) ऊपर को जाने के लिये (स्वाहा) (शुचे) पवित्र के लिये (स्वाहा) (शो-
चते) शुद्धि करने वाले के लिये (स्वाहा) (शोचमानाय) विचार के प्रकाश के लिये

(स्वाहा) और (शोकाय) जिस में शोक करते हैं उस के लिये (स्वाहा) इस शब्द का प्रयोग करो ॥ ११ ॥

भाष्यार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि पुरुषार्थ सिद्धि के लिये सत्य वाणी बुद्धि और क्रिया का अनुष्ठान करें जिस से देहान्तर और जन्मान्तर में मंगल हो ॥ ११ ॥

तपसद्व्यत्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । अग्निर्देवता ।

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः कैःसाधनैः सुखं प्राप्तव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को किन साधनों से सुख प्राप्त करना चाहिये इस वि० ॥

तपसे स्वाहा तप्यते स्वाहा तप्यमानाय स्वा-
हा तप्ताय स्वाहा धर्माय स्वाहा । निष्कृत्यै स्वाहा
प्रायश्चित्यै स्वाहा भेषजाय स्वाहा ॥ १२ ॥

तपसे । स्वाहा । तप्यते । स्वाहा । तप्यमानाय । स्वाहा ।
तप्ताय । स्वाहा । धर्माय । स्वाहा । निष्कृत्यै । निःकृत्या
ऽइति निःकृत्यै । स्वाहा । प्रायश्चित्यै । स्वाहा । भे-
षजाय । स्वाहा ॥ १२ ॥

पदार्थः—(तपसे) प्रतापाय (स्वाहा) (तप्यते) य-
स्तापं प्राप्नोति तस्मै (स्वाहा) (तप्यमानाय) प्राप्ततापाय
(स्वाहा) (तप्ताय) (स्वाहा) (धर्माय) दिनाय (स्वाहा)
(निष्कृत्यै) निवारणाय (स्वाहा) (प्रायश्चित्यै) पापनि-
वारणाय (स्वाहा) (भेषजाय) सुखाय भेषजमिति सुख-
ना० निघ० ३।६ (स्वाहा) ॥ १२ ॥

अन्वयः—मनुष्यैस्तपसे स्वाहा तप्यते स्वाहा तप्यमानाय स्वाहा तप्ताय स्वाहा धर्माय स्वाहा निष्कृत्यै स्वाहा प्रायश्चित्त्यै स्वाहा भेषजाय स्वाहा च निरन्तरं प्रयोक्तव्या ॥ १२ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः प्राणायामादिसाधनैः सर्वं कित्तिषं निवार्य स्वस्वं प्राप्तुं प्रापयितव्यं च ॥ १२ ॥

पदार्थः—मनुष्यों को चाहिये (तपसे) तपता के लिये (स्वाहा) (तप्यते) तप्ता को प्राप्त होने वाले के लिये (स्वाहा) (तप्यमानाय) तप गमी को प्राप्त होने वाले के लिये (स्वाहा) (तप्ताय) तपे हुए के लिये (स्वाहा) (धर्माय) धर्म के होने को (स्वाहा) (निष्कृत्यै) निवारण के लिये (स्वाहा) (प्रायश्चित्त्यै) पाप-निवृत्ति के लिये (स्वाहा) और (भेषजाय) सुख के लिये (स्वाहा) इस शब्द का निरन्तर प्रयोग करें ॥ १२ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि प्राणायाम आदि साधनों से सब कित्तिष का निवारण कर के सुख को स्वयं प्राप्त हों और दूसरों को प्राप्त करावें ॥ ११ ॥

यमायेत्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृत्तिष्ठुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

किं मनुष्यों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

यमाय स्वाहाऽन्तकाय स्वाहा मृत्यवे स्वाहा
ब्रह्मणे स्वाहा ब्रह्महत्याय स्वाहा विश्वेभ्यो देवे-
भ्युः स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यश्च स्वाहा ॥ १३ ॥

यमायै । स्वाहा । अन्तकाय । स्वाहा । मृत्युवे ।
स्वाहा । ब्रह्मणे । स्वाहा । ब्रह्महत्यायाऽऽति ब्रह्महत्या-
यै । स्वाहा । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः । स्वाहा । द्यावापृथि-
वीभ्याम् । स्वाहा ॥ १३ ॥

पदार्थः—(यमाय) नियन्त्रे न्यायाधीशाय वायवे
वा (स्वाहा) (अन्तकाय) नाशकाय कालाय (स्वाहा)
(मृत्युवे) प्राणत्यागकारिणे समयाय (स्वाहा) (ब्रह्मणे)
बृहत्तमाय परमात्मने ब्रह्मविदुषे वा (स्वाहा) (ब्रह्मह-
त्यायै) ब्रह्मणो वेदस्येश्वरस्य विदुषो वा हनननिवार-
णाय (स्वाहा) (विश्वेभ्यः) अखिलेभ्यः (देवेभ्यः)
विद्वद्भ्यो दिवेभ्यो जलादिभ्यो वा (स्वाहा) (द्यावापृथि-
वीभ्याम्) सूर्यभूमिशोधनाय (स्वाहा) ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं यमाय स्वाहाऽन्तकाय स्वाहा मृत्युवे स्वाहा
ब्रह्मणे स्वाहा ब्रह्महत्यायै स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यां
स्वाहा च प्रयुज्यन्त ॥ १३ ॥

भाषार्थः—ये मनुष्या न्यायव्यवस्थां पालयित्वाऽरूपमृत्युं विनिवार्यन्-
रविदुषः संसेव्य ब्रह्महत्यादिदोषानिवार्य सृष्टिविद्यां विदित्वाऽन्त्येष्टिं विदधति
ते सर्वेषां मंगलमदा भवन्ति सर्वदेवं मृत्यकररीरं दग्ध्वा सर्वेषां सुखमुन्नेयमिति १३

अत्राऽन्त्येष्टिकर्मवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वाश्रयायोक्तार्थेन सह सङ्गतिरस्तीति
वेदितव्यम् ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! तुम लोग (यमाय) नियन्ता न्यायाधीश वा वायु के लि-
ये (स्वाहा) इस शब्द का (अन्तकाय) नाशकर्ता काल के लिये (स्वाहा)

(वृत्त्ये) प्रायस्काग कराने वाले समय के लिये (स्वाहा) (ब्रह्मणे) बृहत्तम अग्नि बड़े परमात्मा के लिये वा ब्राह्मण विद्वान् के लिये (स्वाहा) (असहस्यै) ब्रह्म वेद वा ईश्वर वा विद्वान् की इत्यादि निष्कृष्ट के लिये (स्वाहा) (विश्वेभ्यः) सभ (देवेभ्यः) दिव्य गुणों से युक्त विद्वानों वा जलादि के लिये (स्वाहा) और (यानाष्टमिवीभ्याम्) और सूर्य्य भूमि के शोधने के लिये (स्वाहा) इस शब्द का प्रयोग करो ॥ ११ ॥

आचार्यः—ओ मनुष्य न्यायव्यवस्था का पालन कर अल्पसृष्ट्यु को निवारण कर ईश्वर और विद्वानों का सेवन कर ब्रह्महत्यादि दोषों को छोड़ा के सृष्टि विधा को जान के अन्त्येष्टि कर्म विधि करते हैं वे सब के भंगन देने वाले होते हैं सब काल में इस प्रकार कृतक शरीर को जलक सब मुक्त की उद्धार करनी चाहिये ॥ ११ ॥

इस अध्याय में अन्त्येष्टि कर्म का वर्णन होने से इस अध्याय में कहे अर्थ की पूर्ण अध्याय के अर्थ के साथ संगति है ऐसा जानना चाहिये ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीविरजानन्दसरस्व-

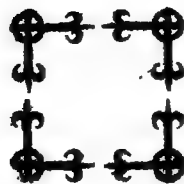
तीस्वामिनां शिष्येण श्रीमद्भयानन्दसरस्वतीस्वामिना

विरचिते यजुर्वेदभाष्ये संस्कृतार्थभाषाभ्यां

समन्विते सुप्रमाणयुक्ते एकोन-

वत्वारिंशत्तमोऽध्यायः

पूर्तिमगमत् ॥

ओ३म्

अथ चत्वारिंशाऽध्यायारम्भः ॥

—०-१०४०:-०—

ओ३म् विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परा सुव ।

यद्भद्रं तन्न आ सुव ॥ १ ॥

ईशावास्यमित्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । आत्मा देवता ।

अनुष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ मनुष्याः परमात्मानं विज्ञाय किङ्कुर्युरित्याह ॥

अन वालीसर्वे अध्याय का आरम्भ है इस के प्रथम मंत्र में

मनुष्य ईश्वर का जानके क्या करें इस वि० ॥

ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां ज-
गत् । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य
स्विद्धनम् ॥ १ ॥

ईशा । वास्यम् । इदम् । सर्वम् । यत् । किम् ।
च । जगत्याम् । जगत् । तेन । त्यक्तेन । भुञ्जीथाः ।
मा । गृधः । कस्य । स्वित् । धनम् ॥ १ ॥

पदार्थः—(ईशा) ईश्वरेणा सकलैश्वर्यसम्पन्नेन सर्व-
शक्तिमता परमात्मना (वास्यम्) आच्छादयितुं योग्यं
सर्वतोऽभिव्याप्यम् (इदम्) प्रकृत्यादिपृथिव्यन्तरम्
(सर्वम्) अखिलम् (यत्) (किम्) (च) (जगत्याम्)
गम्यमानायां सृष्टौ (जगत्) यद्गच्छति तत् (तेन) (त्य-
क्तेन) वर्जितेन तद्धितरहितेन (भुञ्जीथाः) भोगमनु-

भवेः (मा) निषेधे (गृधः) अभिकांक्षीः (कस्य) (स्वित्) कस्याऽपि स्विदि प्रश्ने वा (धनम्) वस्तुमात्रम् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य ! त्वं यदिदं सर्वं जगत् जगदीशऽऽवाप्तमस्ति तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः किञ्च कस्य स्विद्धनं मा गृधः ॥ १ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या ईश्वराश्चिन्त्ययमस्मान् सर्वदा सर्वतः पश्यति जगदि-
दमीश्वरेण व्याप्तं सर्वत्रेश्वरोस्तीति व्यापकमन्तर्यामिणं निश्चित्य कदाचिदप्यन्या-
याचरणेन कस्यापि किञ्चिदपि द्रव्यं ग्रहीतुं नेच्छेयुस्ते धार्मिका भूत्वाऽत्र पर-
ब्राह्मणदयनिःश्रेयसे फले प्राप्य सदाऽऽनन्देयुः ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य ! तू (यत्) जो (इदम्) प्रकृति से लेकर पृथिवी पर्यन्त
(सर्वम्) सब (जगत्याम्) प्राप्त होने योग्य सृष्टि में (जगत्) चरमाणीमात्र (ईशा)
संपूर्ण ऐश्वर्य से युक्त सर्वशक्तिमान् परमात्मा से (वास्यम्) आच्छादन करने योग्य
अर्थात् सब ओर से व्याप्त होने योग्य है (तेन) उस (त्यक्तेन) त्याग किसे हुए
जगत् से (भुञ्जीथाः) पदार्थों के भोगने का अनुभव कर किन्तु (कस्य, स्वित्) किसी
के भी (धनम्) वस्तुमात्र की (मा) मत (गृधः) अभिलाषा कर ॥ १ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य ईश्वर से डरते हैं कि यह हम को सदा सब ओर से देख-
ता है यह जगत् ईश्वर से व्याप्त और सर्वत्र ईश्वर विद्यमान है इस प्रकार व्यापक अन्त-
र्यामी परमात्मा का निश्चय करके भी अन्याय के आचरण से किसी का कुछ भी द्रव्य
ग्रहण नहीं किया चाहते वे धर्मात्मा होकर इस लोक के सुख और परलोक में मुक्ति-
रूप सुख को प्राप्त कर के सदा आनन्द में रहें ॥ १ ॥

कुर्वन्नित्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । आत्मा देवता ।

भुरिगनुष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

असुर्याः । नाम । ते । लोकाः । अन्धेन । तमसा ।
 आवृताऽइत्यऽवृताः । तान् । ते । प्रेत्येतिप्रऽइत्य । अपि ।
 गच्छन्ति । ये । के । च । आत्महनऽइत्यात्मऽहनः ।
 जनाः ॥ ३ ॥

पदार्थः— (असुर्याः) असुराणां प्राणपोषणतत्परा-
 णामविद्यादियुक्तानामिमे सम्बन्धिनस्तत्सदृशः पापक-
 र्माणः (नाम) प्रसिद्धौ (ते) (लोकाः) लोकन्ते पश्यन्ति ते ज-
 नाः (अन्धेन) अन्धकाररूपेण (तमसा) अत्यावरकेण
 (आवृताः) समन्ताद्युक्ता आच्छादिताः (तान्) दुःखा-
 न्धकारावृतान् भोगान् (ते) (प्रेत्य) मरणं प्राप्य (अपि)
 जीवन्तोपि (गच्छन्ति) प्राप्नुवन्ति (ये) (के) (च)
 (आत्महनः) य आत्मानं घ्नन्ति तद्विरुद्धमाचरन्ति ते
 (जनाः) मनुष्याः ॥ ३ ॥

अन्वयः—ये लोका अन्धेन तमसा वृता ये के चात्पन्नो जनाः सन्ति ते-
 ऽसुर्या नाम ते प्रेत्यापि तान् गच्छन्ति ॥ ३ ॥

भावार्थः—त एव असुरा देव्या राक्षसाः पिशाचा दुष्टा मनुष्या य आत्म-
 न्यन्यद्वाच्यन्यत्कर्मण्यन्यदाचरन्ति तेन कदाचिद् विद्यादुःस्वप्नारादुचर्याऽऽन-
 न्दं प्राप्तुं शक्नुवन्ति ये च यदात्मना तन्मनसा बन्धनसा तद्वाचा यद्वाचा तत्कर्मणा-
 ऽनुतिष्ठन्ति त एव देवा आर्या सौभाग्यवन्तोऽखिलजगत्पवित्रयन्त इहामुत्रा-
 तुलं सुखमश्रुवते ॥ ३ ॥

पदार्थः—जो (लोकाः) देखने वाले लोग (अन्धेन) अन्धकाररूप (तमसा) अत्यावरण
 करने हारे अज्ञानसे (आवृताः) सब ओर से ढंके हुए (च) और (ये) जो (के) कोई (आ-
 त्महनः) आत्मा के विरुद्ध आचरण करने हारे (जनाः) मनुष्य हैं (ते) ये (असुर्याः)

अपने प्राण वीर्य में तत्पर अविद्यादि दोषयुक्त शोर्षों के सम्बन्धी उनके पाप कर्म करने वाले (नाम) प्रसिद्ध में होते हैं (ते) (वे) (ये) मरने के पीछे (अ-वि) और जीते हुए भी (तान्) उन दुःख और अज्ञानरूप अन्धकार से युक्त मो-र्षों को (गच्छन्ति) प्राप्त होते हैं ॥ १ ॥

भावार्थः—वे ही मनुष्य असुर, दैत्य, राक्षस तथा पिशाच आदि हैं जो आ-त्मा में और जानते बायीं से और बोलते और करते कुछ और ही हैं वे सभी अविद्या-रूप दुःख सागर से पार हो भ्रान्त को नहीं प्राप्त हो सकते । और जो आत्मा मन बायीं और कर्म से निष्कपट एकसा आचरण करते हैं वे ही देव आर्य सौभाग्यवान् सब कर्म को पवित्र करते हुए इस लोक और परलोक में अतुल सुख भोगते हैं ॥ १ ॥

अनेजदित्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । ब्रह्मा देवताः ।

निष्त्रिंशुषु चन्दः । धैवतः स्वरः ॥

कीदृशो जन ईश्वरं साक्षात्करोतीत्याह ॥

किसा जन ईश्वर को साक्षात् करता है इस वि० ॥

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आध्वन्पूर्-
वमर्षेत् । तद्धारतौऽन्यानत्येति तिष्ठतस्मिन्नपो
मातुरिश्वा दधाति ॥ ४ ॥

अनेजत् । एकम् । मनसः । जवीयः । न । एनुत् ।
देवाः । आध्वन् । पूर्वम् । अर्षेत् । तत् । धावतः । अ-
न्यान । अति । एति । तिष्ठत् । तस्मिन् । अपः ।
मातुरिश्वा । दधाति ॥ ४ ॥

पदार्थः—(अनेजत्) न एजते कम्पते तदचलत् स्वा-
वस्थायाश्च्युतिः कंपनं तद्वहितम् (एकम्) अद्वितीयं
ब्रह्म (मनसः) मनोवेगात् (जवीयः) अतिशयेन वेगवत्
(न) (एनत्) (देवाः) चक्षुरादीर्नीन्द्रियाणि वा (आप्नुवन्)
प्राप्नुवन्ति (पूर्वम्) पुरः सरं पूर्णं (अर्पत्) गच्छत् (धा-
वतः) विषयान् प्रति पततः (अन्यान्) स्वस्वरूपाद्विस्त-
क्षणात्मनोवागिन्द्रियादीन् (अति) उल्लंघने (एति) प्रा-
प्नोति गच्छति (तिष्ठत्) स्वस्वरूपेण स्थिरं सत् (तस्मि-
न्) सर्वत्राऽभिध्याप्ते (अपः) कर्म क्रियां वा (मातरिश्वा)
मातर्यन्तरिक्षे इवसिति प्राणान्धरति वायुस्तद्वर्तमानो
जीवः (दधाति) ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो मनुष्या यदेकप्रणेजन्मनसो जवीयः पूर्वमर्पेद्ब्रह्माऽस्त्ये-
नदेवा नाप्नुवन्स्तत्स्वयं तिष्ठत्स्त्वानन्तव्याप्त्या बावतोऽन्यानत्येति तस्मिन्निधौ
सर्वत्राभिध्याप्ते मातरिश्वा वायुरिव जीवोऽपो दधातीति विमान्ति ॥ ४ ॥

भाषार्थः—ब्रह्मणोऽनन्तत्वाद्यत्र यत्र मनो वासि तत्र तत्र पुरस्तादेवाऽभि-
ध्याप्तमवस्थं ब्रह्म वर्तते तद्विज्ञानं शुद्धेन मनसैव आपते चक्षुरादिभिरभिध्याप्य
द्रुमशक्यमस्ति स्वयं निश्चलं सत्सर्वान् जीवान् नियमनं वास्तयति धरति च
तस्यातिसूक्ष्मत्वादतीन्द्रियत्वाद्दार्मिकस्य विदुषो योगिनश्च साक्षात्कारो भवति
नेतरस्व ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् मनुष्यो ! जो (एकम्) अद्वितीय (अनेजत्) नहीं
कंपने वाला अर्थात् अप्रल अपनी अवस्था से हटकर कंपन करता है उस से
रहित (मनसः) मन के वेग से भी (जवीयः) अति वेगवान् (पूर्वम्) अब से

आगे (पूर्वतः) चलता हुआ अर्थात् जहाँ कोई चलकर जावे वहाँ प्रथम ही सर्वत्र व्या-
प्तिसु पतुं जाता हुआ ब्रह्म है (एतत्) इस पूर्वोक्त ईश्वर को (देवाः) बसु आदि इ-
न्द्रियों (न) नहीं (आप्नुवन्) प्राप्त होते तत् (वह परब्रह्म अपने आप (सिद्धत्)
स्थिर हुआ अपनी अवन्तव्याप्ति से (धावतः) विश्वों की ओर गिरते हुए (आन्वान्)
अस्मा के स्वरूप से विलक्षण मन बाकी आदि इन्द्रियों का (भति, एति) उल्लापन कर
जाता है (तस्मिन्) उस सर्वत्र अभिव्याप्त ईश्वर की स्थिरता में (मातरिषां) अन्त-
रिक्ष में प्राणों को आग्य करने हारे वायु के मुख्य जीव (अपः) कर्म वा क्रिया को
(दधाति) धारण करता है यह जानो ॥ ४ ॥

अथर्वशब्दः—ब्रह्म के अनन्त होने से जहाँ १ मन जाता है वहाँ २ प्रथम से ही
अभिव्याप्त पहिले से ही स्थिर ब्रह्म वर्तमान है उसका विज्ञान शुद्ध मन से होता है
बसु आदि इन्द्रियों और अभिव्यक्तियों से देखने योग्य नहीं है । वह आप विरचना हुआ
सब जीवों की नियम से चलाता और धारण करता है । उसके अतिमूर्ख इन्द्रियगन्ध
न होने के कारण धर्मात्मा विद्वान् योगी को ही उसका साक्षात् ज्ञान होता है अन्य
को नहीं ॥ ४ ॥

तदेजतीत्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । आत्मा देवता ।

निष्पदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

विदुषां निकटेऽविदुषां च ब्रह्मदूरेऽस्तीत्याह ॥

विद्वानों के निकट और अविद्वानों के ब्रह्म दूर है इस वि० ॥

तदेजति तन्नैजति तदूरे तदन्तिके । तदन्त-
रस्य सर्वस्य तद् सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ ५ ॥

तत् । एजति । तत् । न । एजति । तत् । दूरे ।
तत् । ऊँऽइत्यूँ । अन्तिके । तत् । अन्तः । अस्य ।
सर्वस्य । तत् । ऊँऽइत्यूँ । सर्वस्य । अस्य । बाह्यतः ॥ ५ ॥

पदार्थः—(तत्) (एजति) कम्पते चलति मूढदृष्ट्या
 (तत्) (न) (एजति) कम्पते कम्प्यते वा (तत्) (दूरे)
 अधर्मात्मन्योऽविद्वद्भ्योऽयोगिभ्यः (तत्) (उ) (अ-
 न्तिके) धर्मात्मनां विदुषां योगिनां समीपे (तत्) अन्तः
 आप्यन्तरे (अस्य) (सर्वस्य) अखिलस्य जगतो जीव-
 समूहस्य वा (तत्) (उ) (सर्वस्य) समग्रस्य (अस्य)
 प्रत्यक्षाऽप्रत्यक्षात्मकस्य (बाह्यतः) बहिरपि वर्तमानः॥५॥

अन्वयः—हे मनुष्यास्तद्वज्रैजति तज्जति तदूरे तद्वन्तिके तदस्य सर्वस्वान्त-
 स्तदु सर्वस्याऽस्य बाह्यतो वर्धत इति निश्चिनुत ॥ ५ ॥

भाष्यार्थः—हे मनुष्यास्तद्वज्रं पृष्ट्वा कम्पत इव तत्स्वतो व्यापकत्वात्कदा-
 चिन्न चलति ये तदाज्ञा विरुद्धास्ते इतस्ततो बाधन्तोपि तन्न विजानन्ति ये चे-
 श्वराज्ञानुष्ठातारस्ते स्वात्मस्यमतिनिकटं ब्रह्म प्राप्नुवन्ति यद्वज्रं सर्वस्य मनुष्या-
 दंबोऽभ्यन्तराऽवयवानभिध्याप्य सर्वेषां जीवानामन्तर्यामिरूपतया सर्वाणि
 पापपुण्यात्मककर्माणि विजानन् याथातथ्यं फलं प्रयच्छत्येतदेव सर्वैर्धर्ममत्वादेव
 सर्वैर्भेतव्यमिति ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (तत्) वह ब्रह्म (एजति) मूर्ख की दृष्टि से चलाय-
 मान होता (तत्) (न, एजति) अपने स्वरूप से न चलायमान और न चलाया जाता
 (तत्) वह (दूरे) अधर्मात्मा अविद्वान् अयोगियों से दूर अर्थात् कौड़ों वर्षों में भी नहीं
 प्राप्त होता (तत्) वह (उ) ही (अन्तिके) धर्मात्मा विद्वान् योगियों के समीप
 (तत्) वह (अस्य) इस (सर्वस्य) सब जगत् वा जीवों के (अन्तः) भीतर (उ)
 और (तत्) वह (अस्म, सर्वस्य) इस प्रत्यक्ष और अप्रत्यक्षरूप जगत् के (बाह्यतः)
 बाहर भी वर्तमान है ॥ ५ ॥

आचार्यः—हे मनुष्यो ! वह ब्रह्म मूढ़ की दृष्टि में कल्पता जाता है वह काय व्यापक होने से कभी नहीं चलायमान होता जो मन उसकी आज्ञा से विरुद्ध है वे इ-
धर उपर भागते हुए भी उसको नहीं जानते और जो ईश्वर की आज्ञा का अनुष्ठान
करने वाले हैं वे अपने आत्मा में स्थित अतिमिष्ट ब्रह्म को प्राप्त होते हैं जो ब्रह्म सब
प्रकृति आदि के बाहर भीतर अवयवों में अभिव्याप्त हो के अन्तर्धानिरूप से सब जीवों के
सब पाप पुण्यरूप कर्मों को जानता हुआ सबार्थ फल देता है वही सब को ध्यान में रखना चा-
हिये और उसी से सब को डरना चाहिये ॥ ५ ॥

यस्मिन्स्थित्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । आत्मा देवता ।

निषदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथेश्वरविषयमाह ॥

अथ ईश्वर वि० ॥

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्नेवानुपश्यति ।
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विचिंकित्सति ॥६॥

यः । तु । सर्वाणि । भूतानि । आत्मन् । एव ।
अनुपश्यतीत्यनुपश्यति । सर्वभूतेष्विति सर्वभूतेषु ।
च । आत्मानम् । ततः । न । वि । चिंकित्सति ॥६॥

पदार्थः—(यः) विद्वान् जनः (तु) पुनरर्थे (सर्वाणि)
अखिलानि (भूतानि) प्राण्यमाणिरूपाणि (आत्मन्) पर-
मात्मनि (एव) (अनुपश्यति) विद्याधर्मयोगाभ्यासानन्तरं
समीक्षते (सर्वभूतेषु) सर्वेषु प्रकृत्यादिषु (च) (आत्मानम्)

अतस्ति सर्वत्र व्याप्नोति तम् (ततः) तदन्तरम् (न) (वि)
(चिकित्सति) संशर्षप्रप्नोति ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ! य आत्मन्नेव सर्वाणि भूतान्यनुपरयति यस्तु
सर्वभूतेष्व्यात्मानं च समीकते स ततो न विचिकित्सतीति कृपे विजानीय ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ! ये सर्वव्यापिनं व्यापकारिणं सर्वज्ञं सनातनं स-
र्वात्मानं सकलस्य द्रष्टारं परमात्मानं विदिस्वा तुल्यदुःखहानिनाभेष्टु स्वात्मनस्त-
र्वाणि भूतानि विद्याव चर्मिका जयन्ते तेष्व मोक्षमश्नुवते ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (नः) जो विद्वान् जन (आत्मन्) परमात्मा के भीतर
(इव) ही (सर्वोणि) सब (भूतानि) प्राणी जन्मादिकों को (धेनु) (परयति)
विद्या कर्म और योगाभ्यास करने पश्चात् ध्यान दृष्टि से देखता है (तु) और जो (स-
र्वभूतेषु) सब प्रकृतिदि पदार्थों में (आत्मानम्) आत्मा को (च) भी देखता है
वह विद्वान् (ततः) तिस फीके (न) नहीं (विचिकित्सति) संशय को प्राप्त होता
देखा तुम जानो ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो लोग सर्वव्यापी व्यापकारी सर्वज्ञ सनातन सब के आत्मा
जन्तुर्जीव सब के दृष्टा परमात्मा को जान कर तुल्य दुःख हानि लाभों में अपने आत्मा के
तुल्य सब प्राणियों को जानकर अभिक्र होते हैं वे ही मोक्ष को प्राप्त होते हैं ॥ ६ ॥

यस्मिन्नित्यस्य दीर्घतमाश्रयिः । आत्मा देवता ।

निष्पदनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ कैऽविद्यादिदोषान् अहतीत्याह ॥

यत्नं हीन जनिषादे दोषों को जगते हैं इति वि० ॥

यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवामूढिजान्तः ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ अथ ॥

यस्मिन् । सर्वाणि । भूतानि । आत्मा । एव ।
अभूत् । विज्ञानतः इति विज्ञानतः । तत्र । कः ।
मोहः । कः । शोकः । एकत्वमित्येकत्वम् । अनुप-
श्यतः इत्यनुपश्यतः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(यस्मिन्) परमात्मनि ज्ञाने विज्ञाने धर्मे वा
(सर्वाणि) (भूतानि) (आत्मा) आत्मवत् (एव)
(अभूत्) भवन्ति । अत्र वचनव्यत्ययेनैकवचनम् (वि-
ज्ञानतः) विशेषेण समीक्षमाणास्य (तत्र) तस्मिन् पर-
मात्मनि स्थितस्य (कः) (मोहः) मूढावस्था (कः)
(शोकः) परितापः (एकत्वम्) परमात्मनोऽद्वितीय
त्वम् (अनुपश्यतः) अनुकूलेन योगाभ्यासेन साक्षाद्-
ष्टुः ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! यस्मिन् परमात्मनि विज्ञानतः सर्वाणि भूतान्यात्मैवा-
भूत् सैकत्वमनुपश्यतो योगिनः को मोहोऽभूत्कः शोकश्च ॥ ७ ॥

आचार्यः—ये विद्वांसः संन्यासिनः परमात्मना सह चरित्तानि प्राणिजाता-
नि स्वात्मवद्विमानन्ति यथा स्वात्मनो हितमिच्छन्ति तथैव तेषु वर्तन्त एकदेवाद्वि-
तीयं परमात्मानं सुखादुपागताः सन्ति तान् मोहशोकलोभद्वेषोदोषाः कदाचिन्ना-
मुवन्ति ये च स्वात्मानं यथावद्विज्ञाय परमात्मानं विदन्ति ते सदा सुखिनो भव-
न्ति ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (यस्मिन्) जिस परमात्मा, ज्ञान, विज्ञान वा धर्म में (विज्ञान-
तः) विशेष कर ध्यान इति से देखते हुए को (सर्वाणि) सब (भूतानि) प्राणीया-
त्र (आत्मा, एव) अपने मुख्य ही मुख्य दुःख वाले (अभूत्) होते हैं (तत्र) इस-
परमात्मा, अद्वितीय (एकत्वम्) अद्वितीय भाव को (अनुपश्यतः) अनुकूल योगाभ्यास-

से साक्षात् देखते हुए योगि जन को (कः) कौन (मोहः) मूढापणा और (कः) कौन (शोकः) शोक का हेतु होता है ? अर्थात् कुछ भी नहीं ॥ ७ ॥

भावार्थः—जोविद्वान् सन्नासी लोग परमात्मा के सहचारी प्राणिमात्र को अपने आत्मा के तुल्य जानते हैं अर्थात् जैसे अपना हित चाहते वैसे ही अन्यो में भी वर्तते हैं । एक अद्वितीय परमेश्वर के शरण को प्राप्त होते हैं उनको मोह शोक और लोभादि कदाचित् प्राप्त नहीं होते । और जो लोग अपने आत्मा को यथावत् जान कर परमात्मा को जानते हैं वे मुली सदा होते हैं ॥ ७ ॥

स पर्यगादित्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । आत्मा देवता ।

स्वराजगती शुद्धः । निषादः । स्वरः ॥

पुनः परमेश्वरः कीदृशइत्याह ॥

फिर परमेश्वर कैसा है इस वि० ॥

स पर्यगाच्छुक्रमकायमब्रणमस्नाविरध् शुद्धम-
पापविद्धम् । कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथा-
तथ्यतोऽर्थान्वयदधाच्छाश्वतीभ्यःसामाभ्यः ॥ ८ ॥

सः । परि । अगात् । शुक्रम् । अकायम् । अब्र-
णम् । अस्नाविरम् । शुद्धम् । अपापविद्धमित्यपापवि-
द्धम् । कविः । मनीषी । परिभूरिति परिभूः । स्वयम्भू-
रिति स्वयम्भूः । यायातथ्यतइति यायातथ्यतः ।
अर्थान् । वि । अदधात् । शाश्वतीभ्यः । स-
माभ्यः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(सः) परमात्मा (परि) सर्वतः (अगात्)-
व्याप्नोस्ति (शुक्रम्) आशुकरं सर्वशक्तिमत् (अका-
यम्) स्थूलसूक्ष्मकारणशरीररहितम् (अब्रणम्)

अच्छिद्रमच्छिद्रम् (अस्नाविरम्) नाडादिसम्बन्धबन्धर-
हितम् (शुद्धम्) अविद्यादिदोषरहितत्वात्सदा पवित्रम्
(अपापविद्धम्) यत् पापयुक्तं पापकारि पापप्रियं कदाचिन्न
भवति तत् (कविः) सर्वज्ञः (मनीषी) सर्वेषां जीवानां
मनोवृत्तीनां वेत्ता (परिभूः) यो दुष्टान् पापिनः परिभवति
तिरस्करोति सः (स्वयम्भूः) अनादिस्वरूपो यस्य संयोगेना-
त्पत्तिर्योगेन विनाशो मातापितरौ गर्भवासो जन्म वृद्धि-
क्षयो च न विद्यन्ते (याथातथ्यतः) यथातथ्या (अर्थान्)
वेदद्वारा सर्वान् पदार्थान् (वि) विशेषेण (अदधात्) विधत्ते
(शाश्वतीभ्यः) सनातनीभ्योऽनादिस्वरूपाभ्यः स्वस्वरूपेणा-
त्पत्तिविनाशरहिताभ्यः (समाभ्यः) प्रजाभ्यः ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! यद्ब्रह्म शुक्रमकायमब्रह्मणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धं
पर्यगाथः कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूः परमात्मा शाश्वतीभ्यः समाभ्यो वाधा-
तध्यतोऽर्चान्वयदधात्स एव युष्माभिरुपासनीयः ॥ ८ ॥

भाषार्थः—हे मनुष्या ! बचनन्तशक्तिमदजं निरन्तरं सदायुक्तं न्यायकारि
निर्मलं सर्वज्ञं सर्वस्य साक्षिं नियन्तु अनादिस्वरूपं ब्रह्म कल्पादौ जीवेभ्यः
स्वोक्तैर्बदैः शब्दार्थसम्बन्धविज्ञापिकां विद्यां नोपदिशेत्तर्हि कोपि विद्वान् भवेत्
न च धर्पार्थकाममोक्षफलं प्राप्तुं शक्नुयात् तस्मादिदमेव सदैवोपाध्वम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जो ब्रह्म (शुक्रम्) शुद्धिकारी सर्वशक्तिमान् (अकायम्)
स्थूल सूक्ष्म और कारण शरीर से रहित (अब्रह्मम्) छिद्ररहित और नहीं छेद करने
योग्य (अस्नाविरम्) नाड़ी आदि के साथ सम्बन्ध रूप बन्धन से रहित (शुद्धम्)
अविद्यादि दोषों से रहित होने से सदा पवित्र और (अपापविद्धम्) जो पापयुक्त पा-
पकारी और पाप में प्रीति करने वाला कभी नहीं होता (परि, अगात्) सब को

न्यास है जो (कविः) सर्वत्र (मनीषी) सब जगहों के मनो की कृषियों को नामने वाला (परिभूः) कुछ पापियों का तिरस्कार करने वाला और (स्वयम्भूः) अनादि-स्वरूप जिस की संयोग से उत्पत्ति वियोग से विनाश माता पिता गर्भवास जन्म कृद्धि और मरण नहीं होते वह परमात्मा (शाश्वतीन्म्यः) सनातन अनादिस्वरूप अपने ९ स्वरूप से उत्पत्ति और विनाशरहित (समाम्यः) प्रजाओं के लिये (याथातथ्यतः) यथार्थ भाव से (अर्चान्) वेद द्वारा सब पदार्थों को (व्यवधात्) विशेष कर बनाता है वही परमेश्वर तुम लोगों को उपासना करने के योग्य है ॥ ८ ॥

भाषार्थः—हे मनुष्यो! जो अनन्त शक्ति युक्त अनन्मा निरन्तर सदायुक्त न्या-यकारी निर्मल सर्वज्ञ सब का साक्षी नियन्ता अनादिस्वरूप ब्रह्म कल्प के आरम्भ में जगहों को अपने कहे वेदों से शब्द अर्थ और उनके सम्बन्ध को जनाने वाली विद्या का उपदेश न करे तो कोई विद्वान् न होवे और न धर्म अर्थ काम और मोक्ष के फलों के भोगने को समर्थ हो इसलिये इसी ब्रह्म की सदैव उपासना करो ॥ ८ ॥

अन्धन्तम इत्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । आत्मा देवता ।

अमुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

के जना अन्धन्तमः प्राप्नुवन्तीत्याह ॥

कौन मनुष्य अन्धकार को प्राप्त होते हैं इस वि० ॥

अन्धन्तमः प्र विशन्ति येऽसंभूतिमुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ सम्भूत्याधस्ताः ॥ ९ ॥

अन्धम् । तमः । प्र । विशन्ति । ये । असंभूति-
मित्यसंभूतिम् । उपासतुऽ इत्युपऽआसते । ततः ।
भूयऽइवेति भूयऽइव । ते । तमः । ये । ऊँ इत्यै । स-
म्भूत्यामिति सम्भूत्याम् । रुताः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(अन्धम्) आवरणम् (तमः) अन्धकारम् (प्र) प्रकर्षेण (विशन्ति) (ये) (असम्भूतिम्) अनाद्यनुत्पन्नं प्रकृत्याख्यं सत्त्वरजस्तमोगुणमयं-जडं वस्तु (उपासते) उपास्यतया जानन्ति (ततः) तस्मात् (भूय इव) अधिकमिव (ते) (तमः) अविद्यामयमन्धकारम् (ये) (उ) वितर्केण सह (संभूत्याम्) महदादिस्वरूपेण परिणतायां सृष्टौ (रताः) ये रमन्ते-ते ॥६॥

अन्वयः—ये परमेश्वरं विहायाऽसम्भूतिमुपासते तेऽन्धन्तमः प्रविशन्ति ये-सम्भूत्यां रतास्तु उ ततो भूय इव तमः प्रविशन्ति ॥ ९ ॥

भावार्थः—ये जनाः सकलजडजगतोऽनादि निस्वकारणमुपास्यतया स्वी-कुर्वन्ति तेऽविद्यां प्राप्य सदा क्लिपन्ति ये च तस्मात्कारणादुत्पन्नं पृथिव्यादि-स्थूलं सूक्ष्मं कार्थकारणाख्यमनित्यं संयोगजन्यं कार्थं जगदिष्टमुपास्यं मन्यन्ते ते गाढाविद्यां प्राप्याधिकतरं क्लिपन्ति तस्मात्सच्चिदानन्दस्वरूपं परमात्मान-मेव सर्वे सदोपासीरन् ॥ ९ ॥

पदार्थः—(ये) जो लोग परमेश्वर को छोड़ कर (असम्भूतिम्) अनादि अनु-त्पन्न सत्त्व रज और तमोगुणमय प्रकृतिरूप जड वस्तु को (उपासते) उपास्यभाव से जानते हैं वे (अन्धम्, तमः) आवरण करने वाले अन्धकार को (प्रविशन्ति) अन्धे प्रकार प्राप्त होते और (ये) जो (संभूत्याम्) महत्तत्त्वादि स्वरूप से परिणाम को प्राप्त हुई सृष्टि में (रताः) रमण करते हैं (ते) वे (उ) वितर्क के साथ (ततः) उस से (भूय इव) अधिक जैसे जैसे (तमः) अविद्यारूप अन्धकार को प्राप्त होते हैं ॥ ९ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य समाप्त जड़ जगत् के अनादि निस्वकारण को उपा-सना भाव से स्वीकार करते हैं वे अविद्या को प्राप्त होकर मोक्ष को प्राप्त होते और

जो उस कारण से उत्पन्न स्थूल सूक्ष्म कार्य कारणस्थ अनित्य संयोगजन्य कार्य जगत् को इष्ट उपास्य मानते हैं वे गाढ़ अविद्या को पाकर अधिकतर ज्ञेय को प्राप्त होते हैं इसलिये सच्चिदानन्दस्वरूप परमात्मा की ही सब सदा उपासना करें ॥ ९ ॥

अन्यदित्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । आत्मा देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्य क्या करें इस वि० ॥

अन्यदेवाहुः सम्भवादुन्यदाहुरसम्भवात् ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचक्षिरे ॥१०॥

अन्यत् । एव । आहुः । सम्भवादिति सम्भवात् ।
अन्यत् । आहुः । असम्भवादित्यसम्भवात् । इति ।
शुश्रुम । धीराणाम् । ये । नः । तत् । विचक्षिरइ-
ति विचक्षिरे ॥ १० ॥

पदार्थः—(अन्यत्) कार्य्य फलं वा (एव) (आहुः)
कथयन्ति (सम्भवात्) संयोगजन्यात्कार्यात् (अन्यत्)
भिन्नम् (आहुः) कथयन्ति (असम्भवात्) अनुत्पन्ना-
त्कारणात् (इति) अनेन प्रकारेण (शुश्रुम) शृणुमः
(धीराणां) मेधाविनां विदुषां योगिनाम् (ये) (नः)
अस्मान् प्रति (तत्) तयोर्विवेचनम् (विचक्षिरे) व्या-
चक्षते ॥ १० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वयं धीराणां सकाशाद्यवचः शुश्रुम वे नस्तद्विचक्षिरे ते सम्भवादन्वदेवाहुरसम्भवादन्वदाहुरिति यूयमपि शृणुत ॥ १० ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ! यथा विद्वांसः कार्य्यात्कारणादस्तुनो भिन्नभिन्नं वक्ष्यमाणउपकारं शृण्वन्ति ग्राहयन्ति तद्गुणान् विज्ञाय विज्ञापयन्त्येवमेव यूयमपि निश्चिनुत ॥ १० ॥

षडर्थः—हे मनुष्यो ! जैसे हम लोग (धीराणाम्) मेधावि योगी विद्वानों से जो वचन (शुश्रुम) सुनते हैं (ये) जो वे लोग (नः) हमारे) प्रति (विचक्षिरे) व्याख्यान पूर्वक कहते हैं वे लोग (सम्भवात्) संयोगजन्य कार्य्य से (अन्यत्, एव) और ही कार्य्य वा फल (आहुः) कहते (असम्भवात्) उत्पन्न नहीं होने वाले कारण से (अन्यत्) और (आहुः) कहते हैं (इति) इस बात को तुम भी सुनो॥१०॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे विद्वान् लोग कार्य्यकारण रूप वस्तु से भिन्न २ वक्ष्यमाण उपकार लेते और सिवाते हैं तथा उन कार्य्यकारण के गुणों को जानकर जानते हैं । ऐसे ही तुम लोग भी निश्चय करो ॥ १० ॥

सम्भूतिमित्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । आत्मा देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्मेनुष्यैः कार्य्यकारणाभ्यां किं किं साधनीयमित्याह ॥

किं मनुष्यों को कार्य्यकारण से क्या१ सिद्ध करना चाहिये इस वि० ॥

सम्भूतिं च विनाशं च यस्तद्देहोभयं सह ।
विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा सम्भूत्यामृतमश्नुते॥११॥

सम्भूतिमिति सम्भूतिम् । च । विनाशमिति विनाशम् । च । यः । तत् । वेद । उभयम् । सह । विनाशेनेति विनाशेन । मृत्युम् । तीर्त्वा । सम्भूत्येति सम्भूत्या । अमृतम् । अश्नुते ॥ ११ ॥

पदार्थः—(सम्भूतिम्) सम्भवन्ति यस्यां तां कार्यसयां सृष्टिम् (च) तस्या गुणकर्मस्वभावान् (विनाशम्) विनश्यन्त्यदृश्याः पदार्था भवन्ति यस्मिन् (च) तद्गुणकर्मस्वभावान् (यः) (तत्) (वेद) जानाति (उभयम्) कार्यकारणस्वरूपं जगत् (सह) (विनाशेन) नित्यस्वरूपेण विज्ञातेन कारणेन सह (मृत्युम्) शरीरवियोगजन्यं दुःखम् (तीर्त्वा) उल्लङ्घ्य (सम्भूत्या) शरीरेन्द्रियान्तःकरणरूपयोरपक्षया कार्यरूपया धर्म्ये प्रवर्त्तयित्वा सृष्ट्या (अमृतम्) मोक्षम् (अश्रुते) प्राप्नोति ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः! जो विद्वान् सम्भूतिं च विनाशं च सहोभयं तज्ज्ञे स विनाशेन सह मृत्युं तीर्त्वा सम्भूत्या सहामृतमश्नुते ॥ ११ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः! कार्यकारणारूपे वस्तुनी निरर्थके न स्तः किन्तु कार्यकारणयोर्गुणकर्मस्वभावान् विदित्वा धर्मादिमोक्षसाधनेषु संयोज्य स्वात्मकार्यकारणयोर्विज्ञातेन नित्यत्वेन मृत्युभयं त्यक्त्वा मोक्षसिद्धिं सम्पादयतेति कार्यकारणाभ्यामन्यदेव फलं निष्पादनीयमिति । अनयोर्निषेधो हि परमेश्वरस्थान उपासना प्रकरणे वेदितव्यः ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (यः) जो विद्वान् (सम्भूतिम्) जिस में सब पदार्थ उत्पन्न होते उस कार्यरूप सृष्टि (च) और उसके गुण, कर्म, स्वभावों को तथा (विनाशम्) जिस में पदार्थ नष्ट होते उस कारणरूप जगत् (च) और उसके गुण, कर्म, स्वभावों को (सह) एक साथ (उभयम्) दोनों (तत्) उक्त कार्य और कारण स्वरूपों को (वेद) जानता है वह विद्वान् (विनाशेन) नित्यस्वरूप जाने हुए कारण के साथ (मृत्युम्) शरीर छूटने के दुःख से (तीर्त्वा) पार होकर (सम्भूत्या) शरीर इन्द्रिय और अन्तःकरणरूप उत्पन्न हुई कार्यरूप धर्म में प्रवृत्त करने वाली सृष्टि के साथ (अमृतम्) मोक्ष सुख को (अश्नुते) प्राप्त होता है ॥ ११ ॥

भाषार्थः—हे मनुष्यो ! कार्यकारणरूप वस्तु निर्धक नहीं है किन्तु कार्य कारण के गुण कर्म और स्वभावों को जान कर धर्म आदि मोक्ष के साधनों में संयुक्त करके अपने शरीरादि के कार्य कारण को नित्यतः से ज्ञान के मरण का भय छोड़ कर मोक्ष की सिद्धि करो । इस प्रकार कार्यकारण से अन्न ही फल सिद्ध करना चाहिये इन कार्यकारण का निषेध परमेश्वर के स्थान में जो उपासना उस प्रकरण में करना चाहिये ॥ ११ ॥

अन्धन्तम इत्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । आत्मा देवता ।

निषृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ विद्याऽविद्यापासनफलमाह ॥

अथ विद्या अविद्या की उपासना का फल कहते हैं ॥

अन्धन्तमः प्र विशन्ति येऽविद्यामुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो यऽउ विद्यायां रुताः ॥१२॥

अन्धम् । तमः । प्र । विशन्ति । ये । अविद्याम् ।
उपासन्तुऽइत्युपऽआसते । ततः । भूयऽइवेति भूयऽ-
इव । ते । तमः । ये । ऊँऽ इत्यँ । विद्यायाम् । रुताः ॥१२॥

पदार्थः—(अन्धम्) दृष्ट्यावरकम् (तमः) गाढमज्ञानम् (प्र) (विशन्ति) (ये) (अविद्याम्) अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मस्यातिरषिद्येति ज्ञानादिगुणरहितं वस्तु कार्यकारणात्मकं जडं परमेश्वराद्विक्रम (उपासते) अभ्यस्यन्ति (ततः) (भूय इव) अधिकमिव (ते) (तमः) अज्ञानम् (ये) पण्डितं मन्यमानाः (उ) (विद्या-

याम्) शब्दार्थसम्बन्धविज्ञानमात्रेऽवैदिके आचरणी (स्ताः)
रममाणाः॥ १२ ॥

अन्वयः—ये मनुष्या अविद्यामुपासते तेऽन्वन्तमः प्रविशन्ति ये विद्यायां
स्तास्तं ततो भूय इव तमः प्रविशन्ति ॥ १२ ॥

भाषार्थः—अत्रोपमालं०—यद्यच्चेतनं ज्ञानादिगुणयुक्तं वस्तु तज्ज्ञातृ यदावि-
द्यारूपं सञ्ज्ञेयं यच्च चेतनं ब्रह्म विब्रदात्मस्वरूपं वा तमुपासनीयं सेवनीयं
च यदतो भिन्नं तन्नोपासनीयं किन्तु उपकर्ष्यम् । ये मनुष्या अविद्यास्मितारागद्वे-
षाभिनिवेशैः क्रेशैर्बुक्तास्ते परमेश्वरं विहायातो भिन्नं जडं वस्तुपास्य महति दुः-
खसागरे मज्जन्ति ये च शब्दार्थान्वयमात्रं संस्कृतमधीत्य सत्यभाषणपक्षपातर-
हितव्यापाचरणारूपं धर्म नाचरन्त्यभिमानारूढाः सन्तो विद्यां तिरस्कृत्याविद्या-
मेव मन्यन्ते तेचाऽधिकतमसि दुःस्वार्थे सततं पीडिता जायन्ते ॥ १२ ॥

पदार्थः—(ये) जो मनुष्य (अविद्याम्) अनित्य में नित्य अशुद्ध में शुद्ध, दुःख
में सुख और अनात्मा शरीरादि में आत्मबुद्धिरूप अविद्या उस की अर्थात् ज्ञानादि गुण
रहित कारणरूप परमेश्वर से भिन्न जड़ वस्तु की (उपासते) उपासना करते हैं वे (अ-
न्वम्, तमः) दृष्टि के रोकने वाले अन्धकार और अत्यन्त अज्ञान को (प्र, विशन्ति)
प्राप्त होते हैं और (ये) जो अपने आत्मा को पण्डित मानने वाले (विद्यायाम्)
शब्द अर्थ, और इनके सम्बन्ध के जानने मात्र अवैदिक आचरण में (स्ताः) रमण करते
(ते) वे (उ) भी (ततः) उस से (भूय इव) अधिकतर (तमः) अज्ञानरूपी अन्धकार
में प्रवेश करते हैं ॥ १२ ॥

भाषार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जो १ चेतन ज्ञानादि गुणयुक्त वस्तु है
वह जानने वाला जो अविद्यारूप है वह जानने योग्य है और जो चेतन ब्रह्म तथा
विद्वान् का आत्मा है वह उपासना के योग्य है जो इस से भिन्न है वह उपास्य नहीं
है किन्तु उपकार लेने योग्य है । जो मनुष्य अविद्या अस्मिता राग द्वेष और अ-
भिनिवेश नामक छेदों से युक्त हैं वे परमेश्वर को छोड़ इस से भिन्न जड़
वस्तु की उपासना कर महान् दुःखसागर में डूबते हैं और जो शब्द अर्थ

का अन्वय मात्र संस्कृत पदकर सत्यभाषण पक्षपात रहित न्याय का आचरण रूप धर्म नहीं करते अभिमान में आरुढ़ हुए विद्या का तिरस्कार कर अविद्या को ही मानते हैं वे अत्यन्त समोगुरुरूप दुःखसागर में निरन्तर पीड़ित होते हैं ॥ १२ ॥

अन्यदित्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । आत्मा देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ जड़चेतनयोर्विभागमाह ॥

अब जड़ चेतन का भेद कहते हैं ॥

अन्यदेवाहुर्विद्यायां अन्यदाहुरविद्यायाः ।
इति शुश्रुम् धीराणां ये नस्तद्विचक्षिरे ॥१३॥

अन्यत् । एव । आहुः । विद्यायाः । अन्यत् । आहुः ।
अविद्यायाः । इति । शुश्रुम् । धीराणाम् । ये । नः ।
तत् । विचक्षिरेऽ इति विऽचक्षिरे ॥ १३ ॥

पदार्थः—(अन्यत्) अन्यदेव कार्य्यं फलं वा (एव)
(आहुः) कथयन्ति (विद्यायाः) पूर्वोक्तायाः (अन्यत्)
(आहुः) (अविद्यायाः) पूर्वमंत्रेण प्रतिपादितायाः (इति)
(शुश्रुम्) श्रुतवन्तः (धीराणाम्) आत्मज्ञानां विदुषां स-
काशात् (ये) (नः) अस्मभ्यम् (तत्) विद्याऽविद्या-
जं फलं द्वयोः स्वरूपं वा (विचक्षिरे) व्याख्यात-
वन्तः ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या! ये विद्वांसो नो विचक्षिरे विद्याया अन्यदाहुरवि-
द्याया अन्यदेवाहुरिति तेषां धीराणां तद्वचो वयं शुश्रुमेति विजानीत ॥ १३ ॥

भावार्थः—ज्ञानादिगुणयुक्तस्य चेतनेस्य सकाशात् उपयोगो भवितुं योग्यो न स अज्ञानयुक्तस्य जडस्य सकाशात् यच्च जडात्प्रयोजनं सिध्यति न तच्चेतना-
दिति सर्वैर्मनुष्यैर्विद्वत्सङ्गेन विज्ञानेन योगेन धर्माचरणेन चानयोर्विवेकं कृत्वोभ-
योरुपयोगः कर्तव्यः ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जो विद्वान् लोग (नः) हमारे लिये (विषयक्षेत्रे)
व्याख्या पूर्वक कहते थे (विद्यायाः) पूर्वोक्त विद्या का (अन्यत्) अन्य ही कार्य वा
फल (आहुः) कहते थे (अविद्यायाः) पूर्व मंत्र से प्रतिपादन की अविद्या का (अन्यत्)
अन्य फल (आहुः) कहते हैं इस प्रकार उन (जीराणाम्) आत्म ज्ञानी विद्वानों से
(तत्) उस वचन को हम लोग (शुभ्रम्) सुनते थे ऐसा जानो ॥ ११ ॥

भावार्थः—अनादि गुण युक्त चेतन से जो उपयोग होने योग्य है वह अज्ञान युक्त
जड़ से कदापि नहीं और जो जड़ से प्रयोजन सिद्ध होता है वह चेतन से नहीं । सब
मनुष्यों को विद्वानों के संग, योग, विज्ञान और धर्माचरण से इन दोनों का विवेक क-
रके दोनों से उपयोग लेना चाहिये ॥ ११ ॥

विद्ययामित्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । आत्मा देवता ।

इश्वराङ्गिणक् छन्दः । ऋजुषः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह । अ-
विद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते ॥१४॥

विद्याम् । च । अविद्याम् । च । यः । तत् । वेद ।
उभयम् । सह । अविद्यया । मृत्युम् । तीर्त्वा । विद्यया ।
अमृतम् । अश्नुते ॥ १४ ॥

पदार्थः—(विद्याम्) पूर्वोक्ताम् (च) तत्सम्बन्धिसाधनो-
पसाधनम् (अविद्याम्) प्रतिपादितपूर्वाम् (च) एत-
दुपयोगिसाधनकलापम् (यः) (तत्) (वेद) विजा-
नीत (उभयम्) (सह) (अविद्याया) शरीरादिजड-
पदार्थसमूहेन कृतेन पुरुषार्थेन (मृत्युम्) मरणदुःखभयम्
(तीर्त्वा) उल्लङ्घ्य (विद्यया) आत्मशुद्धान्तःकरणसं-
योगधर्मजनितेन यथार्थदर्शनेन (अमृतम्) नाश रहितं
स्वस्वरूपं परमात्मानं वा (अप्नुते) ॥ १४ ॥

अन्वयः—यो विद्वान् विद्यां चाऽविद्यां च तदुभयं सह वेद सोऽविद्यया
मृत्युं तीर्त्वा विद्यया मृतमश्नुते ॥ १४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या विद्याऽविद्ये स्वरूपतो विज्ञायाऽनयोज्यचेतनौ सा-
धकौ वर्तेत इति निश्चित्य सर्वे शरीरादिजडं चेतनमात्मानं च धर्मार्थकाममोक्षसि-
द्धये सहैव संयुज्जते ते लौकिकं दुःखं विहाय पारमार्थिकं सुखं प्राप्नुवन्ति यदि-
जडं प्रकृत्यादिकारणं शरीरादि कार्यं वा न स्यात्तर्हि परमेश्वरो जगदुत्पत्तिं जी-
वः कर्मोपासने ज्ञानं च कर्तुं कथं शक्नुयात्तस्मान्न केवलेन जडन न च केवलेन
चेतनेनापवा न केवलेन कर्मणा न केवलेन ज्ञानेन च कश्चिदपि धर्मादिसिद्धिं
कर्तुं समर्थो भवति ॥ १४ ॥

पदार्थः—(यः) जो विद्वान् (विद्याम्) पूर्वोक्त विद्या (च) और उस
के सम्बन्धी साधन उपसाधनों (अविद्याम्) पूर्व कही अविद्या (च) और इसके
उपयोगी साधन समूह को और (तत्) उस ध्यानगम्य धर्म (उभयम्) इन दोनों
को (सह) साथ ही (वेद) जानता है वह (अविद्यया) शरीरादि जड पदार्थ स-
मूह से किन्ने पुरुषार्थ से (मृत्युम्) मरणदुःख के भय को (तीर्त्वा) उल्लंघ कर
(विद्यया) आत्मा और शुद्ध अन्तःकरण के संयोग में जो धर्म उस से उत्पन्न हुए
यथार्थ दर्शनरूप विद्या से (अमृतम्) नाश रहित अपने स्वरूप वा परमात्मा को (अ-
प्नुते) प्राप्त होता है ॥ १४ ॥

† भावार्थः—जो मनुष्य विद्या और अधिष्ठा को उनके स्वरूप से जानकर इन के जड़ चेतन साधक हैं ऐसा निश्चय कर सब शरीरादि जड़ पदार्थ और चेतन आत्मा को धर्म अर्थ काम और मोक्ष की सिद्धि के लिये साथ ही प्रयोग करते हैं वे लौकिक दुःख को छोड़ परमार्थ के सुख को प्राप्त होते हैं जो जड़ प्रकृति आदि कारण वा - शरीरादि कार्य न हों तो परमेश्वर जगत् कि उत्पत्ति और जीव कर्म उपासना और ज्ञान - के करने को कैसे समर्थ हों । इससे न केवल जड़ न केवल चेतन से अथवा न केवल - कर्म से तथा न केवल ज्ञान से कोई धर्मादि पदार्थों की सिद्धि करने में समर्थ होता है ॥ १४ ॥

वायुरित्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । आत्मा देवता ।

स्वराडुष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अथ देहान्ते किं कार्यमित्याह ॥

अथ देहान्त के समय क्या करना चाहिये इस वि० ॥

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तु शरीरम् ।

ओश्म क्रतौ स्मर कृबे स्मर कृतं स्मर ॥ १५ ॥

वायुः । अनिलम् । अमृतम् । अथ । इदम् । भस्मा-
न्तुमिति भस्मऽअन्तम् । शरीरम् । ओश्म । क्रतो-
इति क्रतौ । स्मर । कृबे । स्मर । कृतम् । स्मर ॥ १५ ॥

पदार्थः— (वायुः) धनंजयादिरूपः (अनिलम्) कारण-
रूपं वायुम् (अमृतम्) नाशरहितं कारणम् (अथ) (इदम्)
(भस्मान्तम्) भस्म अन्ते यस्य तत् (शरीरम्) यच्छीर्यते

हिंस्यते तदाश्रयम् (ओ३म्) एतन्नामवाच्यमी-
श्वरम् (कतो) यः करोति जीवस्तत्सम्बुद्धौ (स्मर) प-
र्यालोचय (क्लिबे) स्वसामर्थ्याय (स्मर) (कृतम्) यदनु-
ष्ठितम् (स्मर) तत् ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे कतो! त्वं शरीरत्यागसमये (ओ३म्) स्मर क्लिबे परमात्मा-
नं स्वस्वरूपं च स्मर कृतं स्मर । अत्रत्यो वायुरनिलमनिलोऽमृतं धरति । अ-
थेदं शरीरं भस्मान्तं भवतीति विजानीत ॥ १५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यथा मृत्युसमये चित्तवृत्तिर्जायते शरीरादात्मनः पृथग्भा-
वश्च भवति तथैवेदानीमपि विज्ञेयम् । एतच्छरीरस्य भस्मान्ता क्रिया कार्य्या
नातो दहनात्परः कश्चित्संस्कारः कर्त्तव्यो वर्त्तमानसमय एकस्य परमेश्वरस्यैवाज्ञा-
पालनमुपासनं स्वसामर्थ्यवर्जनञ्चैव कार्य्यम् । कृतं कर्म विफलं न भवतीति
मत्वाधर्मरुचिरधर्मेऽर्पीतिथि कर्त्तव्या ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे (कतो) कर्म करने वाले जीव तू शरीर छूटते समय (ओ३म्)
इस नाम वाच्य ईश्वर को (स्मर) स्मरण कर (क्लिबे) अपने सामर्थ्य के लिये पर-
मात्मा और अपने स्वरूप का (स्मर) स्मरण कर (कृतम्) अपने किये का (स्मर)
स्मरण कर । इस संस्कार का (वायुः) धनंजयादिरूप वायु (अनिलम्) कारणरूप
वायु को कारणरूप वायु (अमृतम्) अविनाशी कारण को धारण करता (अय) इ-
सके अनन्तर (इदम्) यह (शरीरम्) नष्ट होने वाला सुखादि का आश्रय शरीर
(भस्मान्तम्) अन्त में भस्म होने वाला होता है ऐसा जानो ॥ १५ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जैसी मृत्यु समय में चित्त की वृत्ति होती है
और शरीर से आत्मा का पृथक् होना होता है वैसे ही इस समय भी जानें । इस
शरीर की जलाने पर्यन्त क्रिया करें । जलाने पश्चात् शरीर का कोई संस्कार न करें ।
वर्त्तमान समय में एक परमेश्वर की ही आज्ञा का पालन उपासना और अपने सामर्थ्य
को बढ़ावा करें । किया हुआ कर्म निष्फल नहीं होता ऐसा मान कर धर्म में रुचि और
अधर्म में अर्पीति किया करें ॥ १५ ॥

अग्ने नयेत्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । आत्मा देवता ।

निष्त्विष्टुच्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

ईश्वरः काननुगृह्णातीत्याह ॥

ईश्वर किं मनुष्यो पर कृपा करता है इस वि० ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव
व्युनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणामनो
भूर्यिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १६ ॥

अग्ने । नय । सुपथेति सुपथा । राये । अस्मान् ।
विश्वानि । देव । व्युनानि । विद्वान् । युयोधि । अस्मत् ।
जुहुराणाम् । एनः । भूर्यिष्ठाम् । ते । नमऽउक्तिमिति
नमऽउक्तिम् । विधेम ॥ १६ ॥

पदार्थः—(अग्ने) स्वप्रकाशस्वरूप करुणामयजग-
दीश्वर ! (नय) गमय (सुपथा) धर्म्येण मार्गेण (राये) वि-
ज्ञानाय धनाय वसुसुखाय (अस्मान्) जीवान् (विश्वा-
नि) अखिलानि (देव) दिव्यस्वरूप (व्युनानि) प्रशस्या-
नि प्रज्ञानानि । व्युनमिति प्रशस्य ना० निघं० ३ । ८
प्रज्ञानामसु निघं० ३ । ९ (विद्वान्) यः सर्वं वेत्ति
सः (युयोधि) पृथक्कुरु (अस्मत्) अस्माकं सकाशात्

(जुहुराणाम्) कौटिल्यम् (एनः) पापाचरणम् (भूयिष्ठाम्) बहुतमाम् (ते) तुभ्यम् (नमोक्तिम्) सत्कार-
रपुरःसरां प्रशंसाम् (विधेम) परिचरेम ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे देवाने परमेश्वर ! यतो वयं ते भूयिष्ठां नमोक्तिं विधेम तस्मा-
द्विद्वांस्तनयस्मज्जुहुराणामनो युयोध्यस्मान् राये सुपथा विश्वानि वयुनानि नय मा-
पय ॥ १६ ॥

भावार्थः—ये सत्यभावेन परमेश्वरपुपासते यथासामर्थ्यं तदाज्ञां पालयन्ति
सर्वोपरि सत्कर्त्तव्यं परमात्मानं मन्यन्ते तान् दयालुरीश्वरः पापाचरणमा-
र्गात्पृथक्कृत्य धर्म्यमार्गं चालयित्वा विज्ञानं दत्त्वा धर्मार्थकाममोक्षान् साङ्गं समर्था-
न् करोति तस्मात् सर्व एकमद्वितीयमीश्वरं विहाय कस्याप्युपासनं कदाचिन्नैव कु-
र्युः ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे (देव) दिव्यस्वरूप (अग्ने) प्रकाशस्वरूप करुणामय जगदीश्वर !
जिससे हम लोग (ते) आप के लिये (भूयिष्ठाम्) अधिकतर (नमोक्तिम्) सत्कार
पूर्वक प्रशंसा का (विधेम) सेवन करें । इससे (विद्वान्) सब को जानने वाले आप
(अस्मत्) हम लोगों से (कौटिल्यरूप (एनः) पापाचरण को (युयोधि) पृथक्
कीजिये (अस्मान्) हम जीवों को (राये) विज्ञान वन वा वन से हुए सुख के
लिये (सुपथा) धर्मानुकूल मार्ग से (विश्वानि) समस्त (वयुनानि) प्रशस्त ज्ञानो-
को (नय) प्राप्त कीजिये ॥ १६ ॥

भावार्थः—जो सत्यभाव से परमेश्वर की उपासना करते यथाशक्ति उसकी आ-
ज्ञा का पालन करते और सर्वोपरि सत्कार के योग्य परमात्मा को मानते हैं उनको द-
यालु ईश्वर पापाचरणमार्ग से पृथक् कर धर्मयुक्त मार्ग में चला के विज्ञान देकर धर्म अर्थ
काम और मोक्ष को सिद्ध करने के लिये समर्थ करता है इससे एक अद्वितीय ईश्वर
को छोड़ किसी की उपासना कदापि न करें ॥ १६ ॥

हिरण्यमेनेत्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । आत्मा देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अघान्ते मनुष्यानीश्वर उपदिशति ॥

अब अन्त में मनुष्यों को ईश्वर उपदेश करता है ॥

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।
योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसावहम् । ओ३म् खं
ब्रह्म ॥ १७ ॥

हिरण्मयेन । पात्रेण । सत्यस्य । अपिहितमित्यपिऽ
हितम् । मुखम् । यः । असौ । आदित्ये । पुरुषः । सः ।
असौ । अहम् । ओ३म् । खम् । ब्रह्म ॥ १७ ॥

पदार्थः—(हिरण्मयेन) ज्योतिर्मयेन (पात्रेण)
रक्षकेण (सत्यस्य) अविनाशिनः यथार्थस्य कारण-
स्य (अपिहितम्) अच्छादितम् (मुखम्) मुखवदुत्त-
माङ्गम् (यः) (असौ) (आदित्ये) प्राणे सूर्यमण्ड-
ले वा (पुरुषः) पूर्णः परमात्मा (सः) (असौ) (अ-
हम्) (ओ३म्) योऽवति सकलं जगत्तदारूपा (खम्)
आकाशवद्व्यापकम् (ब्रह्म) सर्वेभ्यो गुणकर्मव-
रूपतो बृहत् ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ! येन हिरण्मयेन पात्रेण मया सत्यस्यापिहितं मुखं
विकाशं तं योऽसावादित्ये पुरुषोऽस्ति सोऽसावहं सन्मन्त्रास्म्योऽमिति विजानी-
त ॥ १७ ॥

भावार्थः—सर्वान्मनुष्यान् प्रतीश्वर उपदिशति । हे मनुष्या ! योऽहमन्त्रा-
स्मि स एवान्यत्र सूर्यादौ योऽन्यत्र सूर्यादावस्मि स एवाऽन्नाऽस्मि सर्वत्र

परिपूर्णः स्ववर्णवर्णको न मत्तः किञ्चिदन्यदृहमेव सर्वेभ्यो महानस्मि मदी-
यं मुलक्षणपुत्रवत्प्राणमियं निजस्य नामोऽमिति वर्त्तते यो मम प्रेमसत्याचरण-
भावाभ्यां शरणं गच्छति तस्यान्तर्यामिरूपेणाहमविद्यां विनाश्य तदात्मानं प्र-
काश्य शुभगुणकर्मस्वभावं कृत्वा सत्यस्वरूपावरणं स्थापयित्वा शुद्धं योगजं
विज्ञानं दत्वा सर्वेभ्यो दुःखेभ्यः पृथक्त्वं मोक्षमुत्तं प्रापयामीत्यो३म् ॥ १७ ॥

अत्रेवरगुणवर्णनमधर्मत्यागोपदेशः सर्वदा सत्कर्मानुष्ठानावश्यकत्वमधर्माचर-
णनिन्दा परमेश्वरस्यातिसूक्ष्मस्वरूपवर्णनं विदुषा ज्ञेयत्वमविदुषामविज्ञेयत्वं सर्व-
आत्मभावेनार्हिसाधर्मपालनं तेन मोक्षशोकादित्यागं ईश्वरस्य जन्मादिदोषराहि-
त्वं वेदविधोपदेशनं कार्यकारणात्मकस्य जडस्योपासननिषेधस्ताभ्यां कार्यकार-
णताभ्यां मृत्युं निवार्य मोक्षसिद्धिकरणं जडवस्तुन उपासननिषेधश्चेतनोपासनवि-
धिस्तदुभयस्वरूपविज्ञानाऽऽवश्यकत्वं शरीरस्वभाववर्णनं समाधिना परमेश्वरमा-
त्मनि निधाय शरीरत्यागकरणं शरीरदाहादूर्ध्वमन्याक्रियानुष्ठाननिषेधोऽधर्म-
गाय धर्मवर्द्धनाय परमेश्वरप्रार्थनमीश्वरस्वरूप वर्णनं सर्वेभ्यो नाम-
त्यस्य प्राधान्यमतिपादनं च कृतमत एतदर्थस्य पूर्वाऽध्यायोक्तार्थेन सह सङ्गतिर-
स्तीति वेद्यम् ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जिस हिरण्यमेन ज्योतिःस्वरूप (पात्रेण) रत्नक मुक्त से
(सत्यस्य) अविनाशी यथार्थ कारण के (अपिहितम्) आच्छादित (मुख्य) मुख्य
के तुल्य उत्तम अंग का प्रकाश किया जाता (यः) जो (असौ) वह (आदित्ये)
प्राण वा सूर्यमण्डल में (पुरुषः) पूर्ण परमात्मा है (सः) वह (असौ) परोक्ष
रूप (अहम्) मैं (खम्) आकाश के तुल्य व्यापक (ब्रह्म) सत्र से गुण कर्म
और स्वरूप करके अधिक हूँ (ओ३म्) सब का रत्नक जो मैं उस का (ओ३म्)
ऐसा नाम जानो ॥ १७ ॥

भावार्थः—सब मनुष्यों के प्रति ईश्वर उपदेश करता है कि हे मनुष्यो ! जो
मैं यहां हूँ वही अन्यत्र सूर्यादि लोक में जो अन्यत्रान सूर्यादि लोक में हूँ वही वहां हूँ
सर्वत्र परिपूर्ण आकाश के तुल्य व्यापक मुझ से भिन्न कोई बड़ा नहीं मैं ही सब से
बड़ा हूँ । मेरे मुलक्षणों से युक्त पुत्र के तुल्य प्राणों से प्यारा मेरा निज का नाम

“ ओ३म् ” यह है जो मेरा प्रेम और सत्याचरणभाव से शरण लेता उसकी अन्तर्धर्मरूप से मैं अविद्या का विनाश कर उस के आत्मा का प्रकाश करके शुभ गुण कर्म स्वभाव वाला कर सत्यस्वरूप का आवरण स्थिर कर योग से हुए विज्ञान को दे और सब दुःखों से अलग करके मोक्ष मुक्त को प्राप्त कराता हूं । इति ॥ १७ ॥

इस अध्याय में ईश्वर के गुणों का वर्णन अधर्म त्याग का उपदेश सब काल में सत् कर्म के अनुष्ठान की आवश्यकता, अधर्माचरण की निन्दा, परमेश्वर के अति सूक्ष्म स्वरूप का वर्णन, विद्वान् को जानने योग्य का होना, अविद्वान् को अज्ञेयपन का होना, सर्वत्र आत्मा जान के अहिंसा धर्म की रक्षा, उस से मोह शोकादि का त्याग, ईश्वर का जन्मादि दोष रहित होना, वेद विद्या का उपदेश, कार्य कारण रूप जड़ जगत् की उपासना का निषेध, उन कार्य कारणों से मृत्यु का निवारण कर के मोक्षादि सिद्धि करना, ईश्वर की उपासना का निषेध, चेतन की उपासना की विधि, उन जड़ चेतन दोनों जानने की आवश्यकता, शरीर के स्वभाव का वर्णन, समाधि से परमेश्वर को अपने आत्मा में धर के शरीर त्यागना, शरीर दाह के पश्चात् अन्य क्रिया के अनुष्ठान का निषेध, अधर्म के त्याग और धर्म के बढ़ाने के लिये परमेश्वर की प्रार्थना, ईश्वर के स्वरूप का वर्णन और सब नामों से “ ओ३म् ” इस नाम की उत्तमता का प्रतिपादन किया है । इस से इस अध्याय में कहे अर्थ की पूर्वाध्याय में कहे अर्थ के साथ सङ्गति है यह जानना चाहिये ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां श्रीपरमविदुषा
विरजानन्दसरस्वतीस्वामिनां शिष्येण श्रीमहया-
नन्दसरस्वती स्वामिना निर्भिते संस्कृतार्थ
भाषाभ्यां समन्विते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वे-
दभाष्ये चन्द्रारिश्तमोऽध्यायः समाप्तः ।
समाप्तश्चायं ग्रन्थ इति ॥

महादेव कृष्ण । श्रीपरमहंस ।
व समाप्त किया

महादेव कृष्ण । श्रीपरमहंस ।
व समाप्त किया

